Haremin Padişahı

Valide Sultan

ALİ AKYILDIZ

Haremin Padişahı

Valide Sultan

HAREM'DE HAYAT VE TEŞKİLAT

ALİ AKYILDIZ

2. BASKI

HAREMİN PADİŞAHI

VALİDE SULTAN

Ali Akyıldız

TİMAŞ YAYINLARI | 4278

Osmanlı Tarihi Dizisi | 119

PROJE EDİTÖRÜ

Neval Akbıyık

EDİTÖR

Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI

Ravza Kızıltuğ

MİZANPAJ

Hüseyin Özkan

1. BASKI

Kasım 2017, İstanbul

2. BASKI

Şubat 2022, İstanbul

ISBN

ISBN 978-605-08-2607-4

TİMAŞ YAYINLARI

Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No:5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 45103

BASKI VE CİLT

Çınar Matbaacılık
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad. Atahan No: 34 Kat: 5
Bağcılar / İstanbul
Tel: (0212) 628 96 00
Matbaa Sertifika No: 12683

ALİ AKYILDIZ

HAREMİN PADİŞAHI VALİDE SULTAN

HAREMDE HAYAT ve TEŞKİLÂT

TİMAŞ

ALİ AKYILDIZ

1 Aralık 1963 tarihinde Rize'de doğdu. 1985'te Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1987'de *İzmir-Aydın Demiryolu* konulu teziyle yüksek lisansı, 21 Temmuz 1992'de de *Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Reform (1836-1856)* başlıklı teziyle doktorayı tamamladı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde iki yıl Uzman Yardımcısı olarak çalıştıktan sonra, 1 Şubat 1989'da Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Yakınçağ Tarihi Araştırma Görevlisi; 12 Ekim 1995'te Doçent; 28 Mart 2001'de ise Profesör oldu. Aynı zamanda 1997'den beri Türkiye Diyanet Vakfı'nın çıkardığı *İslâm Ansiklopedisi*'nin Türk Tarihi ve Medeniyeti Heyeti'nde müellif-redaktör olarak görev yapmaktadır. Ocak 2014'te Marmara Üniversitesi'nden emekli oldu. Hâlen İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı olarak görevini sürdürmekte olup aynı zamanda Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) asli üyesidir.

1995'te İngiltere ve İskoçya'da araştırma ve incelemeler yaptı. Temmuz-Ağustos 2000 tarihlerinde *London School of Economics and Political Sciences* ve *School of Oriental and African Studies*'de misafir öğretim üyesi olarak bulundu. Eylül 2001'de *Islamic Area Studies* projesi kapsamında Tokyo Üniversitesi'nde bir hafta süreyle dersler verdi.

1995'te *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform* isimli kitabıyla Türk Tarih Kurumu Teşvik Ödülü'nü aldı. 2002'de, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Avrupa Bankacılar Birliği [EABH] ve Tarih Vakfı'nın ortaklaşa düzenlediği Bankacılık ve Finans Tarihi Yarışması'nda *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum* isimli eseriyle kitap dalında birinci oldu. 2010'da ilk defa düzenlenen ve akademik çalışmaların tamamına verilen Uluslararası Halil İnalcık Tarih Ödülü'ne ve 2011'de Elginkan Vakfı tarafından düzenlenen ve yine akademik çalışmaların bütününe verilen Türk Kültürü Araştırma Ödülü'ne lâyık görüldü. Aynı sene Marmara Üniversitesi 129. Yıl Sosyal Bilimler Atıf Ödülü'nü ve 2015'te de Türk Kültürüne Hizmet Vakfı'nın beş yılda bir verdiği Türk Kültürüne Hizmet Şükran Ödülü'nü kazandı. 2001 Aydın Doğan Tarih Ödülü; 2004, 2006 ve 2008 yıllarında düzenlenen Uluslararası Bankacılık ve Finans Tarihi Yarışması ile Türk Tarih Kurumu'nun 2011 yılında 80. kuruluş yılı münasebetiyle düzenlediği Türk Tarih Kurumu Bilim ve Teşvik Ödülleri jürilerinde yer aldı.

ESERLERİ: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993; *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul 1996; *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, İstanbul 1998; *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri,* (Türkçe-İngilizce), İstanbul 2001; *Para Pul Oldu*, İstanbul 2003; *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2004; *Anka'nın Sonbaharı: Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İstanbul 2005; *Haliç'te Seyrüsefer: Haliç Vapurları Şirketi*, İstanbul 2007; *Sürgün Sefir: Sadullah Paşa*, İstanbul 2011; *Namık Kemal'den Mektup Var*, İstanbul 2013 (A. Özcan'la birlikte); *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, (Z. Kurşun'la birlikte)

İstanbul 2015; *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, İstanbul 2015 (Genişletilmiş Baskı); *Haremin Padişahı: Valide Sultan, Haremde Hayat ve Teşkilat*, İstanbul 2017 (Orta ve Büyük Boy); *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş*, Ankara 2018; *Yapay Tarihin Esirleri*, İstanbul 2018; *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, İstanbul 2018 (Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı); *Saray, Harem ve Mahrem*, İstanbul 2019; *Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi*, İstanbul 2019; *Nazime, Aydın ve Dindar Bir Sultan*, İstanbul 2020.

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM

VALİDE SULTANLIĞIN TEŞRİFATTAKİ YERİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VALİDE SULTANLARIN VAKIFLARI ve ESERLERİ

Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye,
Eleştirel düşünce ve eserlerime yaptığı değerli katkılar için...

KISALTMALAR

A.d.	Sadaret Defterleri.
A.DVN.	Sadaret Divan-ı Hümayun Kalemi Evrakı.
A.DVN.NMH.d.	Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemi Defterleri.
A.MKT.	Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı.
A.MKT.DV.	Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakı.
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubi Kalemi, Mühimme.
A.MKT.NZD.	Sadaret Mektubi Kalemi, Nezaret ve Devair Evrakı.
a.mlf.	aynı müellif.
AE.SAMD.III.	Ali Emiri Tasnifi Ahmed III.
AE.SMST.II.	Ali Emiri Tasnifi Mustafa II.
AKPVS.	Taksim Atatürk Kütüphanesi, Pertevniyal Valide Sultan Evrakı.
bkz.	bakınız.
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
C.ADL.	Cevdet, Adliye.
C.AS.	Cevdet, Askeriye.
C.BLD.	Cevdet, Belediye.
C.DH	Cevdet, Dahiliye.
C.EV.	Cevdet, Evkaf.
C.ML.	Cevdet, Maliye.
C.NF.	Cevdet, Nafıa.
C.SM.	Cevdet, Saray.
çev.	çeviren.
D.BŞM.APE.d.	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Arpa Eminliği Defterleri.

D.BŞM.BZB.d.	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Buzcubaşı Defterleri.
D.BŞM.d.	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri.
D.BŞM.DRB.	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Darphane-i Âmire Eminliği.
D.BŞM.İCH.d.	Bab-ı Defteri Başmuhasebe İrad-ı Cedid Hazinesi Defterleri.
D.BŞM.MHF.d.	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefat Defterleri.
D.BŞM.MTE.d.	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Matbah Emini Defterleri.
D.BŞM.ODE.d.	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Odun Emini Defterleri.
D.BŞM.ŞHE.	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Şehremini Defterleri.
D.MSF.d.	Bab-ı Defteri Masraf-ı Şehriyari Defterleri.
D.TŞF.d	Bab-ı Defteri Teşrifat Kaleme Defterleri.
DH.MKT.	Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı.
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
E.I.	Dolmabahçe Sarayı Arşivi.
E.II.	Dolmabahçe Sarayı Arşivi.
ed.	editör.
EV.d.	Evkaf Defterleri.
EV.HMH.d.	Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri.
EV.VKF.	Evkaf Vakfiyeler Evrakı.
HAT.	Hatt-ı Hümayun Tasnifi.
haz.	hazırlayan.
HH.d.	Hazine-i Hassa Defterleri.
HH.İ.	Hazine-i Hassa İradeler.
HH.VRK.	Hazine-i Hassa Evrak Odası.
HR.TO.	Hariciye Nezareti, Tercüme Odası Evrakı.
İ.DH.	İrade, Dahiliye.

İ.HR.	İrade, Hariciye.
İ.HUS.	İrade, Hususi.
İ.MSM.	İrade, Mesail-i Mühimme.
İ.MVL.	İrade, Meclis-i Vâlâ.
İ.ŞD.	İrade, Şura-yı Devlet.
İ.TAL.	İrade, Taltifat.
İE.DH.	İbnülemin Dahiliye.
İE.EV.	İbnülemin Evkaf.
İE.SH.	İbnülemin Sıhhiye.
İE.SM.	İbnülemin Saray Mesalihi.
KK.d.	Kâmil Kepeci Defterleri.
MAD.d.	Maliyeden Müdevver Defterler.
MB.	Mabeyn Evrakı
MB.İ.	Mabeyn İradeleri.
MC. Yz.	Taksim Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları
MF.MKT.	Maliye Nezareti Mektubi Kalemi.
ML.MSF.d.	Maliye Masarıfat Defterleri.
nr.	numara.
TİEM.	Türk İslâm Eserleri Müzesi.
TSMA.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi.
TSMA.d.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri.
TSMA.E.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı.
vd.	ve devamı.
VGMA.	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
VGMA.d.	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri
vr.	varak.
Y.MTV.	Yıldız, Mütenevvi Evrakı.
Y.PRK.BŞK.	Yıldız Perakende, Mabeyn Başkitabeti.
Y.PRK.HH.	Yıldız Perakende, Hazine-i Hassa.
Y.PRK.SGE.	Yıldız Perakende Saray Görevlileri.
yay.	yayımlayan.
YEE.	Yıldız Esas Evrakı.

ÖNSÖZ

"Onlar bir ümmetti, geldi geçti.
Onlara kendi kazandıkları, size de kendi kazandığınız;
siz onların yaptıklarından sorulacak değilsiniz."
(Bakara Sûresi, 134 ve 141. âyetler)

Kur'an-ı Kerim'de aynı sûre içerisinde iki kere tekrar edilen bu âyet-i kerimede esasında muhteşem bir tarih felsefesi yatıyor. Bu vurgu ve uyarılara rağmen, ülkemizdeki muhafazakârların tam tersi bir tarih algısına sahip olması ve âdeta bir atalar kültüne saplanıp kalması, izahı zor bir çelişkidir. Oysa âyette, her neslin kendi hesabını vereceği ve kendi yaptıklarından sorumlu tutulacağı, sonraki nesillerin öncekilerin yaptıkları hatalardan mesul veya sevaplardan hissemend olmayacağı çok açık bir şekilde belirtilmektedir. Buna karşın, muhafazakâr kesim tarihe ve tarihî şahsiyetlere karşı yapılan en küçük bir eleştiriye dahi tahammül edemediği gibi, tarihi de iyisi ve kötüsüyle geçmişte yaşanmış bir süreç olarak değil, kafasında kurguladığı kusursuz bir altınçağ, bir erdemler manzumesi ve bir inanç alanı olarak resmetmekte; böyle olunca da, âdeta hâle, yani, yaşadığı çağa sırtını dönerek kayıtsız bir tutum takınmakta ve kendi zihninde oluşturduğu muhayyel bir tarih âleminde yaşamaktadır.

Son dönemlerde televizyonlarda yayımlanan tarihî diziler ve tarihi konu alan tartışma programlarıyla birlikte toplumda özelde harem, hanedan ve padişahların saraydaki yaşantılarına, genelde ise, Osmanlı tarihine yönelik bir ilgi ve merakın oluştuğu ifade edilebilir. Esasında bir tarihçi olarak bunun beni memnun etmesi beklenir, ancak öyle değil. Çünkü oluşan bu ilgi ve merakın tatmin edilmesi ve bu açlığın giderilmesi noktalarında ciddi problemlerin olduğu görülüyor. Toplumda zaten

zayıf olan okuma alışkanlığı, cep telefonu, internet ve sosyal medya gibi zaman çalan yeni araçların insanların hayatına girmesiyle birlikte daha da zayıfladığı için bazı tarihî dizilerde ve konuyla ilgili uzmanlık ve donanımları olmadığı halde her konuda söyleyeceği bir şeyleri bulunan kerameti kendinden menkul "araştırmacı-yazar"lar ile medyatik akademisyenlerin tartışma programlarında ortaya koydukları hayalî ve tarihî gerçeklikten uzak senaryo ve yaklaşımlarıyla indî değerlendirmeleri halkı yanlış yönlendirmekte, verilen eksik veya yanlış bilgilerin halk nezdinde doğru olarak kabul edilip yaygınlaşmasına neden olmaktadır.

Dolayısıyla tarihe karşı uyanmış olan bu merak, yararlı bir yöne kanalize olmaktan ziyade, "marazî" bir ilgiye dönüşmekte, böyle olunca da, yanlış ile doğru, değerli ile değersiz, vehim ile tarihî gerçeklik yer değiştirmekte ve toplumda yanlış bir tarih ve geçmiş algısı ortaya çıkmaktadır. İşin daha da vahimi, güncel sorunların çözümü ve daha iyi anlaşılabilmesi için topluma bir ayna olması ve toplumsal bir laboratuvar işlevi görmesi gereken tarihin, geçmişteki birtakım başarı, erdem ve altın çağ hikâyeleriyle bugünkü nesillerin uyuşturulup âdeta toplumu hipnotize eden bir araca dönüştürülmesidir.

Modernleşmeci kadroların bir kısmı bu süreçte toplumu tarih üzerinden şekillendirmeyi deneyerek Osmanlı tecrübesine her yönüyle olumsuz bir rol biçtiler; buna karşılık toplum da, belki kendisine zorla benimsetilen bu role ve giydirilen dar elbiseye bir tepki olarak, son dönemlerde, fazla bilgi sahibi olmadığı halde Osmanlı tecrübesini her şeyiyle olumlulayarak bir aşırılıktan diğerine savruldu. Bu tür sağlıksız tarih algılarının topluma esasında hiçbir yararı olamayacağı için medeniyet geçmişimizde kadim ve sağlam bir geleneğe sahip olan tarih, geleceğin inşasında olumlu bir rol üstlenemiyor. Tarih, güncel siyasi mücadele, kargaşa ve kavgaların geçmişten örneklendirilip temellendirilebileceği ve bu örnekler üzerinden

yürütülebileceği bir tecrübe alanı değil, yaşanan iyi ve kötü, olumlu ve olumsuz tecrübelerin birlikte değerlendirilip benzer hatalara düşmemek için başvurulabilecek bir yol gösterici, bir kılavuz olmalıdır.

Bu genel sorunlara ve olumsuz gidişata dikkat çektikten sonra kitabın esas konusuna geçebiliriz. Elinizdeki kitap, adından da anlaşılacağı üzere, haremin en nüfuzlu ve yetkili kadını ve oğlunun tahta çıktığını görebilen padişah annelerini niteleyen bir müessese olan valide sultanlığı konu almakta olup birinci elden kaynaklara dayanılarak hazırlanmış, dolayısıyla oğlu iktidara gelmeden önce vefat eden padişah anneleri çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Esasında valide sultanlığın bir müessese olarak incelendiği bu kitap, valide sultanların biyografileri üzerinden konuyu açıklayan bir eser olmamasına rağmen, aşağıda açıklanacağı üzere, zaman zaman validelerin kısa biyografilerine de yer vermektedir.

Eserin girişinde, haremin mahiyeti hakkında genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra, birinci bölümde, valide sultanlığın gelişimi, maiyetlerinde bulunan görevliler ve valide sultanların tarihî süreç içerisinde devlet işlerine yönelik bazen şartların zorlamasıyla bazen de keyfî olarak ortaya çıkan ilgi ve müdahaleleri; ikinci bölümde, valide sultanlığın devlet teşrifatındaki yeri, yapılan törenler ile verilen hediyelerin teşrifatı, aynî ve nakdî gelirleri; üçüncü bölümde ise kurmuş oldukları vakıflar ile yaptıkları hayır eserleri ele alınmakta, bu son bölümde, vakıf kuran ve hayır yapan valide sultanların kısa biyografilerine de yer verilmektedir. Muhtelif nedenlerle vakıf kurmayan veya kurduğu belirlenemeyen valide sultanların biyografileri doğal olarak eserin kapsamı dışında bırakılmıştır.

Kitapta valide sultanların oluşturdukları vakıfların ve yaptırdıkları hayır eserlerinin sadece bir çerçevesi çizilmiş ve doğal olarak bu eserlerin ayrıntısına girilmemiştir; zira, o başka bir iştir. Şüphesiz, validelerin inşa ettirdiği vakıf eserlerinin pek

çoğu için müstakil monografiler yazılabilir, ancak bu kitabın hedefi, sadece valide sultanların yaptırdıkları hayır eserlerinin bir envanterini mümkün mertebe ortaya koyabilmektir. Bu çalışma esnasında valide sultanların hayır ve vakıf eserlerinin hâlâ daha sağlıklı bir çetelesinin bile ortaya konulamamış olduğu görüldü. Bunun sadece hayatı ve eserleri hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız valideler için değil, hayatları ve hayır eserleriyle ilgili müstakil monografiler yapılmış olan valide sultanlar için de geçerli bir hüküm olduğu söylenebilir.

Vakfiyeler ve müteferrik belgeler birlikte değerlendirilerek valide sultanların yaptırdıkları eser ve hayırların envanteriyle ilgili mümkün mertebe düzgün bir tablonun ortaya çıkarılmasına gayret edildi; ancak bu tablonun eksiksiz olduğu iddiasında değiliz, yapılan yeni çalışmalarla birlikte valide sultanların taşranın veya İstanbul'un umulmadık bir yerinde yaptırmış oldukları eserler ortaya çıkabilir. Nitekim yine bu kitap hazırlanırken, belgelerde herhangi bir ipucu olmadığı halde, kitabesinden valide sultanlar tarafından yaptırılmış olduğu anlaşılan pek çok eserin mevcut olduğu görüldü. Dolayısıyla ortaya koyduğumuz envanterlerin önemli bir başlangıç olduğu ve zamanla yapılacak çalışmalar ve ortaya çıkabilecek yeni bulgularla birlikte daha da geliştirilip netleştirileceği ifade edilebilir. Bu açıdan bakıldığında, kitabın, bu konularla ilgili yeni çalışmaların ortaya çıkmasına vesile olabilecek bir potansiyeli temsil ettiğini de vurgulamamız gerekir.

Bu çalışmayı yürütürken vakıf eserleriyle ilgili olarak oluşmuş literatürde vakıf veya hayır eseri denildiğinde, cami, mektep, medrese, hastahane, imaret, köprü ve çeşme gibi, daha ziyade binaların ve maddi unsurların anlaşılmakta olduğu hususu dikkatimizi çekti. Oysa, valide sultanların hayır eserleriyle ilgili düzenledikleri vakfiyeler incelendiğinde bunların önemli bir kısmında yaptırdıkları cami, mektep, türbe ve imaret gibi vakıf binalarda, kendileri, oğulları ve çocuklarının selâmetleri

ile İslâm büyüklerinin ruhları için Kur'an okutulması amacıyla vakıf gelirlerinden önemli paylar ayrılmış ve sayıları yüzleri bulan görevliler istihdam edilmiş olduğu görülür. Bu büyük birikime rağmen, literatürde bunların âdeta vakıftan sayılmaması ve bu tür vakıf hizmetlerinin pek söz konusu edilmemesi ilginçtir. Bu yaklaşımın vakfiyelere dayalı çalışmalarda dahi mevcut olduğunun ifade edilmesi gerekir.

Konuyla ilgili mevcut literatüre gelince; Leslie P. Peirce'in ufuk açıcı ve etkileyici eseri *Harem-i Hümayun*'un ardından padişah haremi ve özellikle öteden beri üzerinde çok tartışılan bazı valide sultanların hayat hikâyeleri ve vakıfları araştırıcıların hayli ilgisini çekti. Makaleler bir yana bırakılacak olursa, son sekiz senede doğrudan valide sultanları konu alan akademik araştırmaların yapılmış olması bu ilginin en somut göstergesidir. Murat Kocaaslan'ın *Kösem Sultan, Hayatı, Vakıfları, Hayır İşleri ve Üsküdar'daki Külliyesi* (Okur Kitaplığı, İstanbul 2014) başlıklı eseri, özellikle Kösem Sultan'ın vakıfları; Özlem Kumrular'ın *Kösem Sultan, İktidar, Hırs, Entrika* (Doğan Kitap, İstanbul 2015) ve *Haremde Taht Kuranlar, Nurbanu ve Safiye Sultan* (Doğan Kitap, İstanbul 2017) adlı kitapları Osmanlı'dan ziyade yabancı kaynaklar ağırlıklı olarak kaleme alınmıştır. Ancak bu kaynakların pek çoğu rivayet ve dedikodulara dayalı olan verileri kritize edilmeksizin kullanıldığı için Kumrular'ın eserlerinin biraz temkinli okunmasında yarar olduğuna dikkat çekmemiz gerekir.

Lucienne Thys-Şenocak'ın *Hadice Turhan Sultan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler* (Kitap Yayınevi, İstanbul 2009) başlıklı eseri adından da anlaşılacağı üzere konunun mimarî yönü ön planda tutularak kaleme alınmış yararlı bir kitaptır. Erhan Afyoncu ile Uğur Demir tarafından ortaklaşa yazılan ve Osmanlı kaynaklarına ve özellikle de Turhan Sultan'ın kendi yazdığı yazılarına dayanan *Turhan Sultan* (Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015) isimli eserde vakıf ve hayır eserlerine fazla yer

verilmemiştir. İkilinin, valide sultana ait olduğunu belirttikleri çoğu imzasız ve tarihsiz olan yazıları tarihî bağlam ve dönemi içerisinde uygun bir yere oturtarak bir metin oluşturduğu görülüyor. Betül İpşirli Argıt, mevcut yerli ve yabancı kaynaklara dayanarak kaleme aldığı *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan, 1640-1715* (Kitap Yayınevi, İstanbul 2014) başlıklı eserinde bir önceki yüzyılın muktedir valide sultanları geleneğinin 18. yüzyılın başlarında devam edip etmediğini Gülnuş Sultan üzerinden sorgulamaktadır. Kısa süre içerisinde ortaya çıkan bu yeni eserler, Osmanlı haremine olan ilginin artarak devam edeceğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir.

Son olarak teşekkür. Bu kitap da, bundan öncekiler gibi, pek çok kişinin yardımları sayesinde vücut bulup kisve-i tab'a bürünebildi. Bu bağlamda borçlu olduğumuz kişilerin tamamını burada zikredebilmek mümkün değildir, dolayısıyla hasbelbeşeriye unuttuklarımızın affına sığınırız. Kemal Beydilli, Feridun M. Emecen ve Beşir Ayvazoğlu, yoğun meşguliyetlerine rağmen metni okuyarak değerli görüş ve fikirleriyle kitabın şekillenmesine önemli katkılar yaptılar, kendilerine hassaten teşekkür ediyorum. Bazı konularla ilgili görüşlerine başvurduğum Ali Bardakoğlu, İsmail Kara, Orhan Bilgin, Âsım Cüneyd Köksal, Şükrü Özen, Tufan Buzpınar, Selçuk Akşin Somel, Kâmil Yaşaroğlu ve Hakan Erdem, değerli görüş ve eleştirilerini benimle paylaştılar. Ömer Faruk Bölükbaşı, Kübra Fettahoğlu, Yener Bayar, Mine Durmuş, Sinan Kaya, Şaduman Tuncer, Cengiz Yolcu, Kenan Yıldız, Ümran Ay, Serhat Aslaner ve Sevil Sadıkoğlu, konuyla ilgili bazı belgelerin tespit ve temininde yardımcı oldular. Değerli dostum Garo Kürkman, elindeki görsel malzemeyi her zaman olduğu gibi cömertçe paylaştı. Literatürle ilgili ihtiyaçlarımız her zaman olduğu gibi, İSAM Kütüphanesi'nin ciddi, çalışkan ve yardımsever personeli tarafından büyük bir özveriyle karşılandı. Konuyla ilgili belgelerin bulunduğu Başbakanlık Osmanlı Arşivi araştırma hizmetlerinde görevli başta Fuat Recep, Ali Toköz ve Ayten Ardel olmak

üzere tüm çalışanlar belge temini konusunda ellerinden gelen yardımı esirgemediler. Keza Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki belgelerin kopyalarının alınmasında Sevgi Diker, Refik Satıcı ve Şenay Palamut yardımcı oldular. Hepsine teşekkür ediyorum. Öte yandan Türkiye Bilimler Akademisi'nin, araştırmaya verdiği büyük desteği de bu vesileyle özellikle vurgulamak isterim. Kitabın en güzel şekilde basılabilmesi için ellerinden gelen gayreti gösteren Timaş Yayınları editörleri Zeynep Berktaş ve Neval Akbıyık ile mizanpajı gerçekleştiren Hüseyin Özkan'a ayrıca teşekkür ederim.

Nihai teşekkür ise eserin ortaya çıkmasındaki uzun ve meşakkatli yazım sürecinin bütün safhalarına şahitlik ettikleri hâlde bu sürecin getirdiği sıkıcı yaşama tarzının sikletinden asla şikâyetçi olmayan fedakâr eşim Semra ile çocuklarım Âmil Alper ve Zeynep Aybike'ye.

Eylül 2017, Maltepe
Ali Akyıldız

GİRİŞ

OSMANLI HAREMİ

"Minuit praesentia famam"[1]

Esasında, "mevcudiyet, şöhreti azaltır" anlamına gelen bu Latince özdeyişin tam tersi bir durum Osmanlı ve Doğu haremi için söz konusudur. Yani, mademki mevcudiyet şöhreti azaltır, mefhumun muhalifinden hareketle, o zaman meçhuliyet ve mahremiyet de şöhreti arttırır, insanların zihninde bir algı, ilgi ve merak hâlesi doğurur, esrarengizlik, gizemi ve hayalî senaryoları tahrik eder. Haremin yerli ve yabancı kamuoyundaki algısı için durum tam da budur. Özelde Osmanlı padişahlarının ve genelde ise Doğu'nun haremi, esrarengizliği, dışa kapalılığı ve gizemi dolayısıyla yüzyıllardır oryantalist merakı tahrik etmiş, hayalî senaryolara konu olmuş, o duvarların arkasında nelerin yaşanmış olabileceği hususunda insan hayallerinin sınırlarını zorlamış ve hayalle gerçeğin iç içe geçmiş olduğu tuhaf, gizemli, fantastik ve herkesin kendi bakış açısını yansıtabildiği muhayyel ve kurgusal bir âlemdir. Oysa, padişahın özel dünyasına ait bir mekân olan harem-i hümayun, sadece dışarıdakiler, şehirdekiler veya Avrupa'dan gelen seyyahlar için değil, ömrünü sarayda geçirenler için de hemen yanı başlarındaki haremin kalın duvarlarının arkasında süregiden yaşam ve kurallar hakkında bilgi sahibi olamayacakları yasak bir alan idi.

Haremdeki yaşamın dışarıdakiler için bilinemezliğiyle ilgili olarak bazı dürüst Avrupalı seyyahlar da şahitlik edip

---

[1] Claes Ralamb, *İstanbul'a Bir Yolculuk, 1657-1658*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 28.

seyahatnamelerinde bu doğrultuda bilgiler verirler. Bu seyyahlardan biri olan ve 1660'ların sonlarında İstanbul'u ziyaret eden J.B. Tavernier, 50 yılı aşkın bir süre Topkapı Sarayı'nın Enderun kısmında yaşadığını iddia ettiği bilgi kaynağının kendisine haremin iç düzeni ve yönetim biçimi konusunda bilgi verememesine rağmen kitabında hareme bir başlık ayırmasının nedenini, bu mekânı bilmenin imkânsızlığını ortaya koymak şeklinde açıklar. Hareme padişahın ve zorunlu bazı durumlarda hekimlerin dışında herhangi bir erkeğin giremediğini, kadınların ancak paravanlar arasında ve kimselere görünmeden dışarı çıkabildiğini, hekimlerin de haremdeki kadınların uzaklaştırıldığı bir ortamda ve harem ağalarının gözetiminde üzerine örtü çekilen hastaları[2] muayene edebildiklerini belirtmekte ve öteden beri haremdeki kadınlara mal, kumaş, eşya, mücevher getirip satan ve çoğu Yahudi olan kadınların da haremin iç kesimlerine giremeyip sadece bu iş için ayrılan nötr bir mahalde mallarını satabildiklerini ve doğal olarak bu ticaret şeklinin saray kadınlarına hayli pahalıya mâl olduğunu ifade etmektedir.

Tavernier, harem hakkında verilen bu bilgilerin dışındakilerin "düş gücüne ve belki de gerçekten çok uzak tahminlere dayan"dığını belirterek haremde cariyeleri "eğiten ve gece gündüz onların davranışlarını izleyen kıdemliler bulunmakta; yaşadıkları zoraki hapis yaşamı, içoğlanlarının fırsat buldukça saptıkları sefihliğe bu kızları da sürüklemektedir. Kötü amaçla kullanmalarından korkulduğu için bu kızlara salatalıkların bütün

---

[2] III. Murad'ın hekimi Domenico Hierosolimitano'nun benzer bir muayene anlatısı için bkz. *Domenico's Istanbul*, çev. Michael Austin, ed. Geoffrey Lewis, Wiltshire 2001, s. 36. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem'i 1845'te muayene eden Dr. Spitzer'in muayene esnasında validenin "örtülü ve feraceli" ve başının yarı şeffaf bir örtü ile örtülü olduğunu belirtmesi, aradan geçen yüzyıllar içerisinde fazla bir şeyin değişmediğini gösteriyor ("Sultan Abdülmecid Hân'ın Sarayında, Doktor Spitzer'in Hâtıratı", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, haz. Ahmed Refik, Sayı 34, 14 Ekim 1915/1 Teşrinievvel 1331, s. 615-17).

olarak değil de dilimler halinde verilmesi masalının temelinde belki de bu yatar. Bu masalı uyduranlar, Doğuda bu meyveyi iri, yuvarlak dilimler halinde kesme geleneğinin bulunduğunu bilmiyorlar" diyerek bir yandan Batı'da hayli revaçta olan bir harem söylentisi örneği üzerinden bu mekânla ilgili oryantalist fantezilerin yersizliğine vurgu yaparken bir yandan da dolaylı olarak bu fanteziyi bizzat gündeme getirmiş olur.[3] Tavernier'in hareme girebilen hekimler ve alışveriş yapmak üzere gelen Yahudi kadınlarla ilgili anlatısının 18. yüzyılın hemen başlarında İstanbul'a gelmiş olan Fransız seyyah Joseph Pitton de Tournefort tarafından da hemen hemen aynı cümlelerle tekrarlanması,[4] bu oryantalist fantezilerin Batı kamuoyundaki yaygınlığının derecesini göstermenin yanı sıra seyyahların birbirlerinin eserlerini okumuş olduğunun bir işareti olarak da değerlendirilebilir.

Uzun yıllar Topkapı Sarayı'nda yaşamış olan Polonya asıllı Albertus Bobovius, veya yaygın olarak bilinen adıyla Santuri Ali Ufki Bey, padişahın huzurunda musiki icra eden heyetlerin bazen kadınları eğlendirmek amacıyla haremde de çaldıklarını, ancak kadınları görmemeleri için müzisyenlerin gözlerinin bağlandığını belirtir, başları önde olduğu halde sanatlarını icra ederlerken, hemen yanlarında bulunan harem ağalarının

---

3 Jean-Baptiste Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 151-156. Salatalık ve kabağın dilimlenip verilmesiyle ilgili diğer anlatılar için bkz. Ottaviano Bon/Robert Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, çev. Cahit Kayra, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş, İstanbul 1996, s. 51; Alain Grosrichard, *Sultan'ın Sarayı, Avrupalıların Doğu Fantezileri*, çev. Ali Çakıroğlu, Aykırı Yayınları, İstanbul 2004, s. 159, 192.

4 "Prenslerin ve doktorların bile alınmadığı bir yer hakkında ne söylenebilir ki. Doktor ne bu kadınları görebilecek ne de onlar onu görecek. O içeri girdiğinde öyle az bir görüntüye imkân verilir ki, görüntünün duvarlar mı yoksa kadınlar mı olduğu anlaşılmaz..." (Murat Kocaaslan, *IV. Mehmed Saltanatında Topkapı Sarayı Haremi, İktidar, Sınırlar ve Mimari*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 21-22).

kafasını kaldıranları tokatladığını ve bu şartlar altında çalınan müzikten bir hayır gelmeyeceği için daha sonra haremdeki cariyelerin eğitilerek musikinin onlara icra ettirildiğini söylemesi,[5] haremin erkeklere ve yabancılara olan kapalılığını göstermesi açısından dikkate değerdir.

Gizemli, esrarengiz ve dışarıya tamamen kapalı olan padişah hareminin her zaman ilgilerini çektiği Batılıların algısında ne denli sınırsız ve gerçeklik sınırlarını zorlayacak hayal ve fantezileri devreye soktuğunu ve 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde bile bu bakış açısının hâlâ söylentileri beslediğini anlayabilmek için 1930'lu yılların ortalarında Topkapı Sarayı'nı ziyaret edip saray haremiyle ilgili bir kitap kaleme almış olan N.M. Penzer'in şu ifadelerine bakmak yeterlidir: "harem dışında adını bu kadar çok bilip hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz bir başka Osmanlı kurumunu örnek verebilmek belki de mümkün değildir. Çocukluğumuzdan beri haremin yüzlerce güzel kadının tek bir efendi için kilit altında tutulduğu bir yer olduğu öğretildi bize. Bu bilgilerle büyüdük ve ne yazık ki daha fazla bilgiye de ulaşamıyoruz. Türk sultanlarının günlerini haremde, yarı çıplak yüzlerce kadın arasında, parfüm kokuları ve havuz esintilerinden oluşan bir ortamda, akla gelen her tür fantezinin yaşandığı, sekse aç, kıskanç ve efendilerini her şekilde memnun etmeye hazır kadınların arasında geçirdiğini hayal ederdik hep".[6]

Esasında, Penzer'in bu satırları, yukarıda bahsedilen ve harem ilişkilerini konu edinip çokça izleyiciyi kendisine çekebilen bazı televizyon dizilerinin kurgusu ve yaklaşımı bağlamında değerlendirildiğinde, bu oryantalist tasvirlerin insanımızı ne denli etkisi altında aldığı ve haremin nasıl da oryantalist gözlüklerle görüldüğü gerçeğini açıkça ortaya koymaktadır. İşin

---

5 Albertus Bobovius (Santuri Ali Ufki Bey), *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 81.

6 N.M. Penzer, *Harem*, Say Yayınları, İstanbul 2000, s. 15.

kötüsü, hâlâ birçok kimsenin böyle önemli bir sorunun farkında olmamasıdır. Halbuki, eser incelendiğinde, aslında harem ve buradaki yaşantının ayrıntıları hakkında pek çok veriye sahip olduğumuz görülecektir. Bu verileri kullanıp daha gerçekçi bir harem tasviri ortaya koymak yerine işin kolayına kaçmanın ve oryantalist tezleri gerçekmiş gibi kabul ederek tedavüle sürmenin hâlâ anlamlı bulunması, üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir sorun olarak öne çıkmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

VALİDE SULTAN
MAHİYETİ ve MAİYETİ

"Harem mermer döşeli odalarda efendilerine hizmet etmeyi bekleyen yüzlerce kadının olduğu bir yerden çok, kendine ait bir dünyası ve sistemi olan ve erkekler tarafından değil, kadınlar tarafından yönetilen bir kurumdu. Haremde bulunan her kadının yapması gereken bir görevi ve uyması gereken, bir manastır kadar katı kurallar vardı."

N.M. Penzer, *Harem*, s. 16.

Valide Sultanlık ve Valideler

Valide sultan, tahta çıkan padişahın sağ olan annesi hakkında kullanılan bir isimlendirme olup oğlunun padişahlığını göremeden vefat eden padişah annelerini nitelemek amacıyla kullanılmadığı için bu durum, valide sultan sayısını doğal olarak sınırlandırmaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlı tarihinde oğlunun padişahlığını görebilen kadınların sayısı 22'dir. Mevcut literatürde 1620 civarında öldüğü kabul edilen II. Osman'ın annesi Mahfiruz Sultan'la birlikte valide sultan sayısının 23 olduğu şeklinde genel bir bilgi tedavül ederse de son dönemlerde özellikle Venedik kaynakları üzerinde yapılan bazı araştırmalar Mahfiruz Sultan'ın en geç 1610 yılında vefat etmiş olduğunu[1] ve dolayısıyla oğlunun iktidarını göremediğini ortaya koyduğu için bu sayının 22 olarak tashihi uygun olacaktır.

Valide sultanlar bu seçkin konumlarını ve meşruiyetlerini, vefat etmiş veya iktidarını kaybetmiş olan eşlerinden değil, iktidarda olan oğullarından alırlardı, zira, önceki padişahın şehzade sahibi pek çok kadını olsa bile bunlardan sadece biri, yani oğlu padişah olan kadınefendi valide sultanlık makamına erişebilirdi. Yaptırdıkları vakıf eserlerin kitabelerinde veya bu eserlere dair düzenledikleri vakfiyelerde bu durum dolaylı

---

1 Baki Tezcan, "The Debut of Kösem Sultan's Political Career", *Turcica*, Tome 40 (2008), s. 348-50.

bir biçimde ifade edilerek eşlerinden ziyade oğullarına vurgu yapılırdı.[2]

Oğlunun iktidarını ve padişahlığını görebilen kadınlar, Orhan Bey'in annesi Mal Hatun (ölümü 1325-26), I. Murad'ın annesi Nilüfer Hatun, I. Mehmed'in annesi Devlet Hatun (ö. 1414), Fatih Sultan Mehmed'in annesi Hüma Hatun (ö. 1449), II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun (ö. 1492), Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Ayşe Hafsa Sultan (ö. 19 Mart 1534), III. Murad'ın annesi Nurbanu (ö. 7 Aralık 1583), III. Mehmed'in annesi Safiye (ö. Ocak 1619), I. Ahmed'in annesi Handan (ö. 26 Kasım 1605), I. Mustafa'nın annesi (ismi bilinmiyor),[3] IV. Murad ve Sultan İbrahim'in anneleri Mâhpeyker Kösem (ö. 2 Eylül 1651), IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan (ö. 4 Ağustos 1683), II. Süleyman'ın annesi Saliha Dilaşub (ö. 5 Aralık 1689), II. Mustafa ve III. Ahmed'in anneleri Rabia Gülnuş Emetullah (ö. 6 Kasım 1715), I. Mahmud'un annesi Saliha (ö. 21 Eylül 1739), III. Osman'ın annesi Şehsüvar (ö. 27 Nisan 1756), III. Selim'in annesi Mihrişah (ö. 16 Ekim 1805), IV. Mustafa'nın annesi Ayşe Sîneperver (ö. 11 Aralık 1828), II. Mahmud'un annesi Nakşidil (ö. 6 Eylül 1817), Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem (ö. 2 Mayıs 1853), Sultan Abdü-

---

[2] Bu konuyla ilgili örnekler için bkz. Lucienne Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 108-113.

[3] Halil İnalcık, kaynak göstermeksizin I. Mustafa'nın annesinin adını Hatice olarak vermektedir ki (*Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, II, 182), bunun doğru olmaması icap eder. Venedik belgelerine dayanılarak yapılan son bir araştırmada I. Mustafa'nın annesinin adının Halime ve Halime'nin aynı zamanda III. Mehmed'in, tahtında gözü olduğu gerekçesiyle 7 Haziran 1603'te öldürttüğü oğlu Mahmud'un da annesi olabileceğine dair bazı ipuçları zikredilir (Günhan Börekçi, "İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Krizi", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı 26, İstanbul 2009, s. 58, 75, 78).

laziz'in annesi Pertevniyal (ö. 26 Ocak 1884) ve V. Murad'ın annesi Şevkiefsar Valide Sultanlardır (ö. 17 Eylül 1889).[4]

Kaynak yetersizliğinden dolayı ilk dönemlerde yaşamış ve oğlunun padişahlığını görmüş olan validelerin hayatlarının ana hatları hakkında dahi bilgi sahibi değiliz. III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan, IV. Murad'ın annesi Kösem Sultan ve II. Mustafa'nın annesi Gülnuş Emetullah Sultan, iktidarın sunduğu nimetlerin yanında oğullarının vefatlarını da görerek bir annenin yaşayabileceği en büyük acıyı yaşamış; I. Mustafa'nın annesi, Sultan İbrahim'in annesi Kösem Sultan, II. Mustafa'nın annesi Gülnuş Emetullah Sultan, IV. Mustafa'nın annesi Ayşe Sineperver Valide Sultan, Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan ve V. Murad'ın annesi Şevkiefsar Valide Sultan oğullarının tahttan indirilmelerine şahit olmuşlardı. Bunlardan Kösem Sultan tahttan indirilen Sultan İbrahim'in öldürülmesine rıza göstermek ve hatta karar vermek zorunda kalmış; Ayşe Sineperver Sultan, oğlu IV. Mustafa'nın iktidar alternatifi olmamak adına öldürülmüş olduğunu muhtemelen sonradan duymuş; Pertevniyal, oğlu Sultan Abdülaziz'in şüpheli ve kanlı ölümüne bir yerde şahit olmuş; Şevkiefsar Valide Sultan ise üç ay süren padişahlığı esnasında akıl sağlığını yitiren oğlu V. Murad ve ailesiyle birlikte Çırağan Sarayı'nda çok olumsuz şartlar içerisinde zor bir yaşam sürmek zorunda kalmış, diğer valide sultanlar ise oğullarının âkıbetini göremeden vefat etmişlerdi.

Tablo I.'den de anlaşılacağı üzere, Osmanlı hanedanında en uzun süre görev yapan valide sultan yaklaşık 35 yıl bu makamda bulunan IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan ve en kısa süre bu makamı işgal eden ise yaklaşık üç aylık görev süresiyle V. Murad'ın annesi Şevkiefsar Valide Sultan'dır. Valide

[4] Burada J. Deny'nin verdiği liste ("Valide Sultan", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1986, XIII, 183-185) esas alınmış, ancak bazı valide sultanların ölüm tarihleri düzeltilmiştir.

sultan ve valide-i muazzama olarak yaklaşık 28 yıl görev yapan ve en uzun süre iktidarda kalan ikinci valide olan Kösem Sultan'ın, yaşadığı dönem göz önünde bulundurulduğunda en fazla siyasi tecrübeye sahip valide sultan olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Art arda iktidara gelen oğulları IV. Murad ve Sultan İbrahim'i torunu IV. Mehmed takip etmiş ve torununun iktidarında valide sultanlık makamını gelini Hatice Turhan Sultan ile paylaşmıştı. Gülnuş Emetullah Sultan, Kösem Sultan'la birlikte iki oğlu padişah olan iki valideden biridir. Kösem Sultan, oğlu IV. Murad vefat edip diğer oğlu Sultan İbrahim tahta çıktığı için herhangi bir tartışma ve itiraz olmaksızın iktidarını sürdürürken, Gülnuş Sultan'ın durumu öyle değildi, zira, büyük oğlu II. Mustafa 1703'te bir isyan neticesinde hal' edilip yerine küçük oğlu III. Ahmed geçtiği ve II. Mustafa'nın suç ortağı olarak görüldüğü için Gülnuş Sultan'ın ikinci valideliği âsilerin tepkisini çekmişti.

Tablo I. Valide sultanlar ve validelik süreleri

Validenin Adı	Eşinin Adı	Oğlunun Adı	Valideliğin Başlangıcı	Valideliğin Sonu	Süresi
Mal Hatun	Osman Bey	Orhan Bey	Mart 1324 (Rebiülevvel 724)	1325-26	1-2 yıl
Nilüfer Hatun	Orhan Bey	I. Murad	Mart 1362 (Cemaziyelevvel 763)	1380'ler civarı	18 yıl
Devlet Hatun	I. Bayezid	I. Mehmed	5 Temmuz 1413 (5 Rebiülâhir 816)	1414	1 yıl
Hüma Hatun	II. Murad	II. Mehmed	Ağustos 1444	Ağustos 1446	2 yıl
Gülbahar Hatun	II. Mehmed	II. Bayezid	22 Mayıs 1481	1492	11 yıl

Validenin Adı	Eşinin Adı	Oğlunun Adı	Valideliğin Başlangıcı	Valideliğin Sonu	Süresi
Ayşe Hafsa Sultan	I. Selim	I. Süleyman	30 Eylül 1520 (17 Şevval 926)	19 Mart 1534 (4 Ramazan 940)	13 yıl, 5 ay, 17 gün
Nurbanu Sultan	II. Selim	III. Murad	22 Aralık 1574 (8 Ramazan 982)	7 Aralık 1583 (22 Zilkade 990)	8 yıl, 11 ay, 15 gün
Safiye Sultan	III. Murad	III. Mehmed	27 Ocak 1595 (16 Cemaziyelevvel 1003)	21 Aralık 1603	8 yıl, 10 ay, 24 gün
Handan Sultan	III. Mehmed	I. Ahmed	21 Aralık 1603	26 Kasım 1605 (15 Receb 1014)	1 yıl, 11 ay, 5 gün
Bilinmiyor	III. Mehmed	I. Mustafa	22 Kasım 1617 (23 Zilkade 1026)	26 Şubat 1618 (1 Rebiülevvel 1027)	3 ay, 4 gün
Bilinmiyor	III. Mehmed	I. Mustafa	20 Mayıs 1622 (9 Receb 1031)	9 Eylül 1623 (14 Zilkade 1032)	1 yıl, 3 ay, 21 gün
Kösem Sultan	I. Ahmed	IV. Murad	9 Eylül 1623 (14 Zilkade 1032)	8 Şubat 1640 (15 Şevval 1049)	16 yıl, 4 ay, 29 gün
Kösem Sultan	I. Ahmed	Sultan İbrahim	9 Şubat 1640 (16 Şevval 1049)	8 Ağustos 1648 (18 Receb 1058)	8 yıl, 5 ay, 30 gün
Kösem Sultan (Valide-i Muazzama)	I. Ahmed	IV. Mehmed (torunu)	8 Ağustos 1648 (18 Receb 1058)	2 Eylül 1651 (16 Ramazan 1061)	3 yıl, 25 gün
Hatice Turhan Sultan	Sultan İbrahim	IV. Mehmed	8 Ağustos 1648 (18 Receb 1058)	4 Ağustos 1683 (10 Şaban 1094)	35 yıl, 4 gün
Saliha Dilaşub Sultan	Sultan İbrahim	II. Süleyman	8 Kasım 1687 (2 Muharrem 1099)	5 Aralık 1689 (22 Safer 1101)	2 yıl, 27 gün
Gülnuş Emetullah Sultan	IV. Mehmed	II. Mustafa	6 Şubat 1695 (21 Cemaziyelâhir 1106)	22 Ağustos 1703 (9 Rebiülâhir 1115)	8 yıl, 6 ay, 16 gün
Gülnuş Emetullah Sultan	IV. Mehmed	III. Ahmed	22 Ağustos 1703 (9 Rebiülâhir 1115)	6 Kasım 1715 (9 Zilkade 1127)	12 yıl, 2 ay, 15 gün

Validenin Adı	Eşinin Adı	Oğlunun Adı	Valideliğin Başlangıcı	Valideliğin Sonu	Süresi
Saliha Sultan	II. Mustafa	I. Mahmud	2 Ekim 1730 (19 Rebiülevvel 1143)	21 Eylül 1739	8 yıl, 11 ay, 19 gün
Şehsüvar Sultan	II. Mustafa	III. Osman	14 Aralık 1754 (28 Safer 1168)	27 Nisan 1756 (27 Receb 1169)	1 yıl, 4 ay, 13 gün
Mihrişah Sultan	III. Mustafa	III. Selim	7 Nisan 1789 (11 Receb 1203)	16 Ekim 1805 (22 Receb 1220)	16 yıl, 6 ay, 9 gün
Ayşe Sineperver Sultan	I. Abdülhamid	IV. Mustafa	29 Mayıs 1807 (21 Rebiülevvel 1222)	28 Temmuz 1808 (4 Cemaziyelâhir 1223)	1 yıl, 1 ay, 29 gün
Nakşidil Sultan	I. Abdülhamid	II. Mahmud	28 Temmuz 1808 (4 Cemaziyelâhir 1223)	6 Eylül 1817 (24 Şevval 1232)	9 yıl, 1 ay, 9 gün
Bezmiâlem Sultan	II. Mahmud	Sultan Abdülmecid	1 Temmuz 1839 (18 Rebiülâhir 1255)	2 Mayıs 1853 (23 Receb 1269)	13 yıl, 10 ay, 1 gün
Pertevniyal Sultan	II. Mahmud	Sultan Abdülaziz	25 Haziran 1861 (16 Zilhicce 1277)	30 Mayıs 1876 (6 Cemaziyelevvel 1293)	14 yıl, 11 ay, 5 gün
Şevkiefsar Sultan	Sultan Abdülmecid	V. Murad	30 Mayıs 1876 (6 Cemaziyelevvel 1293)	31 Ağustos 1876 (10 Şaban 1293)	3 ay, 1 gün

Diğer padişahların anneleri ise oğulları tahta geçmeden önce vefat etmişlerdi. II. Abdülhamid, annesi Tirimüjgân Kadınefendi küçük yaşta vefat ettiği için kendisini büyütüp yetiştiren analığı Perestu Kadınefendi'yi valide sultan yerine koyarsa da bu, sembolik olduğu ve gerçek bir valide sultanlığı ifade etmediği için listeye dahil edilmedi. II. Abdülhamid dönemine ait bazı belgelerde geçen "*makam-ı mehd-i ulyâ-yı saltanat-ı seniyye* devletlü ismetlü kadınefendi hazretleri", yani, padişahın annesi makamında olan kadınefendi ibaresi Perestu Kadınefendi'nin bulunduğu pozisyonu gayet güzel bir biçimde açıklamaktadır.[5] Bununla birlikte bazı belgelerde

[5] 10 Şubat 1885 (29 Kânunisâni 1300), BOA, İ.DH, 940/74451; BOA, İ.TAL, 75/62; 152/16; 293/7; BOA, BEO, 1011/75803; BOA, Y.MTV, 18/135).

çok daha ilginç bir şekilde "valide kadınefendi"[6] veya "valide sultan" olarak da geçtiği görülür. İşin ilginç yanı, Perestu'nun hastalığı dolayısıyla üzüntülerini bildiren Almanya İmparatoru II. Wilhelm "makam-ı mehd-i ulyâ-yı saltanat-ı seniyyeleri kadınefendi" nitelemesini tercih ederken, II. Abdülhamid'in cevabî telgrafında yanlış bir biçimde "valide sultan hazretleri" sıfatını kullanmasıdır.[7]

Perestu Kadınefendi'yi valide sultan makamına oturtarak şereflendiren II. Abdülhamid, onun devlet işlerine karışmasına izin vermemişti. Her ne kadar Ayşe Osmanoğlu'nun eserinde "valide sultan" olarak geçerse de Perestu'nun konumu yukarıda belirtildiği gibidir. Ayşe Sultan, Perestu'nun Valide Tacı denilen zümrütlü bir iğne taktığına ve babasının onun selâmlık törenlerinde bulunmasını istediğine vurgu yapar.[8] Nişantaşı'nda kendisine tahsis edilmiş olan köşkünde ikamet eden Perestu Kadınefendi,[9] 11 Aralık 1906 (24 Şevval 1324) tarihinde zatürre hastalığından kurtulamayarak vefat etti.[10]

---

6 22 Nisan 1891 (13 Ramazan 1308), BOA, Y.PRK.HH, 24/24.

7 22 Nisan 1906, BOA, Y.PRK.BŞK, 76/12. Bir diğer örnek için bkz. 9 Ağustos 1883 (28 Temmuz 1299), BOA, Y.PRK.HH, 10/68; BOA, Y.PRK.SGE, 8/59.

8 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, Güven Yayınevi, İstanbul 1960, s. 13-14. Ayşe Sultan, hatıratının pek çok yerinde Perestu için valide sultan nitelemesini yapar (s. 14, 46, 59-60, 62).

9 "Nişantaşı'nda makam-ı mehd-i ulyâ devletlü ismetlü aliyyetü'ş-şân hazretlerinin daireleri..." (BOA, DH.MKT, 2153/95). "Devletlü ismetlü valide sultan efendimiz hazretlerinin Nişantaşı'nda vaki konağ-ı aliyyeleri" (9 Ağustos 1883/28 Temmuz 1299, BOA, Y.PRK.HH, 10/68).

10 Ölümünü bildiren iradede Perestu Kadınefendi şu şekilde tanımlanır: "Cennetmekân Abdülmecid Han hazretlerinin dördüncü kadınları ve veli-nimet-i bî-minnetimiz *padişahımız efendimiz hazretlerinin vâlidelikleri devletlü ismetlü kadınefendi* hazretleri..." (BOA, İ.HUS, 148/67, lef 4).

Valide Sultanların Emirleri

Valide sultan, harem hiyerarşisinin en yetkili kişisi ve haremin mutlak hâkimi olduğu için buradaki her şey onun nezareti ve emriyle gerçekleştirilirdi. Harem sakinlerinin borçlarının tespitinden,[11] buradaki dairelerin onarılmasına,[12] padişah kadınları için elbiseler hazırlanmasına,[13] annesiyle birlikte dairesinde yaşayan bir şehzadeye tayinat tahsis edilmesine varıncaya kadar harem duvarları arasında olan her şey ve dışarıyla olan her iş validenin iradesi üzerine olurdu.[14] Valide sultanların en önemli işlerinden biri de harem için cariye temin etmek olup[15] satın alınan cariyeler "harem-i hümayunun büyük defterine" yazılırdı.[16]

Valide sultanlar bütün bu işler için içerideki veya dışarıdaki maiyeti görevlilerine mektup ve emirler yazarlardı. Esasında kendi maiyet memurları olan kethüda veya ağalarına mektup veya emirler göndermeleri doğaldı ve bu hususta elimizde yeterli derecede veri mevcuttur. Ancak normal olmayan şey, 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ve özellikle de 17. yüzyılda

---

[11] BOA, MB, 172/104.

[12] Şu ibare sürecin nasıl işlediğini açıkça ortaya koyar: "devletlü, necabetlü Murad Efendi hazretlerinin daire-i aliyyelerinde bazı mahallerin sür'at-i tamiri mehd-i ulyâ-yı saltanat-ı seniyye devletlü, ismetlü sultan-ı aliyyetü'ş-şân hazretleri taraf-ı ismet-penahilerinden hükm ve irade buyurulduğuna dair devletlü dârüssaade ağası hazretleri tarafından vürud eden tezkire..." (26 Ekim 1873/4 Ramazan 1290, BOA, MB.İ, 29/56).

[13] 15 Temmuz 1875 (11 Cemaziyelâhir 1292), BOA, HH.İ, 56/30.

[14] Genç şehzadelerin tayinatı kendinden öncekiler ölçü alınarak belirlenirdi. Şehzade Süleyman Efendi'nin tayinatı Burhaneddin ve Nureddin Efendilere kıyasla tespit edilir. Verilen tayinatın miktarı için bkz. 28 Temmuz 1875 (24 Cemaziyelâhir 1292), BOA, HH.İ, 56/33. "İkiniz birlikte vapura gönderilecek kayıkla doğruca harem-i saray-ı hümayuna gelmeniz irade-i ismet-penahi iktizasından olduğu" (16 Şubat 1875/4 Şubat 1290, BOA, MB, 951/16).

[15] 25 Ağustos 1874 (12 Receb 1291), BOA, MB, 945/58; 945/60; 950/71; 952/80.

[16] *TSMA.d*, 2352/998.

küçük yaşta padişahların tahta geçmesinden dolayı oğullarına bir çeşit nâibelik yapan valide sultanların aynen padişahlar gibi doğrudan emirler vermeleri ve sadrazamın da zaman zaman çocuk yaştaki padişahı muhatap almak yerine doğrudan valide sultana hitaben telhisler kaleme almasıdır. Bu hususta özellikle Kösem Valide Sultan ile Turhan Valide Sultan'a yazılan telhisler ile onların bu telhislere vermiş oldukları cevaplar elimizdedir. Valide sultanların aynen padişahların kendi uygun gördükleri konularda çıkarttıkları emirler olan beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar gibi doğrudan veya sadrazamın bir telhisle yaptığı başvuruya karşılık olarak emirler yazabildikleri görülüyor.

Kösem Sultan'ın "Paşa hazretlerine selâmlar, duâlar olunduktan sonra" diye başlayan emirlerinde hâl-hatır sorma faslının ardından esas konuya geçilirdi. Harem kadınları Türkçeyi sonradan öğrendikleri için yazıları ve ifadeleri genellikle bozuktur. Kösem Sultan'ın elimizde bulunan emirleri daha ziyade beyaz üzerinedir, yani bürokrasiden gelen bir başvuru üzerine verilmiş emirler değil, bizzat kendi gördüğü hususlara ve aksaklıklara dair yazdığı hükümlerdir.[17] Turhan Sultan'ın emirleri ise kendisine arz edilen konularla ilgili olup büyük çoğunluğu sadrazamın telhisi üzerine kaleme alınmıştır. Bu tür hükümlerde sadrazamın telhisi "saadetlü ve devletlü sultânım hazretlerinin hâk-pâ-yı şeriflerine ma'rûz-ı bendegî budur ki" veya "devletlü ve saadetlü ve mürüvvetlü sultânım hazretlerinin mübârek paşmakları türâbına yüzler sürdükten sonra arz-ı bende-i bi-mikdâr budur ki" şeklinde doğrudan valide sultana hitaben kaleme alınır, "bâki ferman sultanımındır" veya "emir sultanımındır" şeklinde sona ererdi. Bununla birlikte Turhan Sultan'ın doğrudan sadrazama yazdığı emirlerin de azımsanamayacak sayıda olduğunu ifade etmek gerekir. Turhan Sultan'ın doğrudan beyaz üzerine yazdığı emirler "Paşaya selâmdan sonra i'lâm olu-

17 Bu emirler Halil İnalcık (*Devlet-i Aliyye*, II, 372, 390, 415) ve Murat Kocaaslan tarafından yayımlanmıştır (*Kösem Sultan, Hayatı, Vakıfları, Hayır İşleri ve Üsküdar'daki Külliyesi*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2014, s. 38, 40, 42, 44, 46).

nur ki" şeklinde bir hitap cümlesiyle başlar, ardından konuya geçilir, en sonunda ise yine hatt-ı hümayunlarda olduğu gibi emredici bir cümle ve dua ile hüküm tamamlanırdı.

Turhan Sultan, yaşı küçük de olsa gerçek ve meşru otoriteyi oğlu IV. Mehmed temsil ettiği için verdiği emri daha da güçlendirmek amacıyla bazı hükümlerinin sonunda "arslanımın fermanıdır" diyerek kendisinin veya saraydaki ekibinin almış olduğu kararların padişahın kararı olduğunu belirterek meşruiyet temellerini sağlamaya ve sağlamlaştırmaya çalışırdı. Belirtilmesi gereken bir husus da valide sultanın kendi emirlerini genelde *ilâm* ve ara sıra da *inha* olarak nitelemesidir. Her iki kelimenin anlamı da bildirmek veya bir konuyla ilgili bilgi vermektir.[18] 19. yüzyılda ise muhtemelen valide sultanlık kurumunun geçen zaman içerisinde merkezî idarede biraz daha sağlam bir şekilde yerini almasıyla da ilgili olarak valide sultanın vermiş olduğu emirler, "*irade*-i ismet-penahi" veya "taraf-ı ismet-penahilerinden *hükm* ve *irade* buyurulduğu" ibarelerinde olduğu gibi, aynen padişah emirlerinde kullanıldığı üzere "irade" ve "hüküm" kelimeleriyle ifade edilirdi.[19]

Elkap ve Ünvanları

Padişah anneleri için "valide sultan", "vâlide-i padişah",[20] "vâlide-i saadetpenâh"[21] ve bu son ikisinden daha yaygın olarak da "mehd-i ulyâ-yı saltanat", yani, valide sultanın farklı bir

[18] Turhan Sultan'ın yayımlanmış olan bazı emirleri için bkz. Erhan Afyoncu, Uğur Demir, *Turhan Sultan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 223-355; L. Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 65-79, 204-211.

[19] 14 Kasım 1862 (21 Cemaziyelevvel 1279), BOA, MB, 96/126; 951/16; 26 Ekim 1873/4 Ramazan 1290, BOA, MB.İ, 29/56.

[20] Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, II, 437, 621; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, I, 305; III, 1172.

[21] Selânikî, *Tarih*, II, 441, 621, 638.

ifadesi olan 'yüce saltanatın beşiği' ünvanları kullanılırdı. II. Mahmud'un annesi Nakşidil Valide Sultan'ın bir belgede "mâder-i saadet-efser-i hazret-i padişah-ı cihan", yani mutluluğu tac edinmiş olan cihan padişahının annesi olarak tanımlandığını görüyoruz.[22] Bu dönemde "mâder" tabirinin biraz daha yaygınlaştığı[23] ve bilinenin aksine 19. yüzyılda mehd-i ulyâ-yı saltanat tabirinin valide sultandan daha geniş bir kullanım alanı bulduğu ifade edilebilir.

Baron de Tott'a dayanarak "asâlete dayanmadan bu unvânı taşıyan tek kadın[ın] Vâlide Sultan" olduğunu söyleyen ve sultan ünvanını âdeta onlara bahşedilmiş bir imtiyaz gibi resmeden J. Deny, ardından bunun 'padişahın annesi' anlamına gelen *valide-i sultan* tamlamasından -i izafet ekinin düşmesiyle bir ilgisinin olmadığı şeklindeki izahı,[24] üzerinde tartışılmayı hak etmektedir. Bu isimlendirmeyle ilgili kanaatimiz, tam da Deny'nin itiraz ettiği valide-i sultan tamlamasından zaman içerisinde izafet -i'sinin düşerek tamlamanın valide sultana dönüştüğü yönündedir. Zira, benzer bir kullanım 16. yüzyılın başlarından beri belgelere yansımaktadır. Tezimizi bu tür kullanımların ilk dönemlerden itibaren olduğu yönündeki tespitlerimiz üzerine bina ediyoruz. Nitekim II. Bayezid döneminin sonlarıyla Yavuz Sultan Selim'in ilk dönemlerine ait bir defterdeki veriler, valide kelimesinin hanedan içerisinde şehzade veya sultan anneleri için "vâlide-i Sultan Mehmed", "vâlide-i Sultan Alemşah", "vâlide-i Musa Çelebi" ve "vâlide-i Orhan Çelebi" şeklinde kullanıldığını ortaya koymaktadır.[25] Yine aşağıda izah edildiği üzere, Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan

---

22 28 Eylül 1821 (1 Muharrem 1237), BOA, *EV.HMH.d*, nr. 8718, s. 1.

23 Başka bir belgede padişahın annesi için "mâder-i pâkize-gevher-i cenab-ı hazret-i şehriyarileri cennetmekân, firdevs-âşiyân valide sultan" ibaresi geçer (18 Aralık 1829/21 Cemaziyelâhir 1245, BOA, HAT, 1579/44).

24 J. Deny, "Vâlide Sultan", s. 181.

25 *TSMA.d*, nr. 9629/1, vr. 3a, 9b.

da oğluna yazmış olduğu bir mektupta kendisini "Vâlide-i Sultan Süleymanşah" olarak nitelendirmektedir.

Öte yandan aşağıda valide sultan mühürleriyle ilgili bahiste de ifade edildiği gibi, valide sultanların neredeyse hepsinin ilk dönemlerden itibaren zât mühürlerinde kendilerini oğullarına göre tanımladıkları görülmektedir. Nitekim valide sultan olmasa da II. Bayezid'in oğlu Şehinşah'ın annesi Hüsnüşah Hatun'un sekiz köşeli mühründe "Valide-i Sultan Şehinşah", Safiye Valide Sultan'ın Venedik'e gönderdiği iki mektubunun kenarında bulunan zât mührünün ortasında "Vâlide-i Sultan Mehmed Han" ve Turhan Valide Sultan'ın inciden yapılmış yuvarlak mührünün üzerinde "Vâlide-i Gazi Sultan Mehmed Han" ibareleri mevcuttur. Bu konuyla ilgili diğer bir argümanımız da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da kurduğu hanedanda önceleri valinin, 1866'dan sonraki nitelemeyle de hıdivin annesinin ünvanının aynen valide-i sultanda olduğu gibi, valide-i paşa veya valide-i hıdivîden bozulma şekliyle valide paşaya dönüşmüş olmasıdır. Üstelik aşağıda açıklandığı üzere, valide paşa örneğinde de paşa ünvanının bir kadına ilk kez verildiği vurgulanır ki, bunun da bu bağlamda doğru olmaması gerekir. Netice itibariyle valide sultan ünvanının valide-i sultan isim tamlamasından zamanla izafet –i'sinin düşerek valide sultan ünvanına dönüşerek oluştuğu kanaatini taşıyoruz.

Valide sultanları tanımlamak için bazen Kösem Sultan'da olduğu gibi biraz tekellüflü, 'Müslüman kadınların önderi, güzelliklerin tâcı, derecelerin en yücesi, mutluluk ve yüceliklerin sahibi, iffet semasının güneşi, ismet zirvesinin en parlağı, ikbal ve devlet deryasının incisi, ismet ve iclâl kaynağının mücevheri, kendisinden yardım istenenlerin önderi, devrin Rabiası, zamanın Fatıması ve dönemin Ayşesi';[26] bazen Saliha Sultan

[26] "Seyyidetü'l-muhadderât, iklîletü'l-muhassenat, refi'atü'd-derecât, zâtü'l-ulâ ve's-sa'âdât, mihr-i sipihr-i iffet, bedr-i evc-i ismet, dürr-i deryâ-yı devlet ü ikbâl, gevher-i kân-ı ismet ü iclâl, el-muhtassatu bi-inâyeti'l-me-

ile Mihrişah Sultan'da olduğu gibi daha sade, 'ismet tacının incisi ve mücevheri, iffet semasının yıldızı',[27] 'Müslüman kadınların önderi ve tâcı, mutluluk ve yüceliğin sahibi'[28] ve bazen de Pertevniyal Valide Sultan'da olduğu türden 'Müslüman kadınların en yücesi, sevap kazanmaya gayret edici ve hayrat ve güzelliklerin sahibi'[29] gibi ibareler kullanılabilirdi. Bunların dışında bu tür tanımlamalarda olduğu üzere, sıfatlar ve kullanılan kelimelerin yerleri değiştirilerek farklı terkiplerin oluşturulduğu durumlar da vardır.

Bu abartılı ünvanlara ve haremin en yetkili kişisi olmalarına rağmen bütün bu itibar ve devletleri, oğullarının iktidarlarıyla kaimdi. Oğulları vefat ettiğinde veya bir isyan sonucunda tahttan indirildiğinde haremin eskisi haline gelerek ya oğulları tahta geçtiğinde büyük bir sevinç içerisinde düzenlenen valide alayıyla terk ettikleri Eski Saray'a tarifsiz bir hüzünle geri döner ya Pertevniyal Sultan'da olduğu gibi önce Topkapı, ardından Fer'iyye saraylarında ikamete mecbur edilir veya Şevkiefsar Sultan gibi akıl sağlığını yitirmiş oğlu V. Murad ile Çırağan Sarayı'nda âdeta bir hapis hayatı yaşar; ama her hâlükârda bir insan için en büyük ceza olan nisyana terk edilirlerdi.

Burada esas vurgulamak istediğimiz hususlardan biri de muhtemelen iktidardayken kendilerinin çok önem verdikleri valide sultan ünvanının tahttan uzaklaştıktan sonra onlardan

---

liki'l-müste'ân, Râbi'atü'd-devrân, Fâtımetü'z-zemân, Â'işetü'l-evân" (Mücteba İlgürel, "Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi", *Tarih Dergisi*, Sayı 21, İstanbul 1966, s. 87).

27 "Gevher-i şâh-vâr-ı efser-i ismet ve ahter-i tâb-dâr-ı sipihr-i iffet Vâlide Sultân" (Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi, Sâmi ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte*, haz. Mesut Aydıner, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 50).

28 "Seyyidetü'l-muhadderât, tâcü'l-mestûrât, zâtü'l-ulâ ve's-sa'âdât, hazret-i valide sultan" (BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 4).

29 "Zübdetü'l-muhadderat, tâcü'l-mestûrat, sâhibetü'l-hayrat ve'l-muhassenat ve râgıbetü'l-meberrat ve'l-mesûbat" (Pertevniyal Valide Sultan Vakfiyesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Tercüman Gazetesi Kitaplığı, nr. 193).

esirgenmesidir. Bu bağlamda ilk örneğimiz Safiye Sultan'dır. Nitekim oğlu III. Mehmed'in 20 Aralık 1603'teki beklenmedik ölümünün ve yerine torunu I. Ahmed'in geçmesinin ardından geri kalan ömrünü geçirmek üzere Eski Saray'a gönderilen ve Ocak 1619'a kadar burada yaşayan Safiye Sultan'ın, elimizde bulunan tarihsiz, ancak içerdiği bilgiler göz önüne alındığında 1618 veya Ocak 1619 tarihli olması gereken bir belgede "valide kadın hazretleri"; o sırada tahttan indirilmiş olan I. Mustafa'nın ismini bilemediğimiz annesinin de "küçük valide kadın hazretleri" olarak nitelendirildiği görülmektedir.[30]

İktidarı kaybeden valide sultanlar içerisinde saygı görmeye devam eden şanslılardan biri olan IV. Mustafa'nın annesi Ayşe Sineperver bile valide sultan olarak değil, "Sultan Mustafa Han merhumun valideleri kadın hazretleri" olarak tanımlanırdı.[31] İşin ilginci, Ayşe Sineperver'in 2 Mart 1810 ve 7 Mart 1814 tarihli vakfiyelerinde, IV. Mustafa'dan bahsedilmeksizin sadece Esma Sultan'ın annesi, ancak valide sultan olarak nitelendirilmesidir.[32] Aradan uzun bir zaman geçtikten ve muhtemelen IV. Mustafa'nın ismi kamuoyunun zihninden iyice silindikten sonra bu sefer padişahın annesi olduğu hatırlanarak 11 Temmuz 1825 (25 Zilkade 1240) tarihli vakfiyesinde "Hüdavendigâr-ı sâbık cennet-mekân, firdevs-âşiyân merhum ve mağfiret-nişan Sultan Mustafa Han tâbe serahu hazretlerinin vâlide-i muhteremeleri... Sineperver Ayşe Sultan" olarak tanımlanmaktadır.[33]

Şevkiefsar Sultan, oğlu tahttan indirildikten sonra yazmış olduğu mektuplarda kendisini ısrarla "vâlide sultan" olarak nitelendirirse de devletin resmi belgelerinde, oğlu tahttan indirilen Ayşe Sineperver örneğinde olduğu gibi, valide sultanlığı söz konusu edilmemekte ve sanki o makamda hiç oturmamış gibi,

---

30 *TSMA.d*, nr. 5124/1.

31 İstanbul Atatürk Kütüphanesi, MC-Yz. nr. B0004, vr. 17b.

32 *VGMA.d*, nr. 1457, s. 22, 30, 68.

33 *VGMA.d*, nr. 1457, s. 88.

"Murad Efendi'nin valideleri" veya "Murad Efendi hazretlerinin valideleri" olarak isimlendirilmektedir.[34] Ancak oğlunun tahttan indirilmesinden hemen sonraya ait bir defterde, çok gerçekçi bir tanımlama yapıldığını ve "sâbık devletlü, ismetlü vâlide sultan", yani eski valide sultan olarak nitelendirildiğini görüyoruz.[35] Bir belgede ise "hakan-ı sabık hazretlerinin valideleri devletlü ismetlü kadınefendi hazretleri" olarak[36] tanımlanarak valide sultanlığı âdeta yok sayılır. Zira, kadınefendi nitelemesi, valide sultanlık rütbesine erişememiş olan şehzade veya sultan annesi padişah eşleri için kullanılırdı. Yine, ölümü vesilesiyle yazılan bir yazıda "hakan-ı sâbık hazretlerinin valideleri" olarak tanımlandığını görüyoruz.[37] Bu konuda belki tek istisna Pertevniyal Valide Sultan'dır. Ölümüne kadar ikametine tahsis edilmiş olan Fer'iyye Sarayı'nın mefruşatının değiştirilmesine dair olan bir keşif defterinde kendisi "devletlü merhume valide sultan hazretleri" şeklinde ve doğru bir biçimde tanımlanmaktadır.[38]

Valide sultanlar, kethüdalarına, çevrelerine veya bürokratlara yazdıkları mektuplarda bazen valide sultan imzasını kullanırlar veya çoğu kere de el yazılarıyla imzasız mektuplar yazarlardı. El yazıları muhatapları tarafından tanındığı veya yazıyı getiren görevlinin kimliği bilindiği için mektubun muhatabı açısından yazanın kimliğini tespit konusunda problem yoktu, ancak araştırıcılar için hemen hemen tamamı tarihsiz olan bu mektupları tarihî bağlamı içerisinde bir yere oturtmak son derece sıkıntılıdır, zira, yazanın ve muhatabın kimliği ve çoğu kere de mektubun bağlamı belli değildir. Mektuplarda söz konusu edilen hususlar iki tarafça da bilindiği için kendileri açısından

[34] BOA, YEE, 22/82; 22/84; 54/87; 54/90.
[35] 5 Nisan 1877 (21 Rebiülevvel 1294), BOA, *HH.d*, nr. 22966.
[36] 22 Aralık 1878 (27 Zilhicce 1295), BOA, Y.PRK.HH, 4/18.
[37] 20 Eylül 1889 (24 Muharrem 1307), TSMA.E, 255/33.
[38] 7 Mart 1887 (23 Şubat 1302), BOA, *HH.d*, nr. 22454.

sorun yoktu, ancak günümüz tarihçilerinin bunlardan bir sonuç çıkarabilmesi güç olduğu gibi biraz da tesadüflere bağlıdır. Valide sultanların yazdıkları veya başkalarına yazdırdıkları bazı mektuplarda mektubun valide sultan adına yazıldığını belirten bir imza ibaresi mevcuttur. Meselâ, Hatice Turhan Sultan'ın yeni göreve getirilen sadrazama yazdığı tebrik mektubunun imza mahallinde "devletlü valide sultan efendimiz hazretlerindendir", Gülnuş Emetullah Sultan'ın kethüdası Mehmed Efendi'ye yazdığı bir mektupta "valide sultan hazretlerinden", yine Nakşidil Sultan'ın bir mektubunda "an-cânib-i hazret-i vâlide sultan-ı aliyyetü'ş-şân", yani şânı yüce valide sultan hazretleri tarafından ibareleri geçmektedir. Mihrişah Sultan ise genellikle "valide sultan" imzasını kullanırdı.[39]

Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın gelişen süreç içerisinde elde ettiği bazı imtiyazlar neticesinde Mısır'da kurduğu hanedanın da Osmanlı hanedanını taklit ettiğini ve oluşturulan haremin padişah hareminin bir örneği olduğunu görüyoruz. Önceleri paşa ve 1866'dan itibaren de hıdiv olarak anılan Mısır hanedanının başındakilerin eşleri de aynen padişahın hareminde olduğu gibi birinci, ikinci, üçüncü kadın şeklinde sıralanır, hüküm süren paşaların sağ olan annelerine de, Osmanlı padişah annelerine nispetle "valide paşa" veya "valide-i hıdiv" denilirdi; anlamı, paşanın veya hıdivin annesi demekti. Diğer bir ifadeyle valide sultanlardaki sultan ünvanının yerini paşa almaktaydı. Deny, paşa ünvanının bir kadın için kullanıldığı ilk ve tek örneğin Mısır hanedanı olduğunu iddia ederse de[40] bunun hangi şartlarda oluştuğu yukarıda açıklanmıştı.

[39] *Hatt-ı Rikkat, Padişah Hanımları ve Kızlarının El Yazıları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2016, s. 30, 44, 56, 58, 60, 126.

[40] J. Deny, "Valide Sultan", s. 186.

Hanedanın Topkapı Sarayı Hareminde Toplanması ve Valide Sultanlığın Öne Çıkması

Valide sultanlarla ilgili bu bilgileri verdikten sonra bu müessesenin önem kazanma sürecini inceleyebiliriz. Osmanlı padişahları, Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar Bizans imparatorları, Anadolu beyleri, Sırp ve Bulgar krallarının kızlarıyla evlenmiş, Fatih'ten itibaren ise bu usule son vererek eşlerini genelde saraydaki cariyelerden seçmişlerdi. Bu dönemden sonra padişahların bir kadına bağlanıp nikâh kıymaları ve diğerlerine ilgi göstermemeleri saray geleneğinde hoş karşılanmadı. Bunun nedeni, padişahın bir kadına bağlanıp hanedanın geleceği için olmazsa olmaz olan çocuk ve özellikle de şehzade sayısını sınırlandırmamasıydı. Padişahın birden çok cariye ile ilişki yaşayıp fazla çocuk sahibi olması hanedanın selâmeti ve geleceği açısından bir gereklilik olarak görüldü. Bununla birlikte Kanuni Sultan Süleyman'ın Hürrem, II. Osman'ın Şeyhülislâm Hocazade Esad Efendi'nin kızı Âkile Hanım, Sultan İbrahim'in Hümaşah ve I. Abdülhamid'in de Mutebere Kadınefendi gibi çok sevdikleri kadınlarını resmî nikâhlarına aldıkları bilinmektedir. Padişaha çocuk veren cariyeler 18. yüzyılın başlarına kadar *hatun*, *haseki*, II. Osman'ın eşi Âkile Hanım'da olduğu gibi nâdiren *hanım* ve III. Ahmed döneminden itibaren de *kadın* veya *kadınefendi* unvanlarını alırlardı.[41] Bu ifade ile III. Ahmed dev-

[41] Ali Akyıldız, "Kadınefendi", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 94-96.

rinden itibaren kadın veya kadınefendi unvanı kullanımının yaygınlaşmış olduğu kastedilmektedir, yoksa, daha önceki dönemlerde de "kadın" isimlendirmesine dair örneklerin mevcut olduğunu biliyoruz.[42]

Padişahın Evi: Eski Saray

İstanbul'un fethinden sonraki süreçte, padişahların anneleri, kadınları, kızları ve şehzadeleri, yani kısaca aileleri 16. yüzyılın son çeyreğine kadar bugün İstanbul Üniversitesi merkez binasının olduğu yerde bulunan Eski Saray'da (*Saray-ı Atik, Saray-ı Duhterân, Kızlar Sarayı*) yaşarlardı. 1470'li yıllarda içoğlanı olarak sarayda bulunan Giovan Maria Angiolello, bu dönemde İstanbul'da iki büyük saray olduğunu, bunların birinde padişahın ve diğerinde de padişahın kadınları, cariyeleri ve ailesinin bulunduğunu, burada yaşayan yaklaşık 300 civarındaki kadın ve cariyelere günlük 4 akçe ve zaman zaman da padişah tarafından hediye ve bahşişler verildiğini, Hıristiyan kökenli olan bu kadınlara haremdeki kıdemli cariyelerin konuşmayı, okumayı, İslâm dininin esaslarını, dikişi, danteli, müzik aleti çalmayı ve şarkı söylemeyi öğrettiklerini belirtmektedir.[43]

Yine, esir edilip 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarında sarayda bulunan Giovan Antonio Menavino, erken sayılabilecek bir dönemde Eski Saray'ın durumunu şu cümlelerle anlatır: "Büyük Türk'ün ikinci sarayı şehrin ortasında olup Eski Saray adını alır. Zira eskiden beri Sultan maiyetini burada tutardı. Bu kare şeklinde, çevresi iki mil olan, beş kamış yüksekliğinde, bir kamış eninde surlarla çevrili büyük bir saraydır. Kuleler yoktur, sadece iki kapı bulunur. Bunlardan biri

---

[42] 21 Mayıs 1679 tarihli bir belgede IV. Mehmed'in hanımlarından biri "devletlü Afife Kadın hazretleri" şeklinde tanımlanmaktadır (BOA, *D. BŞM.d*, nr. 357).

[43] Giovan Maria Angiolello, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor, Fatih Sultan Mehmet*, Profil Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 128, 132.

daima kapalı, öteki ise açıktır. Kapıya diğerleri gibi maaşlı otuz kişi bekçilik eder. İçeride birbirinden ayrı herbirinin salonları, odaları, donanımlı mutfakları ve çok güzel iki camekânlı odası bulunan yirmi beş ev mevcuttur. Yaz mevsimlerinde gündüzleri Büyük Türk ekseriya burada yemek yer ve uyur. Bu evlerden dördünde Sultan'ın kızları, onlara refakat eden anneleri ve kadın efendileri ikamet eder".[44]

Venedikliler bu yüzden Eski Saray'ı "sultanın annesinin ve eşlerinin sarayı" olarak tanımlarlardı. Topkapı Sarayı'nda (*Saray-ı Cedid*, *Yeni Saray*) ise çocuksuz ve padişahın hizmetinde olan cariyeler bulunur, hamile kalan bir cariye hemen Eski Saray'a gönderilirdi. Kayınvalidesi Hafsa Sultan'ın 1534'teki ölümünden sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan'ın Topkapı Sarayı'na taşınması ve II. Selim'in eşi Nurbanu Sultan'ın da ikametgâh olarak ağırlıklı olarak burayı kullanması, padişah hareminin yavaş yavaş Topkapı Sarayı'nda toplanması açısından önemli adımlardı. Böylece sarayın haremi gittikçe genişleyerek yavaş yavaş padişahın ailesi ve cariyeleriyle birlikte yaşadığı bir mekân konumunu kazanmaya başlar; ancak ilgili kısımda da açıklanacağı gibi, bu genişlemeye uygun bir biçimde haremi mekân olarak da büyüten III. Murad'ın Yeni Saray hareminin padişahın evi haline getirilme sürecinin de en önemli aktörü olduğunu vurgulamak gerekir. Öte yandan annesi Nurbanu da bu gelişmelerin bir neticesi olarak "valide sultan" namını kullanan ilk padişah annesi olur.[45]

---

[44] Giovan Antonio Menavino, *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine Bir İnceleme*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 112.

[45] Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı, Mimarî, Tören ve İktidar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 210-214; Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 162-163, 165; Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, neşreden Abdurrahman Şeref, Sabah Matbaası, İstanbul 1328, VIII, 72. Bostanzade Yahya Efendi, bu durumu "vâlidelerine riayet edip bunlar zamanına gelinceye dek Valide Sultan deyü söylenmez idi. Bunlar vâlidelerine tâzimen Valide Sultan ünvanıyla muanven kıldı-

Padişahların anneleri ile harem kadınlarının 16. yüzyılın son çeyreğine kadar Eski Saray'da yaşamaları, buna karşılık padişah ile yönetim organlarının Topkapı Sarayı'nda bulunması keyfiyeti, devlet işlerine müdahalelerini ister istemez sınırladığı saray kadınlarını bir nebze de olsa iktidar denkleminin dışında tutabiliyordu. Esasında bu dönemde de padişah annelerinin oğullarını siyasi olarak etkileme ve yönlendirme yönünde bazı çabaları olduysa da bu, hiçbir zaman 16. yüzyılın son çeyreği ile 17. yüzyılda ulaştığı boyutta cereyan etmedi. Dolayısıyla valide sultanlığın hem haremde hem de devlet yönetiminde ön plana çıkıp önem kazanmasının, hanedanın erkek ve kadın üyelerinin 16. yüzyılın son çeyreğinde Topkapı Sarayı hareminde toplanması süreciyle doğrudan ilgili olduğu açıktır.

Hanedanın Topkapı Sarayı'nda Toplanması

1583 yılına kadar oğullarıyla birlikte sancağa çıkan şehzade anneleri, oğullarına nezaret edip çevrelerinde bulunabilecek zararlı kişilere veya dışarıdan gelmesi muhtemel tehlikelere karşı onları korur, şehzadelerin çevresindekilerle ilgili bir olumsuzluk gördüklerinde ya da hissettiklerinde buna karşı tedbir alması için padişahı uyarıp oğullarının tecrübe kazanmasına yardımcı olurlardı. Örneğin II. Bayezid'in eşi ve oğlu Alemşah'ın annesi olan Gülruh Hatun'un sancakta oğlunun yanında bulunan lala, hoca, hekim ve ağa gibi bazı görevlilerin şehzadeyi içki ve bazı kötü alışkanlıklara sürükledikleri gerekçesiyle görevden el çektirilmeleri için padişaha bir mektup yazarak şikâyetçi olduğu bilinmektedir. Şehzade anneleri sancağa çıkma uygulamasında bu gibi çok hayati bazı görev ve fonksiyonları yerine getirirlerdi. Bu geleneğin son temsilcisi III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed olup 1583 yılında Manisa'ya gönderilmişti. Daha sonra tahta geçen padişahlar bu

lar" cümleleriyle değerlendirir (*Târih-i Sâf*, Terakki Matbaası, İstanbul 1287, I, 84).

sistemi terk edip bir daha sancağa çıkmalarına izin vermedikleri şehzadeleri Topkapı Sarayı'nda şimşirlik dairesinde sıkı bir gözetim altında tutmaya başlar[46] ve böylece hanedanın erkek üyeleri de haremdeki yerlerini almış olurlar.

1578-81 yılları arasında Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun temsilcisi J.F. von Sintzendorff'un maiyetinde İstanbul'da vaiz olarak görev yapan Salomon Schweigger'in padişahın ailesi ile cariyelerinin bu yıllarda bile Eski Saray'da yaşadığını ve padişahın gelip burada birkaç gün kaldığını belirtmesi,[47] padişah ailesinin kadın üyelerinin 16. yüzyılın ikinci yarısında Topkapı Sarayı hareminde toplanma sürecinin birdenbire olmadığını ve bunun bir süreç neticesinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Böylece 16. yüzyılın son çeyreğinde bir yandan harem genişletilerek Eski Saray'daki padişahın eşleri ve valide sultan Topkapı Sarayı'na yerleşmeye başlarken bir yandan da sancağa çıkmalarına izin verilmeyen şehzadelerin haremin şimşirlik dairesinde alıkonulmaları, hanedanın erkek ve kadın üyelerinin sarayda toplanmasına ve bu da haremin hem bir güç merkezi hem de önemli bir çatışma alanı haline gelmesine yol açtı. Bu sürecin en önemli sonuçlarından biri, padişahın annesi olan valide sultanın haremin başı olarak her geçen gün daha da güçlenip ön plana çıkması oldu.

III. Murad zamanında ve daha sonraki dönemlerde yapılan yeni ilâvelerle birlikte 150 m uzunluğa ve 75 ilâ 85 m arasında değişen genişliğe ulaşan Topkapı Sarayı'nın haremi yaklaşık 12.000 m²'lik bir alanı kapsamaktadır.[48] Esasında bu kitapta anlatılan ve özellikle 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren imparatorluğun yönetiminde ve dolayısıyla kaderinde çok önemli

---

46 L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 62-65.

47 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1578-1581*, çev. S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 147.

48 Sedad H. Eldem, Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1982, s. 67.

roller oynayan yeni aktörler, diğer bir ifadeyle, valide sultan başta olmak üzere harem kadınları ve onların padişah adına kullandıkları büyük gücün bir parçası olmaya başlayan harem ağaları fazla geniş olmayan bu alanda toplanırlar. Haremi bu derece ön plana çıkaran ve etkin kılan ise II. Selim ve III. Murad'dan itibaren padişahların sefere çıkma alışkanlıklarını birkaç istisna dışında büyük ölçüde terk edip zamanlarının çoğunu sarayda ve özellikle de haremde geçirmelerinin yanında,[49] hanedanın kadın ve erkek üyelerinin Topkapı Sarayı hareminde toplanmaları idi. Daha açık bir ifade ile, şehzadelerin sancağa çıktığı ve hanedanın kadın üyelerinin ağırlıklı olarak Eski Saray'da bulunduğu dönemlerde İstanbul'da daha geniş bir alana yayılmış olan siyaset ve yönetim erki, bu yeni dönemle birlikte büyük ölçüde haremin dar dehlizlerine sıkışıp kalır.

III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan, Topkapı Sarayı'nın hareminde devamlı surette ikamet eden ilk valide sultan olur.[50] Valide sultanların ön plana çıkmaları yukarıdan beri açıklanan padişah ailesinin haremde toplanması süreci sonucunda vukubulur, vaktiyle padişahın hasekisi olarak belli bir gücü kullanan Nurbanu, Safiye, Kösem ve Turhan Sultan gibi önemli figürlerle birlikte valide sultanlık güç kazanıp kurumsallaşır. Dolayısıyla böyle bir ortamda en önemli görevi oğlunu ve oğlunun iktidarını hanedanın içinden veya dışarıdan gelebilecek tehdit ve tehlikelere karşı korumak olan valide sultan ile kendi oğullarını padişah yapmak için uğraşan haseki ve kadınefendilerin haremde birbirleriyle çatışmaları da kaçınılmaz olur.[51]

Bunun yanında valide sultanları ön plana çıkaran bir husus da 17. yüzyılda padişahların tahttan indirilme müzakereleri

---

49 Kanuni Sultan Süleyman'ın her hafta ve oğlu II. Selim'in üç ay içerisinde sadece iki kere çıktığı Cuma selâmlığına, III. Murad'ın yaklaşık iki yıl çıkmadığı bilinmektedir (L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun,* s. 254-55).

50 G. Necipoğlu, *Topkapı Sarayı,* s. 227.

51 L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun,* s. 148-149.

için şeyhülislâm, sadrazam ve ricalin saraydaki muhatabının çoğu kere ve zorunlu olarak valideleri olmasıdır. Valide sultanların taht değişikliğini onaylaması bir yerde isyancıların aldıkları kararlara meşruiyet sağlıyordu. Nitekim ilgili kısımda izah edildiği üzere, I. Mustafa, Sultan İbrahim ve II. Mustafa tahttan indirildiklerinde anneleri hayattaydı. Ruhsal sorunlarının devlete zarar verdiği gerekçesiyle I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi gündeme geldiğinde, ulemayla ricalin bir araya gelip konuyu görüşmelerine rıza gösteren annesi, buna karşılık oğlunun hayatının bağışlanmasını talep etmesi ve psikolojik sorunları olan oğlu Sultan İbrahim'in yerine torunu IV. Mehmed'in geçirilmesi önerisine önceleri karşı çıkan Kösem Sultan'ın sorunun devlete zarar verecek boyutlara ulaşması üzerine bu değişikliği onaylamak zorunda kalması, bu bağlamda önemlidir.

II. Mustafa'nın tahttan indirilmesine karar verildiğinde,[52] bu konuyla ilgili olarak sadrazam Ahmed Paşa ile âsilerin şeyhülislâmlığa getirdikleri İmam Mehmed Efendi'nin saraydaki muhatabı yine II. Mustafa'nın annesi Gülnuş Emetullah Sultan olur. Âlimler, şeyhler, ocaklar ve ricalin görüşleri doğrultusunda II. Mustafa'nın azledilip diğer oğlu Şehzade Ahmed'in tahta çıkarılmasına karar verildiğini ve buna karşılık II. Mustafa ile çocuklarının hayatlarına dokunulmayacağını belirten İmam Mehmed Efendi'nin bu konuda yardımcı olması için valide sultana bir yazı yazması üzerine[53] çok net olan bu mesajı aldığı anlaşılan Gülnuş Sultan, ittifakla ve meşveretle alınan kararlarda hayır olduğunu bildirerek gönderilen yazılarda belirtildiği gibi davranılacağını sadrazama ve şeyhülislâma bildirmiştir.[54]

---

[52] TSMA.E, 39/24.

[53] TSMA.E, 39/19.

[54] Gülnuş Emetullah Sultan'ın Veziriâzam Ahmed Paşa'ya yazdığı mektup: "Hâlâ Veziriâzam Ahmed Paşa kullarına, Sen ki Veziriâzam Ahmed Paşa'sın. Gönderdiğiniz mahzar gelip mefhumu mâlûmumuz olmuştur. Cümlenin ittifak ve ittihadı ile şevketlü oğlum Sultan Ahmed hazretlerini taht-ı hümayuna iclâs ve diğer oğlum Sultan Mustafa hazretlerin hal'

Bu örnek olayların da ortaya koyduğu üzere, söz konusu gelişmeler neticesinde ciddi bir muhatap ve güç unsuru olarak iktidar denkleminde yer alan valide sultanlar, imparatorluğun sonuna kadar padişah ve validelerin karakter yapıları ve iktidara karşı talepkâr olmaları oranında şöyle veya böyle bu iktidarın bir parçası olmayı sürdürdüler.

Eski Saray'ın Yeni Fonksiyonu: İnziva

Eski Saray, hanedanın erkek üyeleri ile padişahın ailesinin Topkapı Sarayı'nda toplanmasından sonra eskinin iktidar sahiplerine kucak açarak âdeta unutulmuş kadınların mekânı olur. Buraya intikal eden eski padişahların kızları veya bazı kadınları evlendirilerek; oğlunun padişahlık sırası gelen kadınefendiler de valide alayı ile ve valide sultan olarak buradan çıkabilirlerdi. Eski Saray, bu haliyle şehzade anneleri dışında kalbi kırık ve gelecekle ilgili fazla umudu olmayan kadınların muhtemelen eski güzel günlerin özlemiyle yaşayıp ömür tükettikleri, tâbir caizse bir çilehaneydi. Ancak 16. yüzyılın sonlarına doğru padişah ailesinin ikamet ettiği bir yer olarak önemli olan konumunu Topkapı Sarayı'na kaptırmasına rağmen tamamen bir kenara itilmiş de değildi, 17. yüzyılın ikinci yarısında bile üzgün olduğunda veya siyasi olayların sikletinden sıyrılarak rahatlamak istediğinde padişahın zaman zaman uğrayıp birkaç gün kalarak kafasını dinlediği bir mekân olarak da ön plana çıkar.[55]

---

murad etmeleriyle ber-muceb-i mahzar hareket olunmuştur. Hak sübhanehu ve Teâlâ küdûm-i meymenet-makrunların cümle ibadullah üzerlerine hayırlı eyleye. Meşveret ile olan işte hayr-ı kesir vardır. Cenabınız dahi zimmetinde nice nice lütf ve kerem görürsüz vesselâm" (TSMA.E, 39/21). Belgenin ekinde ayrıca şeyhülislâma hitaben yazdığı aynı anlamlı bir yazı daha vardır.

[55] Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, s. 45.

Tarihî şartlar bazen burada bir araya gelmesi hayli zor olan sürprizlere de zemin hazırlayabilirdi. Bunlardan biri de tarihinde ilk defa iki eski valide sultanın aynı anda Eski Saray'da ikamet etmek zorunda kalmasıdır. Hal böyle olunca Eski Saray hareminde nasıl bir yapının oluştuğu hususu ayrıca incelenmesi gereken bir sorun olarak gündeme gelmektedir. Oğlu III. Mehmed'in 20 Aralık 1603'teki âni ölümünün ve yerine torunu I. Ahmed'in geçmesinin ardından dönemin hareminin en güçlü figürü ve oğlunun iktidarının ortağı olan Safiye Sultan birdenbire kendisini 1619 yılı başlarına kadar ikamet edeceği Eski Saray'da buldu, yine 1617'de I. Ahmed'in vefat etmesi ve yerine geçen I. Mustafa'nın aklî dengesi yerinde olmadığı gerekçesiyle 1618 yılında tahttan indirilmesi üzerine ismini bilemediğimiz annesi de Eski Saray'ın yolunu tuttu. Böylece Osmanlı tarihinde ilk ve son defa olarak iki eski valide sultan aynı anda Eski Saray'da ikamet etmek durumunda kaldı. Tarihsiz, ancak 26 Şubat 1618 ilâ Ocak 1619 arasında bir tarihe ait olması gereken bir belgede, bu yeni durumda Eski Saray hareminin aldığı şekil ile buradaki teşkilât yapısına dair çarpıcı ve nâdir bilgilere ulaşabiliyoruz.

Belgede Safiye Sultan, "valide kadın hazretleri" ve I. Mustafa'nın annesi ise "küçük valide kadın hazretleri" olarak nitelendirilmektedir. Haremde her iki valide sultanın hizmetinde de aynı ünvanları taşıyan farklı görevlilerin bulunduğu görülmektedir. Validelerin hizmetlerindeki görevliler de, "valide lalası ağa", "küçük valide lalası ağa"; "valide ustası", "küçük valide ustası"; "valide kahvecibaşısı", "küçük valide kahvecibaşısı"; "valide aşçıbaşısı", "küçük valide aşçıbaşısı" gibi, her ikisi için ayrı ayrı istihdam edilmekteydi. Belgeden Safiye Sultan'a tahsis edilen görevlilerin daha fazla olduğu ve Topkapı Sarayı haremindeki kadınlara kuzu dağıtılırken buradaki kadınlarla valide sultanların da unutulmadığı anlaşılıyor. Sarayda bu görevlilerin dışında, saray-ı atik ağası, ağa kâtibi, başkapıgulamı, başkapıgulamı kâtibi, kethüda kadın, hastalar ağası, kethüda

kadın lalası, oda lalası, kiler halifesi, kiler kâtibi, helvacılar bölükbaşı, baltacılar kethüdası, çinici başı, bahçıvan ve diğer bazı görevliler vardı.[56]

Cülûs: Kral Öldü, Yaşasın Kral!

Yükseklerde rüzgârlar sert estiği için hanedan üyeleri arasında sıcak ailevi ilişkilerden, muhabbetten ve vefadan bahsetmek biraz safdillik olur. Hanedanın erkek üyeleri, velev ki beşikteki bir bebek olsun, her zaman iktidar sahibi tarafından taht adayı ve potansiyel bir tehlike olarak düşünüldüğü için kardeş kardeşi, baba oğlunu ve diğer aile üyelerini kendisine rakip olarak görürdü. Hal böyle olunca hanedan üyeleri arasında bir samimiyetten ve sıcak aile ilişkilerinden bahsetmek ve bunun böyle olduğunu düşünmek çok anlamlı değildir.

Eldeki bazı veriler taht değişikliklerinde yeni tahta çıkan padişah ile valide sultanın hanedanın diğer üyeleri tarafından tebrik ve bazı hediyelerle taltif edildiğini ortaya koyuyor. Üst düzey yönetici ve hanedan mensuplarının verdiği hediyeler arasında cariyeler önemli bir yer tutmakta olup bu armağanlar çoğu kere mevcut makam ve mevkilerini korumak veya yeni idarede rol almak isteyenler tarafından verilirdi. Nitekim Edirne'de tahta geçen III. Ahmed'e bu tür ilişkiler bağlamında 100'den fazla cariyenin hediye edildiğini biliyoruz.[57]

III. Ahmed tahttan indirildikten sonra kızı Saliha Sultan hem yeni padişah I. Mahmud'a hem de validesi Saliha Sultan'a birer tebrik mektubu yazarak iktidara gelmelerinden dolayı duyduğu sevinci(!) dile getirir, ayrıca, yeni padişaha ve valide sultana birer cariye hediye eder. Esasında buraya kadar olan kısımda pek bir sorun yok gibi gözüküyor, daha açık bir ifadeyle,

---

[56] *TSMA.d*, nr. 5124/1.

[57] Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007, s. 330-331.

hanedana mensup bir sultanın taht değişikliğinden dolayı padişaha sevinçlerini iletip hediyeler sunmasından daha doğal ne olabilir diye düşünülebilir, ancak her iki mektupta da aşağı yukarı aynı ibarelerle geçen "kudretlü, azametlü padişahım hazretlerinin serir-i saltanat-ı kübraya teşrif-i hümayunları bu muhlisinizin mesmuum oldukta ... bir rütbe memnun ve mesrur olmuşumdur ki tabiri mümkün değildir, ancak Hüda-yı Müteâl hazretlerine âyândır" ifadeleri,[58] yani, I. Mahmud tahta geçtiği için duyduğu sevinci kelimelerle anlatmanın mümkün olmadığını ve bunun derecesini ancak Hz. Allah'ın bilebileceğini belirtmesi veya padişaha yazdığı mektupta geçen bu haberden dolayı başının göğe erdiğini ifade etmesi inandırıcı olabilir mi?

Bu sorunun cevabı hayır olmalıdır, zira, 1730 ihtilâli neticesinde iktidarı kaybeden kişi, Saliha Sultan'ın babası III. Ahmed'dir. Yazdığı mektupta memnuniyet ve sevinç duyduğunu belirttiği olay ise babasının âsiler tarafından tahttan indirilmesi ve yerine amcası II. Mustafa'nın oğlu I. Mahmud'un padişah yapılmasıdır. Böyle bir duruma Saliha Sultan'ın içten bir şekilde sevinmiş olduğuna inanmak için fazla iyi niyetli olmak gerekir. Dolayısıyla bu ifadelerin gerçekte hiçbir anlamı yoktur ve bunları sadece hanedan kuralları gereği yapılan bir jest ve değişen iktidar denkleminde yeni bir pozisyon almak olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Taht değişikliğinde şehzadeler, kadınefendiler ve diğer hanedan üyelerinin padişah ile valide sultana hediye vermeleri geleneğinin 19. yüzyılda da devam ettiği anlaşılıyor. Nitekim Sultan Abdülmecid'in vefatı ve Sultan Abdülaziz'in 25 Haziran 1861 tarihinde tahta geçmesi üzerine kadınefendilerden birisinin Pertevniyal Valide Sultan'a mücevherli yelpaze ve

[58] TSMA.E, 201/31, lef 1, 2, 6. Belgenin 3, 4 ve 5 numaralı eklerinde Saliha Sultan'ın daha sonra padişaha yazdığı üç mektup vardır. 6 numaralı mektubunda kendisini "Saliha binti Sultan Ahmed Han" olarak takdim eder.

şehzadelerden birisinin de mücevherli bir saat hediye ettiği, ancak muhtemelen iktidar sevinci ve sarhoşluğu içerisindeki Pertevniyal ile padişahın kendilerine sunulan hediyeleri geri gönderdiği görülüyor.[59]

Taht değişikliği münasebetiyle yabancı ülkeler de İstanbul'daki sefirleri veya özel olarak görevlendirdikleri elçileri vasıtasıyla yeni padişaha, hatta, aşağıda açıklanacak olan Venedik Docu Carlo Ruzzini örneğinde olduğu gibi, bazen de valide sultana tebriklerini sunarlardı. Elçi, hükümdarının tebrik dileklerini içeren *nâme*si ile birlikte getirdiği hediyeleri belli bir teşrifat ile takdim eder, bazen de gönderilen hediyeler hareme, valide sultana kadar uzanırdı. Harem için getirilen hediyeler önce elçinin adamları aracılığıyla Bâbıâli'ye sunulduktan ve burada sadrazam veya sadaret kaymakamı tarafından görüldükten sonra teşrifatî efendi ve telhisî ağa ile saraya gönderilirdi. Harem kapısı önünde dârüssaade ağası tarafından teslim alınan hediyeler Enderun'a iletilir, elçinin baştercümanı, sır kâtibi, hazinedarı, ikinci tercümanı ile teşrifatî, telhisî, Divan-ı Hümayun tercümanı, teşrifat kisedarı gibi bu törenler sırasında her iki taraftan görev alanlara hil'atler giydirilip ihsanlarda bulunulurdu.[60]

Tahttan indirme suretiyle iktidar değişikliği durumunda, mahlû padişahın ailesi ve çevresi büyük bir üzüntü ve tedirginlik yaşarken, diğer tarafta yeni padişahın ailesi ve maiyetinde ise tarifsiz bir sevinç olurdu. Yeni padişahın annesi de bu durumdan âzade değildi. Nitekim IV. Mehmed'in 8 Kasım 1687'de (2 Muharrem 1099) tahttan indirilip yerine II. Süleyman'ın

---

59 TSMA.E, 7/24, lef 14.

60 *An Ottoman Protocol Register: Containing Ceremonies from 1736 to 1808: BEO Sadaret Defterleri 350 in Prime Ministry Ottoman State Archives, İstanbul*, Edited by Hakan T. Karateke, The Ottoman Bank Archive and Research Center ve The Royal Asiatic Society, İstanbul ve Londra 2007, s. 146.

padişah olması üzerine bu mutlu haberi getiren müjdecilere yeni padişahın annesi Saliha Dilaşub Sultan tarafından zengin ihsanlarda bulunulmuştu. Yeni padişah, iki gün sonra, yani 10 Kasımda annesini valide alayı eşliğinde Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na getirtirken geleceğin iki padişahının annesi ve IV. Mehmed'in başhasekisi olan Rabia Gülnuş Sultan maiyetiyle birlikte Eski Saray'ın yolunu tutmuştu. Söz konusu valide alayı, yukarıda ifade edildiği gibi, kaynaklara yansıyan ilk valide alayı olma özelliğini taşımaktadır. Esasında bu gibi durumlarda iktidarı kaybedenler ile iktidarın yeni sahiplerinde hâkim olan psikolojiye temas etmek, üst katmanlardaki iktidar oyununda rüzgârların nasıl estiğini göstermesi açısından anlamlı olabilir.

Tahtı kaybeden IV. Mehmed'in zihninde bu süreçte doğal olarak geleceğinin ne olacağı ve bu bâdireden canını kurtarıp kurtaramayacağı hissiyatı ve endişesi hâkimdi. Nitekim tahttan indirildiğinde kendisini şimşirliğe davet etmek için gelen saray görevlilerine "bize katl var mı" diye sorması, içinde bulunduğu ruhsal durumu göstermesi açısından önemlidir. Tahttan el çektirilen padişahın bu psikolololojisi anlaşılabilir, ancak daha da ilginç olanı, tahta geçirilecek olan II. Süleyman'ın o esnada yaşadığı korkudur. Tahta davet etmek üzere şimşirlik dairesine gelen dârüsaade ağasının kendisini öldürmek için bir tuzak hazırladığını düşünen Şehzade Süleyman, şimşirlikteki dairesinden çıkıp onunla gitmek istemez. Ağa, öldürmek amacıyla gelmediğini, devlet adamları, âlimler ve yeniçeri ileri gelenlerinin biat etmek üzere kendisini beklediğini yeminler ederek belirtirse de şehzadenin ikna edilmesi mümkün olmaz.

"İzalemiz emrolundu ise söyle iki rek'at namaz kılayım, andan [sonra] emri yerine getür, sabavetimden beri kırk yıldır hapis çekerim, her gün ölmekten ise bir gün evvel ölmek yeğdir, bir can içün ne bu çektiğimiz korku" şeklinde tepki gösterip ağlayan Şehzade Süleyman, ağanın ısrarları ve kardeşi Şehzade Ahmed'in ikna çabaları neticesinde biraz sakinleşip daireden

çıkmışsa da Arslanhane'nin karanlık koridorlarından geçerken tekrar "beni bunda mı öldürürsünüz" demesi, ölüm korkusunu hâlâ içinden atamadığını göstermesi açısından ibret vericidir. Çocukluğundan beri kırk yıldır her gün ölümü beklediğini ve sürekli bu ölüm korkusuyla yaşamaktansa bir ân önce ölmenin daha iyi olduğunu söylemesi, şimşirlikte tutulan şehzadelerin ne tür bir psikoloji içerisinde yaşadıklarını ve nasıl bir ruhsal atmosferi teneffüs ettiklerini de açıkça ortaya koymaktadır.

Olayın trajik boyutu bununla da sona ermez, Şehzade Süleyman, şimşirlikte Arz Odası'na götürülmek için ikna edilince başka bir sorun gündeme gelir. Şimşirlikteki olumsuz şartlar yüzünden üzerinde bulunan elbiseler cülûs için insan içerisine çıkmaya uygun olmadığı için dârüssaade ağası kendi kürklerinden birini getirtip yeni padişaha giydirir ve biat merasimi ancak bundan sonra gerçekleştirilebilir.[61] Bu örnek olay, I. Ahmed döneminden itibaren şimşirlikte tutulan şehzadelerin burada hangi şartlarda ve ne tür psikolojik gel-gitler içerisinde yaşadıklarını göstermesi açısından öğreticidir.

61 "Ol-gün padişah-ı cedidin validesine müjdeciler gidip bî-nihaye ihsanlar aldılar" (Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi*, Orhaniye Matbaası, II, 296-298). II. Süleyman'ın tahta cülûsunun farklı bir anlatımı için bkz. Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1998, II, 717-18.

Devlet İşlerine Müdahale ve Nüfuz Kullanımı

“Giderek padişah-ı âlî-câh *nisvân ile ülfete me’lûf olup*, ekser umûrdan ol nâkısâtü’l-akılların sevk ve tahsîn ettikleri vâdilere sülûk ettiler. Gerçi bu bahâne ile birkaç şehzâde vücûda gelip bir mikdar halkın yüzü güldü, lâkin *müdâhale ve istîlâ-ı zenân ile mizâc-ı nizâm muhtel olup* dîde-i devlet eleminden ağlamağa başladı.”[62] Meşhur tarihini 18. yüzyılın başlarında kaleme alan ve padişahların haremde vakit geçirmelerinden ve kadınların devlet işlerine karışmalarından işte bu sözlerle yakınan Naima Mustafa Efendi, padişahların haremdeki kadınlarla giderek daha fazla ülfet etmeleri ve eksik akıllı olarak nitelendirdiği saray kadınlarının padişahları yönlendirmeleri neticesinde devlet işlerinin yanlış mecralara saptığına ve kadınların müdahaleleri neticesinde devlet düzeninin iyice çığırından çıktığına vurgu yapmaktadır.

Valide sultanların devlet işlerine müdahaleleri ve siyasi nüfuz kullanmaları hususu öteden beri çokça tartışılan ve üzerinde konuşulan bir konu olup esas itibariyle 16. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmış olmasına rağmen bu tür emareler çok daha eski tarihlere kadar indirilebilir. Nitekim II. Bayezid’in annesi Gülbahar Hatun’un elimizde bulunan bir mektubu, onun siyasi konularda padişaha tavsiyelerde bulunduğunu ve oğlunu yönlendirmek istediğini ortaya koymaktadır. Mektuptan II.

[62] Naima, *Tarih*, III, 1111.

Bayezid'in, Lalası Ayas Paşa ile Hızırbeyoğlu Mehmed Paşa'yı taltif etmesinden memnun olan Gülbahar Hatun'un Hersekzade Ahmed Paşa'ya karşı dikkatli olması için oğlunu uyarmaktan geri durmadığı anlaşılıyor.[63]

Hafsa Sultan'ın da oğlu Kanuni Sultan Süleyman'a bu yönde önerilerde bulunduğuna dair bazı mektupları vardır. Oğluna yazmış olduğu iki mektup metni bugün elimizde olup bunlar daha ziyade kendisinden yardım isteyenler adına oğlu nezdinde ricacı olmak amacına yöneliktir. Mektuplardan biri vefat eden Memlûk beylerinden Hayırbay'ın eşine, diğeri ise II. Bayezid'in eşi Gülruh Hatun'un ölümü üzerine kimsesiz kalan kızlarına yardım edilmesi talebiyle ilgilidir. Hafsa Sultan bu son mektubunda kendisini "Valide-i Sultan Süleymanşah" olarak tanımlamaktadır.[64]

İlk dönemlerden intikal eden bu münferid örneklerin dışında, valide sultanların devlet işlerine doğrudan müdahil

---

[63] "Hızırbeyoğlu'na vezirlik vermişsiz, hem dahi öyle gerekti, sizi sevenleri biz dahi severiz. Sultanım, Ayas Lalanız dahi bunda imiş. Ol dahi gayet sizin muhibbinüzdür. Hem atandan, dedenden kalmış pîrdir, iş görmüş kişidir. Sultanım ol dahi sizin yanınızda yaraşur... Hersek oğlun(u) pek ceri istemez, kapıya geldüğü acibdür, yine bir kavga etmezlerse, derler, anınçün dahi siz sağ olun, sancaklar çok benim beyciğezim, ne hacet kim, ol itleri söyletesiz. Duacınız Valideniz" (M. Çağatay Uluçay, *Harem'den Mektuplar*, Vakit Matbaası, İstanbul 1956, I, 19-20).

[64] "Nur-ı didem ve sürur-ı sinem ciğer-köşem Beyciğezim. Hayr Bey hatunu ben validene bir tazarruname gönderdi ki, ben cariyenizi yanınıza alasız, zevcim olan bendeniz fevt oldu. Ol merhumu ve ma'fur taht-ı turabda âsûde oldukça hüda-yi bî-Rabb-il-âlemin sizlere ömr-i bî-pâyan ve sihhat-i bî-firâvan erzanı kıluben bî-mennihi ve kerimihi öyle olsa ben cariyeniz bu memlekette yalnız kaldım. Eğer ande ve eğer bunda sizlerden gayri destgirimiz evvel Allah andan sonra sizler. Hayli tazarrular etmişler. Beni bu memlekette komıyasiz demiş. İmdi benim iki gözüm Beyciğezim. Eğer emrederseniz getirtelim. Amma kim bunda getirirseniz anlara ulûfe ve me'kûlât gerektir. Nice kim emrederseniz mektub-ı şerifinizi bize ilâm edesiz" (M. Ç. Uluçay, *Harem'den Mektuplar*, I, 79). Hafsa Sultan'ın diğer bir şefaat mektubu için bkz. s. 80.

oldukları asıl dönem 16. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyılın ortalarına kadar olan yaklaşık bir asırlık devir olup bu dönem bazı tarihçiler tarafından "kadınlar saltanatı" olarak da nitelendirilmektedir. Ancak bu konu izah edilirken, kadınların devlet idaresinde ön plana çıkmalarının biraz da zaruri olan nedenleri konusunda yukarıda yapılan izahların, yani, şehzadelerin sancağa çıkma geleneğinin sona ermesinin ve dolayısıyla hanedanın kadın ve erkek üyelerinin Topkapı Sarayı'nda toplanmasının da bu bağlamda akılda tutulmasında yarar vardır.

Nurbanu Sultan

III. Murad'ın 1574'te tahta çıkmasıyla birlikte valide sultan olan Nurbanu'nun, oğlu üzerindeki büyük nüfuzundan dolayı devlet işlerine ve hatta dış ilişkilere dahi müdahale edebildiğini biliyoruz. Valide sultanların devlet işlerine müdahale eğiliminin saray kadınlarının Topkapı Sarayı haremine intikal etmeleriyle birlikte iktidarın merkezine yaklaştıkları bu dönemle iyice belirginleştiği söylenebilir. Kadınların devlet işlerine karışmaması gerektiği düşüncesinde olan Veziriazam Sinan Paşa'nın 1582'de görevinden alınmasında valide sultanın baş rolü oynadığı görülmektedir. Aslen Venedik kökenli bir cariye olduğu iddia edilen ve işine geldiği için kendisinin de bu iddiayı benimsediği anlaşılan Nurbanu'nun, dış politikada Venedik Cumhuriyeti'nin çıkarlarını kollayan bir siyaset izlediği anlaşılıyor. Ancak Venedik Senatosu'nun kendilerine gösterdiği iyi niyet için Nurbanu Sultan'a 1583'te 2.000 Venedik altınlık bir hediye gönderme kararı alması, bu yöndeki siyasetinin sadece mensubiyet iddiasıyla sınırlı olmadığını göstermektedir. Valide sultanın, ölümünden kısa bir süre önce Kapudan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'nın o sırada Venedik'e ait olan Girit'e karşı yapmayı düşündüğü seferi, bu savaşın Osmanlı Devleti için zararlı olacağı gerekçesiyle önlemesi de konumuz bağlamında anlamlıdır. Fransa Kralı III. Henri'nin annesi ve vasisi Kraliçe Catherine

de Médicis ve Venedik docu ile mektuplaşması da onun diplomasideki etkinliğini gösteren diğer karinelerdir.[65]

Catherine'in kapitülasyonların yenilenmesi için Nurbanu Sultan'a yazdığı ve ondan yardım istediği mektup bu konuda önemli ipuçları içermektedir: "...majestelerinizin, majestelerinin atalarıyla bu taht arasında uzun yıllar boyu varolmuş sarsılmaz dostluğun her iki prensin ortak yararı ve mutluluğu için sürdürülmesi ve korunmasının ne derece gerekli olduğu konusunu her zaman akıllıca ve güvenilir bir şekilde değerlendireceğinizi bildiğimizden, tüm iyi niyetimizle, sizden böyle övgüye layık bir konuda uygun düşecek yardımı göstermenizi rica etmek üzere bu mektubu yazmayı düşündük. Ayrıca, daha önce majesteleri, yukarıda andığımız oğlunuzun atalarıyla yukarıda anılan bu taht arasında kabul edilmiş olan ve bizim tebaamızla oğlunuzun otoritesi altındaki topraklar arasındaki ticaretin güvenliği için çok gerekli olan mevcut kapitülasyonların acilen yenilenmesine *mümkün olabildiği kadar yardımcı olmanızı da rica ediyoruz.* Bunu yapmakla majesteleriniz yukarıda anılan ve hep mutluluğunu arttıracak bir şeyler araştırdığınız oğlunuza beslediğiniz sevgi ve ana şefkatini göstermiş olacaksınız...".[66]

Nurbanu'nun Venedik elçisine elbiseler, kaftanlar, kozmetik ürünleri ve çömlekler hediye ettiğini ve ayrıca etrafına birtakım çıkarcı ve entrikacı saray kadınları ile aracılar topladığını belirten Jorga, onun görevden alma ve atamalarda söz sahibi olduğunu ve Eflak voyvodalığına getirilecek kişinin belirlenmesi işine dahi karıştığını ifade etmekte,[67] öte yandan *Münşeatü's-Selâtin*'in yazarı meşhur Feridun Ahmed Bey'in ikinci kez nişancılığa getirilmesinde Çatalca taraflarındaki İnceğiz'de

---

65 L.P.Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 121, 296-297, 301-302, 328.

66 L.P.Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 303.

67 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, III, 160.

bulunan çiftliğini hediye ettiği Nurbanu Sultan'ın şefaatinin etkili olduğu dönemin kaynaklarında zikredilmektedir.[68]

Safiye Sultan

III. Mehmed'in gayet düşkün olduğu annesi Safiye Sultan da baskın bir karakter olup oğlu üzerindeki nüfuzunu kullanarak devlet işlerine doğrudan müdahalelerde bulunurdu. İngiltere'nin bu dönemdeki İstanbul elçisi Henry Lello, bu özelliği yüzünden onun "oğlu Yüce Türkü tamamen idaresinde tut"tuğunu, üzülmemesi için ülke içerisinde meydana gelen olumsuzlukları oğlundan gizlediğini ve makamları rüşvet karşılığı sattığını belirtmektedir.[69] Dış siyasette hasekiliğinden beri benimsemiş olduğu kayınvalidesi Nurbanu Sultan'ın Venedik yanlısı tutumunu sürdüren Safiye Sultan, bunun karşılığında zengin hediyeler almayı da ihmal etmezdi. Hatta, Venedik Elçisi Matteo Zane'nin 1596 tarihli raporunda Safiye Sultan'ın kendisine hediye verilmesini beklemeksizin istediği armağanları aracıları vasıtasıyla doğrudan talep ettiğini söylemesi ilginçtir.

Onun hediye ve rüşvete karşı olan zaafını görüp kendi çıkarları açısından iyi değerlendiren yabancı elçiler bunu siyasi amaçları için kullanırlardı. İngiliz Elçisi Edward Barton, valide sultana para ve hediyeler vererek III. Mehmed'in çıktığı 1596 Eğri seferine katılma imtiyazını elde ettiği gibi, yine hediyeler sayesinde iç siyasetteki atama ve azillerde bile etkili oldu. Safiye Sultan sefirlerle ilişkilerini Yahudi Kira Kadını Esperanza Malki aracılığıyla sağladığı için onlar da Malki'yle aralarını sıcak tutmaya çalışırlardı.[70] Çünkü kira kadınları elçilerin hem valideye hediye verme aracı hem de sarayda olup bitenlerle

---

[68] Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târihi*, haz. Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 284-85.

[69] Orhan Burian, *Babıâli Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952, s. 41-43, 45, 50.

[70] L.P.Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 298-300.

ilgili bir bilgilenme ve istihbarat kaynağıydı.[71] Safiye Sultan'ın rüşvet çarkının merkezinde bulunan ve bu sayede büyük bir servete sahip olan Esperanza Malki, doğal olarak bir süre sonra tepkileri üzerine çektiği için 1 Nisan 1600 tarihinde hassa sipahilerinin çıkarttığı bir isyanda oğluyla birlikte feci bir şekilde öldürülürken, ekibin başı olan Safiye Sultan bu büyük vartadan canını binbir güçlükle kurtarabildi;[72] zira, yeniçeriler ve ricalin bu çıkar sisteminin arkasındaki esas unsur olarak gördükleri valide sultanın İstanbul'dan uzaklaştırılması yönündeki ciddi talepleri, ancak III. Mehmed'in âsilere pek çok ihsanlarda bulunması ve atiyyeler vermesi neticesinde yatıştırılabildi.[73] Bununla birlikte Venedik kaynakları bu karışıklıklar esnasında Safiye Sultan'ın birkaç günlüğüne de olsa Eski Saray'a gönderildiğini iddia ederler.[74]

Safiye Sultan'ın gücünün ve ülke yönetimindeki etkinliğinin farkında olan yabancı elçilerin meramlarını padişah yerine doğrudan ona yazmayı tercih ettikleri görülüyor. Yazdıkları konular İspanyol donanmasının Rodos'ta Osmanlı gemilerini rahatsız etmesiyle alakalı normalde bir saray kadınının ilgi alanına asla girmemesi gereken bir sorunun yanında, bazen onun Venedik'ten ısmarladığı bir saten kumaşa dair de olabilirdi.[75] Hasekiliği döneminde irtibatta olduğu ve hediyeleştiği

---

[71] Özlem Kumrular, *Kösem Sultan, İktidar, Hırs, Entrika*, Doğan Kitap, İstanbul 2015, s. 45. Kira kadınlarından üçü meşhurdur: Hafsa Sultan'ın kira kadını olup daha sonra ihtida eden Fatma Hatun, Nurbanu Sultan'nın kira kadını Ester Handali ve Safiye Sultan'ın kirası Esperanza Malki (Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", *Turcica*, Sayı 32 (2000), s. 12). Ayrıca bkz. Mahir Aydın, "Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar", *TTK Belleten*, Sayı 243, Ankara 2001, s. 623-635.

[72] Selânikî, *Tarih*, II, 854-856. Malki'nin öldürülmesi olayının farklı bir anlatımı için bkz. Lello, *Muhtıra*, s. 46-49; Naima, *Tarih*, I, 162-163.

[73] Lello, *Muhtıra*, s. 54-56.

[74] L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 322.

[75] Ö. Kumrular, *Kösem Sultan*, s. 34.

İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth ile olan ilişkisini valide sultan olduktan sonra da sürdüren Safiye Sultan, gönderdiği arabaya karşı Kraliçe'ye elbise, kuşak, gümüş işlemeli havlular, mendiller ile yakut ve inciyle bezenmiş bir taç hediye eder.[76] Yine, Aralık 1599 tarihinde Abbas Şah'tan mektup getiren İran elçisi Hüseyin Bey'in valide sultana İran işi "tuhaf u hedâyâ", yani çeşit çeşit kumaşlar ve hediyeler getirdiği bilinmektedir.[77]

Safiye Sultan'ın iç siyasete de yakın bir ilgisi vardı; o kadar ki üzerindeki büyük nüfuzu sayesinde oğlunun daha önce vermiş olduğu kararları bile geri aldırtabilirdi. Nitekim Koca Sinan Paşa'nın çevirdiği dolaplar neticesinde azledilerek katline ferman çıkartılan ve üzerine adam yollandığını haber alarak İstanbul yakınlarındaki çiftliğinde saklanan Veziriazam Ferhat Paşa, elinde bulunan para ve mücevherleri gönderdiği Safiye Sultan'ın girişimleri sonucunda affedilirse de hikâye iyi bir sonla neticelenmedi.[78]

Tahta geçmesinin ardından ordunun başında Avusturya seferine çıkan III. Mehmed'in, Eğri kalesini fethettikten sonra bir mektup gönderdiği annesini memnun etmenin kendisinin başlıca görevlerinden birisi olduğunu belirtmesi üzerine bu fırsatı değerlendirmek isteyen valide sultanın, Veziriazam Cığalazade Sinan Paşa'nın görevden alınarak yerine Damad İbrahim Paşa'nın getirilmesini oğlundan istediği ve bu dileğinin hemen yerine getirildiği görülüyor. Mirahurluğun Kapıcılar Kethüdası Ahmed Ağa'ya ve kapıcılar kethüdalığının da yine kendisine intisabı olan müteferrika Hızır Ağa'ya verilmesini

---

76 L.P.Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 304-305.

77 Selânikî, *Tarih*, II, 840-841.

78 Bostancıbaşı bir süre sonra saklandığı çiftliği basıp Yedikule zindanına koyduğu Ferhad Paşa'yı 10 Ekim 1595 tarihinde idam etti (Naima, *Tarih*, I, 92-94). "Valide Sultân'a nukud u cevâhirden nesi var ise fedâ itdi. Vâlide dahi, *'Günâhı afv olundı'* diyü bir hatt-ı şerîf alup gönderdi" (Kâtip Çelebi, *Fezleke, Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Basım Yayın, s. 73).

sağlayan Safiye Sultan, ayrıca, gazasını kutlamak amacıyla oğluna zengin hediyeler göndermeyi de ihmal etmez.[79] Esperanza Malki örneğinin de ortaya koyduğu üzere, böyle bir ortamda validenin mensupları ile çevresindekiler aşırı derecede zenginleşirler. Ekibinde yer alan ve mirahurluğa getirildiği yukarıda zikredilen kapıcılar kethüdası Ahmed Ağa'nın, hayli büyük bir meblağa ulaşan nakit para, mücevher ve cariyelerini Safiye Sultan'a vasiyet etmesi ve Selâniki'nin, hareme taşınan bu menkul değerlerin "kıyâs ve tasavvurdan ziyade" olduğunu belirtmesi,[80] bu bağlamda anlamlıdır.

Selânikî'de geçen "pâdişah-ı cihân-penâh hazretleri hazret-i vâlide-i sa'âdet-destgâh ile meşveret buyurup" şeklindeki ibare[81] III. Mehmed'in devlet işlerinde sık sık annesine danıştığını gösteriyor. Öte yandan Safiye Sultan oğlunun devlet adamlarıyla yaptığı bazı görüşmelere de perde arkasından müdahil olurdu. Nitekim Nisan 1600 tarihinde, yani sipahi ayaklanmasının olduğu buhranlı günlerde III. Mehmed'in Şeyhülislâm Sunullah Efendi'yle haremdeki Şehzadeler Mektebi'nde yapmış olduğu görüşmeye onun da perde arkasından katıldığı bilinmektedir.[82]

III. Mehmed seferde olduğu dönemde İstanbul'daki devlet işleri Safiye Sultan'ın yardımı ve tavsiyeleriyle sadaret kaymakamı tarafından yürütüldü. Valide sultanın oğlunun aldığı birtakım kararları uygulamadığı ve neticede padişahın değil, onun istediğinin olduğu pek çok örnek zikredilebilir. Nitekim

---

[79] Selânikî, *Tarih*, II, 649. Ayrıca bkz. Naima, *Tarih*, I, 122; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 127; Mehmed b. Mehmed, *Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr*, Takvimhane-i Âmire, İstanbul 1276, s. 200.

[80] "Cem' eyledüği hutâm-ı dünyayı envâ'-ı tuhaf ve esbâb-ı mergubesiyle masar hazinesinin bir yıllık irsaliyesi altı yüz bin sikke-i hasene ihzâr olunmuş imiş" ibaresi geride bıraktığı nakdî servetin boyutuna işaret etmektedir (Selânikî, *Tarih*, II, 685-686).

[81] Selânikî, *Tarih*, II, 555.

[82] Selânikî, *Tarih*, II, 857.

III. Mehmed, sefer sırasında Edirne kadısı ve Hoca Sadeddin Efendi'nin oğlu olan Esad Efendi'nin İstanbul kadılığına getirilmesi emrini verirse de annesinin aldığı rüşvetten dolayı karşı çıktığı bu karar uygulanmamıştı.[83] Öte yandan Ocak 1597'de Anadolu Kadıaskeri Mevlâna Mehmed Çelebi'nin görevden alınıp yerine Mekke Kadısı Kuş Yahya Efendi'nin getirilmesi operasyonunun Safiye Sultan'ın yardımıyla yapıldığı,[84] Safiye Sultan'ın bir süre sonra sadrazam Damad İbrahim Paşa'yı görevden aldırtarak yerine kendisine her hafta yüklü para ve hediyeler vermesi şartıyla Hadım Hasan Paşa'yı getirttiği ve makamları parayla satıp rüşvetle iş gören Hasan Paşa'nın yaptığı bu yolsuzlukları meşrulaştırabilmek amacıyla ötede beride paraları valide sultan adına aldığını söylemesi üzerine kendi sonunu hazırladığı bilinmektedir.[85] Venedik kaynakları Hasan Paşa'nın öldürtülmesinde ve bu dönemde iltizam ile makamların rüşvet karşılığı dağıtılmasında en etkili aktörün Safiye Sultan olduğunu belirtir.[86]

Tarihçi Mustafa Âli'nin "dünyanın düzeni bozuldu. Hükümdarlar artık hükmetmiyor ve hiç bir şeye gerçek değerini vermiyorlar. Doğrular azlediliyor, sadece kurnaz dalavereciler öne çıkıyor... padişah [III. Mehmed] zulme göz yummuyor, ama vezirleri değersiz kişilere görev verip rüşvetçilikle dünyanın düzenini bozuyorlar. Padişaha gerçeği anlatmıyor, üstelik

---

83 Naima, *Tarih*, I, 104; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 97. Rüşvet alarak durdurduğu diğer bir atama örneği için bkz. Naima, *Tarih*, I, 124.

84 Selânikî, *Tarih*, II, 659.

85 Düşmanları tarafından gözden düşmesi sağlanan ve 8 Nisan 1598 günü Yedikule zindanına götürülen Hasan Paşa birkaç gün sonra burada katledildi (Naima, *Tarih*, I, 131-132; *Hasan Bey-zâde Târîhi*, s. 566-73; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 138-139).

86 Levent Kaya Ocakaçan, "Geç 16. ve Erken 17. Yy'da Osmanlı Devleti'ndeki Patronaj İlişkilerinin Gazanfer Ağa Örneği Üzerinden Venedik Belgelerine Göre İncelenmesi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016, s. 82, 126, 199, 206.

korkudan anlatamadıklarını söyleyip kendilerini temize çıkarıyorlar... padişahın gazabından korkup valide sultana anlatırlarsa daha kolay olacağını mı sanıyorlar? *Valide sultan düzenin bozulmasına asla izin vermez*, çünkü böyle işler sevgili oğlunun şanını lekeler" şeklindeki cümleleri ve *Fusul-i Hall ve Akd fi Usul-i Harc ve Nakd* isimli eserini padişaha ve annesine sunulmak üzere yazması, Safiye Sultan'ın devlet ilişkilerindeki etkin yerine ve rolüne işaret etmektedir.[87]

Safiye Sultan'ın devlet işlerinde etkili olmasında en büyük pay sahipleri, Bâbüssaade Ağası Gazanfer Ağa[88] ile Dârüssaade Ağası Osman Ağa idi. Padişahın annesine verdiği sınırsız destek sayesinde zirveye ulaşan bu ekip, gücünü ve hükmünü uzun süre sürdürürse de III. Mehmed'in iktidarının son dört yılında art arda çıkan üç isyan neticesinde, önce ekibin dış bağlantılarını sağlayan Esperanza Malki, ardından Ocak 1603'te Gazanfer Ağa ile Osman Ağa öldürülerek Safiye Sultan'ın kolları âdeta birer birer budanır, sonunda padişahın ölümüyle de etkinliği tamamen son bulur. Âsiler, Gazanfer Ağa, Osman Ağa ve dolayısıyla da Safiye Sultan'ı devlet işlerine müdahil olmak, işleri rüşvetle yürütmek ve sunulan arzlar ile dilekçeleri padişahtan saklamakla suçlarlar[89] ki, yukarıdan beri yazılanlar zaten bu suçlamaları doğrular niteliktedir. İsyancıların asıl istediği, Safiye Sultan'ın saraydan çıkarılarak Eski Saray'a gönderilmesiydi, padişah her ne kadar annesinin devlet işlerine artık karışmayacağına dair isyancılara söz verirse de valide sultanın artık

[87] Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 185.

[88] Gazanfer Ağa'nın hayatı ve kariyer aşamaları için bkz. Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", 14vd.

[89] G. Börekçi, "İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan", s. 48-49; Özlem Kumrular, *Haremde Taht Kuranlar, Nurbanu ve Safiye Sultan*, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 297-98.

karakterinin bir parçası haline gelmiş olan alışkanlıklarından vazgeçmesi tabii ki düşünülemez.[90]

III. Mehmed'in, iktidarına alternatif olduğu gerekçesiyle oğlu Şehzade Mahmud'u 7 Haziran 1603'te öldürtmesi olayında idam fetvasını veren Şeyhülislâm Mustafa Efendi ile bu karar için gayret gösteren Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa'nın valide sultanın ekibinden olması, Safiye Sultan'ın bu olayda önemli bir rol üstlendiğinin işareti sayılabilir. İdamın ertesi günü bir saltanat kayığına binerek kendisini halka göstermesi, bir süre sonra Kapudan-ı Derya Cığalazade Sinan Paşa'nın kadırgasının denize indirilme merasiminde yanında bulundurduğu diğer torunu Şehzade Ahmed'i bir bakıma tahtın yeni varisi olarak kamuoyuna ilan etmesi de[91] bu bağlamda değerlendirilmelidir.

I. Mustafa'nın Annesi

17. yüzyılın ilk yarısında küçük yaşta padişahlar tahta geçtiği için devlet işleri büyük ölçüde valide sultanlara danışılarak yürütülür ve çocuk veya aklî dengesi yerinde olmayan padişahların anneleri gayriresmi de olsa mecburen nâibe olarak atanırlardı. 1617-18'de üç ay ve 1622-23'te de yaklaşık bir yıl üç ay süre ile padişahlık yapan ve aklî dengesi yerinde olmadığı için devlet işlerine zorunlu olarak annesi tarafından nezaret edilen Sultan I. Mustafa bu konudaki çarpıcı örneklerden biridir. Kâtip Çelebi padişahın hastalığı dolayısıyla ortaya çıkan bu fiilî durumu "tedbîr-i umûr, vâlide-i muhteremesi yedine tefvîz kılındı", yani devlet işleri tamamen padişahın annesinin ellerine bırakıldı şeklinde veciz bir tarzda ifade etmektedir.[92] Sadrazam Sofu Mehmed Paşa ile Şeyhülislâm Hocazade Esad Efendi, 26

---

[90] L.K. Ocakaçan, "Gazanfer Ağa", s. 93, 107, 120-23, 125; *Lello'nun Muhtırası*, s. 52, 55, 56.

[91] G. Börekçi, "İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan", s. 84-86.

[92] Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 501.

Şubat 1618 tarihinde I. Mustafa'yı tahttan indirmeye karar verdikleri esnada muhtemelen annesiyle bu konuda mutabakata varmışlardı.[93]

I. Mustafa'nın ikinci saltanatı biraz da oldu-bitti ile gerçekleşir. II. Osman'a karşı isyan eden yeniçeri ve sipahilerin bir yandan adını aniden tedavüle soktukları I. Mustafa'yı sarayda kaldığı yerden çıkartıp tahtın alternatif adayı hâline getirirken bir yandan da aklî sorunları olduğu gerekçesiyle I. Mustafa'nın padişahlığına itiraz eden Şeyhülislâm Esad Efendi'yi ona biat etmeye zorladılar. Bu arada Eski Saray'daki annesine de müjdeli haber için adam gönderdiler. Neticede dönemin kaynaklarının belirttiği üzere, II. Osman'ı öldürdükleri yetmiyormuş gibi kesik kulağını da öldüğünden emin olması için I. Mustafa'nın annesine yolladılar. 20 Mayıs 1622 (9 Receb 1031) tarihinde Topkapı Sarayı'nda resmen tahta çıkardıkları I. Mustafa'nın aklî ehliyeti olmadığı için hemen bütün işler zorunlu olarak annesinin reyiyle yürütülmekteydi. Öte yandan ikinci iktidarını oluşturan süre zarfında sadaretin altı kez el değiştirmiş olması, İstanbul'da yaşanan karışıklığın ve hükümet krizinin boyutlarına işaret etmektedir.[94]

II. Osman'ın katli konusunda bir parantez açmak ve padişahın âkıbetiyle ilgili önemli bir probleme dikkat çekmekte yarar vardır. II. Osman'a karşı ortaya çıkan isyan esnasında I. Mustafa'nın annesinin, II. Osman için "ah ağalar siz bilmezsiz bu ne yılandır, bundan sağ kurtulursa bizden sizden bir zî-ruh komaz" diyerek kulaklarına fısıldadığını belirten Peçuylu, II. Osman öldürüldükten sonra Hasan Beyzâde'nin belirttiği gibi

---

[93] Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları*, İsam Yayınları, İstanbul 2016, II, 196.

[94] Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, s. 943-948, 952; Hüseyin Tugi, *Musîbetnâme, Tahlil, Metin ve İndeks*, haz. Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 56vd.

sadece kulağının değil, burnunun da kesildiğini yazmaktadır.[95] Tugi'nin "Sultan Osman'a olan zulümden ağlamayan taş bağırluya ne dirsin?" ve "Kilinder Uğrusı nâm Sipâhî, merhûmun hâyalarından sıkup, ol mahalde, cân teslîm eyledi" diye yazması ve ona yapılanlarla ilgili ayrıntı vermemesi,[96] dönemin kaynaklarının muhtemelen II. Osman'a yapılan zulmü yazmaya tahammül edemediklerini göstermektedir. Son dönemlerde ortaya çıkan bazı maddi veriler, II. Osman'ın öldürülmesi olayında âsilerin tarihî verilerde yazılanlardan daha da ileri gittiğini ispat etmektedir. Nitekim 1970 yılında I. Ahmed'in türbesinin restorasyon çalışmaları esnasında açtırılan mezarında II. Osman'ın cesedinin baş kısmının olmadığının ortaya çıkması, mahlu' padişahın sadece kulağının ve burnunun değil, başının da kesilip vücudundan ayrılmış olduğunu göstermektedir. Orhan Erinç'in, dönemin Türbeler Müdürü emekli albay Yavuz Senemoğlu'na dayandırarak kaleme aldığı yazıda yer alan ve restorasyon sırasında çekilen bir fotoğrafta da cesedin başsız olduğu açıkça görülmektedir.[97] Bu veriler II. Osman'ın başı kesilerek öldürülen ilk ve son Osmanlı padişahı olduğunu ortaya koymaktadır.

Muhtemelen saflığından dolayı I. Mustafa'nın halk arasında ermiş ve veli gibi algılandığını belirten Venedik Balyosu Giorgio Giustinian, padişah devleti yönetmek gibi büyük bir yükü taşıyamadığı için bütün işlerin kendisi gibi yetersiz olan annesine kaldığını, bundan dolayı ortaya çıkan iktidar boşluğunu ise yeniçeri ağalarının doldurduğunu ve padişahın annesi ile Sadrazam Kara Davud Paşa'nın bunların elinde oyuncak olduğunu ifade etmekte;[98] Venedik kaynaklarının verdiği bu bilgiler

---

[95] İbrahim Peçuylu, *Tarih*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283, II, 380-88. Ayrıca bkz. Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 560-62.

[96] Tugi, *Musîbetnâme*, s. 104-106.

[97] Orhan Erinç, "348 Yıl Sonra Aydınlanan Sır: Genç Osman'ın Başının Kesildiği Artık Kesinleşti", *Cumhuriyet*, 14 Mart 1970, Sayı 16388, s. 1, 7.

[98] Ö. Kumrular, *Kösem Sultan*, s. 162.

Osmanlı kaynakları tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim II. Osman'ın katlinden sonra ocak ağalarının gelerek sadrazamın kim olması gerektiği konusunda danıştığı valide sultanın meylinin, II. Osman'ın katlinde büyük etkisi bulunan ve aynı zamanda kendi damadı olan Kara Davud Paşa'ya olduğunun anlaşılması üzerine Davud Paşa sadarete getirildi. İşin ilginç yanı ise bu karar alındıktan sonra gerekli hatt-ı hümayunu yazmak üzere orada bulunanlar içerisinde okur yazar olan birinin aranmasıdır.[99] Öte yandan Anadolu'da isyan edip sorun çıkaranlar padişahın akıl sağlığının yerinde olmadığını ve bu yüzden "devlet[in] Vâlide elinde" kaldığını gerekçe göstererek konumlarına meşruiyet sağlamaya çalışırlar. Kâtip Çelebi de "müstakill pâdişâh" olmadığı dönemlerde devletin bu hâllere düştüğüne vurgu yapar.[100]

Neticede Fatih Camii'nde meşveret eden ulemanın aldığı karar doğrultusunda padişahın tahtından indirilmesi gündeme getirilir. Bazı üst düzey devlet adamları valide sultana gelip oğlu I. Mustafa'ya adı ve kimin oğlu olduğu gibi bazı basit soruların sorulacağını, bunlara doğru cevap vermesi durumunda padişahlığa devam edeceğini, aksi takdirde tahttan indirileceğini bildirirler. Taht değişikliğini isteyenlerin ortak kanaati, aklî melekeleri karışık olan I. Mustafa'nın devlet işlerini yürütecek iktidara sahip olmadığı ve hatta padişah emri olarak çıkan hatt-ı hümayunların bile Senuber isimli bir cariyenin kaleminden çıktığı yönündeydi. Bu bilgi, yukarıda zikredilen hatt-ı hümayun yazılabilmesi için okur yazar birilerinin arandığı şeklindeki veri ile birleştirildiğinde daha da anlam kazanmaktadır. Ertesi gün sadrazam ve şeyhülislâmın haremde muhtemelen paravan arkasından görüştükleri ve alınan kararı bildirdikleri valide sultan, karara rıza göstereceğini iade ederse de oğlunun canının

---

[99] Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 557.
[100] Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 570.

bağışlanmasını ister ve bu talebi kabul edilir.[101] Neticede bu dönemde şeklî olarak mevcut olan padişahın, fiilî ve iradî olarak bütün bu gelişmelerin hiçbirinde olmadığı ve bütün kararların valide sultan ile çevresi tarafından alındığı görülmektedir.

Kösem Sultan

I. Mustafa'nın ikinci kere tahttan indirilmesiyle birlikte 11 yaşında padişah olan IV. Murad'ın gayriresmi nâibeliğini de yine zorunlu olarak annesi Kösem Sultan üstlenir ve genç padişahın dizginleri tamamen eline aldığı 1632 yılına kadar neredeyse bütün devlet işleri valide sultan ve saray ile sıkı bir ilişki içerisinde olan sadrazam ve rical tarafından yürütülür. IV. Murad'ın tahta cülûs ettiğine dair Venedik'e gönderilen mektupta padişah çocuk yaşta olduğu için devlet işleriyle tedbirli ve güzel ahlâk sahibi olarak nitelenen annesi Kösem Sultan'ın ilgileneceğine zımnen işaret edilerek Venedik'le olan dostane ilişkilerin sürdürüleceğine vurgu yapılmaktadır. Venedik Docu Francesko Contarini'nin doğrudan valide sultana gönderdiği 3 Ekim 1624 tarihli bir mektupla oğluyla kendisinin iktidarlarını kutlaması da[102] bu bağlamda anlamlıdır. Çocuk padişahın olgunlaşıp tecrübe kazanmasıyla birlikte zaman zaman annesiyle ters düştüğü ve bu yöndeki hareketlerin 1628 yılına kadar indirilebildiği görülüyor. Nitekim padişahın, annesinin çok sahip çıktığı damadı Kapudan-ı Derya Çatalca Hasan Paşa'nın kızkardeşi Fatma Sultan ile olan evliliğini sonlandırdığı ve Kösem Sultan'ın ziyafet ve donanmış atlar vererek oğlunun kızgınlığını yatıştırmaya çalıştığı ifade edilmektedir.[103] İster istemez devlet işlerinin içinde olduğu ve esasında tabiat olarak da bu tür şeyleri sevdiği anlaşılan Kösem Sultan'ın bir ara oğlu

---

[101] Hüseyin Tugi, *Musîbetnâme,* s. 220-26. Ayrıca bkz. F.M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları,* II, 209.

[102] Ö. Kumrular, *Kösem Sultan,* s. 111, 168-169.

[103] L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun,* s. 326.

IV. Murad tarafından Eski Saray'a gönderilmek istendiği ileri sürülür.[104]

1640 yılında ruhsal sorunları olan diğer oğlu Sultan İbrahim'in tahta geçmesiyle birlikte valide sultan olarak tekrar ve daha etkin bir biçimde siyasete dahil olan Kösem Sultan, oğlunun özel durumunun devlet işlerinde yarattığı boşluğu doldurmak zorunda kalır. Öte yandan hasekiliğinden beri siyasete yakın durduğu için devlet işlerinde ve mekanizmasında güç dengelerini göz önünde bulundurabilecek fiili bir siyasi tecrübeye de sahipti artık; ancak bu siyasi tecrübesinin bile, durumu gün geçtikçe kötüleşen ve gözdelerinin de tesiriyle annesinin sözünü dinlememeye başlayan Sultan İbrahim'in kendisini bir ara saraydan uzaklaştırmasını engelleyemediğini görüyoruz.

Bürokrasiye müdahaleleri ve aldığı kararlar artık tahammül edilemez bir noktaya ulaşan Sultan İbrahim 1648'de tahttan indirildiyse de ilgili kısımda da izah edildiği üzere, Kösem Sultan'ın saray ve devlet işleri üzerindeki etkisi sona ermedi. Çünkü o sırada tahta yeni çıkan IV. Mehmed 6,5 ve annesi Hatice Turhan Sultan da muhtemelen 21 yaşında olduğu için tecrübeli Kösem Sultan, teamül gereği Eski Saray'a çekilmek yerine Topkapı Sarayı'nda kalarak "valide-i muazzama", yani "büyük valide" olarak görev yapmaya başladı. Kösem Sultan'ın Eski Saray'a gitmek için izin istediğini ve kendi görüşünün de gitmesi yönünde olduğunu belirten Karaçelebizâde, bu istek kabul edilmediği için böyle bir yapının ortaya çıktığını ifade etmekte, bu görevlendirme vesilesiyle valide sultanın vazife ve konumunu "terbiye" ve "nezaret" olarak tanımlamaktaydı.[105]

Böylece Sultan İbrahim'in onu saraydan çıkarmasından dolayı nispeten ve mecburen uzak kaldığı devlet işlerine tekrar dönen ve bir süre sonra Sadrazam Sofu Mehmed Paşa ile

---

104 N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, III, 392.

105 Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin)*, haz. Nevzat Kaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 12-13, 24.

Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi'yle ters düşen Kösem Sultan, kendi has adamlarından olan Yeniçeri Ağası Murad Ağa'yı vezaret rütbesi tevcihi ile Sofu Mehmed Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirtti, ardından yeni sadrazamla işbirliği yaparak ve Abdurrahim Efendi'nin görevden alınmasını sağlayarak ikinci önemli muhalifinden de kurtulmuş oldu.[106] Esasında hayli karışık olan bu dönemde bütün bu problemlerde bürokrasinin saraydaki muhatabı ister istemez hep Kösem Sultan'dı.[107]

Haremdeki bu iki başlı ve valideli yapının sorunsuz yürümeyeceği ve devlet adamlarının iki güç odağından birini tercih edip gruplaşmaya gideceği âşikârdı; zira, padişah henüz çocuk yaşta olduğu için ortaya bir irade koymaktan uzaktı. Kösem Sultan ise bu rakipsiz ve müsait ortamda yeniçerilerle işbirliği yaparak hükümdarın yetkilerini dolaysız bir biçimde kullanmaya[108] ve zikredildiği gibi önce Sadrazam Sofu Mehmed Paşa ve bir süre sonra da gelini Turhan Sultan'la çekişmeye başladı. Kösem'in bu pozisyonundan rahatsız olanlarla onu çekemeyenler Turhan Sultan'ın çevresinde toplandı ve payitahtta oluşan bu ikili yapı devlet adamları arasında da belirgin bir kutuplaşmaya neden oldu.[109] Neticede ilgili kısımda da açıklandığı gibi, Kösem'in, kendisini öldürtmek ve oğlu IV. Mehmed'i de tahttan indirmek için bir plan yaptığını öğrenen Turhan Sultan, erken davranıp 2 Eylül 1651'de kayınvalidesini öldürterek haremin hâkimiyetini ele geçirdi.

---

[106] Naima, *Tarih*, III, 1212, 1233; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 1035-36.

[107] Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, s. 53, 70-72, 76, 79, 88.

[108] Halka zulmedip haksız para topladığı için daha önce hakkında idam kararı verilen Boynuyaralı Mehmed Paşa'yı zengin hediyeler karşılığında affettiren (Naima, *Tarih*, III, 1251) Kösem Sultan'ın devlet işlerindeki rolünü ortaya koyan diğer bazı örnekler için ayrıca bkz. s. 1213, 1214, 1233.

[109] Naima, *Tarih*, III, 1259, 1264-1265, 1325. Farklı bir anlatım için bkz. Mehmed Halife, "Tarih-i Gılmanî", haz. Ertuğrul Oral, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 26-28.

Turhan Sultan

Oğlu IV. Mehmed'in yaşı küçük olduğu için zorunlu ve gayriresmi olarak nâibeliğini üstlenen Turhan Sultan da, devlet işlerine müdahil olan önceki valide sultanlar gibi, devlet adamlarının padişah huzurunda yapmış oldukları toplantıları perde arkasından izler, zaman zaman söze karışarak konuları yönlendirir[110] ve bu yüzden padişahla valide sultanın namı çoğu kere beraberce zikredilirdi.[111] Sadrazamın ve merkez bürokrasisinin muhatabı teorik olarak padişah, pratikte ise valide sultandı.

Bundan dolayı padişahın bayram programlarının ve ziyaret edeceği yerlerin belirlenmesi, üst düzey bürokrasideki atamalar, hazinenin gelirlerinin toplanması, isyanların bastırılıp ülke güvenliğinin sağlanması, padişahla valide sultanın da katılacağı Girit'ten dönen donanmayı karşılama şeklinin belirlenmesi, donanmaya mali destek sağlanması, askerlerin maaşları için para bulunması, maliyenin durumu, suçluların affedilmesi, orduya erzak ve mühimmat sağlanması, yöneticilerin halka zulmettiği iddialarının araştırılması, yangın korkusu yüzünden Eyüp'te havai fişek şenliklerinin yasaklanması, Kırım Hanı'na gönderilecek hediyelerin belirlenmesi, 1653'te valide sultana para verdiğini söyleyerek sadrazam yapılması gerektiğini ifade eden Mısır Valisi Abdurrahman Paşa ile Sadrazam Tarhuncu Ahmed Paşa'nın katledilmeleri, Girit'te savaşan ordu için dua edilmesi, özetle neredeyse hemen her konunun muhatabı olan Turhan Sultan, bu konularla alâkalı olarak ilgililere gönderdiği emirlerinde "arslanımın fermanıdır" diyerek kendisinin veya saraydaki çevresinin aldığı kararların padişahın kararı olduğunu belirterek meşruiyet temellerini güçlendirmeye çalışırdı.[112]

---

110 Naima, *Tarih*, III, 1212, 1325-1329, 1333, 1391, 1396, 1700; N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IV, 71-72.

111 Naima, *Tarih*, IV, 1581, 1589, 1606, 1645, 1666, 1684, 1685, 1698, 1700, 1701, 1713. Örnekler çoğaltılabilir.

112 L. Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 58-79, 204-211; E. Afyoncu, U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 61-107.

Valide sultanın bir bakıma zorunlu olarak devlet işleriyle bu kadar yakından ilgilenmesi, kamuoyunda dedikoduların yayılmasına ve bazı tepkilerin doğmasına neden olur, hatta, ilgili kısımda da belirtildiği üzere, bir ara evlendirilerek saraydan uzaklaştırılması dahi söz konusu edilir. Turhan Sultan, 1656 Martının başında uzun süredir maaşlarını alamayan sipahi ve yeniçerilerin çıkardığı ayaklanmada öldürülenler Sultanahmet Meydanı'ndaki çınar ağacına asıldığı için tarihimize Çınar Vakası olarak geçen olaylar neticesinde Kızlarağası Behram Ağa, kullandığı yetkilerden ve nüfuzundan dolayı "büyük sultan" lakabıyla anılan Meleki Hatun, Meleki Hatun'un eşi, Musahip Yusuf Ağa ve baş ağası İbrahim Ağa gibi en yakınındaki insanları, özetle bir yerde ekibini kaybeder. Eremya Çelebi, padişahın "teyzem" dediği Meleki Hatun'un, sadrazam, reisülküttap, beylerbeyi ve bütün önde gelen devlet adamlarının azil ve atama işlemlerini rüşvet karşılığında gerçekleştirdiğini, oğlu için inci ve mücevherlerle süslü altın bir beşik yaptırdığını, "sultanlara has erguvanî" elbiseler giydiğini, padişah adına emirler yazdığını veya yazılan emirleri değiştirebildiğini iddia etmektedir. Turhan Sultan, bu önemli olayda kendi canını da ancak padişahın devreye girmesi neticesinde kurtarabildi, zira, valide sultanın ismi de âsilerin öldürülmesini istediği kişiler arasındaydı.[113]

Bu olaylardan hayli korktuğu anlaşılan Turhan Sultan, kısa süre içerisinde birkaç sadrazam denedikten sonra Topkapı Sarayı hareminde gizlice ve perde arkasından görüştüğü Köprülü Mehmed Paşa'dan sadareti kabul etmesini istedi. Paşa, padişaha arz ettiği konuların aynen uygulanması, makamlara atama yaparken işine karışılmaması, vükelâdan hiç kimsenin işine müdahale etmemesi ve kendisiyle ilgili dedikodu yapılmasına izin verilmemesi şartlarıyla görevi kabul edebileceğini bildirdi. Bu konularla

[113] Eremya Çelebi Kömürciyan, "Çınar Vak'ası", haz. Hrand D. Andreasyan, Fahri Ç. Derin, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1957, III, 57-65.

ilgili söz veren Turhan Sultan, elindeki politik gücü büyük ölçüde 14 Eylül 1656 tarihinde sadrazamlığa getirttiği Köprülü Mehmed Paşa'ya devrettiği gibi, verdiği sözün de arkasında durdu.[114] Böylece bu tarihten sonra valide sultanların oğullarına zorunlu nâibelik yapma dönemi ve tabir caizse kadınlar saltanatı da sona ermiş oldu. Bundan sonra devlet işleri ve siyasetle ilişkisini tamamen kesmese bile zamanını büyük ölçüde aşağıda açıklanacak olan hayır işleri için harcadığı görülmektedir.

Gülnuş Emetullah Sultan

II. Mustafa ile III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah Sultan da oğulları üzerindeki nüfuzunu kullanarak zaman zaman devlet işlerine müdahale ederdi, ancak bu müdahalenin boyutunun 17. yüzyıl valide sultanlarınınki kadar olmadığını da ifade etmek gerekir. Bunun bir nedeni de oğlu II. Mustafa tahta geçtiğinde 31 yaşında yetişkin bir insan olmasıydı. Bu açıdan oğulları küçük yaşta padişah olduğu için daha rahat hareket eden Kösem Sultan ile Hatice Turhan Sultan'ın imkânlarına sahip değildi, ancak onun şansı iki oğlu art arda tahta geçtiği için yaklaşık yirmi yıl süreyle valide sultanlık yapması ve her iki oğlu üzerinde de nüfuz sahibi olmasıydı. Saray hekimlerinden Portekiz Yahudisi Fonseca'nın valide sultanla siyaset konuştuğunu belirtmesi, onun siyasi meselelere olan ilgisini göstermektedir.[115] Yine II. Mustafa'nın 1696'da Lipva kalesi ile Bekey nehri yakınlarındaki Çeney civarının fethini hemen birer mektup yazarak annesine bildirmesi,[116] böyle önemli sevinçleri

[114] Naima, *Tarih*, IV, 1700-1701, 1718; L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 342.

[115] Osman Şevki Uludağ, "Türk Kadınlarının Hekimliği", *III. Türk Tarih Kongresi, Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, s. 443.

[116] Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, "Nusretname, Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)", haz. Mehmet Topal, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 77, 202.

paylaşma isteğinin yanında aralarındaki ilişkinin sıcaklığına ve Gülnuş'un devlet işlerine olan ilgisine de delâlet etmektedir.

Gülnuş Sultan, zaman zaman sadrazamı Dârüssaade'ye çağırıp devlet işleriyle (*umûr-ı şehriyârî*) ilgili uyarılarda bulunur,[117] Nurbanu ve Safiye Sultan'ın yabancı hanedan mensuplarına yazdıkları gibi, bazen bu girişimlerini tâbi hükümdarlara mektup yazmaya kadar vardırırdı. Nitekim Kırım Hanı'na yazmış olduğu bir mektup ile oğlu II. Mustafa'nın çıktığı Avusturya seferi için yardım talebinde bulunduğu görülmektedir.[118] Göreve yeni getirilen sadrazama yazdığı diğer bir tarihsiz mektupta, görevi için hayır dualarla birlikte oğlunun rızasına uygun ve Müslümanların hayrına iş görmesi temennisini dile getirmenin yanı sıra, askerin ıslah edilmesine vurgu yaparak ordunun içinde bulunduğu olumsuz durumun nedenlerini sorgular.[119] Azak kalesi Rusların eline düştüğü için padişahın hışmından korkup saklanan Kalaylıkoz Ahmed Paşa'nın affedilip önce Girit valiliğine ve ardından kısa bir süreliğine de olsa sadrazamlığa getirilmesinde valide sultanın şefaatinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.[120]

II. Mustafa'nın hocası olup padişah ve valide sultan üzerinde büyük bir etkisi bulunan Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin onlardan aldığı güç ve destekle yakın akrabalarını ilmiyenin en üst kademelerine getirtmesinin ve bütün atama ve azillerde etkin bir rol üstlenmesinin yarattığı rahatsızlıklar bir süre sonra eleştiri oklarının padişah ile valide sultanın üzerine dönmesine neden olur. Valide sultanın, padişahın tahtını kaybetmesiyle sonuçlanacak olan İstanbul'daki olayların mahiyetini oğlundan gizlediğine dair de birtakım iddialar vardır. Öte yandan 1703 isyanının başlarında isyancıların "padişahı, vâlide sultanı,

---

[117] Silâhdar, "Nusretname", s. 469.

[118] TSMA.E, 39/16.

[119] TSMA.E, 39/23.

[120] Betül İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan, 1640-1715*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 115.

şeyhülislâmı ve sadrâzamı bize verin; onları artık istemeyiz" şeklindeki talepleri, âsilerin bu dörtlünün birlikte hareket ettiğini düşündüklerini göstermektedir.[121]

Gülnuş Sultan, 1703 senesinde Şeyhülislâm Feyzullah Efendi aleyhinde İstanbul'da başlayan isyan esnasında II. Mustafa'nın gayet düşkün olduğu şeyhülislâmını feda etmek istememesi üzerine, "bir âdem içün ümmet-i Muhammed arasına kılıç düşürürsün" diyerek oğlunu ikna edip Feyzullah Efendi'nin görevden alınmasını sağlamışsa[122] da padişah, azil kararında geciktiği için neticede 23 Ağustos 1703'te tahtı kardeşi III. Ahmed'e terk etmek zorunda kaldı. Bu değişiklik esnasında âsilerin ve bürokrasinin muhatabı her zamanki gibi gene valide sultan olmuştu. Bir oğlu iktidardan inip yerine diğeri geçtiği için her ne kadar kendisi açısından fazla bir şey değişmese de bu o kadar kolay bir süreç değildi, çünkü isyanın ne yöne evrileceğini kestirmek zordu. Dönemin tanıklarından Silahdar Mehmed Ağa, valide sultanın hal' kararı üzerine feryad ü figân ettiğini belirtir.[123]

Taht değişikliği ihtimalleri konuşulurken ortaya çıkan bu olumsuz tabloda Gülnuş Sultan'ın da büyük sorumluluğu olduğunu düşünen âsilerin, III. Ahmed'in tahta geçmesi durumunda valide sultanın değişmeyeceğini belirterek II. Ahmed'in

---

[121] Bu isyanın gelişim safhalarının Balatlı Georg'un gözüyle anlatımı için bkz. Hrant Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1960, XV, 47-64.

[122] *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 232. Balatlı Georg, valide sultanla padişahın kızkardeşinin II. Mustafa'ya yalvardıklarını ve Gülnuş Valide'nin "Arslan evlâdım, ben kendi ölümümü düşünmüyorum, çünkü benim günlerim artık geçmiştir, senin [sic] de düşünmem, fakat yetim ve öksüz kalacak çocuklarına içim yanıyor, onların selâmeti uğruna hocanı terk et" diye telkinde bulunduğunu belirtir (H.Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", s. 57).

[123] Silahdar, "Nusretname", s. 628.

oğlu İbrahim'in tahta geçirilmesini gündeme getirmeleri, isyancıların valide sultana duydukları öfkenin boyutlarını göstermektedir. Gülnuş Sultan'ın, taht değişikliği sırasında hazinenin durumu müsait olmadığı için küçük oğlu III. Ahmed'in cülûs bahşişlerine ödenmek üzere kendi parasından 2.500 lira bağışladığı görülüyor.[124]

Taht değişikliği ve bahşişlerin dağıtılmış olması herşeyin yoluna girdiği anlamına gelmiyordu. Edirne'deki âsiler bir yandan kendilerine dokunulmayacağına dair yeni padişahtan yazılı bir taahhüt isterlerken diğer yandan da II. Mustafa'yı yanlış yönlendirdiğini ve âsileri kırmak fikrini padişahın kulağına fısıldadığını düşündükleri Gülnuş Sultan'ın Topkapı Sarayı'na yerleşmesine "doğru Eski Sarây'a varsun, Yeni Sarây'a girmesün" diyerek itiraz ettiler. III. Ahmed'in âsilerin bu davranışlarını sürdürmeleri durumunda tahtı bırakıp şimşirliğe geri döneceğini belirterek rest çekmesi üzerine durum yavaş yavaş normale döndü. Oğlu II. Mustafa ve dört şehzadeyle birlikte önce Ayvansaray iskelesinde bulunan Hatice Sultan Sarayı'na, oradan da denizyoluyla Yalı Köşkü'ne ve Topkapı Sarayı'na intikal eden Gülnuş Sultan, vefat ettiği 31 Aralık 1703 tarihine kadar şimşirlikte tutulan oğlu II. Mustafa ile görüşmeyi sürdürdü.[125] O sırada İstanbul'da bulunup olayları izlediği anlaşılan Motraye, her ne kadar valide sultan dahil kadınların hepsinin padişahın emri üzerine ortalık yatışıncaya kadar Eski Saray'a yerleştirildiklerini belirtirse de[126] dönemin Osmanlı kaynakları bu bilgiyi doğrulamamaktadır.

---

[124] *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 239, 244, 248-250. Ayrıca bkz. Silâhdar, "Nusretname", s. 619-20.

[125] *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 253, 271, 275; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 821; Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınevi, İstanbul 2013, II, 693.

[126] *La Motraye Seyahatnamesi*, s. 327-28.

Bütün bu yaşadıklarına rağmen Gülnuş Sultan'ın III. Ahmed döneminde de devlet işlerine müdahaleden geri durmadığı ve muhtemelen bu döneme ait olan tarihsiz bir mektup ile askerin zapturapt altına alınması ve fakirlerin rencide edilmemesi konularında sadrazamı uyardığı görülür.[127] Öte yandan II. Mustafa da kızı Emine Sultan'ın nişanlısı Çorlulu Ali Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılması amacıyla Ekim 1703'te Halep valiliğine atanması üzerine annesini kardeşi nezdinde devreye sokarak ve Çorlulu'ya Kubbe vezirliği rütbesi verdirerek İstanbul'da kalmasını sağlar.[128] Ancak 1706 yılında sadarete getirilen Çorlulu Ali Paşa'nın özellikle İsveç Kralı XII. Karl ile İsveç siyasetini beğenmeyen valide sultanın, yanına çektiği III. Ahmed'in damadı ve silâhtarı Ali Paşa ile Dârüssaade Ağası Uzun Süleyman Ağa'nın desteğiyle Çorlulu'yu azlettirdiği iddia edilir.[129]

1711'de Prut'ta Rus ordusunu muhasara ederek sulha mecbur bırakan sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın kendisini savaşın safahatı hakkında valide sultanı bilgilendirmek zorunda hissetmesi,[130] incelediğimiz konu açısından anlamlıdır. Öte yandan valide sultanın eski bir cariyesiyle evli olan Baltacı'nın bir anda yıldızının parlayıp sadrazamlığa kadar yükselmesi de bu ilişkileri sayesinde gerçekleşmiş olmalıdır. Rusya ile Prut'ta yapılan barıştan sonra özellikle Kırım Hanı ile İsveç Kralı'nın Rusya'nın bu zaafiyetinin iyi değerlendirilemediği yönündeki eleştirileri üzerine durum Mehmed Paşa'nın aleyhinde gelişmeye başlar. III. Ahmed, Rusya karşısında aldığı başarılı sonuç için

---

[127] TSMA.E, 39/18.

[128] II. Mustafa, veziriazama, "Ali Paşa bizim dâmâdımız ve çırağımız iken, henüz gözü bağlu doğan, taşraya komak lâyık mı? Bizim hatırımız yok mu? Yanlarında durup terbiye eyleseler olmaz mı?" şeklinde haber gönderir (*Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 270).

[129] B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 115-116.

[130] Baltacı Mehmed Paşa'nın konu hakkındaki uzun mektubu için bkz. BOA, C.SM, nr. 5143.

taltif bekleyen Baltacı Mehmed Paşa'yı özellikle İsveç Kralı XII. Karl'ın gerekli tedbirler alınmadan ülkesine geri döndürülmesi konusundaki ısrarı için eleştirir, hatta, kendisine gönderdiği birkaç yazılı emre rağmen bu siyasetinden geri adım atmaması üzerine onu ölümle tehdit eder ve XII. Karl'ın, ülkelerinden kazasız belasız geçerek İsveç'e geri dönebilmesi için Lehistan'daki Boyarlardan yazılı garanti alınması emrini verir.[131]

Baltacı Mehmed Paşa, padişahın bu açık tehdidi üzerine 17 Ağustos 1711 tarihli valide sultana uzun bir mektup yazarak öncelikle kendisine olan intisabını ve II. Mustafa'nın tahttan indirilmesiyle sonuçlanan isyan günlerinde Şehzade Ahmed'in tahta geçirilmesi için yaptığı çalışmaları anlatır. Akabinde kendisini valide sultanın "kundaktan yetişmiş besleme"si olarak niteler ve Prut'ta Rus ordusuna karşı büyük bir başarı kazanmış olmasına rağmen sanki "İstanbul'u küffâra vermiş gibi" üzerine gelindiğini ve tehdit edildiğini belirtir. "Fütûhat-ı azimeye vesile olduğumuz içün mi katle müstehak olduk" sorusunu soran Baltacı, etrafındaki birkaç kişinin padişahın zihnini bulandırdığını belirterek İstanbul'a gelip gerçekleri anlatıncaya kadar kimsenin sözüne inanmamasını valide sultandan istirham eder, esas istediği ise yazdığı bu hususları ve suçsuz olduğunu padişaha anlatıp alacağı cevabı kendisine iletmesidir.[132] Netice itibariyle Kasım 1711'de sadaretten azledilen Baltacı Mehmed Paşa'nın idamdan kurtulmuş olmasında bu mektubun ve valide sultanla kurduğu sağlam ilişkilerin etkili olduğu söylenebilir.

Gülnuş Sultan'ın siyasi olayların içerisine ne derece girdiğini gösteren bir işaret de o esnada Osmanlı topraklarına sığınmış olan İsveç Kralı XII. Karl'a yazmış olduğu biri tarihsiz, diğeri

---

[131] Padişahın beyaz üzerine hatt-ı hümayununun yayımlanmış tıpkıbasımı için bkz. *Topkapı Sarayı Arşivi Kılavuzu*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, I. Fasikül, Ek 4.

[132] Bu ayrıntılı mektubun metni için bkz. *Topkapı Sarayı Arşivi Kılavuzu*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, I. Fasikül, Ek 10.

2 Nisan 1713 tarihli iki mektuptur. "Derviş Efendi" ve "Fakir Derviş Efendi" müstear adlarıyla ve İstanbul'a gönderdiği Leh General Stanislaw Poniatowski aracılığıyla gizlice kralla yazışan valide sultan, İsveç-Rus rekabetinde İsveç'in yanında yer alır. Öte yandan 1710 yılı baharında Bender'de İsveç Kralı'yla bir görüşme yapan Kırım Hanı Devlet Giray'ın görüşmeyle ilgili olarak valide sultanı bilgilendirmesi de validenin siyasi olaylara ilgisini göstermektedir. Bu mektupların, dönmesi yönündeki ısrarlara rağmen güvenlik gerekçesiyle ülkesine gitmek istemeyen XII. Karl'ın maiyetine karşı Kırım Hanı Devlet Giray'ın Şubat 1713'te yaptığı baskın üzerine kaleme alındığı anlaşılıyor. Bu konuyla ilgili gerekenin yapılacağını belirten valide sultanın girişimleri sonucunda, baskın kararını alan Şeyhülislâm Ebezade Abdullah Efendi, Mirahur Mehmed Ağa, Bender Muhafızı İsmail Paşa ve Kırım Hanı Devlet Giray'ın bir süre sonra görevlerinden uzaklaştırılmaları ve yine validenin ikinci mektubunda verdiği teminat çerçevesinde XII. Karl'ın Temmuz 1714'te Lehistan üzerinden ülkesine geri dönmesi, valide sultanın siyasetteki etkinliğinin boyutlarını göstermektedir.[133]

Saliha Sultan

I. Mahmud'un annesi Saliha Sultan, her ne kadar devlet işlerine müdahaleleriyle ön plana çıkmamışsa da bazı veriler onun da eline geçen fırsatları kaçırmadığını ve oğlu üzerindeki nüfuzunu kullanmaktan geri durmadığını göstermektedir. Şöyle ki, faaliyetlerinden rahatsız olduğu dönemin etkin figürü Dârüssaaade Ağası Hacı Beşir Ağa'yı sürgüne göndermek için I. Mahmud'u ikna eden Sadrazam Kabakulak İbrahim Paşa'nın, Beşir Ağa'yı ertesi sabah hazırlanacak bir gemiye bindirip sürgüne gönderme yönündeki planını kayınpederi Mehmed

---

[133] B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan,* s. 122-130; Akdes Nimet Kurat, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu,* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, İstanbul 1943, s. 645-647.

Ağa'ya açtığı, Mehmed Ağa'nın plandan haberdar ettiği Beşir Ağa'nın da pek çok hediyeler vererek Saliha Sultan'ı oğlu nezdinde devreye soktuğu, buna rağmen padişahın kararında ısrarcı olduğu, ancak valide sultanın oğluna "vâlidelik hakkını helâl" etmeyeceğini belirtmesi üzerine I. Mahmud'un "hakk-ı vâlide cümleden çok" diyerek Beşir Ağa'yı azletme kararından vazgeçtiği iddia edilir. Ayrıca, Kabakulak İbrahim Paşa, valide sultanın ısrarı üzerine görevinden alınıp Beşir Ağa için hazırlattığı gemiye bindirilerek Eğriboz muhafızlığıyla İstanbul'dan uzaklaştırılır[134] ve böylece valide sultanın girişimleri neticesinde Beşir Ağa için kazmış olduğu kuyuya kendisi düşmüş olur.

Tebriz seraskeri iken 12 Mart 1732'de I. Mahmud tarafından sadrazamlığa getirilip 10 Mayıs'ta görevi devralan Hekimoğlu Ali Paşa'ya çukaya kaplı bir samur kürk ile mükemmel donanmış bir at hediye etmesi ve gönderilen heyeti merdiven başında karşılayan Ali Paşa'nın kürkü giydikten sonra her birine ihsanlarda bulunması,[135] bu anlamda çok ön plana çıkmamış olsa bile Saliha Sultan'ın da oğlunun iktidarının bir parçası ve tamamlayıcı bir unsuru olduğu yönündeki düşüncemizi destekleyen karinelerdendir.

Bu konuyla ilgili tabloya katkı sağlayacak verilerden biri de Saliha Sultan'ın yeni işbaşına gelen Venedik Docu Carlo Ruzzini ile mektuplaşmasıdır. I. Mahmud ile Ruzzini'nin tahta çıkma tarihleri birbirlerine yakındır. Ruzzini'nin birinci mektubu, yeni Doc'un dönemin en önemli devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin başkentine elçi atamasıyla ilgilidir. Ancak bu mektupların konumuzu ilgilendiren kısmı, Ruzzini'nin bu atamayla ilgili olarak gönderdiği bir mektupla I. Mahmud'un yanı sıra valide sultanı da bilgilendirmiş olmasıdır. Oğlunun Osmanlı tahtına çıkmasından dolayı Venedik

---

[134] *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi: Mür'i't-Tevârih*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, I, 23-24.

[135] Subhi Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, s. 160.

Cumhuriyeti olarak duydukları sevince işaret ve bundan dolayı valideyi tebrik ederek iki ülke arasındaki dostluğun güçlü bir şekilde sürdürülmesi yönündeki temennilerini belirten Ruzzini, ayrıca, padişaha olan rağbet ve itibarlarını ilan etmek üzere o sırada İstanbul'da oturmakta olan itibarlı beylerinden Angelo Emo'yu büyükelçi rütbesiyle elçi olarak atadıkları konusunda valide sultanı bilgilendirir.[136]

Ruzzini'nin, yaklaşık bir buçuk yıl sonra, 28 Kasım 1733 tarihli namesiyle, balyos rütbesiyle bu sefer Emo yerine Simon Contarini'nin görevlendirilmesini de aynı şekilde hem I. Mahmud'a hem de Saliha Sultan'a ayrı ayrı yazmış olması,[137] valide sultanın devlet işlerine müdahale konusunda fazla bir şöhreti olmasa bile en azından Venedik Cumhuriyeti'nin gözünde padişahın otoritesinin tamamlayıcı bir unsuru olarak görüldüğünü ifade etmektedir.

Şehsüvar Sultan

III. Osman'ın kısa süren saltanatında annesi Şehsüvar Sultan da valide sultan koltuğunda yaklaşık bir buçuk yıl kadar bir süre oturabildi. Bu süre zarfında, görevlerine yapılan müdahalelere karşı çıktığı ve padişahla ters düştüğü için idam edilmek üzere Kızkulesi'ne hapsedilen Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın cezasının, Şehsüvar Sultan'ın oğlu nezdinde devreye girmesiyle Kıbrıs adasına sürgüne dönüştürülmüş olması,[138] valide sultanın devlet işlerine müdahale etme yönündeki iradesini fırsat buldukça kullanabileceğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir.

---

[136] 11 Haziran 1732, BOA, *A.DVN.NMH.d*, nr. 7, s. 286-88.

[137] BOA, *A.DVN.NMH.d*, nr. 7, s. 382-83.

[138] "Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbârı, 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin)", haz. Nevzat Sağlam, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 135; Münir Aktepe, "Hekimoğlu Ali Paşa", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 167.

Mihrişah Sultan

Mevcut bilgilerimize göre, III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan'ın devlet işlerine müdahale bağlamında bilinen bir şöhreti yoktur. Tahta geçtiği günlerde, annesini devlet işlerine karışmamasının kendi hayrına olacağı yönünde uyaran III. Selim'in gösterdiği kesin ve kararlı tavrın böyle bir sonucun ortaya çıkmasında etkisi olduğu söylenebilir.[139] Bununla birlikte, ilgili kısımda da ifade edildiği üzere, kethüdası Yusuf Ağa'nın, valide sultana olan yakınlığını kullanarak hem bütün devlet işlerine ve atamalara müdahale ettiği hem de belki daha önce hiçbir kethüdanın sahip olmadığı derecede büyük bir servet ve zenginliğe kavuştuğu görülmektedir. Bütün bu işleri yapabilmek için sık sık kahvaltı ve ziyafetler vererek velinimetleri olan valide sultan ile padişahı elinden geldiğince hoş tutardı. Mihrişah Sultan'ın çok sevdiği kethüdasının bu davranışlarının ne derece farkında olduğunu veya farkında ise bunu sorun edip etmediğini bilemiyoruz. Ancak devlet işlerine müdahaleleri yüzünden kamuoyu nezdinde kethüdanın "Sultan Murad gibi" algılandığını ifade eden Tarihçi Âsım'ın, III. Selim'in kendisini sevmediği halde annesinin hatırı için Yusuf Ağa'ya katlandığını belirtmesi anlamlıdır. Bununla birlikte Yusuf Ağa'nın valide sultan vefat edinceye kadar çok uzun bir süre kethüdalık görevini sürdürmesi, farkında olsalar da olmasalar da bu durumdan pek de rahatsızlık duymadıklarını gösterir.

Zinkeisen'in Yusuf Ağa'yı Rus yanlısı ekibin içerisinde ve ıslahat düşmanı biri olarak gösteren verileri ile birleştirildiğinde Âsım'ın ifade ettiği, III. Selim'in onu sevmediği yönündeki bilgi daha bir anlam kazanmaktadır. Öte yandan çok güçlü ve etkin bir figür olan Yusuf Ağa'nın bu dönemde devlet işlerinde önemli roller üstlenen Meşveret Meclisi'ne[140] valide sultanın

[139] Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, VI, 495-496.

[140] Meşveret Meclisi'nin bu dönemde yüklendiği yeni işlevler konusunda ge-

gücünü temsil eden faal bir üye olarak katılmasının, Rusya'nın İstanbul'daki etkinliğini ve elini güçlendirdiği açıktır. Yine, III. Selim'in ölüm fermanı verdiği Kapudan-ı Derya Abdülkadir Paşa'nın valide sultanın araya girmesi neticesinde affedilerek taşra göreviyle İstanbul'dan uzaklaştırılması[141] da Mihrişah Sultan'ın gerektiğinde siyasi konulara pek de uzak durmadığının bir işareti sayılabilir.

III. Selim'in tahta çıktığı sırada devam eden Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşlarında barışın sağlanması üzerine kalabalık bir maiyetle İstanbul'a gelen Rus Elçisi General Mihail Kutuzov'un beraberinde getirdiği zengin hediyelerde Mihrişah Sultan da unutulmamıştı. Elçinin padişah, valide sultan, sadrazam ve devlet ileri gelenlerine sunduğu hediyelerin toplam değerinin yarım milyon rublenin üzerinde olduğunu belirten Zinkeisen, valide sultanın çariçenin hediyelerine değeri yaklaşık 10.000 akçeyi bulan kıymetli kumaş ve eşyalarla karşılık verdiğini, ancak galip Rusların elçisinin sadrazam ve padişah tarafından geleneklere uygun olarak uzun süre bekletildikten sonra kabul edilerek bir yerde aşağılandığını ifade etmektedir.[142]

Ayşe Sineperver Sultan

Kısa bir süre dahi olsa valide sultanlık yapan Ayşe Sineperver, oğlu tahttan indirildikten sonra Eski Saray'a gönderilmeyen şanslı validelerdendir. 28 Temmuz 1808'de Alemdar Mustafa Paşa'nın tahttan indirdiği IV. Mustafa kural gereği sarayda alıkonulurken, yeni padişah II. Mahmud tarafından geleneğe aykırı olarak Eski Saray'a gönderilmeyip Topkapı Sarayı'nda

niş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, "Osmanlı'da İdarî Sorumluluğun Paylaşımı ve Meşruiyet Zemini Olarak Meclis-i Meşveret", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 31-44.

[141] J.W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, VII, 141, 227, 242-43, 250, 275.

[142] J.W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, VI, 579-580.

ikamet ettirilen annesi Ayşe Sineperver'in o dönemde oğlu IV. Mustafa'yı tekrar iktidara taşımak amacıyla resmi kayıtlara geçen bazı girişimlerde bulunduğu iddiaları vardır.

Valide sultanın sarayda kalmasından oldukça rahatsız olan Alemdar Mustafa Paşa, oğlu IV. Mustafa'yı tekrar tahta çıkarmak için bazı faaliyetlerde bulunduğunu ve geceleri gizlice oğluyla buluştuğunu iddia ettiği Ayşe Sineperver'in Eski Saray'a gönderilmesini isterse de II. Mahmud ısrarla Paşa'nın bu teklifini geri çevirir.[143] Alemdar, Ayşe Sineperver ile IV. Mustafa'nın kızkardeşleri Esma Sultan, Hibetullah Sultan ve harem halkının Eski Saray'a sürülüp dışarıyla temaslarının kesilmesini ikinci kere padişaha önerirse de bu başvurusundan da olumlu sonuç alamaz.[144] II. Mahmud'un Eski Saray'a göndermediği Ayşe Sineperver'i kendi annesi yerine koyup hürmet gösterdiğine dair Mütercim Âsım'ın verdiği bilgi,[145] Alemdar'ın söz konusu girişimlerine rağmen padişahın ısrarcı tutumunun arkasındaki gerekçeyi açıklamakta yararlı olabilir.

Nakşidil Sultan

II. Mahmud'un annesi Nakşidil Sultan'ın devlet işlerine bir şekilde karıştığına dair fazla bir veriye sahip değiliz. Ancak ismi meçhul olan bir paşaya yazdığı bir mektuptan onun da bazı işlere müdahil olduğu anlaşılıyor. Nitekim mektupta paşanın

143 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1309, IX, 283-284; Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmazer, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, I, 32; Tayyarzade Ahmed Ata, *Tarih-i Ata*, İstanbul 1293, III, 66.

144 Tahsin Öz, "Selim III. Mustafa IV ve Mahmut II. Zamanlarına Ait Birkaç Vesika", *Tarih Vesikaları*, Sayı 1, Haziran 1941, s. 21-22.

145 II. Mahmud, "Vâlide-i Hidîv-i sâbık hakkında ümûmet-i hâlısa mu'âmelesine i'tinâ vü ri'âyet buyurmalarıyla, Serây-ı atîk'a iz'âcı husûsuna rızâ-dâde olmayup, kendi Vâlide-i mâcideleri makamında hürmet birle alâ hâlihâ makarr u mesvâlarında temkîn ü ibka buyurdular" (Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmazer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015, II, 1305).

gönderdiği yazının padişaha sunulduğu belirtilmekte, ancak iş bununla da bitmemektedir. Validenin mektubunda geçen "elli keselik altun hediyeniz vasıl olup" şeklindeki ibare bu aracılığın bir bedeli olduğunu ima ediyorsa[146] da aynı tarzda ve yine meçhul bir paşaya yazdığı diğer bir yazıyla, kendi hasları olan Esbkeşan ve Bozulus hassının iltizam bedelinin paraya olan âcil ihtiyaçtan dolayı ödeme zamanı beklenmeksizin birkaç gün içerisinde gönderilmesini istemesi,[147] yukarıda zikredilen "elli keselik altun"un bununla ilgili olabileceğini akla getiriyor; ancak bu ihtimal doğru olsa bile, bu, meçhul paşanın padişah nezdinde valide sultanın aracılığını istediği gerçeğini değiştirmemektedir.

Bezmiâlem Valide Sultan

Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem'in oğlu üzerinde büyük bir nüfuzu vardı. Yazdığı bazı mektuplar, Bezmiâlem'in de oğluna tavsiyelerde bulunduğunu ve birtakım işlerde aracılık ettiğini ortaya koymaktadır. Bunlardan birinden valide sultanın, nakibüleşraf (muhtemelen Tahsin Bey) ile Sultan Abdülmecid arasında sarayda bir gizli buluşma ayarladığı anlaşılıyor.[148] Bu bilgi, Cevdet Paşa'nın verdiği Reisülulema ve Nakibüleşraf Tahsin Bey'in valide sultanın has adamı olduğu yönündeki veri ile bir araya getirildiğinde biraz daha anlam kazanıyor. Paşa'nın daha da ileri giderek, valide sultanla olan sıkı ilişkileri sayesinde Tahsin Bey'in iltizam ihalelerinden pek çok paralar kazandığını iddia etmesi de[149] ikili arasındaki irtibat bakımından anlamlıdır.

146 BOA, HAT, 1653/20.

147 BOA, HAT, 1653/34.

148 Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Bezmiâlem Valide Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 39, Mart 1953, s. 2099.

149 Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 156.

Bezmiâlem'in yazdığı diğer bir mektup ile, Salıpazarı'ndaki bir tekkenin şeyhinin 50.000 kuruşluk borcunun ödenmesi için oğlu nezdinde ricacı olduğu görülüyor. Bunun yanında, aşağıda izah edilecek olan, İstanbul halkının ona sık sık arzuhal sunması gibi durumlar, validenin hem oğlunun nüfuzu üzerinden çaresiz ve fakir insanların bir istinadgâhı olduğunu hem de yüksek padişah otoritesinin yumuşak kısmını temsil ettiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan mahiyetini bilemediğimiz bir hadise yüzünden Sultan Abdülmecid'i kızdıran ve daha sonra suçunu anlayıp özür dilemeye hazırlanan II. Mahmud'un kızkardeşi ve padişahın halası Esma Sultan'ı affetmemesi için oğluna mektup yazan Bezmiâlem'in, "Benim arslanım efendim, Esma Sultan halanız pek peşiman imiş, sakın efendim yüz vermeyesiniz, bir miktar kendilerini bilsunler ve sizin kadr [ü] kıymetinizi bilsunler efendim. Peşiman oldukları[na] vukufum olduğundan tahrir ettim. Merhamet etme efendim..." şeklindeki ifadeleri,[150] eğer anlık bir öfkenin tezahürü değil ise pek de mülâyim bir insan olmadığını göstermektedir.

Sultan Abdülmecid döneminin ünlü ve cihan seraskeri lakaplı devlet adamı Hasan Rıza Paşa'nın gücünün kaynağının Bezmiâlem Valide Sultan'ın ona verdiği gizli destek ve güçlü koruma olduğu iddia edilir.[151] Bunun yanında gerçekleştirecekleri reformlar konusunda Osmanlı devlet adamlarına yaptığı tavsiyeler ve iki tarafın yönetim anlayışlarının birbirine yakınlığı[152] sebebiyle ilişkilerin iyi seyrettiği Avusturya Başba-

---

150 H.Y. Şehsuvaroğlu, "Bezmiâlem Valide Sultan", s. 2099.

151 J.H.A. Ubicini, *1855'de Türkiye*, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, I, 134-135.

152 Sultan Abdülmecid'in Dr. Spitzer'e söylediği iddia edilen şu cümleler bu konuda açıklayıcı olabilir: "Avusturya'nın kanun-i esasisi benim daha ziyade hoşuma gidiyor. Burada az söz söyleniyor, çabuk ve azimkârâne iş görülüyor. Benim fikrimce, meşrutiyet ve mutlaka suretiyle idare olunan hükümetler beyninde ihtilâf şerâresi daima küller altında hazırdır. Ben Avrupa'nın iki büyük adamının, Louis Philippe ile Metternich'in

kanı Prens Metternich'in eşine değerli bir halhal göndermiş ve Metternich'in de bir mektup ile ona teşekkür etmiş olması,[153] valide sultanın devlet işlerine fazla müdahil olmadığı yönündeki hükmümüzü değiştirmeyi gerektirmezse de bütün bu veriler, yeri geldiğinde ve fırsatını bulduğunda Bezmiâlem'in de bu sınırsız iktidarın ortaklarından biri olmayı tercih ettiğini gösteriyor.

Pertevniyal Valide Sultan

Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan âdeta 17. yüzyıl valide sultanları gibi, devlet işleriyle ciddi bir biçimde ilgilenir, oğlunu yönlendirmeyi ve ilk dönemlerinden itibaren iktidarını kullanıp devlet işlerine müdahale etmeyi severdi. Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa'nın 2 Ocak 1863'teki istifasının ardından Yusuf Kâmil Paşa'nın görev almaktan kaçınması üzerine kethüdası Hüseyin Hasib Bey'i birkaç kere konağına göndererek görevi kabul etmesi için ısrarcı olduğu bilinmektedir. Valideliğinin ilk dönemlerinde saray haremi mütevazı çizgisine çekilmişse de kısa sürede eski ihtişama geri dönülüp haremdeki cariye sayısının 900'e, yani o döneme kadarki en yüksek ikinci düzeye eriştiği iddia edilir. Suriye valiliğine atanan Ahmed Cevdet Paşa'nın valide sultana uğrayıp siyasi durum ve ülkenin gidişatı hakkında rapor vermesi, Pertevniyal Valide Sultan'ın devlet işlerine ilgisi bağlamında önemlidir.

Pertevniyal'in devlet işlerine müdahaleleri, 1871'de Âli Paşa'nın ölümü ve Mahmud Nedim Paşa'nın sadarete getirilmesi üzerine daha da artar. Sarayın arzu ve isteklerini yerine getirmek üzerine kurulu bir siyaseti benimseyen Mahmud Nedim Paşa'nın Âli Paşa'nın ekibini görevlerinden uzaklaştırıp merkez ve taşra bürokrasisini âdeta hallaç pamuğu gibi atması,

---

bekalarını şiddetle arzu ederim" ("Sultan Abdülmecid Hân'ın Sarayında, Doktor Spitzer'in Hâtıratı", s. 620).

[153] 26 Mart 1844 (6 Rebiülevvel 1260), BOA, İ.HR, 28/1307.

onu himaye eden padişah ile valide sultanı söz konusu ricalin düşmanlık oklarının hedefine oturtur. Öte yandan Mahmud Nedim Paşa'nın oluşturduğu bu kaos ortamında işlerin saray ve de büyük ölçüde valide sultan aracılığıyla görülüyor olması, ricalin, iltimas ve rüşvetle makam sahibi olmak gibi anormal yollara sapmaları sonucunu doğurur. Nitekim dönemin Mabeyn Başkâtibi Âtıf Bey'in bu dönemde kuraldışı saiklerle yükselmek isteyenlerin başta valide sultan olmak üzere mabeyn görevlilerine ciddi miktarda hediye ve para dağıtmayı göze almaları gerektiğini belirtmesi önemlidir.

Bu sağlıksız ilişkiler, Ahmed Cevdet Paşa üzerinden takip edilebilir. Pertevniyal, Paşa'nın Halep'ten kendisi için getirdiği mensucatın yanında, Yusuf İzzeddin Efendi'ye hediye edilmek üzere kendi ahırından seçip gönderdiği taya, bir yüzük ve murassa mahfaza ile karşılık verir. Hediyelerinin ve ubudiyetinin karşılığını zaman içerisinde devşiren Paşa, sadece 18 gün süren Maraş valiliğinden tekrar İstanbul'a çağrılması vesilesiyle valideye bir teşekkür mektubu göndermesinin ardından Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne atanır. Öte yandan sadarete getirilen Şirvanizade Rüşdi Paşa'nın kendisini Evkaf Nezareti'nden Maarif-i Umumiyye Nezareti'ne kaydırması üzerine Cevdet Paşa'nın yaptığı, "halbuki ben o fikirde bulunsam anın [Şirvanizade'nin] aleyhinde Valide Sultan vâsıtasıyla yâhud diğer bazı vesâit ile bazı ilkaata yol bulabilirdim" şeklindeki ilginç yorum da, Pertevniyal nezdindeki kredisinin yüksekliğini ve Pertevniyal'in devlet işlerine olan yakın ilgisini göstermektedir.[154] İrtibatı sürdürmek için her fırsatı değerlendiren Cevdet Paşa'nın, Pertevniyal'in Berat Kandili'ni,[155] yeni yılını[156] ve

---

[154] Geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 2016, Sayı 47, s. 311-315.

[155] 10 Ekim 1893 (17 Şaban 1290), BOA, YEE, 142/272.

[156] Valide sultanın cevabî mektubundan anlaşıldığına göre, Cevdet Paşa, yeni yıl tebrik mektubuyla birlikte valide sultana bir de yeni yıla ait

Mi'rac Gecesi'ni tebrik ettiği ve onun da bu mektuplara sıcak karşılıklar verdiği görülüyor. Diğer yandan Paşa'nın Maraş valiliğinden dönüşünde, validenin Tarsus'ta yaptırdığı vakıflarını ziyaret edip bu konuda kendisini bilgilendirmesi Pertevniyal'i ziyadesiyle memnun etmişti.[157]

Şeyhülislâm Turşucuzade Ahmed Muhtar Efendi'nin 11 Haziran 1874'te vukubulan azli de Pertevniyal'in müdahaleleri sonucu gerçekleşmişti. Şeyhülislâmın valide sultanın vakıflarıyla ilgili bir dava esnasında Pertevniyal'in kahvecibaşısını kovduğu gerekçesiyle[158] azledildiği öne sürülmektedir. Dört gün sonra İstanbul'dan Kayseri'ye çekilen bir telgrafta geçen, "valide efendimizden irade tahsil ettik, şeyhülislâm efendi azl oldu" biçimindeki ifade, Pertevniyal'in, azil olayındaki rolüne işaret etmektedir.[159]

Medine Kadısı Sakız Müftüsüzade Mehmed Celâleddin Efendi'nin görevinden alınması da Pertevniyal'e iletilen bir şikâyet üzerine vukubulur. Olay şöyle gelişir: Harem-i Şerif'te yüzyıllardan beri Cuma hutbesinde hatipler, Hulefa-yı Râşidîn, büyük imamlar ve İslâm büyüklerinin isimlerini zikredince müezzinler, "Allah Onlardan razı olsun" diye tarziyede bulunur ve ismi anıldıkça padişaha dualar edilirdi. Medine kadısının bu gibi tarziye ve dualara gerek olmadığını ifade ile yüzyıllardır süregelen uygulamayı kaldırması üzerine Medine Kaymakamı Mustafa Paşa ile Harem-i Şerif Naibi Besim Efendi olaya müdahale eder ve bir sonraki haftanın Cuma namazında eski uygulamaya geri dönülür.[160] Şeyhülislâm Mehmed

---

salname göndermişti (18 Şubat 1874/1 Muharrem 1291, BOA, YEE, 142/273).

[157] 20 Ekim 1868 (3 Receb 1285), BOA, YEE, 142/275.

[158] Mehmet İpşirli, "Ahmed Muhtar Efendi, Turşucuzâde", *DİA*, İstanbul 1989, II, 106.

[159] 15 Haziran 1874 (3 Haziran 1290), BOA, MB, 942/92.

[160] 28 Ağustos 1867 (27 Rebiülâhir 1284), TSMA.E, 311/52.

Refik Efendi, durumun kendisine intikali üzerine Mehmed Celâleddin Efendi'yi görevden alarak yerine Üsküdarlı Kara Hüseyin Efendi'nin getirildiğini valide sultana bildirir.[161] Böyle önemli bir geleneğin ve padişahın ismi geçtiğinde ona dua edilmesi âdetinin bir kadının inisiyatifiyle hele de İslâm'ın en kutsal mekânlarındaki bir ibadethaneden kaldırılması, padişahın İslâm âlemindeki prestijini sarsıcı bir etkisi olacağı için tabii ki hoş görülemezdi, ancak bu tasarrufun konumuzu ilgilendiren kısmı bu şikâyet ve görevden alma muamelelerinin Pertevniyal Valide Sultan üzerinden yürütülmesidir.

Pertevniyal'in siyasetle ilgisi Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa örneğinde olduğu gibi, bazen yurtdışına kadar da uzanabilirdi. Mısır Valisi İsmail Paşa'nın Pertevniyal'e ve Sultan Abdülaziz'e verdiği pahalı hediyeler karşılığında 28 Mayıs 1866 tarihinde veraset sistemini kendi çocukları lehine değiştirmesiyle hakkı gasbedilen ve Paris'e gitmek zorunda kalan Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e bir açık mektup yazarak Paris'teki Yeni Osmanlı muhalefetine katılması üzerine Pertevniyal'in haber gönderip ülkeye dönmesini istemesi ve Paşa'nın da valide sultana Avrupa seyahatine çıkan Sultan Abdülaziz'i, bağlılığını sunmak üzere Fransa'da bekleyeceğine dair cevap yazması, konumuz bakımından önemlidir.

Pertevniyal'in bu müdahil tutumu Sultan Abdülaziz'in iktidarının sonuna kadar artarak devam etmiştir. Mahmud Nedim Paşa'nın 26 Ağustos 1875 tarihinde ikinci kez sadarete getirilmesinde onun etkisinin olduğu açıktır. Ülkede bazı şeylerin iyi gitmediğini farkettiği için Mayıs 1876'da, önce Hamdi Paşa'yı ve ardından Dârüssaade Ağası Cevher Ağa'yı Midhat Paşa'ya göndererek problemlerin çözümü konusunda görüşlerini talep etmesi; keza medrese talebelerinin gösterilerinden telâşa kapılıp iktidarı kaybedeceğini anlayan Mahmud Nedim Paşa'nın durumu öncelikle valide sultana arzedip ondan Midhat Paşa'nın

[161] 15 Ekim 1867 (16 Cemaziyelâhir 1284), TSMA.E, 300/15.

İstanbul'dan uzaklaştırılmasını istemesi, Pertevniyal'in siyasetle ne denli iç içe olduğunu göstermektedir.[162]

Şevkiefsar Sultan

Üç ay gibi kısa bir süre valide sultanlık yapan V. Murad'ın annesi Şevkiefsar Sultan da bu kısa süre zarfında devlet işlerine müdahale etmeyi arzulayan bir görüntü ortaya koymuştu. İhtilâl, ardından amcası Sultan Abdülaziz'in şüpheli ölümü ve Çerkes Hasan'ın kabine toplantısını basarak bazı hükümet üyelerini öldürmesi türünden ağır ve trajik olaylar V. Murad'ın psikolojisini bozduğu için, aynen 17. yüzyıldaki valide sultanlar gibi ihtilâlcilerin ve bürokratların saraydaki muhatabı mecburen Şevkiefsar Valide Sultan oldu. Söz konusu kaotik ortamda padişahın iradesini gerektiren her türlü iş ve konu valide sultandan geçmek zorunda idi. Her ne kadar esas güç sahibi ihtilâlcı kadro olsa da alınan kararların kamuoyu nezdinde bir anlam ifade edebilmesi için padişahın kararı ve reyiyle olması gerektiği noktasından hareketle valide sultanın muhataplığı ve oğlu ile ihtilâlciler arasındaki aracılığı prosedür gereği çok önemliydi. Dönemin kamuoyunda valide sultanın çok hırslı biri olduğu kanaati ve imajı belki de üstlenmiş olduğu bu zorunlu ve zor görev nedeniyle doğmuştu.

Valide Sultanlara Arzuhal Sunulması

İster hayırseverlik, isterse devlet işlerine müdahale etmeyi sevmek kasdıyla olsun, valide sultanların sözünün geçtiği dönemlerde, halk ve devlet adamları esas gücün kimde olduğunu bildikleri için işlerini gördürebilmek amacıyla zaman zaman padişah ve devlet kademeleri yerine valide sultana başvurmayı tercih ederlerdi. Burada esas önemli olan husus, halkın ve memurların valide sultanın padişah nezdindeki nüfuzunun farkında olmalarıdır. Bu farkındalık, onları, işlerini görebilmek amacıyla valide

---

[162] A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", s. 315-317.

sultanı devreye sokmaya sevkederdi. Bazı ilmiye mensuplarının Ekim 1599'da Safiye Sultan'ın arabasının önüne çıkarak para karşılığı iş yapmakla suçladıkları Anadolu Kadıaskeri Muhyiddin Efendi'nin görevden alınması ve yerine Âhizade Abdülhalim Efendi'nin atanması için yardım istemeleri ve valide sultanın desteğiyle bu isteklerine nail olmaları,[163] yine görevinden alınan Edirne Selimiye Camii şeyhi ve kürsi vaizinin, şeyhliğin yeniden kendisine verilmesi veya şeyhülharemliğe atanması yönündeki istekleri ve Yemen paşasının yörenin ahvalini ve bölgede yaşanan sorunları Safiye Sultan'a iletmesi,[164] bu tutumun dikkat çekici göstergelerinden biridir. Bu örnekler, halkta ve devlet memurlarında gördüğümüz söz konusu yaklaşımın kökenlerinin hayli eskilere uzandığını ortaya koymaktadır.

Elde mevcut belgeler, bu durumun 19. yüzyılda daha kurumsal bir nitelik kazandığını göstermektedir. Zira, iş sahiplerinin bir kısmının, çözülmesini istedikleri sorunlara dair dilekçelerini padişaha veya Bâbıâli'ye değil, daha kolay sonuç alacakları inancıyla önceleri Bezmiâlem Valide Sultan'a ve Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesinden sonra da Pertevniyal Valide Sultan'a vermeyi tercih ettikleri görülüyor. Oysa, normalde bu tür dilekçelerin Cuma selâmlığı veya yaptığı geziler esnasında padişaha iletilmesi öteden beri uygulanagelen bir usuldü.

Esasında bu tür dilekçelerin Bezmiâlem Valide Sultan'a verilmesi bir bakıma anlaşılabilir bir şeydir. Zira kendisinin, ilgili kısımda da izah edileceği üzere, hayır ve hasenat işlerine yoğun ilgisi olduğu İstanbul halkı tarafından da bilindiği için işlerini yaptırmak isteyenlerin sık sık ona müracaat etmek istemeleri normaldi. Bezmiâlem bu dilekçeleri padişaha sunar, Sultan Abdülmecid de gerekleri kenarlarına not düşülüp tekrar kendisine arz edilmesi için Bâbıâli'ye, yani hükümete iletirdi. Dilekçeler

---

[163] Selânikî, *Tarih*, II, 826-827.

[164] *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhîsler (1597-1607)*, haz. Cengiz Orhonlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 10-12, 72-74.

Bâbıâli'de özetlenerek liste haline getirilir, her bir özetin veya konunun üzerine nereye havale edileceği ya da konuyla ilgili nelerin yapılabileceği kırmızı kalemle not düşülerek tekrar saraya takdim edilir ve iradeleri genelde sadaretin görüşleri doğrultusunda çıkardı.[165]

Devlet işlerine müdahale etmeyi seven ve Bezmiâlem'den daha ihtiraslı bir kadın olduğu anlaşılan Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal'in valide sultanlığı döneminde de benzer durumların yaşandığı görülüyor. Pertevniyal'in siyasete ve devlet işlerine yakın ilgisi İstanbul halkı ve devlet memurları tarafından da biliniyor olmalıydı ki yapılmasını istedikleri hususlarla ilgili olarak padişahın yanında Pertevniyal'e de dilekçeler sunuyorlardı. Halkın ve memurların böyle bir yola başvurmaları, muhtemelen valide sultanı algılama biçimlerinden ve onu kendilerine daha yakın hissetmelerinden kaynaklanmaktaydı. "Ümmü'l-cihan" isimlendirmesi bu konuda açıklayıcı olabilir. Padişahın yüksek otoritesine nisbeten daha yumuşak ve kapsayıcı bir otoriteyi temsil eden valide sultanın ihsan, inayet ve merhameti ile dileklerinin padişah katında kabul edilme ihtimalinin daha yüksek olacağı yaklaşımının memurların ve halkın bu davranışlarında önemli bir rol oynadığı düşünülebilir.

Pertevniyal'e verilen dilekçelerde, ev veya bedelinin ihsanı, şehit çocuklarına maaş bağlanması, iş veya memuriyet talebi, yakınlarını hapisten kurtarma isteği, devletten olan alacakların tahsili,[166] yangında yanan evin inşası,[167] evlendirilip haremden

[165] Valide sultana sunulan dilekçelerin bürokraside izlediği süreçle ilgili bkz. 25 Ocak 1848/18 Safer 1264, BOA, İ.DH, 1286/101240. Halkın değişik dönemlerde valide sultana sunduğu dilekçe örnekleri için bkz. 6 Temmuz 1849 (15 Şaban 1265), BOA, İ.DH, 96/4818; 198/11286; 1287/101263; 1287/101267; 1287/101291; 1287/101295; 1287/101305; 1287/101308; 1287/101309; 1287/101316; 1287/101317; 1287/101324; 1287/101325; BOA, HH.İ, 4/58.

[166] A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", s. 317-318.

[167] TSMA.E, 17/48.

çıkarılan bir cariyenin eşi için iş iltiması,[168] köyler arasındaki su davaları,[169] iş için İstanbul'a gelenlerin yardım talepleri[170] veya görev yerinin değiştirilmesi[171] gibi istekler gündeme getirilirdi. Dilekçeler, adamları tarafından değerlendirilip üzerlerine mütalaaları yazıldıktan sonra valideye sunulur, onun onayından sonra uygun çözüm bulunabilmesi için ilgili birimlere havale edilirdi.[172]

Sayıları bazen bine ulaşan ve büyük bir çoğunluğu valideden atiyye ve ihsan isteyen fakirlere ait dilekçelere doğal olarak her zaman olumlu cevap verilemiyordu. Diğer yandan verdiği emirlerin peşini bırakmayıp takip ettiği anlaşılan Pertevniyal'e mensup olmanın ikbal için yeterli olduğunun da altının çizilmesi gerekmektedir. Bu tür iş ve iltimas dilekçeleri bazen valide sultanın maiyetine[173] bazen de doğrudan valideye hitaben yazılırdı.[174] Ancak uzmanlık isteyen işlerde istihdam talebinde bulunan bazı kişilerin istekleri konusunda irade çıkmış olsa dahi kuralların esnetilmediği ve emrin yerine getirilemediği durumlar da olurdu.[175] Öte yandan özellikle maddi yardım talebinde bulunanlardan, yapılan yardımları aldıklarına dair bir dilekçe istenir, saray görevlileri aracılığıyla yapılan bu ödemeler için alınan makbuzlar[176] en azından aracıları zan altında kalmaktan kurtarırdı.

---

168 26 Kasım 1873 (5 Şevval 1290), TSMA.E, 16/56.

169 30 Ocak 1863 (9 Şaban 1279), BOA, MB.İ, 18/124.

170 26 Ağustos 1875 (24 Receb 1292), TSMA.E, 16/102.

171 2 Ocak 1876 (21 Kânunievvel 1291), TSMA.E, 16/121.

172 2 Nisan 1863 (12 Şevval 1279), BOA, MB.İ, 18/187; 18/188; 28/99.

173 14 Haziran 1873 (17 Rebiülahir 1290), TSMA.E, 16/25; 944/101.

174 TSMA.E, 17/24; 17/25. Örnekler çoğaltılabilir.

175 İdare-i Aziziyye vapurlarında kaptan olarak görevlendirilmeleri için Pertevniyal Valide Sultan'a dilekçe veren iki kişinin istekleri, bu yönde irade çıkmış olmasına rağmen, kaptanların sınavla alındığı ve sınavsız kaptanlık yapacak kişilerin halkın hayatını tehlikeye atacağı gerekçesiyle reddedilir (21 Ağustos 1874/8 Receb 1291, BOA, MB, 170/74).

176 Pertevniyal Valide Sultan'ın yaptığı yardımların makbuzları için bkz. BOA, MB, 941/100; 944/64; 946/35; 946/36; 946/37; 946/40; 946/45; 946/50; 949/47; 950/72; 950/78; 950/82; 950/83; 950/86; 952/98, lef 1.

Valide Sultan: Ümmü'l-mü'minîn

Padişahların *emirü'l-mü'minîn*, yani bütün Müslümanların hükümdarı olduğu kabulünden hareketle padişah annesi olmaları hasebiyle Kösem Sultan,[177] Şehsüvar Sultan[178] ve Mihrişah Sultan[179] için "ümmü'l-mü'minîn", yani bütün müminlerin annesi; Sultan Abdülaziz üzerindeki büyük nüfuzundan dolayı annesi Pertevniyal için iş daha da ileri götürülerek "ümmü'l-cihan", dünyadaki bütün insanların annesi nitelemeleri yapılırdı.[180] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, belki de bu bakış açısıyladır ki, ölümü vesilesiyle Hatice Turhan Sultan'ı "devletin bir rükn-i rekîni", yani devletin en sağlam esaslarından birisi olarak tanımlamaktadır.[181] Aşağıda açıklanacağı üzere, özellikle bazı kritik dönemlerde saray ve devlet teşkilâtı içerisinde üstlendikleri fonksiyon ve roller göz önünde bulundurulduğunda bu nitelemelerin hiç de yersiz olmadığı ifade edilebilir.

Osmanlı toplumundan farklı vesilelerle yansıyan bazı veriler, padişahın ailesine Hz. Peygamber'in ailesi gibi belli bir kutsallık izafe edildiğini ve bu bakış açısıyla valide sultanın da *ümmü'l-mü'minîn* olarak nitelendirildiğini gösteriyor. Bu,

---

177 Naima, *Tarih*, III, 957, 1162, 1164.

178 *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi*, I, 178.

179 Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, I, 146.

180 Ali Akyıldız, "Pertevniyal Valide Sultan", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 239.

181 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, bu tanımlamayı Hatice Turhan Sultan'ın ölümü vesilesiyle yapmıştı (*Zübde-i Vekayiât*, s. 156).

ifade edildiği gibi, Kösem Sultan'dan, yani 16. yüzyılın ilk yarısından beri mevcut bir anlayış olmasına rağmen, elimizdeki bazı metinler kamuoyunun bu yaklaşımının 18. yüzyılda biraz daha formüle edilmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Harem ağalarının padişahın haremine girmelerini İslâmi açıdan doğru bulmayan ve devlet işlerine karışmamaları gerektiğini belirten Eski Saray baltacılarından Derviş Abdullah'ın, haremi ağalardan koruma görevinin bütün Müslümanlar için farz olduğu şeklindeki düşüncelerine gerekçe olarak emirü'l-mü'minîn olan padişahın annesinin bütün Müslümanların validesi ve haremde bulunan kızların da kendi öz evlatları mesabesinde olduğunu belirtmesi, konumuz bakımından önemlidir.[182]

Yine 1754'te III. Osman'ın annesi Şehsüvar Sultan için düzenlenen valide alayı vesilesiyle İstanbul kamuoyunda gündeme getirilen bir yorum, incelenen konu bakımından önemli ipuçları sunmaktadır. Alay esnasında o güne kadar pek söz konusu edilmeyen ilginç bir isteğin dile getirildiği anlaşılıyor. Şem'danizâde'nin cahil ve had bilmez olarak nitelendirdiği bazı kişilerce, valide sultan alayının geçişi sırasında Şehsüvar Sultan'ın yüzünü halktan gizleyip kafesin arkasına saklanmasına gerek olmadığının ve validenin yol üzerinde toplanan insanları selâmlayarak geçmesi gerektiğinin talep edilmesi ilginçtir. Bu fikri ileri sürenlerin gerekçesi, Hz. Peygamber'in geride bıraktığı eşleri gibi bütün müminlerin annesi (*ümmü'l-mü'minât*) sayılan valide sultanlara Müslümanlarca nikâh düşmeyeceği için valide sultanın kendisini halktan gizlemesine gerek olmadığı anlayışıdır.[183]

[182] "Pâdişahlarun vâlde-i kirâmları cümlemizün vâldesi makamındadur. Ve harem-i hümâyûnunda olan câriye-i mükerremeleri cümlemizün evlâd-ı sulbiyyesi makamındadur." (Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011, s. 202).

[183] "Ba'zı nâdânlar, Vâlide Sultan cümlenin vâlidesi ve mahremidir; bilâ-hicâb kafesleri açup bahş-ı selâm ederek, mürûr eder deyü tevâtür ettiler. Ma'-hezâ ümmü'l-mü'minât ezvâc-ı mutahharâtdır. Peygamber aley-

Harem ve padişah ailesiyle Hz. Peygamber ve ailesi arasında bağ kurmaya yönelik bir işaret de Topkapı Sarayı hareminde kara ağalar bölümünden kadınlar kısmına geçilen kapının üzerinde yer alan "Ey iman edenler! Yemek için çağrılmaksızın ve yemeğin pişmesini beklemeksizin (vakitli vakitsiz) Peygamber'in evlerine girmeyin" (Kur'an, 33/53) mealindeki âyettir. Bu âyetin mevcudiyeti buraya izinsiz girilmemesi gerektiğine işaret etmenin yanında, bu mekânın Hz. Peygamber'in eviyle ve sâkinlerinin de Hz. Peygamber'in hane halkıyla özdeşleştirildiğini ve buraya aynı zamanda belli bir kutsiyet de izafe edildiğini göstermektedir.[184]

hü's-salât ve's-selâmın fevtinden sonra ezvâc-ı mutahharâtını ümmeti alamaz, mahremdir meselesinden galat etmişler" (*Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi*, I, 178).

[184] Murat Kocaaslan, "Osmanlı Sarayı'nın Mahremi: Topkapı Sarayı Haremi'nin Sınır ve Yasakları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII/2 (Aralık 2011), s. 101.

Valide Sultanlar Tekrar Evlenebilir miydi?

Bu soru ve evlilik konusu biraz daha geniş bir çerçevede, padişah kadınları bağlamında ele alınırsa daha anlaşılır olabilir. Dolayısıyla öncelikle padişah kadınlarının, eşlerinin sağlığında veya eşlerinin ölümlerinden/tahttan indirilmelerinden sonra evlenip evlenemedikleri sorusunun cevabını aramak gerekir. Esasında Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren zaman zaman padişah kadınlarının, eşlerinin sağlığında veya ölümlerinden sonra başkalarıyla tekrar evlendirilebildikleri, bazen padişahların kadınlarını boşadıkları ve bu kadınların daha sonra yeniden evlendikleri bilinmektedir.[185] Hatta, II. Abdülhamid örneğinde olduğu gibi, bazen boşadığı eşini başkasıyla evlendirme işini bizzat padişah kendi iradesi dahilinde de gerçekleştirebilirdi. Nitekim II. Abdülhamid, üçüncü kadını Nurefsun'u boşayıp ikinci esvapçısı Safvet Bey'le evlendirmişti.[186]

---

[185] Bu konuyla ilgili örnekler için bkz. M. Çağatay Uluçay, *Harem II,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985, s. 55-56. III. Osman'ın eşi Leylâ Kadın, padişah öldükten sonra Silâhşör-i Hazret-i Şehriyari el-Hac Muhammed Bekir ile (Hans-Peter Laqueur, *Hüve'l-Baki, İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 12) ve Sultan Abdülmecid'in boşadığı altıncı kadınefendisi Bezmî Hanım da Tevfik Paşa ile evlendirilmişti (Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2001, s. 304).

[186] Nahid Sırrı Örik, *Abdülhamid'in Haremi*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 17-19.

Bununla birlikte, padişahın firaş-ı hümayununa dahil olmuş bazı kadınlar, eşi olan padişahın tahttan indirilmesinden veya ölümünden sonra tekrar evlendirilme fikrine sıcak bakmazlardı. II. Mustafa'nın 1703'te tahttan indirilmesi ve bir süre sonra vefat etmesi üzerine gözdelerinden Hafize'nin, evlenmesi yönünde kendisine yapılan önerileri bir hakaret olarak gördüğü, evlendirilmemesi için III. Ahmed'e yalvardığı, bütün bu çabalarının etkili olmaması üzerine de o sırada seksen yaşın üzerinde bulunan Reisülküttap Bekir Efendi'yle evlenmeyi kabul ederek ikinci bir eşin yatağına girmemek yönündeki sözüne sadık kaldığı, kendisiyle görüşmüş olan Lady Montagu tarafından ifade edilir.[187]

Valide sultanların evliliklerine gelince; bir yandan yukarıda ifade edildiği gibi, bütün Müslümanların annesi olarak kabul edilen valide sultanı yücelten yaklaşımlar mevcutken bir yandan da Nurbanu Sultan ve III. Murad döneminden itibaren haremin ve fiilî olarak padişahın nâibeliğini yapmaları sonucunda valide sultanların devlet işlerinde fazlaca ön plana çıkmaları zaman zaman bürokrasi, askerler ve İstanbul kamuoyu tarafından sert bir biçimde eleştirilir, hatta, devlet işlerine karıştıkları gerekçesiyle oluşan tepkiler üzerine ve özellikle de isyan dönemlerinde evlendirilip saraydan çıkarılmaları gerektiği dahi söz konusu edilir. Esasında öfkeyle gündeme getirilen bu tip söylenti ve öneriler, valide sultanların Hz. Peygamber'in eşleri gibi bütün Müslümanların mahremi ve annesi olduğu anlayışıyla da doğal olarak uyuşmamaktadır.

Bu yöndeki bir hareket de IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan vesilesiyle gündeme getirilir. 1651 tarihinde Kösem Sultan'ın öldürülmesi ve oğlu çocuk yaşta olduğu için devlet işleriyle Turhan Sultan'ın ilgilenmek zorunda kalması hemen hemen sürekli isyanların yaşandığı o karışık dönemde tepki

---

[187] Lady Montegü, *Şark Mektupları*, tercüme ve tahşiye eden Ahmet Refik, Hilmi Kitaphanesi, İstanbul 1933, s. 106-107.

çektiği için valide sultanın evlendirilerek saraydan uzaklaştırılması fikri kamuoyunda dillendirilmeye başlar. Nitekim Mahmud isimli Diyarbekirli bir şeyh, devlet işlerinin kadınların elinde kalmasının din ve devleti felâkete sürüklediğini ve şeriatten uzaklaşılmasının fitneye neden olduğunu belirterek bu problemin ancak valide sultanın evlendirilip saraydan uzaklaştırılmasıyla çözülebileceğini ötede beride dile getirir. Şeyh Mahmud bu düşüncelerin kendisine ilhamen iletildiği ve Allah tarafından bu iş için görevlendirildiği iddiasında bulunması üzerine ise fikirlerinin taraftar bulup yeni bir isyana dönüşmesi ihtimalini bertaraf etmek amacıyla Süleymaniye timarhanesine kapatılarak susturulur.

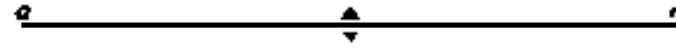
Esasında valide sultanların evlendirilmeleri teamüllere aykırıydı, zira, ümmü'l-müminîn anlayışından dolayı Osmanlı saray geleneğinde valide sultanların evlendirilmelerine sıcak bakılmazdı. Naima, valide sultanın evlendirilip saraydan uzaklaştırılması görüşünü ileri sürenleri, devlet geleneğini, teşrifatı ve devletin kuruluşundan beri böyle bir olayı imkânsız kılan "âdâb-ı mülûkâne"yi bilmemekle suçlar.[188] Öte yandan uzun yıllar Topkapı Sarayı'nda bulunan A. Bobovius da, "padişahın annesi oğlunun ölümünden sonra evlenemez ve ömrünün geri kalanını Eski Saray'a kapanarak hapiste yaşar gibi geçirir" cümleleriyle[189] Osmanlı kaynaklarının bu husustaki verilerini ve Naima'nın yaklaşımını desteklemektedir.

---

[188] "Vâlideler hakkında tezevvücün cevâzını söyleyenler merâsim-i devlet hasebince imkânı var mıdır, olduğu surette Devlet-i Aliyye'ye menâfi' ve müzârdan mülâhazaya gelen vücûhâtı fikr etmezler ve devletin ibtidâsından beri selâtîn-i izâm vâlidelerinin hukukuna teveccühle kıyâm ede-geldikleri âdâb-ı mülûkâneyi bilmezler. Hak budur ki saltanat-ı uzmâ ve mehd-i ulyâ makamlarının kadr-i hürmetin bilmeyenler ve sıyânet-i nâmûsu devlet ve haddince her rütbenin tenezzüh ve ta'azzüzü neye merbût idiğini anlamayanlar mizâc-ı vakt ve tab'-ı nizâmı muhıl ba'zı husûsun zararı nedir? Niçin şöyle olmaz diyen fikirsizlerdir" (Nâima, *Tarih*, III, 1469-1470).

[189] A. Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, s. 95-96.

Valide Sultan: "Padişah-ı Mânevi" veya "Padişah-ı Mecâzî"

Nurbanu Sultan'ın ve özellikle de Safiye Sultan'ın valideliklerinden itibaren valide sultanların padişahın iktidarının bir parçası olmaları ve oğullarının iktidar anlayışları ile kendilerinin iktidar taleplerinin derecesine göre şekillenen devlet işlerine karışıp müdahale etmeleri keyfiyeti, o dönemin bazı devlet adamlarının yanında aydınların ve kamuoyunun da zaman zaman tepkisine neden olur; kamuoyunun tepkisi genelde İstanbul'da ortaya çıkan isyanlarla gündeme gelirken, aydınlarınki doğal olarak kaleme almış oldukları metinlere yansır. Nurbanu'dan itibaren kadınların devlet işlerine karışmalarından duyulan rahatsızlık ve tespitlerin iç ve dış kamuoyuna yansımaya başladığı görülmektedir. Nitekim dönemin Venedik Elçisi Paolo Contarini, "tüm iyilik ve kötülüklerin ana kraliçeden" geldiği ifadesiyle Nurbanu Sultan'ın devlet hiyerarşisindeki baskın konumuna işaret ederken,[190] Şeyhülislâm Sunullah Efendi de, 1599 yılında saray kadınları ile ağaların devlet işlerinden uzak tutulması gerektiğine "nisâ ve tavâşî umûr-ı mülk ve saltanatda medhalleri olmayup" şeklindeki cümleleriyle dikkat çekmekteydi.[191] Esasında 17. yüzyılın başlarında *Kitab-ı Müstetâb*'ın meçhul yazarının, devleti zaafa uğratacak unsurları; birincisi ahmak bir sadrazamın iş başına gelmesi, ikincisi rüşvetin

190 L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. V.

191 Selânikî, *Tarih*, II, 826.

yaygınlaşıp makamların ehline verilmemesi ve üçüncüsü de hükümeti yönetenlerin "avretlerinin murâdları üzre hareket" etmeleri şeklindeki tespitleri, herhalde 16. yüzyılın ikinci yarısında kadınların idarede yükselen etkileriyle ilgili olmalıdır.[192] Öte yandan valide sultanların devlet idaresinde elde etmiş oldukları fiilî konumlarını en ilginç ve rasyonel biçimde tanımlayanlar ise 17. yüzyılın iki önemli beyni, Karaçelebizade Abdülaziz Efendi ile Kâtip Çelebi'dir.

Karaçelebizade, ölümü münasebetiyle bilgi verdiği Safiye Sultan'ı "ahd-i saltanat-ı Mehmed Hânî'de padişah-ı mânevî olan valide Safiye Sultan", yani III. Mehmed döneminde manevi padişah olan Safiye Sultan olarak tanımlamaktadır.[193] Onun için kullandığı "padişah-ı mânevî" tabiri ile, padişah olmadığı hâlde padişahın yetkilerini üstlenen kişi, diğer bir ifadeyle valide sultanın nâibelik konumu kastedilmektedir. Aslında biraz daha yakından bakıldığında Karaçelebizade'nin valide sultanların bu konumundan ve yaratılan fiilî durumdan hayli rahatsız olduğu görülür. Nitekim aklî melekeleri yerinde olmayan I. Mustafa dönemi olaylarını anlatırken iktidarın gerçek sahibi olarak yetkileri kullanan padişahın annesi için de "padişah-ı mânevî" nitelemesini yaparak yaşanan idari boşluktan dolayı ülkede karışıklıkların hüküm sürdüğüne ve halkın bu şartlar içerisinde perişan olduğuna işaret eder, "nâkısatü'l-akl", yani kıt akıllı olarak nitelediği padişahın annesini iktidarını sürdürebilmek için devlet hazinesini düşman malı gibi etrafındaki güç odaklarına dağıtmakla suçlar.[194] 17. yüzyılın ilk yarısında

---

192 *Kitâb-ı Müstetâb*, yay. Yaşar Yücel, Ankara 1983, s. 31.

193 "Fi Safer li-sene [10]28. Ahd-i saltanat-ı Mehmed Hânî'de padişah-ı mânevî olan valide Safiye Sultan Eski Saray'da hevdec-nişîn-i şâhrâh-ı fenâ oldu" (Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Bulak Matbaası, Bulak 1248, s. 538).

194 Karaçelebizade, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 555. Karaçelebizade'nin zikrettiği valide sultanın harcamalar konusundaki bu tutumu yabancı kaynaklar tarafından da teyid edilmektedir (J.W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IV, 13).

padişahların önemli bir kısmının küçük yaşta başa geçmeleri veya I. Mustafa ve Sultan İbrahim'de olduğu gibi bir kısmının aklî melekelerinin zayıflığı, validelerini fiilî ve zorunlu olarak nâibelik veya Abdülaziz Efendi'nin nitelemesiyle "padişah-ı mânevi" makamına oturtur.

Aşağı yukarı aynı dönemleri idrak eden Kâtip Çelebi de Kösem Valide Sultan'ın konumunu benzer bir terkiple nitelendirir: "padişah-ı mecazi". Eserini yazdığı dönemde tahtta çocuk yaştaki IV. Mehmed bulunmakta ve iktidarın esas sahibi olarak da annesi Turhan Sultan ona nâibelik yapmaktaydı. Doğal olarak o dönemde ortaya çıkan bu ikili ve fiilî yapı hukuki bir çerçeveye oturtulamadığı ve muhtemelen sorgulandığı için dönemin aydınları da bu sorunları masaya yatırmak ve üzerlerinde kafa yormak zorunda kalırlar. Mülkün gerçek sahibi olan padişahı "padişah-ı hakiki", bürokrasinin muhatabı olan ve padişahın yetkilerini fiilî olarak kullanan valide sultanı da "padişah-ı mecazi" olarak nitelendiren Kâtip Çelebi, valide sultanı padişah-ı hakikinin halifesi, yani onun adına iş gören kişi olarak tanımlamaktadır.[195] Öte yandan benzer ve bu sefer tersinden, yani gerçek güç sahibi olarak padişahı değil, valide sultanı gösteren bir nitelemeyi 16. yüzyıl şairlerinden olan ve 1599'da, III. Mehmed döneminde vefat eden Nev'î'de buluruz. Yazdığı kasidelerle iktidarın esas sahibi olarak nitelediği Safiye Sultan'ı göklere çıkarıp överken şahlığın aslında ona mahsus olduğunu ve başkalarına bağlılığın "mecâzî" olacağını belirtmesi ilginç ve anlamlıdır: "Şâhlık ismi hakîkatde sana mahsûsdur, Gayrıya olur *mecâzî* intisâb-ı saltanat".[196] Herhalde buradaki

[195] Kâtip Çelebi, *Düstûrü'l-Amel li-Islahi'l-Halel*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1979, s. 136; Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, III, 144.

[196] Nev'î, *Divan*, haz. Mertol Tulum, M.Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977, s. 22-23.

gayrı kelimesi ile, padişah ve iktidarın diğer ortakları kastedilmektedir.

Adı ister "padişah-ı mânevi" isterse "padişah-ı mecazi" olarak anılsın, 17. yüzyılın ilk yarısında yaşanan bu fiilî durum, anlaşıldığı kadarıyla hiçbir zaman hukuki bir çerçeveye oturtulamadığı için valide sultanların bu şekilde *de facto* yetki kullanımı da o dönemlerde yaşayan ileri gelenler ve tarihçiler tarafından "nâkısatü'l-akl" olan kadınların devlet işlerine karışmaları olarak değerlendirilmiştir. Oysa, zaman zaman vurgulandığı üzere, ortada zorunlu bir durum vardı. Esasında bir zorunluluk olarak ve belki de biraz mâsum bir şekilde başlayan valide sultanlar ile saray kadınlarının padişahların iktidarlarını kullanma ve iktidarlarına ortak olmaları durumunun, zamanla haremdeki kadın ve ağaların iktidarın tadını almaları ve imkânlarını kullanmalarıyla birlikte iradî bir hâle dönüştüğü ve talep edilen bir vakıa haline geldiği ifade edilebilir.

Valide Sultanla İlgili Saray Kuralları

Valide sultanlığın tarihî gelişim sürecine ve önem kazanmasına paralel olarak sarayda onlarla ilgili bazı kuralların ve teşrifatın oluştuğu anlaşılıyor. Bu kuralların önemli bir kısmı bizler için meçhul olmasına rağmen tarihî metinlere yansıdığı için en azından bir bölümünden haberdar olabiliyoruz. Padişah anneleri ilk dönemlerde oğullarına "beyceğizim",[197] daha sonraları ise "arslanım" diye hitab eder, arslanım tabirini sultanlar, yani padişah kızları için de kullanırlardı. Valide sultan müsaade etmedikçe ona yaklaşılmaz, kendisiyle konuşulmaz ve önünde oturulmaz, huzurunda ayakta durmak "el pençe durmak" veya "divan durmak" olarak nitelenirdi.[198] Arslanım tabiri padişah, sultan ve şehzadeler, yani hanedan üyeleri dışında, kadınefendiler ve hatta valide sultan dahi olsa hiç kimse için kullanılamazdı.[199]

Bu kurallarla ilgili ilginç bir örneğe Balatlı Georg'un vekayinamesinde rastlanmaktadır. Nitekim Balatlı Georg'un, 1703'te Sultan II. Mustafa'nın tahttan indirilmesiyle sonuçlanacak olan olaylar esnasında İstanbul'da çıkan karışıklığı haber

[197] Gülbahar Hatun oğlu II. Bayezid (M.Ç. Uluçay, *Harem'den Mektuplar*, I, 19, 20) ve Hafsa Sultan da oğlu Kanuni Sultan Süleyman için (s. 79, 80) bu tabiri kullanmaktadır.

[198] J. Deny, "Valide Sultan", s. 180.

[199] Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 319-20.

alan Damad Hasan Paşa'nın duyduklarını paylaştığı eşi sultanın apar topar Gülnuş Sultan'ın huzuruna çıkmasını "saray teşrifatına göre, kimse çağrılmadan ne padişahın ne de Vâlide sultanın huzuruna gidemezdi; fakat yakıcı endişeler içinde kıvranan padişahın hemşiresi, hemen annesinin yanına gitti ve o, kızının beklenmedik bir anda geldiğine şaşarak: 'Nen var kızım, bu vakitsiz gelişinin sebebi nedir, benzin niye böyle atmış' diye sor"duğunu ve ardından da yine "davetsiz olarak" II. Mustafa'nın huzuruna çıkıp olanı biteni anlattığını belirtmesi,[200] saray teşrifatına göre çağırılmaksızın valide sultanın huzuruna girilmemesi kuralından padişah kızlarının dahi âzade olmadığını göstermektedir.

Eserini 1688 yılında bastıran ve oğlunun valide sultanı her sabah ziyaret ettiğini belirten Du Vignau'nun, "annenin Sultan nezdinde o kadar büyük bir ağırlığı ve saygınlığı vardı ki, Valide üç kez söylemeden oturamazdı. Hiçbir yastık olmadan diz çöküp oturur, en büyük teslimiyetin işareti olarak kaftanı sımsıkı iliklenmiş olurdu" şeklindeki ifadeleri,[201] şüphesiz hayli abartılı, ancak Balatlı Georg'un anlattıklarıyla uyumlu ve annesinin padişah nezdindeki saygın ve özel yerine işaret etmesi açısından da gayet anlamlıdır.

Haremde kurallar gayet sıkı olup kıdem ve hiyerarşiye çok önem verilirdi. Kıdemli cariyeler acemi denilen yeni ve genç cariyelerin eğitmeni oldukları için doğal olarak saygıyı hak ederlerdi. Cariyeler Türkçeyi sonradan öğrendikleri için haremde kelimelerin bir kısmının yutulduğu bozuk bir Türkçe kullanılırdı. Örneğin haremdeki kadınlar "sultan efendi" yerine "sultafendi", "kadınefendi" yerine "kanefendi", "kardaş" yerine "karş" şeklinde hitap eder ve harflerden tasarruf edilen bir Türkçe ile konuşurlardı.[202]

---

200 H. Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", s. 53-54.

201 A. Grosrichard, *Sultan'ın Sarayı*, s. 186.

202 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 318-19.

Valide Sultan Dairesi

Edirne Sarayı

Bu başlık altında, Edirne ve İstanbul'da bulunan Osmanlı saraylarında valide sultanların ikameti için oluşturulmuş olan mekânlar ele alınacaktır. İnşasına 1450 yılında II. Murad döneminde başlanan ve daha sonra değişik padişahlar dönemlerinde yapılan ilâvelerle giderek büyüyen *Saray-ı Cedid-i Âmire*, *Tunca Sarayı* ve *Hünkâr Bahçesi Sarayı* adlarıyla da anılan Edirne Sarayı, özellikle 17. yüzyılda Osmanlı padişahları tarafından yoğun olarak kullanılmıştır. Bazı kalıntıları dışında esas yapısı günümüze ulaşamayan bu sarayda bir valide sultan dairesinin olduğu bilinmektedir. Sarayda bulunan beş büyük meydandan biri de Valide Sultan Taşlığı'ydı.

Valide Taşlığı'nı oluşturan meydanın etrafında haremin muhtelif daireleri yer alırdı. IV. Mehmed döneminde ağaçlar ve çiçekler dikilerek yeniden düzenlenen Valide Taşlığı'na Şehzadeler Mektebi Dairesi'nden geçilir, taşlığın ortasında Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaptırılıp IV. Mehmed döneminde ortadan kaldırılan bir havuz yer alırdı. Meydanın etrafında girişin sağından itibaren kadınefendiler, şehzadeler, IV. Mehmed, II. Ahmed ve hasekiler daireleri ile Sultan Süleyman sofası, yatak hamamı, valide sultan dairesi ve hastalar dairesi sıralanırdı. Taşlığın kuzeyinde bulunan valide sultan dairesi, diğer dairelerden daha ihtişamlıydı.

39 yıllık saltanatının neredeyse tamamında Edirne Sarayı'nı ikametgâh olarak kullanan IV. Mehmed döneminde yeniden gözden geçirilip genişletilen ve özenle süslenen valide sultan dairesi, dokuz odası, iki divanhanesi, iki kurnalı hamamı, geniş mutfağı ve çamaşırlığı olan iki katlı büyük bir daireydi. Dairenin kuzey ve güney cephelerinin ortasında mermer direkler üzerine oturtulmuş birer şehnişin mevcut olup dairenin ana giriş kapıları bu balkonların altında bulunur, valide sultan dairesinin bitişiğinde dokuz cariye odası, iki koğuş ve birkaç odalı bir daire yer alırdı. Dairenin ayrıca geniş saçaklı ve kubbeli bir cihannüması mevcuttu. [203]

IV. Mehmed'in, annesi Hatice Turhan Sultan için yaptırdığı Hıdırlık Köşkü ve çeşme, validesinin ölümünden yaklaşık 20 gün önce tamamlanabilmiş; odasının dışındaki dehliz, hamam, sundurma ve kiler onarılmış; ancak bu sırada hastalığı ile uğraşan valide sultan bu yeniliklerin sefasını süremeden vefat etmişti.[204] 1703'te tahttan indirilen II. Mustafa'nın da daimi ikametgâh olarak kullandığı Edirne Sarayı'nda en son III. Mustafa kısa bir süre kalır ve padişahlar 18. yüzyılın başlarından itibaren tekrar İstanbul'a dönüp Topkapı Sarayı'nda ikamet etmeye başladıkları için Edirne Sarayı âdeta kaderine terk edilmiş olur.

Eski Saray

16. yüzyılın son çeyreğine kadar hükümdarın ailesi burada ikamet ettiği için bu sarayın binalarının bütün organlarıyla birlikte haremin ihtiyacını karşılayabilecek yeterlilikte olması gerekirdi. 17. yüzyılın başlarında Eski Saray'ın durumuyla ilgili bilgi veren Ottaviano Bon/Robert Withers, etrafı yüksek

---

[203] Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, yay. Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 86-87, 89; Metin Sözen, *Devletin Evi Saray*, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1990, s. 57-60.

[204] Köşk ve müştemilâtı için yapılan masrafların ayrıntıları hususunda bkz. 17 Temmuz 1683 (22 Receb 1094), BOA, C.SM, 134/6736.

duvarlarla çevrili ve şehrin en güzel yerinde kurulu olan bu sarayın ak ağalar tarafından korunan demir kapılı bir girişi bulunduğunu, binalarının gayet güzel olduğunu, burada sadece önceki padişahların kadınları ile mevcut padişahın bir şekilde gözden düşmüş kadınlarının ve hadımların yaşadığını, denetiminden kethüda kadın adlı bir cariyenin sorumlu olduğunu, hem kethüdanın hem de diğer kadınların padişahın sarayındakilere nazaran daha düşük ücret aldıklarını, zaman zaman burada yaşayan kadınları ziyarete gelen padişah dışında hiçbir erkeğin giremediği bu sarayda bir de hünkâr dairesinin bulunduğunu belirtmektedir.[205] Özellikle burada yaşayanlar ve aldıkları maaşların düşüklüğü konusunda verilen bilgiler, ilgili kısımda zikredildiği üzere, arşiv belgeleriyle de uyum içerisindedir.

16. yüzyılın son çeyreğine kadar padişah evi olarak kullanıldığına ve daha sonra tahttan indirilen padişahların anneleri ile kadınlarının gönderildiği bir mekân olduğuna göre Eski Saray'da da bir valide sultan dairesi olması gerekirdi. Ancak buradaki valide sultan dairesiyle ilgili bilgilerimiz daha ziyade 18. yüzyılda yoğunlaşmaktadır.[206] 1766 depreminde saray ve valide sultan dairesinin iki odasının zarar görüp onarıldığı anlaşılıyor. Öte yandan 1792 yılında çıkan bir yangın vesilesiyle, burada Büyük Valide Dairesi'nin dışında bir de Küçük Valide Dairesi'nin olduğunu öğreniyoruz ki bu husus önemlidir. Küçük Valide Dairesi, dört nakışlı ve tezyin edilmiş oda, divanhane, kâgir bir matbah ve görevli odalarından oluşmaktaydı. Bu dö-

[205] 1604-1609 yılları arasında İstanbul'da görev yapan Venedik elçisi Ottaviano Bon, Osmanlı sarayı hakkında *Serraglio del Gransignore* başlıklı bir kitap yazmış ve Robert Withers tarafından yazarı bilinmeksizin 1635'te İngilizceye çevrilen bu kitap daha sonra ona izafe edilmiştir (Semavi Eyice, "Bon, Ottaviano", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 281). O yüzden kitap bu şekilde kaynak gösterilmiştir (O. Bon/R. Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, s. 137-39).

[206] Burada yapılan onarım ve tefrişat giderlerinin ayrıntıları için bkz. Temmuz-Eylül 1795 (Masar 1210), *TSMA.d*, nr. 9917/3.

nemde Büyük Valide Dairesi'nin mefruşatının da değiştirildiği görülüyor.[207]

Eski Saray'da bu şekilde iki valide sultan dairesinin bulunması, bu dönemin değil, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen saltanat değişikliklerinin ortaya çıkardığı bir durumdur. İlgili kısımda da belirtildiği üzere, Osmanlı tarihinde ilk ve son defa iki valide sultan aynı anda Eski Saray'da ikamet etmiştir. Sarayın ilk sâkini ve aynı zamanda Topkapı Sarayı'ndan Eski Saray'a gönderilen ilk valide sultan olan Safiye Sultan'ın, oğlunun 1603'teki âni ölümünün ardından gönderildiği Eski Saray'da Ocak 1619'a kadar yaşadığı bilinmektedir. Sarayın ikinci sâkini ise psikolojik sorunları nedeniyle 26 Şubat 1618'de tahttan indirilen I. Mustafa'nın, ismini bilmediğimiz annesidir. Böylece yolları Eski Saray'da kesişen iki eski valide sultan burada yaklaşık bir yıllık bir süre aynı mekânı paylaşmışlardı. Kendilerine ayrı ayrı daireler tahsis edildiği için bu dönemde başladığı anlaşılan bu isimlendirmenin en azından 18. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüş olması ilginç olduğu kadar haremdeki değişimin son derece yavaş olduğunu göstermesi bakımından da anlamlı bir örnektir.

Topkapı Sarayı

Topkapı Sarayı'nın harem kısmında padişah dairesinden sonra en görkemli daire olan valide sultan dairesi, yatak odası, kubbeli bir taht odası, özel mescit ve hamamdan oluşur; maiyet odaları ile fırın, kiler ve mutfaklar, Valide Sultan Taşlığı denilen haremin en büyük avlusunun etrafında yer alırdı. Valide sultan; padişah, dârüssaade ağası, kadınefendiler ve diğer maiyeti ile taht odasında görüşür, ayrıca eğlenceler ile Kur'an veya tarih kitabı okuma gibi faaliyetleri de yine bu mekânda yapardı. Safiye Sultan, ilgili kısımda izah edildiği üzere, oğlu

[207] Zeynep Tarım, *Osmanlı Döneminde İstanbul'un İlk Sarayı: Kızlar Sarayı (Eski Saray)*, Lale Organizasyon, İstanbul 2013, s. 53-55.

III. Mehmed'in kararlarını kendi çıkarları doğrultusunda etkilemek amacıyla yabancı ülke elçilerinin kendisine sundukları hediyeleri ve rüşvet çarkının önemli bir parçası olan Yahudi kira kadını Esperanza Malki'yi de burada kabul ederdi.[208]

Valide sultan dairesi ve diğer binalar zaman içerisinde ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda oluşmuştu. Esasında haremin genişletilmesiyle ilgili en önemli aktörün III. Murad olduğu konusunda araştırıcılar arasında bir fikir birliği vardır. Mayıs 1578'de başlayıp Ekim 1579 tarihinde tamamlanan haremin inşa faaliyetleri esnasında zorunlu olarak Eski Saray'a taşınan padişah ve haremi, bunun dışında yazın Üsküdar Sarayı ile annesi Nurbanu Sultan için Yenikapı'daki hasbahçede yaptırdığı sarayı da ikametgâh olarak kullanmıştı. Yeni binalarla birlikte mevcut yapısı üç katı büyüyen haremde, ayrıca, bugün III. Murad Odası olarak da adlandırılan iki katlı ve kubbeli muhteşem daire Mimar Sinan'a inşa ettirilmişti. Hareme ilâvelerini daha sonra da sürdüren III. Murad, burada pek çok haseki dairesi ve annesi için de bazı mekânlar yaptırdı.[209]

Haremin ve buradaki valide sultan dairesinin konumunun, valide sultanın haremdeki görev, yetki ve fonksiyonları göz önünde bulundurularak son derece itinalı bir şekilde planlandığı anlaşılıyor. Haremin orta yerinde yer alan valide sultan dairesi, giriş kısmında bulunan cariyeler, hasekiler ve ağalar daireleriyle son kısımdaki hünkâr ve şehzadeler daireleri arasında, diğer bir ifadeyle, haremin kadın ve hizmetliler kısmı ile hanedanın erkek üyeleri arasında âdeta bir denetleme ve süzgeç vazifesi görür, valide sultan bu konumuyla her iki tarafın denetimini elinde bulundurarak bir yerde haremin padişahının kendisi olduğu mesajını mekânın sâkinlerine güçlü bir şekilde

---

208 G. Necipoğlu, *Topkapı Sarayı*, s. 227-228. Ayrıca bkz. L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 184-185.

209 M. Kocaaslan, *Topkapı Sarayı Haremi*, s. 183-185, 188, 193; G. Necipoğlu, *Topkapı Sarayı*, s. 214, 216.

verirdi. Hünkâr dairesinden sonra haremdeki en görkemli ve büyük dairenin valide sultana ait olması, bu mesajın diğer bir göstergesiydi.

1648'de Sultan İbrahim tahttan indirilip yerine IV. Mehmed'in geçirilmesi üzerine haremde ortaya çıkan ve daha önce ve sonra benzeri olmayan Büyük Valide Kösem Sultan ile Küçük Valide Turhan Sultan'ın Topkapı Sarayı hareminde aynı anda görev yaptıkları iki valideli günlerde nasıl bir oturma düzeninin oluşturulduğu ve validelerin hangi mekânları daireleri olarak kullandıkları konusu açık olmadığı gibi, mevcut kaynaklar da bu konuda suskundur. 1961-71 yılları arasında haremde geniş bir restorasyon ve onarım çalışması yapan Mualla Anhegger-Eyüboğlu, valide sultan dairesine yapılan eklemeleri ve bazı yerlerin bölünmesine dair işaretleri göz önünde bulundurarak bu sorunun eklemeler ve bölmeler yapılarak çözülmüş olduğu sonucunu çıkarmaktadır.[210]

Gerçekten bu şekilde mi oldu, yoksa iki kadın birbirlerine mümkün mertebe uzak olan mekânları mı valide dairesi olarak kullandılar, yeni bir veri ortaya çıkmadıkça mevcut bilgilerle bu soruların kesin cevabı bulunamayacak gibi görünüyor. Ancak ilgili kısımda izah edilen ve Kösem Sultan'ın öldürülmesiyle sonuçlanan olayları Osmanlı kaynaklarıyla neredeyse paralel ve güvenilir bir biçimde nakleden Ricaut'un hadisenin olduğu geceye dair verdiği ayrıntılar, bu konuyla ilgili bazı dolaylı ipuçlarını içermektedir.

Ricaut, yeniçerilerin IV. Mehmed'i tahttan indirmekle ilgili hazırlıklarını ve Kösem Sultan'ın niyetini öğrenen Sadrazam Siyavuş Paşa'nın Kızlarağası Süleyman Ağa'ya haber verdiğini, bu ikilinin öncelikle birkaç hadımla birlikte Büyük Valide'nin dairesine gidip onun adamlarını safdışı bıraktıklarını, ardından

---

[210] Mualla Anhegger-Ebüyoğlu, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1986, s. 37-38.

da padişahı ve Küçük Valide Turhan Sultan'ı uyandırıp tehlikeden haberdar etmek üzere hünkâr dairesine geçtiklerini söylemesi, konumuz açısından önemlidir: "vezirle Süleyman birlikte padişahın yattığı odaya gittiler. Kapıyı yavaşça araladılar ve padişahı beklemekte olan kadınlara ses çıkarmamaları için işaret ettiler ve işaretle *genç Valide Sultan'ı uyandırmak lazım geldiğini anlattılar... Kadınlar evvela Küçük Valide'nin (Turhan Sultan) ayaklarını yavaşça gıdıklayarak uyandırdılar* ve ona Süleyman Ağa'nın kendisiyle görüşmek istediğini söylediler. Sultan kendisine ne söyleneceğini anlamak için biraz şaşırmış hâlde yatağından kalktı. Ağa, olup biteni anlatmağa henüz başlamıştı ki o, büyük bir korkuya düşerek itidalini muhafaza edemedi, kendini kaybetmiş bir hâlde koşup *oğlunu kucağına aldı*. O kucağında 'yavrum mahvolduk' diye bağırıyordu. Henüz çocuk olan padişah ağlamaya ve Süleyman Ağa'nın ayaklarına atılarak 'lala kurtar beni' diye yalvarmaya başladı".[211]

Ricaut'un verdiği bu bilgiler eğer doğruysa bu iki başlı yapıdaki yerleşim düzeninde valide sultan dairesinde Kösem Sultan'ın oturduğu sonucu çıkıyor. Rasyonel olarak değerlendirildiğinde de bunun böyle olması icap eder, çünkü Sultan İbrahim tahttan indirilip yerine IV. Mehmed geçirildiğinde Kösem Sultan zaten orada ikamet etmekteydi. Dolayısıyla o daireye yerleşik bulunan Büyük Valide'nin oradan çıkarılması için mantıklı bir sebep olmadığı gibi, onun çıkarılıp gelini Turhan Sultan'ın oraya oturtulması veya daireyi bölerek bir kısmına yerleştirilmesi âdaba ve terbiye kurallarına da aykırıydı. Öte yandan 6,5 yaşında bir çocuk olarak tahta çıkan padişah zaten annesinin ilgi, yönlendirme ve dış etkilerden korunmasına muhtaçtı ve bu açıdan bakıldığında Turhan Sultan'ın ona çok daha yakın bir mekânda ikamet etmesi normaldi. Kaldı ki

---

[211] Paul Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi, XVII. Yüzyıl*, çev. Halil İnalcık, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 24-25.

IV. Mehmed, bu olay yaşandığında henüz dokuz yaşında bir çocuktu ve annesi Turhan Sultan'ın hünkâr dairesinde oğluyla birlikte ikamet etmesi doğal olmanın yanında bir zorunluluktu. Bunun aksinin olması, yani validesinin o yaştaki bir çocuğu sarayın farklı bir mekânında ve korumasız bırakması zaten pratik açıdan da siyaseten de doğru değildi.

17. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen iki yangında bu binaların büyük bir bölümü tahrip olduğu için III. Murad'ın yaptırdığı binalarla şekillenen harem yapılarından çok azı orijinal haliyle günümüze kalabilmiştir. 1662 Martının ortalarında IV. Mehmed, Turhan Sultan ve harem halkının Edirne'de olduğu bir dönemde, Topkapı Sarayı'nda valide sultan dairesinde çıkan bir yangında haremin ve özellikle de valide sultan dairesinin tamamen yandığı ve eşyalardan hiçbir şeyin kurtarılamadığı anlaşılıyor. Büyük bir korku ve telâş yaşayan cariyeler ile harem ağaları arabalara bindirilerek veya yaya olarak Eski Saray'a taşınmak zorunda kalmış, IV. Mehmed ise bu olay üzerine 30 Mart'ta İstanbul'a gelerek ikamet etmek üzere doğrudan Üsküdar Sarayı'na geçmişti.[212]

Topkapı Sarayı'nın haremi, üç yıl sonra, 24 Temmuz 1665'te (11 Muharrem 1076), bu yangının yaraları henüz sarılmadan Silahdar'ın belirttiğine göre bir cariyenin kasten çıkardığı çok daha büyük bir yangınla neredeyse tamamen kül oldu.[213] IV. Mehmed, valide sultan ve harem halkı bu yangın esnasında çoğu kere olduğu gibi yine Edirne'deydi. Valide sultan dairesi, haseki sultanın ve cariyelerin odaları mutfak ve hamamlar, içlerindeki eşyalar, paha biçilmez elbiseler, paralar ve mücev-

---

[212] H.D. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 27, İstanbul 1973, s. 74.

[213] Silahdar, bu cariyenin Edirne'ye götürülüp boğazına bir taş bağlanarak Tunca Nehri'ne atıldığını ve tahkikat genişletildikçe iki cariye ile bir erkeğin daha suçlu bulunup öldürüldüğünü yazmaktadır (*Silahdar Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1928, I, 384, 386).

herlerle birlikte kül olduğu için buradaki cariyeler Eski Saray'a gönderilip sarayın kapıları giriş çıkışlara kapatıldı. Haremde yanmadık küçücük bir yerin dahi kalmadığını belirten Eremya Çelebi, yangını işitip, kızlarağası, bostancıbaşı, defterdar ve kuyumcubaşını da yanına alarak Edirne'den İstanbul'a gelen Turhan Sultan'ın enkaz kaldırma çalışmalarını bizzat denetlediğini ifade etmektedir. Değerli eşyaların kaybolmaması için enkazdan çıkarılan toprak ve kalıntılar, kuyumcu ve kalcıların nezaretinde büyük bir titizlikle elekten geçirildiği gibi, bu işleri yürüten görevlilerin yolsuzluğa sapmamaları için gerekli güvenlik tedbirleri de alınmıştı.[214]

Haremin yenilenmesi için inşa faaliyetleri hemen başlatılıp belli bir mesafe alınmışsa da ana malzeme olarak ağaç kullanıldığını gören IV. Mehmed'in binaların kâgir ve ağaç yerine demir kullanılarak yeniden yapılmasını emretmesi üzerine[215] haremin inşasının 1668 tarihinde tamamlandığı anlaşılıyor. Bu inşa sürecini anlatan haremdeki bir kitabede "hususa vâlide sultan ki oldur hayr ile meşhûr" beyti, valide sultanın haremin yeniden şekillenmesindeki rolü ve yardımları bağlamında değerlendirilebilir. Zaten vaktinin çoğunu Edirne'de geçiren padişahın bu işlere ayıracak zamanı da yoktu, nitekim padişahın inşaat süresince Edirne'de kalmayı tercih ettiği görülüyor.[216]

Valide sultan dairesi, zaman içerisinde ortaya çıkan ihtiyaçlara binaen yeni ilâvelerle genişletildi. III. Ahmed'in, annesi Gülnuş Sultan için mevcut tek katlı daire üzerine ikinci bir kat daha çıkılarak yeniden inşa ettirdiği köşk 20 Nisan 1704'te

[214] H.D. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 75-76.

[215] *Silahdar Tarihi*, I, 384, 390.

[216] Haremin yeniden inşası süreci için bkz. M. Kocaaslan, *Topkapı Sarayı Haremi*, s. 213vd. Haremin yenilenmesi için 14,1 milyon akçe sarf edilmişti (a.mlf., "Topkapı Sarayı Harem'i: 1665 Yangını Sonrası Yenileme Projesi", *Belleten*, Sayı 275, Ankara 2012, s. 62, 66).

hizmete girdi.[217] III. Selim de, Topkapı Sarayı haremindeki valide sultan dairesini ciddi bir tadilattan geçirterek mevcut valide dairesinin üst katında, yaldızlı düz tavanlı ve barok rokoko tarzı süslemeli iki odadan oluşan Mihrişah Valide Sultan Dairesi'ni yaptırdı. Üst kısımları doğa resimleriyle süslenmiş duvarları çevreleyen yazı kuşağında yapının Mihrişah Sultan için inşa edildiği yazılı olup III. Selim annesiyle bu dairede görüşürdü.[218] Daire, III. Selim'in aynı dönemde inşa ettirdiği daire ile bir iç koridor vasıtasıyla doğrudan birbirine bağlıydı.[219] III. Selim'in 1790'lı yılların ortalarında Topkapı Sarayı'nın sahil kesiminde bulunan Hasırcılar Kapısı civarındaki suru yıktırarak annesi için burada güzel bir köşk yaptırdığı ifade edilirse de bu yapı bugün ayakta değildir.[220]

Valide sultan dairesinin bodrum katının, suç işleyen bazı cariyelerin cezalarını çektiği bir hapishane işlevi gördüğü yönünde bazı bilgiler mevcut olmakla beraber bu yöndeki verilerin 19. yüzyılda yoğunlaştığını belirtmemiz gerekir. Son yıllarda yapılan çalışmalarla, bu odanın duvarlarında, oraya hapsedilmiş cariyelerin yazdığı bazı notların bulunması, bu mekânın bir hapishane olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Örneğin,

---

[217] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 841; Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınevi, İstanbul 2013, II, 725.

[218] Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekayi*, haz. Adnan Baycar, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 33; İlber Ortaylı, *Mekânlar ve Olaylarıyla Topkapı Sarayı*, Bank Asya Yayınları, İstanbul 2007, s. 239.

[219] A. Hilâl Uğurlu, "Siyasî Bir Projenin İzinde Bânilik: Mihrişah Vâlide Sultan'ın İmar Faaliyetlerini Yeniden Okumak", *Belleten*, Sayı 287, Ankara 2016, s. 87.

[220] Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sânî)*, Tahlîl ve Tenkidli Metin, haz. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 46; Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 12.

ismi meçhul bir cariye 2.000 kuruşluk bir aynanın kaybolmasından kendisinin sorumlu tutulup bu odaya konulduğunu, "iki bin guruşluk ayine kayboldu, bunda oturanı hırsız çıkardılar şimdiki asrın ademleri" şeklinde sitemkâr cümlelerle anlatmakta, bu yazılar aynı zamanda cariyelerin en azından bir kısmının okur yazar olduğunu ve yazı karakterleri de iyi bir eğitim aldıklarını ortaya koymaktadır.[221]

Beşiktaş Sahilsarayı

III. Selim, değişik dönemlerde yapılan ilâve binalar, tamirler ve yenilemelerle yavaş yavaş büyüyen bir yapı olan Beşiktaş Sahilsarayı'ndaki[222] valide dairesi muhtemelen eski olduğundan veya yetersiz kaldığından dolayı annesi Mihrişah Sultan için burada yeni bir daire inşa ettirdi. Şehremini vasıtasıyla yaptırılan ve padişahın da takip ettiği sıkı bir çalışma ile elli günde tamamlanan bu daire, 19 Mart 1797'de (20 Ramazan 1211) valide sultanın kullanımına hazır hâle getirildi. Müziği seven ve sık sık musiki fasılları düzenleyen III. Selim'in inşaat tamamlandıktan sonra bir gece burada fasıl icra ettirdiğini görüyoruz.[223]

Dolmabahçe Sarayı

Sultan Abdülmecid döneminde yaptırılan Dolmabahçe Sarayı'nda da denize nazır, iki normal ve bir de zemin katı olan büyük bir valide sultan dairesi mevcuttu. Yine kadınefendi

---

221 H. Canan Cimilli, "Topkapı Sarayı Harem Dairesi'ndeki Duvar Yazıları ve Bir Yazı Çekmecesinden Çıkan Mektuplar", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık*, nr. 6, İstanbul 2013, s. 83, 94.

222 Beşiktaş Sahilsarayı'nın gelişimi için bkz. M. Sözen, *Devletin Evi Saray*, s. 114-122.

223 *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, haz. V. Sema Arıkan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 246, 248, 252. Bu daire için yapılan masrafların ve verilen işçi yevmiyelerinin ayrıntısı için bkz. 19 Mart 1797 (20 Ramazan 1211), *TSMA.d*, nr. 9917/3.

daireleriyle hünkâr dairesi arasında yer alan ve bu sayede kadınefendi daireleriyle hünkâr dairesi arasındaki geçişlerin denetimini mümkün kılan bu daire, haremin tek hâkimi olan valide sultanın bu ayrıcalıklı konumuna uygun bir yapı olup birisi hünkâr dairesine ve diğeri de kadınefendiler dairesine açılan iki ana girişi vardı. Bu, hem padişahın hem de harem halkının onun haberi olmaksızın hiçbir şey yapamayacağının açık bir göstergesiydi. Valide sultanın mutfağı ile padişahınki aynı yerde olup Matbah-ı Hâs adlı bu mutfak, hünkâr dairesinin zemin katında yer almaktaydı. Saray kullanıma açılmadan önce, asıl sahibi olan Bezmiâlem Valide Sultan vefat ettiği için bu daire esas olarak Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan tarafından amacına uygun olarak kullanılabildi, ardından da bir ihtilâl neticesinde iktidarı kaybettikleri için yeni padişah V. Murad'ın annesi Şevkiefsar Valide Sultan yaklaşık üç ay gibi kısa bir süre bu dairede ikamet edebildi.

Dairenin üst katında, valide sultanın misafirlerini kabul ettiği, davet ve ziyafetler verdiği, padişahın da katıldığı aile toplantıları ile eğlencelerin yapıldığı büyük bir Valide Sultan Divanhanesi vardı. Bu mekân Balkonlu Sofa veya günümüzdeki adlandırmayla Pembe Salon olarak da anılmaktadır. Bu katta, ayrıca, valide sultanın gündüzleri misafirlerini ağırladığı 110 numaralı oda, Pertevniyal Valide Sultan'ın bir ara yatak odası olarak kullandığı 111 numaralı denize nazır oda, valide sultan sofası olarak kullanılan ve içinde bulunan Japon mobilyalarından ötürü Japon Salonu olarak da adlandırılan 112 numaralı sofa, yine Pertevniyal'in yatak odası olarak kullandığı denize nazır 114 numaralı oda, valide sultanın padişah ve hanedan mensuplarını misafir ettiği Valide Sultan Has Odası olarak da nitelenen ve denize nazır olan 115 numaralı oda (Âdile Sultan Odası), başkâtibe kalfa odası olan ve kara tarafında bulunan 118 numaralı misafir odası, yine karaya bakan ve Fatma Sultan Odası olarak da bilinen 121 numaralı oda ile bir de valide hamamı yer alırdı.

Dairenin orta katında, çamaşırcı usta odası olarak kullanılan 128 numaralı oda, çaşnigir usta odası olarak kullanılan 133 numaralı oda, misafir odası olarak kullanılan geniş ve görkemli 127 numaralı oda, yine misafir odası olarak nitelenen iki oda ile kâtibe kalfa odası, Meşkhane denilen ve müzik ve sanat faaliyetlerinin yürütüldüğü mekândan sorumlu olan kalfanın odası ile kalfalar hamamı olarak kullanılan 34-2 numaralı hamam; zemin katında ise kutucu usta, kilerci usta, kahveci usta, kalfa odası ve maiyetlerindeki cariye odaları bulunurdu. Harem bahçesinden dışarıya açılan kapı Valide Kapısı (Harem-i Hümayun Saltanat Kapısı) diye adlandırılır ve harem kadınlarının saraya giriş çıkışları buradan yapılırdı. Cariyeler, baltacılar ve harem ağaları ise giriş ve çıkışlar için Araba Kapısı denilen farklı bir kapıyı kullanırlardı.[224]

Beylerbeyi Sarayı

6 Ağustos 1863'te Sultan Abdülaziz döneminde inşasına başlanıp 21 Nisan 1865 tarihinde tamamlanarak kullanıma açılan Beylerbeyi Sarayı'nda da ayrı ve geniş sayılabilecek bir valide sultan dairesi mevcuttu. Bu dairede, validenin maiyetindeki kalfalara ait odalar, yemek odası, esvap odası, sofa (*sedefli salon*), karaya bakan tarafta validenin yatak odası, bu odanın hemen yanında tuvalet ve lavabo, dairenin üst katında karaya ve denize cephesi olan oturma ve misafir odaları ile altı pencereli ve denize nazır Beyaz Oda bulunmaktaydı. Bu odanın yanında bir de esvap odası vardı. Sarayın harem tarafındaki Deniz Köşkü, Harem Deniz Köşkü veya Valide Deniz Köşkü olarak da anılırdı. Valide sultan hamamı, giysi odası ve çamaşırhane, ana binanın dışında ve kara tarafında bulunurdu. 1909'da tahttan indirilip bir süre Selanik'te Alatini Köşkü'nde ikamete mecbur

[224] T. Cengiz Göncü, "Dolmabahçe Sarayı'nın İnşa Süreci, Mekân ve Teşkilat", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 121-132, 139, 141; *Dolmabahçe Sarayı*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2010, s. 76 vd..

edilen II. Abdülhamid, Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine daha güvenli bir yere nakledilmek amacıyla İstanbul'a getirtildiğinde Beylerbeyi Sarayı'nın valide dairesine yerleştirilmiş ve valide sultanın yatak odasını çalışma ofisi olarak kullanmıştı.[225]

Aynalıkavak veya Tersane Sarayı

Bu sarayların dışında İstanbul'un değişik yerlerindeki diğer saraylarda da padişahın olduğu gibi, valide sultanın da dairesi bulunurdu. Nitekim ilk binaları I. Ahmed döneminde 1613'te inşa edilip daha sonra yapılan ilâvelerle gittikçe büyüyen ve Mart 1678 tarihinde büyük bir yangın geçirip kısa süre içerisinde yeniden inşa edilen Haliç Tersane Bahçesi'ndeki Tersane Sarayı[226] veya III. Ahmed döneminden sonraki ismiyle Aynalıkavak Sarayı'nda da, hünkâr ve valide sultan dairelerinin yanında, kadınlar, şehzadeler, sultanlar, hazinedar usta, kethüda kadın, dârüssaade ağası ve diğer harem görevlilerinin kalabileceği odalar ve hamamlardan oluşan hayli gelişmiş bir harem kısmının olduğunu görüyoruz. Belgelere yansıdığı kadarıyla buradaki valide sultan dairesinde, valide sultanın ikamet ettiği oda, kahve odası, kafesli sofa ve hamam mevcuttu.[227] Ocak 1792'de annesi Mihrişah Sultan için Tersane Bahçesi'nde bir daire yaptırma kararı alan III. Selim'in, bazen yanında validesi

---

[225] T. Cengiz Göncü, "Beylerbeyi Sarayı'nın İnşa Süreci, Yerleşim Düzeni ve Kullanımı Üzerine İncelemeler", *Milli Saraylar*, Sayı 6, İstanbul 2010, s. 31-46.

[226] Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *İstanbul Sarayları*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1954, s. 21; M. Sözen, *Devletin Evi Saray*, s. 98-99.

[227] Şubat 1696 (Receb 1107), BOA, D.BŞM.ŞHE, 3/48; TSMA.E, 48/9. Şehsuvaroğlu, harem kısmının iki katlı ve alt katının baştan başa camekânlarla örtülü olduğunu, harem ve mabeyn dairelerinin pek çok kasırdan müteşekkil bulunduğunu belirtmektedir (H. Şehsuvaroğlu, *İstanbul Sarayları*, s. 21). Bu saray hakkında ayrıca bkz. Semavi Eyice, "Aynalıkavak Sarayı", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 264-266.

olduğu hâlde sık sık inşaat alanına giderek çalışmaları bizzat yerinde takip ettiği anlaşılıyor.[228]

Diğer Saraylar

Bunların dışında üzerinde saray denilecek büyük bir yapı olmadığı hâlde padişah ve valide sultanların özellikle yaz aylarında ziyaret edip konakladıkları Üsküdar Bahçesi'ndeki yapılar incelendiğinde burada da valide sultana ait özel birimlerin olduğu ve valide sultan dairesinin, kış odası, divanhane, kâşîli (çinili) oda, mutfak, kiler, hamam ve diğer bazı birimlerden oluştuğu görülmektedir.[229]

II. Abdülhamid döneminden itibaren padişah sarayı olarak kullanılan Yıldız Sarayı'nda da her ne kadar bu dönemde valide sultan olmasa da bir valide sultan dairesi mevcuttu. Bu durum, esasında çelişkili gibi duruyor olsa da izah edilebilir. Bunun nedeni, Yıldız Kasr-ı Hümayunu'nda bulunan valide sultan, mabeyn ve yatak dairelerinin, II. Abdülhamid döneminde değil, Sultan Abdülmecid döneminde Bezmiâlem için inşa edilmiş[230] ve daha sonra da Sultan Abdülaziz döneminde yenilenmiş olmasıdır,[231] yani bu daire Bezmiâlem'in kullanımı için yapılmış, daha sonra Pertevniyal Valide Sultan tarafından da kullanmıştır. II. Abdülhamid döneminin başlarına ait bir mefruşat keşif defterine yansıyan bilgilere göre bu daire, yatak

---

228 "Tersane bağçesine teşrif ve derûn-i bağçede müceddeden bir Kasr-ı Cedîd ve Harem-i Hümayun Efendilere ve Devletlü Valide Sultan Hazretlerine birer daire binası keşf ve tahmin buyurulup" (*III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 60, 69, 72, 76).

229 Murat Yıldız, "Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi", *Osmanlı İstanbulu*, Ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, III, 431-435.

230 BOA, MB, 28/83.

231 Yıldız Kasrı'nda yapılan bu inşa faaliyetleri için 10.645 lira harcanmıştı (21 Ocak 1874/2 Zilhicce 1290, BOA, MB.İ, 29/114).

odası, oturma odası (*gündüzlük odası*), oda, sofa ve bir de aralık sofasından oluşmaktadır.[232]

Sultan Abdülaziz'in yenisini yaptırmak amacıyla yıktırdığı eski ve ahşap Çırağan Sarayı'nı gezip görmüş olan Leylâ Saz, sarayın harem kısmında bir valide sultan dairesi bulunduğunu, bu dairenin hünkâr dairesinin yanında, ikisi bahçeye bakan, toplam dört oda ile bir hamamdan oluştuğunu ve eskisinin yerine yapılan yeni saraydaki mekânların ihtiyaçlar doğrultusunda daha genişçe tutulduğunu belirtmektedir.[233] Sarayın kara tarafındaki iki büyük ve gösterişli giriş kapısından biri padişahın kullandığı Saltanat Kapısı ve diğeri de Valide Sultan Kapısı ismini taşımakta,[234] saraylarda saltanat kapısının yanında bir de valide sultan kapısının bulunması, esasında valide sultanın da padişah kadar değer verilen statüsünü ortaya koymaktaydı.

Bu saraylardaki valide daireleri dışında validelere ait başka bazı yapıların varlığı da bilinmektedir. Nurbanu Sultan 7 Aralık 1583 (22 Zilkade 991) tarihinde vefat ettiği esnada Yenikapı'da kendisine ait Bahçesaray'da ikamet etmekte idi.[235] Öte yandan Temmuz 1681'de Eyüp'te Zal Mahmud Paşa Camii yakınlarında Turhan Sultan adına inşasına başlanan[236] ve daha sonraki dönemlerde Valide Sultan Yalısı[237] veya Valide Sarayı olarak da şöhret bulan yalıda da padişahın geldiğinde kalabilmesi için ayrıca bir hünkâr dairesi mevcuttu.[238] III. Ahmed'in 1715 kışını Eyüp'teki Valide Sultan Yalısı'nda geçirdiğini biliyoruz.

---

[232] 15 Ekim 1881 (3 Teşrinievvel 1297), TSMA.E, 205/18.

[233] Şair Leyla (Saz) Hanım, *Anılar, 19. Yüzyılda Saray Haremi*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2000, s. 19.

[234] Selda Ertuğrul, "Çırağan Sahilsarayı", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 305.

[235] Selânikî, *Tarih*, I, 140-141.

[236] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 123; Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 221.

[237] Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, s. 718, 769, 819.

[238] 24 Mart 1751 (26 Rebiülâhir 1164), BOA, *D.BŞM.d*, nr. 3150.

Eremya Çelebi Kömürciyan (1637-1695), Üsküdar Ayazma Bahçesi'nde bir Valide Sarayı'nın bulunduğunu ve bu yapının Topkapı Sarayı'nın tam karşısına düştüğünü belirtir.[239] Bu saray, muhtemelen bu civarda büyük bir külliye vücuda getirmiş olan Nurbanu Sultan'la ilgili olmalıdır. Nitekim bu konuyla ilgili açıklayıcı bilgiyi hemen hemen aynı dönemde yaşayan Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde buluruz. Evliya Çelebi, Salacak'ta "Valide-i Atik Sultan Sarayı"nın bulunduğunu ifade etmekte,[240] dönemin iki kaynağının verileri birleştirildiğinde Salacak taraflarında bulunan bu valide sarayının Nurbanu Sultan'a ait olduğu ortaya çıkmakta ve 1833 yılında vefat eden P.Ğ. İnciciyan da burada bir "valide-sarayı"nın bulunduğunu belirtmektedir.[241]

Bunların dışında III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'ın istek ve yardımlarıyla Davutpaşa çiftliğinde bir saray yaptırdığını ve padişahla annesinin bayram öncesi eğlenip dinlenmek amacıyla veya ilkbaharda gül ve kiraz mevsimlerinde burada kalıp ziyafetler verdiğini biliyoruz.[242] III. Selim dönemine ait bir mefruşat kaydından burada Kafesli Kasır isimli iki katlı bir valide sultan dairesinin bulunduğu[243] ve II. Mustafa ile annesi Gülnuş Sultan'ın Belgrad köyünde gösterişli birer kasırlarının olduğu anlaşılıyor.[244]

---

239 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, tercüme ve tahşiye Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952, s. 54.

240 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, I, 221.

241 P.Ğ. İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, trc. Hrand D. Anreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976, s. 136.

242 "Padişah-ı cihân-penâh hazretleri Vâlide-i sa'âdet-destgâh -dâmet ismetühâ- himmet-i aliyyeleri ile Dâvud Paşa Çiftliği'nde yapdurdukları sarâya göçüp..." (Selânikî, *Tarih*, II, 696-97, 747).

243 11 Mayıs 1789 (15 Şaban 1203), TSMA.E, 203/13.

244 B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 87.

Belki bu bağlamda zikredilmesi gereken bir saray da II. Abdülhamid döneminde Pertevniyal Valide Sultan'ın ikametine tahsis edilen Fer'iyye Sarayı'dır. Oğlu Sultan Abdülaziz ihtilâlciler tarafından tahttan indirildikten ve şüpheli bir şekilde hayatını kaybettikten sonra V. Murad'ın kısa süren saltanatında kötü günler geçiren Pertevniyal, II. Abdülhamid tahta geçtikten sonra bir ölçüde rahatlamış ve Fer'iyye Sarayı'na yerleştirilmişti. Ölümünden sonra düzenlenen bir mefruşat defterinden Pertevniyal'in sarayın hem harem ve hem de selâmlık bölümlerini kullanmış olduğu anlaşılıyor.[245]

[245] 7 Mart 1887 (23 Şubat 1302), BOA, *HH.d*, nr. 22454.

Valide Sultanların Maiyeti

Valide sultanın maiyetindeki görevliler, dışarıdakiler ve haremdekiler veya diğer bir tasnifle erkekler ve kadınlar olmak üzere iki temel kategoride ele alınabilir. Bunların tamamını ayrıntılı olarak ele alıp incelemek konumuz açısından çok anlamlı olmayacağı için erkek ve kadın görevlilerden bazıları ismen zikredilip önemlileri üzerinde durulması şeklinde bir yöntem tercih edilecektir. Ana görevi haremi ve burada yaşayan kadınları içeride, seyahat ve halvette korumak olan dârüssaade ağası veya kızlarağası olarak da bilinen görevli, 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren padişahların ağırlıklı olarak vakitlerini sarayda ve haremde geçirmeye başlamalarıyla birlikte III. Murad döneminin ortalarından itibaren bağımsızlaşarak sarayın en önemli güç odaklarından biri hâline geldi. Dolayısıyla görevi itibariyle haremin padişahı ve padişahın otoritesinin en önemli ortağı olan valide sultanla birlikte çalışmak zorunda olduğu için valide sultanın en önemli maiyet görevlisi olduğu ifade edilebilir. Zira, valide sultanlar 17. yüzyılın ilk yarısındaki zorunlu nâibelik dönemlerinde devlet işlerini görmek adına divan üyeleriyle dârüssaade ağaları vasıtasıyla irtibat kurarlardı.[246]

III. Murad, sadece haremin binalarını genişletip Eski Saray'daki kadınların bir kısmını Topkapı Sarayı'na getirtmekle kalmadı, saray teşkilâtında da bazı önemli değişiklikler yaptı. Ak ağalar onun dönemine kadar hem Enderun'dan hem de

---

246 H. İnalcık, *Devlet-i Aliyye*, II, 108.

harem-i hümayundan sorumlu iken, bu dönemde haremin yönetimi ak ağaların elinden alınarak siyahi ağaların denetimine verilmesiyle birlikte dârüssaade ağalığı önem kazanmaya başlayarak bâbüssaade ağalığından bağımsızlaştı. Bu değişikliğin tam olarak ne zaman gerçekleştiği belli değildir, ancak 1574'ten itibaren yaklaşık 16 yıl dârüssaade ağası olarak görev yapan Habeşli Mehmed Ağa döneminde olduğu açıktır. Mehmed Ağa'nın bunun yanında 1586'dan itibaren o döneme kadar bâbüssaade ağasının, yani ak ağaların uhdesinde olan Haremeyn vakıflarının nezaretini de üstlenmesi,[247] bu dönemde dârüssaade ağalığının kazandığı yüksek konumu göstermesi açısından da önemlidir.

Bununla birlikte ak ağaların yetkilerini kara ağalara kaptırmamak için bir müddet daha mücadelelerini sürdürdükleri ve birincisi 1591'de Bosnalı Hacı Mustafa Ağa ve ikincisi de 1621'de Malatyalı İsmail Ağa'nın hem bâbüssaade hem de dârüssaade ağalıklarını birlikte üstlendikleri görülür. 1623'ten sonra devletin sonuna kadar dârüssaade ağalığı görevi siyahi hadım ağaları tarafından üstlenildi. Dârüssaade ağası, bütün harem ağaları, Eski Saray ve Topkapı Sarayı'ndaki baltacılar, kozbekçiler, Haremeyn vakıfları ile padişah, vezir ve dârüssaade vakıflarındaki görevlilerin de âmiriydi.[248] Naima'nın anlattığı bir olay, kara ağalar ile ak ağalar arasındaki bu rekabetin mahiyet değiştirerek de olsa sonraki dönemlerde sürdüğünü göstermektedir.

Padişahların arefeyi bayrama bağlayan gecelerde ak ağalarla sabaha dek eğlenmeleri ve buradaki ağaların maharetlerini sergileyerek yaptıkları gösterileri izleyip ardından ihsanlarda bulunmaları öteden beri uygulanagelen bir gelenekti. 1654 yılı için düzenlenen bayram eğlenceleri esnasında Sinanpaşa

---

[247] Ahmed Resmî Efendi, *Hamîletü'l-Küberâ*, haz. Ahmet Nezihî Turan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 44-45.

[248] Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 1.

Köşkü'ndeki gösterileri izleyen IV. Mehmed, Has Oda'ya geçerek eğlenmeye devam etti. Ancak bu durumu, yani padişahın sabaha kadar Enderun tarafında ak ağalarla beraber eğlenip onların etkisinde kalma ihtimalini kendi gelecekleri için tehlikeli bulan Dârüssaade Ağası Behram Ağa ve harem ağaları, genç padişahın bir gece dahi olsa Enderun tarafında kalmasına rıza göstermezler. Behram Ağa'nın maiyetiyle birlikte iki kere Has Oda'ya gelip orada bulunmaktan gayet mutlu olan padişahı nezaket kurallarını hiçe sayarak hareme dönmeye mecbur etmeleri,[249] yaşanan rekabetin şiddetine işaret etmektedir.

Valide Sultanın Harem Dışındaki Maiyeti

Valide Kethüdası

Valide sultanın haremin dışındaki maiyetinin en önemlisi şüphesiz onun dışarıdaki gözü, kulağı ve herşeyi, satın almalardan siparişlere, gelirlerinin tahsiline, hayır işlerine ve vakıflarına kadar bütün işlerinin takipçisi ve vekili olan *kethüda*sıydı. Yeni tahta çıkan padişah, dışarıdaki işlerini takip edip yürütmesi için doğru, dürüst, tecrübeli ve güvenilir ricalden birini annesinin kethüdalığına getirirdi. Kethüdanın kesinlikle bu özelliklere sahip olması gerekirdi, çünkü, valide sultanın aşağıda zikredilecek olan büyük gelirlerinin zayi olmaksızın tahsili, idaresi ve harcamasından sorumluydu, bunların dışında validelerin hayır işlerinin ve inşaatlarının takipçisi olup bazen de vakıflarının tevliyetini üstlenirdi. Her şeyden önemlisi, oğlu padişah üzerinde tartışmasız bir nüfuz ve otoriteye sahip olan valide sultan gibi çok derin ve etkili bir gücün görünen yüzü ve temsilcisi olduğu için bu gücü kendi çıkarları doğrultusunda kullanma ihtimali her zaman mevcuttu.

Aşağıda ifade edileceği üzere, bazı kethüdalar bu gücü bir zenginleşme aracı olarak kullanmaktan geri durmadılar. 18.

---

[249] Naima, *Tarih*, III, 1532-35.

yüzyılın son çeyreğinin şahitlerinden d'Ohsson'un, bu gibi kethüdaların iktidarlarını sürdürebilmeleri için servetlerinin bir kısmını zengin hediyeler şeklinde hâmilerine ve padişaha aktarmaları gerektiğini ve kethüdalığın birçok vezirden daha yüksek bir mevki sayıldığını belirtmesi,[250] incelediğimiz konu açısından önemli bir tespittir.

Padişah bütün bu ihtimalleri de göz önünde bulundurarak kethüdayı genelde önceden tanıdığı kişiler veya kendi dairesi mensupları arasından seçerdi. Nitekim III. Osman, kendi dairesi halkından olan Ağababasızade İbrahim Ağa'yı annesi Şehsüvar Sultan'a[251] ve III. Selim de, şehzadeliğinden beri yanında bulunan güvendiği, tutum ve davranışlarını beğendiği, akıllı, iyiliksever ve güzel ahlâk sahibi olduğunu düşündüğü lalası Mahmud Bey'i cülusun ikinci günü kapıcıbaşılık rütbesiyle annesi Mihrişah Sultan'a kethüda olarak atadı.[252] Mahmud Bey'in vefatı üzerine yerine getirilecek kişide "sıdk u istikametle mevsûf ve iffet ü diyânetle ma'rûf", yani, doğru, namuslu ve dindar olarak bilinen bir kimse olma gibi özelliklerin arandığı görülüyor.[253] Esasında bunlar padişahların kethüdalarda aradıkları niteliklerdi.

---

[250] İ.M. d'Ohsson, *Harem-i Hümâyûn*, çev. Ayda Düz, Hayat Tarih Mecmuası İlâvesi, İstanbul 1972, s. 11.

[251] "Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsar ve Hakaiku'l-Ahbarı", s. 47.

[252] "Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i", haz. Ali Osman Çınar, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Dezi, İstanbul 1999, s. 124.

[253] Mahmud Bey'in yerine Darphane-i Âmire Nazırı Yusuf Ağa atandı ("Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i", s. 172). Padişahın bu konuda sadaret kaymakamına gönderdiği hatt-ı hümayun şu şekildeydi: "Kaimmakam Paşa, Darbhâne Nâzırı Yusuf Ağa'nın sadâkat ve istikameti nezd-i hümâyûnumda ma'lûm olduğuna binâen Darbhâne Nezâreti'ni idâre etmek şartıyla ismetlü vâlidem kethüdâlığına kürk ilbâs edesün" (Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekayi*, s. 141-142).

Sultan II. Mahmud da, kendi çukadarı Hüseyin Ağa'yı annesi Nakşidil Sultan'ın kethüdalığına getirmişti.[254] Gülnuş Sultan'ın kethüdası Mehmed Efendi örneğinde olduğu gibi, kethüdalar bazen 20 sene gibi uzun bir süre bu görevde kalabilirlerdi. Valide kethüdaları zaman zaman Darphane eminliğini de kethüdalıkla beraber yürütürlerdi.[255] Valide sultan kethüdalığına üst düzey bürokratların atanma geleneğine devletin sonuna kadar bağlı kalındığı anlaşılıyor.[256]

Büyük ve önemli bir görev olduğu için kethüdalığa atanmanın da saray ve Bâbıâli'de gerçekleştirilen birtakım teşrifatı vardı. Nitekim Mihrişah Sultan'ın kethüdası Mahmud Bey'in vefatı üzerine, 27 Ekim 1790 tarihinde yerine atanan ve sarayda yapılan bir törenle bol yenli bir samur kürk giydirilen Yusuf Ağa, daha sonra baltacılar kethüdasının önde olduğu ve bir çukadarın da arkada âsa tuttuğu küçük bir alayla geldiği Bâbıâli'deki Arzodası'nda sadaret kaymakamı tarafından kabul olunup tatlı, kahve, şerbet ve buhur merasimleri yapıldıktan sonra kendisine samur kürk giydirildi.[257] Yine, 1 Haziran 1807 tarihinde Ayşe Si-

---

[254] *Şânî-zâde Târîhi*, I, 48.

[255] Vezirlik verilerek İstanbul kaymakamlığına atanan Mehmed Paşa'nın yerine kethüdalık ve Darphane eminliği uhdesinde olmak üzere Adanalı Osman Efendi getirildi (Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, 898) ve Edirne'ye davet edilerek burada rikâb kaymakamı Mehmed Paşa'nın huzurunda hil'at giydirildi (II, 900). Mihrişah Valide Sultan'ın kethüdalığına Darphane Nazırı Yusuf Ağa'nın atanmasına dair bkz. "Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i", s. 172; Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekayi*, s. 141-42.

[256] 9 Mart 1875'te (1 Safer 1292) Pertevniyal Valide Sultan'ın kethüdalığına Şûra-yı Devlet üyeliği uhdesinde olmak kaydıyla Halet Paşa atanmıştı (BOA, İ.DH, 698/48818).

[257] *An Ottoman Protocol Register*, s. 134. Yusuf Ağa'nın, III. Mustafa ile I. Abdülhamid'in vakıflarının mütevelliğiyle birlikte valide kethüdalığına atanmasına dair III. Selim'in hatt-ı hümayununda geçen şu ifadeler, padişahın kethüdalığa atama yaparken annesinin fikrini aldığını gösterir: "validem hazretleri kendüleri rey buyurup kethüdaları ile muhaber[e]

neperver'in kethüdalığına atanan ve sadaret kaymakamı tarafından Bâbıâli'de ve IV. Mustafa tarafından da sarayda birer çukaya işlenmiş erkân sırt samur kürk giydirilen Lala Mehmed Efendi, ayrıca, mücevherli bir hançer ile taltif edildi. Kethüda olanlar baltacılar kethüdasıyla birlikte Bâbıâli'ye gelir ve sadrazam tarafından orta odada karşılanıp yine oradan uğurlanırlardı.[258]

Kethüda, dışarıdaki bütün işlerinde valide sultanın temsilcisi olup işlerini takip eder, hatta, Hatice Turhan Sultan'ın kethüdası Vezir Ali Paşa örneğinde olduğu gibi, bazen seyahatlerinde muhafızlığını dahi yapardı.[259] Üsküdar'da inşa ettirdiği camiin 7 Kasım 1708 günü gerçekleştirilen temel atma töreninde Gülnuş Emetullah Sultan'ı kethüdası temsil etmişti.[260] Çok önemli ve stratejik bir görev olduğu için bazı hırslı kethüdaların, valide sultanlar üzerindeki nüfuzlarını kullanarak devlet işlerine müdahil oldukları[261] ve valideleri yönlendirdikleri bilinmektedir. Bu memuriyet, ayrıca, daha üst görevler için de önemli bir merhale ve sıçrama taşı fonksiyonunu görürdü.[262]

---

eyleyerek tasmim olunmuştur. ...Yusuf Ağa validem kethüdalığı ve pederimin tevliyeti ve Hamidiye tevliyetleri idaresiyle meşgul olsun" (HAT, 192/9373).

258 *An Ottoman Protocol Register*, s. 157; BOA, *A.d*, nr. 357, s. 37.

259 19 Ekim 1658 (21 Muharrem 1069) tarihinde Turhan Sultan'ın Edirne'den İstanbul'a hareketinde muhafızlığını kethüdası Ali Paşa üstlenmişti (*Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s. 129).

260 Uşşâkîzâde es-Seyyid İbrâhim Hasîb Efendi, *Uşşâkîzâde Tarihi*, haz. Raşit Gündoğdu, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2005, II, 953.

261 Mihrişah Sultan'ın kethüdası Yusuf Ağa'nın siyasi konuları nasıl yönlendirip valide sultan ile padişahı yanılttığını gösteren örnekler için bkz. Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, I, 714, 729.

262 Hatice Turhan Sultan'ın kethüdası Vezir Ali Paşa 3 Aralık 1658'de kapudan-ı deryalığa (*Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, s. 130; Naima, *Tarih*, IV, 1824), diğer kethüdası Hamza Efendi de vezaret rütbesi verilerek Mısır valiliğine atandı (Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 234; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 140).

Bazı kethüdalar değerli hediyeler vererek[263] ve yakın ilişkiler kurarak velinimetleri olan valide sultanları hoş tutarlardı. Bu hususta önemli bir figür olarak öne çıkan Gülnuş Valide Sultan'ın kethüdası Mehmed Efendi, Eylül 1696'da ziyafet verdiği II. Mustafa'ya, ayrıca donanmış bir kısrak ve daha sonra tahta geçen III. Ahmed'e gümüş kemer ile eyer takımı hediye eder ve padişah kızlarının düğünlerinde de maddi kudreti doğrultusunda çeşitli hediyeler verirdi.[264]

Valide sultanın büyük gelirlerini yönlendiren ve nüfuzlarını kullanabilen kethüdaların içerisinde bu sayede büyük servetlere ulaşanların olduğu,[265] hatta, değil kethüdaların, kethüdalara intisap edenlerin dahi zenginleştiği bilinmektedir.[266] III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan'ın IV. Mustafa döneminde idam edilen kethüdası Yusuf Ağa'nın terekesi zenginleşmenin mahiyeti ve derecesi konusunda açıklayıcıdır. Yusuf Ağa'nın evinden ve depolarından çıkan nakit paralarla nadir mücevherlerin "sepetler ve sandûklar ve çuvallar ve garârlar ve çekmeceler" içerisinde "leyl ü nehâr" katarlarla Saray'a taşındığını belirten Mütercim Âsım,[267] onu "Karûn-i zemân", yani döneminin Karun'u olarak nitelendirmektedir.

---

263 Gülnuş Sultan, alınmasını isteyip fiyatını fazla bulduğu yakutlu ve elmaslı kuşağı kethüdası Arapkirli Mehmed Paşa'nın kendisine hediye etmesinden büyük bir memnuniyet duyar (BOA, AE.SAMD.III, 223/21533).

264 B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 56-57.

265 Kösem Sultan'ın kethüdası Üsküdarî Koca Behram bu görevi sayesinde pek çok mal ve mülk edinmişti (Naima, *Tarih*, III, 1101).

266 Bunlardan biri de valide kethüdası Yusuf Ağa'ya müntesip olan Divan-ı Hümayun hâcegânından İrfanizâde Ârif Efendi'ydi (*Şânî-zâde Târîhi*, I, 168). Yusuf Ağa'nın müntesiplerinden diğer bir zenginleşme örneği için bkz. Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, II, 818-19.

267 Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, II, 857-58. Yusuf Ağa'nın kısa bir biyografisi için bkz. İ.H. Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazâde Ârif Efendi", *Osmanlı Tarihinden Portreler*, Seçme Makaleler I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 453-461.

Arşiv belgeleri üzerinde yaptığımız kısa bir araştırmada Yusuf Ağa'nın terekesinin değerinin kendinden önce veya sonra bu önemli göreve atanan valide kethüdalarının hiç birisiyle kıyaslanamayacak ölçüde yüksek olduğu görüldü. Nitekim alacaklarıyla birlikte geride bıraktığı mallarının toplam değerinin 1.332.133 kuruş gibi inanılmaz bir rakama ulaştığı görülüyor.[268] Bütün bu zenginliğin, her ne kadar kendisinin bu konularda bilinen bir zaafı olmasa da, valide sultanın koruma zırhı altında ve onun adına yaptığı faaliyetler neticesinde oluştuğu açıktır. Hatta, III. Selim'in zaman zaman onun bağını ziyaret edip hazırlattığı kahvaltı ve ziyafetlere konuk olması[269] da Yusuf Ağa'nın işini tesadüflere bırakmadığının ve valide sultanla padişahı hoş tutmak için elinden geleni yaptığının bir işareti olsa gerek. Bununla birlikte kethüdaların valide sultan veya padişahla olan bu samimi ilişkilerinin sadece bu döneme mahsus olmadığını ifade etmek yerinde olacaktır.[270]

Valide kethüdalarının bazen sahip oldukları bu gücü ve sarayın korumasını kendilerine hamlederek istenmeyen davranışlara giriştikleri ve kural tanımaz zalimliklere tevessül ettikleri[271] görülüyor. Bu konuda da iyi bir örnek olan Yusuf Ağa'nın ölümü üzerine Âsım'ın yaptığı bir değerlendirme onun devlet içerisindeki seçkin ve işlerin idaresindeki baskın rolüne

268 Valide kethüdası Yusuf Ağa'nın muhallefatı Âsım Efendi'nin doğru söylediğini ispatlamaktadır. Mücevherleri 642.280, eşyası 580.876, mefruşatı 35.885 ve çeşitli şahıslardan olan alacaklarıyla birlikte terekenin toplam değeri 1.332.133 kuruşa ulaşmaktaydı. Muhallefat defterleri için bkz. BOA, *D.BŞM.MHF.d*, nr. 13627; nr. 13723; nr. 13145.

269 *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 257, 259, 332.

270 Gülnuş Sultan'ın kethüdası Kürt Mehmed Efendi'nin 18 Mayıs 1697 tarihinde II. Mustafa'ya Ahırköy'deki Sultan çiftliğinde bir ziyafet verip bir de donanmış kısrak hediye ettiğini, buna karşılık padişahın da ona hil'at giydirdiğini biliyoruz (Silahdar, "Nusretname", s. 279). Diğer bir ziyafet için bkz. s. 369.

271 *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, İstanbul 1984, IX, 51-52.

işaret etmektedir. Dünyadaki bütün insanların annesi olarak nitelediği Mihrişah Sultan adına emir veren kişi olarak tanımladığı Yusuf Ağa'yı aslında III. Selim'in sevmediğini, ancak sırf annesinin hatırı için durumu idare edip yaptıklarına ses çıkarmadığını belirtmektedir. O ise, padişahın ve valide sultanın bu yaklaşımını sonuna kadar kullanarak nüfuzunu devletin içine daha önce hiçbir kethüdanın olmadığı kadar yayıp gücünü âdeta istibdada dönüştürür. Hâl böyle olunca, Bâbıâli'nin de onun bu konumuna uygun davranmayı ve dolayısıyla bütün devlet işlerini önce ona arz edip onayını aldıktan sonra uygulamaya koymayı tercih ettiği ve Yusuf Ağa'nın böyle bir ortamda Âsım'ın ifadesiyle "Sultan Murad gibi" şöhret bulup büyüklendiği anlaşılıyor.[272]

Âsım'ın Yusuf Ağa'yla ilgili verdiği bu bilgiler ve yaptığı değerlendirmeler, arşiv belgeleriyle de teyid edilebilmektedir. Nitekim Yusuf Ağa, malları müsadere edilerek başka bir yere sürgün ve hapsedilen Antakya Voyvodası Hacı Bekir'in aslında yararlı ve bölge halkını koruyan bir insan olduğunu ve onlar için savaştığını belirterek meçhul muhatabından affedilip vatanına geri dönmesine izin verilmesini istemekte, bunu yaparken de hiç tanımadığını söylediği Bekir ile herhangi bir bağlantısının olmadığını ve sadece kendisine intikal eden bilgilerden hakkında olumlu bir kanaate ulaştığını ifade ile iltimasının hakkaniyetini delillendirmeye çalışır.[273]

Kethüdaların yaz aylarında kar ve buz tayinatı olduğunu biliyorsak da,[274] bunların dışında bir tayinatının olup olmadığına dair bir veriye sahip değiliz. Tarihsiz, ancak IV. Mustafa dönemine ait olan bir belgede, kethüdalara tayinat verildiği-

---

272 Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, II, 820-21.

273 2 Eylül 1799 (1 Rebiülâhir 1214), TSMA.E, 305/37.

274 12 Eylül 1799 tarihli bir defterden, valide sultan kethüdasının günlük olarak üç torba buz ve iki denk kar tayinatı olduğu anlaşılıyor (BOA, *D.BŞM.BZB.d*, nr. 12280).

ne dair geçmişte bir uygulama olmadığı bilgisi yer almaktadır. Büyük bir ihtimalle Ayşe Sineperver Sultan'ın kethüdası Lala Mehmed Efendi'nin başvurusu üzerine kaleme alınan bu belgenin havale edildiği defterdar ise, "eslâfına bu vechile tayin i'tası mesbuk olmadığı"nı, yani, önceki kethüdalara tayinat verildiğine dair bir bilgi bulunmadığını ifade ederek konunun padişahtan sorulması gerektiğini belirtmektedir. IV. Mustafa, neticede kethüdaya istediği tayinatın bağlanması emrini verirse de,[275] tayinatın nelerden ibaret olduğu hususunda açıklık yoktur. Ancak 1842 tarihli Sultan Abdülmecid dönemine ait bir belgeden kethüdanın günlük olarak has ekmek, fodla ve et, aylık olarak da pirinç, sade yağ, zeytinyağı, bal, tavuk, un, kahve, şeker, fülfül, balmumu ve soğan tayinatının olduğu ve aylık 18.000 kuruş maaş aldığı anlaşılıyor.[276] Sultan Abdülaziz döneminin başlarına ait bir defterden kethüdaya günde 2,5 çift fırancala ile 13 sahan yemek verildiğini öğreniyoruz ki,[277] bu, hiç de azımsanmayacak bir tayinat olduğu gibi, IV. Mustafa döneminde başlayan kethüdalara tayinat verilmesi uygulamasının 19. yüzyıl boyunca sürdürüldüğünü de göstermektedir.

Valide Sarrafı

Valide sultanın maiyetinde bulunan görevlilerden biri de, yine kethüda gibi son derece güvenilir olması gereken *sarrafı*ydı, zira, adından da anlaşılacağı üzere, valide sarrafı, kethüda ile işbirliği içerisinde valide sultan adına bütün satın almaları ve harcamaları yapar, kethüdanın kendisine getirdiği nakit paraların kaydını tutar, mukataa, çiftlik ve kira gibi gelir kalemlerinin işleriyle meşgul olur, sözleşmelerini yapar, bütün bu muameleler için gerçekleştirdiği harcamalarla valide sultana verdiği nakitler için belli oranda faiz işletir; kısaca, onun para

275 BOA, HAT, 1363/53761.

276 10 Temmuz 1842 (1 Cemaziyelâhir 1258), BOA, MB, 1/83.

277 24 Ağustos 1861 (17 Safer 1278), BOA, *HH.d*, nr. 14162; nr. 22811.

ve harcamalarıyla ilgili her türlü ihtiyacını karşılardı. Bezmiâlem Valide Sultan'ın sarraflığını Düzoğlu Karabet Bey yapmakta olup zât mührünün üzerinde "valide sultan hazretlerinin sarrafı Karabet Bey" ibareleri vardı.[278] Valide sultanların sarraflarla olan ilişkileri Pertevniyal Valide Sultan örneği üzerinden izlenebilir. Bu ilişkilerin daha önceki dönemlerde bu kadar sağlam ve gelişmiş olmadıkları tahmin edilebilir.

Valide sarrafı, Hırka-i Şerif'in ziyaret edilmesi, kışlanın törenle açılması, Ramazan Bayramı ve Kurban Bayramı'nın kutlanması, yangın mağdurlarına yardım edilmesi, padişahın çocuğunun dünyaya gelmesi, Mevlid okutulması, kendisi, maiyeti veya padişah için elbise diktirilmesi, cami tamiri, fakirlere ve tekkelere Ramazaniye adı altında ihsanlarda bulunulması, mücevher sipariş edilmesi, cariye satın alınması, dairesi halkı maaşlarının ödenmesi, Kadir Gecesi'nde ziyaret ettiği asker ve komutanlara atiyye verilmesi, Muharrem ayında aşure dağıtmak üzere testi sipariş edilmesi, oğlu için Şifa-i Şerif okutulması, Aziz Mahmud Hüdai türbesinin ziyaret edilmesi, çeşme ve hayır eserleri yaptırılması, çeşitli dergâhlara sadaka kurbanları gönderilmesi gibi nedenlerden dolayı valide sultanın ihtiyaç duyduğu nakit ve yaptığı harcamalar için gerekli olan parayı temin eder ve bu harcama ve hesapların bir defterini tutardı. Yılın sonunda valide kethüdasının kendisine getirdiği nakitler ile yaptığı masraflar mahsup edilir ve alacak verecek sorunları çözümlenirdi. Valide sultan bütün bu işlemleri kethüdası aracılığıyla denetler, harcama ve hesapların neticesi gayet ayrıntılı bir defter şeklinde kethüdası tarafından kendisine sunulurdu.[279]

---

278 17 Haziran 1850 (6 Şaban 1266), BOA, MB, 11/15.

279 Burada incelediğimiz defter 22 Şubat 1862-12 Aralık 1862 (10 Şubat 1277-30 Teşrinisâni 1278) tarihleri arasındaki Pertevniyal Valide Sultan adına sarrafının yaptığı harcamaların ayrıntısını vermekte olup kethüdası Esseyyid Hüseyin Bey'in mührünü taşımaktadır (Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.II, nr. 1844). Valide sultanın sonraki yılların harcamalarına dair defterler için bkz. Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 67; nr. 70.

Baş Ağa

Harem teşkilâtı içinde bunların dışında, padişah örneğinde olduğu gibi, valide sultanın da baş ağa ve ağaları, başkapıgulamı, baş hademe ve hademeleri, serkahveci ve kahvecileri, arabacıbaşı ve arabacıları, kayıklarının reis ve kayıkçıları, aşçıbaşı ve aşçıları, baştablakâr ve tablacıları, kandilci ve hamalları gibi görevlileri vardı. Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal'in valide sultan olduğu dönemde bu hizmetkârlarının sayısının 82'ye ulaştığı görülüyor.[280] Baş ağanın görevi, valide sultan dairesinin bütün işlerine bakmak ve maiyetindeki harem ağalarıyla Eski Saray baltacıları, helvahane ve sair yerlerde bulunan hademelerin istihdamıyla ilgilenmekti. Bu işlerdeki en büyük yardımcısı olan valide sultan başkapıgulamı,[281] harem kapısındaki hademelerin başı idi. Baş ağa, gittiği yerlerde ve yaptığı ziyaretlerde valide sultanın maiyetinde ve yanında bulunurdu.[282]

Harem Ağaları ve Haremle İlişkileri

Tavernier, Afrika'dan getirtilip hadım edilen ve haremi ve dışarı çıktıklarında saray kadınlarını korumakla görevlendirilen harem ağalarının ne kadar çirkin ve şekilsiz olurlarsa o derece değerli olduklarını, basık burunlu, ürkütücü bakışlı, seyrek dişli, mümkün mertebe siyah ve kalın dudaklı olanların tercih edildiğini ve dârüssaade ağasının emri altında bulunan bu ağaların gayet sert ve acımasız olduklarını belirtir.[283] III. Murad döneminden itibaren hanedanın Topkapı Sarayı'nda toplanması ve padişahların genelde seferlere çıkmayıp zamanlarının büyük bir kısmını sarayda ve özellikle de haremde geçirmeleri, harem ağalarıyla saraydaki diğer ağaların ön plana çıkmalarına ve iktidar denkleminde önemli bir güç olarak yer almalarına

---

[280] Şubat 1863, BOA, *HH.d*, nr. 27797; nr. 27795.

[281] Tayyarzade Ahmed Ata, *Tarih-i Ata*, İstanbul 1293, I, 263.

[282] A. Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, s. 27.

[283] J.B. Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, s. 25, 30.

vesile oldu. IV. Mehmed'in tahta geçmesinden sonra Kösem Sultan ile padişahın annesi Turhan Sultan arasındaki mücadeleler esnasında iki valideye bağlı ağaların ciddi olarak ayrıştıkları, mücadeleye giriştikleri ve neticede birkaçının sürgün edilmesiyle sorunun geçici de olsa bir çözüme kavuşturulduğu görülmektedir.[284]

Harem ağalarının görevlerinin mahiyeti, sınırları, valide sultanla ve buradaki kadınlarla ilişkilerinin boyutu zaman zaman ciddi problemlere neden olur, özellikle haremin iç kısımlarına girip serbestçe dolaşmaları ve buradaki cariyelerle laubali sayılabilecek davranışlarda bulunmaları dönemin yazarları tarafından da açıkça eleştirilirdi. Yabancı seyyahların çoğu kere hayal mahsulü olan yazılarını bir kenara bırakıp sadece Osmanlı kaynaklarına yansıyan bazı iddialar ciddiye alınmayı hak ediyor. Normalde haremin kapıları akşam belli bir saatten sonra kapatılıp harem ağalarından bir kısmı geceleri kapıda nöbet tutar, içeride hastalık veya başka bir sorun meydana geldiğinde nöbetçiler haberdar edilip problem çözülmeye çalışılırdı. Ancak kayıtlara yansıyan bazı veriler zaman zaman bu kurallara uymayan kara ağaların hareme girdiklerine ve bunun bazen ciddi sorunlara neden olduğuna işaret ediyor.

1690'dan itibaren Eski Saray'da teberdar, yani baltacı olarak 18 yıl görev ve kara hadımlara öğretmenlik yapmış olan Derviş Abdullah'ın hem kendi tecrübelerine hem de sarayda görev yapan eskilerden duyduklarına dayanarak yazdığı eserinde, harem ağalarının cariyelere âşık olabildiklerini, cinsel organları işlevsiz olmasına rağmen şehvet duygularını kaybetmediklerini ve muhabbet duydukları cariyeleri birbirinden kıskanıp onlar için kavga ettiklerini belirtmesi ve haremden çıkarılan iki cariye ile evlenen iki teberdarın bir hafta sonra boşandıklarını, zira, cariyelerin eşlerine "biz kara hâdımlarda bulduğumuz lezzeti

[284] Naima, *Tarih*, III, 1259. Ayrıca bkz. N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IV, 69.

sizde bulmadık" dediklerini iddia etmesi ilginçtir. Ayrıca, cariye de olsa haremdeki kadınların ağalar için na-mahrem olduklarını ve kaldı ki na-mahrem olmak için ille de şehvet sahibi olmak gerekmediğini söyleyen Derviş Abdullah, padişaha çocuk veren *ümmiveled* statüsündeki kadınlar ile padişahın kızları ve valide sultan gibi hür kadınlarının ise zaten ağalara na-mahrem olduklarına vurgu yapmaktadır.[285]

IV. Mehmed tahta çıktığında Büyük Valide olan Kösem Sultan'ın kara ağalar ile kızlarağasını çağırtarak haremin işleyişine ve devlet işlerine karışmamaları gerektiği konularında uyardığını belirten Derviş Abdullah, ayrıca, esas görevlerinin harem kapısı önünde beklemek olduğunu onlara bildirdiğini yazmaktadır. Hareme girdiklerini, bilgisi dışında padişaha bir konu aktardıklarını veya tezkire götürdüklerini duyduğu takdirde yapanı öldürteceğini ve padişaha arz edilecek konuları bir yazı ile kendisine iletilmek üzere kethüda kadına vermeleri gerektiğini sıkı sıkıya tenbihleyen valide sultan, sarayın dışına saray adına bir emir göndermeleri durumunda katledileceklerini ağalara bildirdi. Derviş Abdullah, valide sultanın bununla da yetinmediğini ve harem ağalarının adamı olduğu bilinen bazı cariyeleri evlendirip bir kısmını da esir pazarında sattırtarak haremden çıkarttığını iddia etmektedir.[286] Bu dönemde saraydaki ağalarla Kösem Sultan'ın arasının iyi olmadığı ve IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan'ın saraydaki ağalara ve Kösem Sultan'ın da yeniçeri ocak ağalarına sırtlarını yasladıkları

---

[285] Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdariye*, s. 196-201. Derviş Abdullah'ın IV. Mehmed'in son dönemlerinde kızlarağalığı yapan Yusuf Ağa'dan bizzat duyarak naklettiği şu olay harem ağalarının işi padişahı uyandırıp yatağından kaldıracak derecelere kadar vardırdıklarını göstermektedir: "Pâdişâhımız ile bir husus içün bu gice görüşmek iktiza iyledi. Meger baş kadın ile bir odada yatur uyurlar imiş. Vardım, uyandırdım. Güçle güciyle gönlüni yapdım. Hele işimi gördim" (s. 179).

[286] Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdariye*, s. 139.

gerçeği göz önünde bulundurulduğunda Derviş Abdullah'ın verdiği bu bilgilerin yabana atılmaması gerektiği ortaya çıkar.

Benzer bir düzenlemenin II. Ahmed'in cülûsunun hemen akabinde yapıldığını görüyoruz. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın, "harem-i hümayunda olan nisvan ile tavaşî Arap tayfası âşık ve mâşuk ve külli gecelerde nöbetçi namıyla içeride kaldıkça bazı fezahetler" yaptıkları, yani, haremdeki cariyelerle kara ağalar arasında bazı aşk ilişkilerinin yaşandığı ve ağaların hareme girip geceledikleri bilgisinin kulağına gitmesi üzerine II. Ahmed'in hareme girişlerini yasakladığı ağaların gücenip kızların da "gecelerde divan ve dam üzerinde ve odalar içinde koca gördük" diye "feryad eder" olduklarını belirtmesi, dikkat çekicidir. Harem ağalarının 16 Temmuz 1691 tarihinde geceleyin ağaçtan erik toplayan bir bostancıyı yakalayıp hareme onun girdiğini iddia etmeleri ve her ne kadar ağaçtan hareme geçilmesi fiziken mümkün değilse de suçu üzerine yıkmaları neticesinde zavallı bostancı öldürüldüğü gibi, harem duvarına yakın duran ağaçlar da kesilerek hamamın namusu kurtarılmış oldu. Böylece sorun güya çözülerek ağalar eskiden olduğu gibi hareme girip çıkmayı sürdürdüler.[287]

Valide sultanın hizmetinde bulunan dış görevlilerden bazılarının maaş dışında tayinatları da vardı. Baş ağaya yazın iki ve kışın dört, kahvecibaşıya yazın bir ve kışın iki ve pişkeşçiye de günde 1 kıyye (1,28 kg) kömür verilirdi. Baş ağanın ayrıca günde bir çeki odun ile[288] Matbah-ı Âmire'den verilen 15 sahan yemek tahsisatı vardı. Aynı şekilde valide sultanın lalası, kahvecibaşısı, pişkeşçisi ve kayıkçıları için matbahtan yemek;[289]

---

[287] *Silahdar Tarihi*, II, 580-81. Bazı araştırmacılar Derviş Abdullah ile Silahdar'ın anlattığı iki olayın aslında aynı olduğunu ve IV. Mehmed döneminde yaşandığını belirtirler (M. Kocaaslan, "Osmanlı Sarayı'nın Mahremi", s. 102) ki, bu doğru değildir.

[288] BOA, *HH.d*, nr. 18621, s. 2.

[289] 24 Ağustos 1861 (17 Safer 1278), BOA, *HH.d*, nr. 14162; nr. 22811.

ayrıca, valide sultanın saray ustasına, çuka ile telli diba; baş ağasına, çuka, telli diba ve atlas; ikinci ağasına, çuka, sade hâre ve sade atlas ve üçüncü ağasına da çuka, sade hatayi ve sade atlas kumaşlar verilirdi.[290] Valide sultan, her yıl Rûz-ı Hızır da denilen Hıdırellez'de kethüda, baş ağa, ağalar, hademeler, arabacılar, seyisler, kayıkçılar, aşçılar ve tablakârlara değişen sayıda kuzu ve Kurban Bayramı'nda da musahip ağalar ile oda lalası, baş ağa, başkapıgulamı ağa, baş hademe ve ikinci hademeye de koyun ve koçlar dağıttırırdı.[291]

Zaman zaman tekrarlandığı üzere, sarayın gerek Enderun gerekse harem kısımlarında kurallar çok sıkı olup katı bir biçimde uygulanırdı. Kurallardan biri de padişahı ve haremdeki kadınları eğlendirmekle görevli harem cücelerinin aynen harem ağaları gibi reculiyetlerinin, yani erkeklik hassalarının olmamasıydı. Boylarının mümkün mertebe kısa ve dilsiz olmaları değerlerini arttırırdı. Bu özelliklerin bir arada bulunduğu cüceler ise en makbul olanlarıydı.[292] Haremin uzun tarihi içerisinde bazen bu konularda tersliklerin yaşanabildiği anlaşılıyor. Nitekim III. Selim dönemine çok ilginç bir olay meydana geldi, padişahın cülusundan beri yaklaşık on sene haremde görev yapan iki cüce, "edâ ü sadâsı tağyir", yani, tutum ve davranışlarıyla ses tonunun değişmesi ve reculiyetlerinin olduğunun ortaya çıkması üzerine hemen haremden çıkarılıp memleketlerine geri gönderildiler.[293]

---

[290] BOA, *D.BŞM.d*, nr. 221, s. 2.

[291] Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 69. Bu numara altında Pertevniyal'in valide sultanlığı döneminde 1862-1870 yılları arasında dağıtılan kurbanlıkların listeleri ve ayrıntıları vardır.

[292] A. Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, s. 30.

[293] "Cülûs-i hümayundan beri harem cücesi ve mâbeynci olan Küçük Sâlim Ağa'nın edâ ü sadâsı tağyir olmağla recüliyyeti zâhir olup vilâyeti olan Dimetoka'ya irsal ve Sultan Mustafa Efendi hizmetinde olan Kadri cücenin dahi hali böyle olduğu tahkik olup Harem-i Hümayundan tard olundu" (*III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 308).

Valide Sultanın Haremdeki Maiyeti

Sarayda uygulanan sıkı kurallar bağlamında cariyelerin yapabilecekleri en ufak bir hata bile affedilmezdi. Çünkü harem gibi sayıları yüzlerle ifade edilen kalabalık bir kadın grubunun yaşadığı bir ortamda bu şekilde toleranssız davranılmaması durumunda disiplinin sağlanması mümkün değildi. Kurallara aykırı davranan ve disiplinsizlik yapanlar uygun bir eş bulunup evlendirilerek veya esir pazarlarında satılarak hemen haremden çıkarılırlardı. Zaman zaman tekrarlandığı üzere, hanedanın harem-i hümayundaki en yetkili kişisi ve haremin tek hâkimi olan valide sultan, haremin düzenini, maiyetinde bulunan kethüda kadın ve hazinedar usta gibi üst düzey görevliler aracılığıyla sağlardı.

Burada, haremdeki görevlilerle ilgili olan ve literatürde birbirine karıştırılan bir soruna dikkat çekmekte yarar vardır ki, o, haremde hem haremin genelinden hem de sadece valide sultanın hizmetlerinden sorumlu olan ve aynı ünvanları taşıyan görevlilerin bulunduğu, daha açık bir ifadeyle, haremde padişahın ve valide sultanın maiyetinde ayrı ayrı hazinedar usta, çamaşırcı usta, çaşnigir usta, ibriktar usta, kahveci usta, kutucu usta ve kilerci ustanın olduğudur. Bu durum gözden kaçtığı ve söz konusu görevliler iç içe geçtiği için harem teşkilâtında karışıklığa neden olmaktadır. 1703 tarihli bir defterde haremdeki iki farklı kategorinin açık bir şekilde ve ayrı ayrı bulunduğu görülüyor. Padişahın hizmetindekiler, yani haremin genel görevlileri, "hazinedar usta-i şehriyari", "kahveci usta-i şehriyari", "kilerci usta-i şehriyari", "çaşnigir usta-i şehriyari", "ibrikdar usta-i şehriyari", "câmeşuy usta-i şehriyari" ve "berber usta-i şehriyari"; valide sultanın maiyetindekiler ise, "devletlü valide sultan efendimizin hazinedar ustası", "kilerci ustası", "câmeşuy ustası", "kahveci ustası", "kutucu ustası", "ibrikdar ustası" ve "çaşnigir ustası" şeklinde geçmektedir.[294] Haremin fiilî sorumlusu olan kethüda kadın için böyle bir ayırım yoktur. Aşa-

---

[294] *TSMA.d*, nr. 7908/1.

ğıda izah edileceği üzere, harem-i hümayunda, Eski Saray'da ve hastalar dairesinde birer kethüda kadın bulunmakta olup kethüda kadınlar yaşadıkları yerlerin âmiri durumundaydılar.

Tarihsiz, ancak 1863 yılının başlarına, yani Sultan Abdülaziz dönemine ait olması gereken bir harem defterinden, bu yapının imparatorluğun sonuna kadar sürdüğü, Pertevniyal Valide Sultan'ın bizzat kendi hizmetini görmekle vazifeli toplam 56 cariye arasında hazinedar usta, çamaşırcı usta, çaşnigir usta, ibriktar usta, kahveci usta, kutucu usta, kilerci usta ile kâtip kalfanın bulunduğu anlaşılıyor. Bununla birlikte, her iki kategorideki görevlilerin benzer vazifeleri yapmakta olduklarının da altının çizilmesi gerekir, biri haremin genelinden diğeri ise valide sultanın maiyetiyle onun hizmetlerinden sorumluydu.

Valide sultanın maiyetindeki ustalar, harem-i hümayun ustalarından daha düşük bir maaş alırlardı. Pertevniyal'in kendi maiyetindeki cariyeler arasında en yüksek maaşı 1.500 kuruşla Şemsicemal Kalfa almakta, onu 750 kuruşla hazinedar usta ve 500 kuruşla diğer ustalar takip etmekte ve diğer cariyelerin maaşları ise 150 ilâ 250 kuruş arasında değişmekteydi. Pertevniyal Valide Sultan'ın hazinedar ustasının 750, harem-i hümayun hazinedar ustasının ise 2.000 kuruş aldığını belirtmek iki görev arasındaki statü farkını da açıkça ortaya koyar. Şehzade, sultan, kadınefendi, ikbal ve diğerlerinin maiyetlerindeki cariyelerin en kıdemlilerine ise baş cariye denilirdi.[295]

Valide sultan kendi maiyetindeki usta ve kalfalar ile cariyelere "kışlık akçesi" adıyla elbise bedeli dağıtırdı.[296] Her yıl Receb ayında haremde mevcut şehzadeler, sultanlar, makamlı veya makamsız cariyeler, Eski Saray'daki kethüda kadın, has-

[295] BOA, *HH.d*, nr. 15678; nr. 716.

[296] "Fî 1 Rebiülâhir 1207, Ustalar ve kalfalar cariyelerine defter mûcebince gönderilen kışlık akçeleri, 1.700 kuruş"; "fî 5 Cemaziyelevvel 1209, bâ-hükm-i şerif devletlü efendimiz[e] irsal. Ustaların ve kalfaların kışlıkları. Bâ-defter, 2.000 kuruş" (BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 18, 25).

talar cariyeleri ve diğerleri, şehzade ve sultanların dadı ve dayeleri, hazinedar ağa, Eski Saray ağası, Eski Saray ve Topkapı Sarayı başkapıgulamları, kapıcılar, musahipler, oda lalası gibi saray sâkinleriyle görevlilerine "in'amat-ı tâm" adı altında kıdem ve dereceleriyle orantılı olarak paralar dağıtılır;[297] padişah, bunların dışında valide sultan, şehzadeler, harem halkı ve ağalara "bağşiş" adı altında ihsanlarda bulunurdu. Muhtemelen II. Mustafa dönemine ait olan bu ilginç bahşiş defterinde padişahın kadınları, Batılıların ve oryantalistlerin zikrettikleri gibi, odalık olarak nitelendirilmekte olup bu kullanım şekli saray literatüründe pek yaygın değildir. Padişahın baş kadını "baş odalık kadın hazretleri" ve diğer dört kadını da "odalık kadınlar",[298] yine kahve ve şeker tayini verilmesine dair olan bir belgede kadınlarından biri "odalık kadın" olarak tanımlanmaktadır.[299] 25 Eylül 1680 tarihli olarak has matbaha verilen koyun eti tayinatını gösteren bir defterde de, valide sultan, haseki sultan, Afife Kadın ve yine "odalık kadınlar" nitelemesi geçmektedir.[300] Bu bilgilerden 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başlarında padişah kadınları için odalık nitelemesinin en azından kısa bir süreliğine de olsa kullanıldığı anlaşılıyor.

---

[297] 18 Ekim 1771 (9 Receb 1185) tarihinde toplam 35.070 (*TSMA.d*, nr. 2417/23) ve ertesi yıl da 33.190 kuruş in'amat dağıtıldı (nr. 2417/42). Rakamlar arasında görülen farklılık görevli sayısındaki azalmalardan kaynaklanmakta olup ödenen paraların ayrıntılarına bakıldığında belli kategorideki insanlara aynı bedelin ödendiği görülür. *TSMA.d*, nr. 2415/21'de kayıtlı defterde sadece haremdeki cariyelerin in'amat ayrıntıları mevcuttur.

[298] *TSMA.d*, nr. 2352/630. "Harem-i hümayun bağşiş defteridir" başlıklı bu defterin üzerinde "bu minval üzere ihsan-ı şevket-makrunum olmuştur" şeklinde padişahın bir hatt-ı hümayunu vardır.

[299] 8 Şubat 1696 (4 Receb 1107), BOA, AE.SMST.II, 19/1812.

[300] *MAD.d*, nr. 4776, s. 2. Tarihsiz bir tayinat defterinde "odalık kadınlar" (BOA, *MAD.d*, nr. 5136, s. 4; *TSMA.d*, nr. 10190/1; nr. 2344/182) ve Zilhicce 1125 tarihli bir masraf-ı şehriyari defterinde de "saraylı odalık Ayşe Kadın" tabiri geçmektedir (*TSMA.d*, nr. 2353/353).

Kethüda Kadın

Haremdeki cariyelerin düzen ve terbiyelerinden sorumlu olan *kâhya kadın* veya daha yaygın olarak kullanılan adıyla *kethüda kadın*, hazinedar usta ile birlikte valide sultanın en büyük yardımcısı olup cariyeleri eğitip saray kurallarına göre yetiştirirdi.[301] Daha sonra kethüda kadın olarak şöhret bulmasına rağmen II. Bayezid döneminin sonlarına ve Yavuz Sultan Selim'in ilk dönemine ait olduğu anlaşılan bir defterde ünvanının *kethüda hatun* olarak geçmesi,[302] hatun kelimesinin zamanla kadına dönüştüğüne işaret etmektedir. Makamının alâmeti olarak gümüş kaplı bir âsa ile "hükümdarın dairesinde bulunan bazı eşyaları mühürlemeye yarayan bir mühr-i hümayun"u taşıyan kethüda kadına padişahın kadınları bile büyük saygı gösterirlerdi.[303]

7 Nisan 1703 tarihli bir defterden, padişahın sarayındaki kethüda kadın dışında Eski Saray'da da bir kethüda kadının daha bulunduğu ve ikisinin statü ve seviyeleri arasında büyük bir fark olduğu anlaşılıyor. Şöyle ki, II. Mustafa'nın bu dönemde dağıttığı in'amattan Edirne Sarayı'ndaki kethüda kadın ve başkadınefendi 8'er kese (4.000 kuruş) ile en yüksek payı alırlarken, Eski Saray'daki kethüda kadının hakedişi ise sadece 1 kese (500 kuruş) olup[304] sadece bu veri bile iki görev arasındaki statü farkını açıkça ortaya koymaktadır. 19. yüzyılda yapılan değişiklik ve düzenlemelerle Eski Saray seraskerliğe tahsis edildiği ve padişah ve hanedan Dolmabahçe Sarayı'na taşındığı

---

301 İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 1984, s. 150, 158.

302 *TSMA.d*, nr. 9629/1, s. 1.

303 İ.M. d'Ohsson, *Harem-i Hümâyûn*, s. 6.

304 *TSMA.d*, nr. 2352/615. 1698 ve 1700 senelerinde verilen ihsanlarla (*TSMA.d*, nr. 2352/609; nr. 2352/616) 21 Eylül 1702 (28 Rebiülahir 1114) tarihinde Akpınar Sarayı'nda verilen in'amat miktarları aynıdır (*TSMA.d*, nr. 2352/614). Farklı in'amat oranları için ayrıca bkz. Ekim 1772 (Receb 1186), *TSMA.d*, nr. 2417/42; nr. 2427/67 ve 68; nr. 2346/1.

için Eski Saray'ın görevlerini, yani eski padişahların kadınlarının yaşadığı mekân olma özelliğini Topkapı Sarayı üstlendi. 1861'de bu görevi üstlenen Topkapı Sarayı hareminde bir kethüda kadının bulunması,[305] bu görevlinin devletin sonuna kadar aynı şekilde varlığını sürdürdüğünü gösteriyor.

III. Mustafa dönemine ait 1770 tarihli bir defterden, Eski Saray'daki hastalar dairesinde de bir kethüda kadınının olduğu, bunun "hastalar kethüdası kadın" olarak nitelendirildiği ve bu durumda sarayların hareminde görevli toplam üç kethüda kadının olduğu anlaşılıyor. Kethüda kadınların hizmetinde kendilerine mahsus cariyeleri olup[306] bunlar arasında bir de hastalar ustası vardı. Hastalar kethüdasının Bezmiâlem ve Pertevniyal Valide Sultanlar dönemlerinde de mevcut olması, bu görevlinin devletin sonuna kadar varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.[307]

17. yüzyılın sonlarında yaşanan bir olay, haremin bu güçlü figürünün belki hiç olmadığı kadar büyük bir rol üstlenmesine neden oldu. Bu dönemdeki padişahlar ve valide sultanlar gibi çoğunlukla Edirne'de ikamet eden II. Süleyman'ın annesi Saliha Dilaşub Sultan'ın 5 Aralık 1689 tarihinde vefat etmesi üzerine haremin ve buradaki cariyelerin disiplin ve idaresinin nasıl sağlanacağı sorunu gündeme geldi, zira, haremin en üst düzey yetkili ve tek sorumlusu olan valide sultanın vefatıyla ortaya çıkan idari boşluğu, teorik olarak haseki sultanın veya daha sonraki dönemlerdeki isimlendirmeyle başkadınefendinin, fiilî olarak ise kethüda kadının doldurması gerekirdi.

Validenin ölümü üzerine ortaya çıkan sorun ise, haremdeki cariyelerin disiplin altında tutulması ve eğitimleriyle, yani fiilî alanla ilgiliydi. Kethüda kadın, II. Süleyman tarafından cariyelerin eğitilmesi ve disiplini için "baş u buğ", diğer bir ifadeyle

---

[305] 24 Ağustos 1861 (17 Safer 1278), BOA, *HH.d*, nr. 14162, s. 2.
[306] *TSMA.d*, nr. 2415/21; 4 Haziran 1799 (30 Zilhicce 1213), nr. 2999/1.
[307] BOA, *HH.d*, nr. 716, vr. 15b; nr. 15678, vr. 13a.

tek yetkili olarak atandı, ayrıca, bu itibar artışının karşılığı olarak bazı mâbeyncilerin iltimas ve önerisiyle o güne kadar haremde olmayan bir uygulamaya gidilerek kethüda kadına bir miktar hâs, yani paşmaklık verilmesi kararlaştırıldı. Ancak sadrazam, hem hazinenin içinde bulunduğu buhranı hem de o güne kadar kethüda kadına hâs tahsisi gibi bir uygulamanın olmamasını gerekçe göstererek padişahın aldığı karara haklı olarak itiraz etti. Bu somut gerçeklere rağmen kararında ısrar eden II. Süleyman'ın bir çözüm yolu bulunması için ardı ardına iki hatt-ı hümayun daha göndermesi üzerine geleneğe aykırı olarak kethüda kadına 15 kese (7.500 kuruş) civarında geliri olan bir hâssın tahsisi kararlaştırıldı.[308]

Valide sultanın haremdeki en önemli yardımcısı olan kethüda kadının maaşı dışında tayinatı da vardı. Yazın sıcak günlerinde günlük iki denk kar tayinatı yanında,[309] Şubat 1760 tarihli bir defterden, kendisine günlük olarak has ve fodla ekmek, et, tavuk, yumurta, pirinç, sade yağ, Eflak tuzu, süt, yoğurt, bulgur, nişasta, sebze, maydanoz; aylık olarak da şeker, kahve, pirinç, sade yağ, nohut, baharat, zeytinyağı, has un, buğday, bulgur, limon suyu, sirke ve soğan verildiği anlaşılıyor.[310]

---

308 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 322, 358; Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 362, 382-84. İş bununla da bitmedi. Sadaret kaymakamı, şeyhülislâm, Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri ve yeniçeri ağası, hâs tahsisi konusunda padişaha tavsiyelerde bulunan mabeyncileri engellemediğini ve başka bazı konularda yanlış davrandığını düşündükleri Dârüssaade Ağası Hacı Mustafa Ağa'nın azledilerek yerine Lala Ahmed Ağa'nın getirilmesini sağladılar. Bu değişiklikteki esas etken kethüda kadına has tahsisi sorunuydu (Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 360-61).

309 BOA, *D.BŞM.BZB.d*, nr. 12286.

310 Kethüda kadının günlük olarak 4 çift has ekmek, 14 çift fodla, 22 kıyye (28 kg) et, 12 adet tavuk, 10 yumurta, 5 kıyye (6,5 kg) pirinç, 2 kıyye (2,5 kg) sade yağ, 1 kıyye (1,28 kg) Eflak tuzu, 4 kıyye (5 kg) süt, 1 tas yoğurt, yarım kıyye (600 gr) bulgur, yarım kıyye (600 gr) nişasta, 12 kıyye (15,3 kg) sebze, 36 adet maydanoz; aylık olarak 25'er kıyye (32 kg) şeker ve kahve, 15 kile (375 kg) pirinç, 80 kıyye (102,4 kg) sade yağ, 20 kıyye (25,6 kg) nohut, 3 kıyye (3,8 kg) baharat, 14,5 kıyye (18,5 kg) zeytinyağı, 4,5 kile (112.5 kg) has un, 1,5 kile (37,5 kg) buğday, 20 kıyye

19. yüzyıldaki bürokratik ve harem teşkilâtındaki değişikliklerin de bir neticesi olarak Sultan Abdülaziz döneminin hemen başlarına ait bir defterde geçen tayinat miktarları hem kethüda kadının aşağıda izah edilecek olan hazinedar ustaya karşı kaybetmiş olduğu seçkin konumunu hem de tayinatlardaki mahiyet değişikliğini ortaya koymaktadır. Defterden anlaşıldığına göre kethüda kadının bu dönemdeki tayinatı, Matbah-ı Âmire'den verilen 22 sahan yemek, 3 has ekmek ile 35 fodla idi.[311] Bir padişah kızı dünyaya geldiği zaman hareme davet edilen sadrazamın eşinin de kethüda kadına rutin olarak diba, yeni tarz (*nevzuhur*) hatayi, sade hatayi ve taraklı atlas kumaşlar vermesi usuldendi.[312] Bayramlarda kendisine ayrıca dârüssaade ağası aracılığıyla 1.000 kuruş bayramlık verilirdi.[313] 17 Aralık 1907 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'ndaki dairesinin mefruşatının değiştirilmesi için karar alınmış olması, önceki dönemlerdeki kadar olmasa da kethüda kadının 20. yüzyıla değin bir dereceye kadar itibarını koruduğuna işaret etmektedir.[314]

Hazinedar Usta

Zaman zaman ifade edildiği gibi, valide sultanın haremdeki ikinci ve kethüda kadının ise en büyük yardımcısı *hazinedar usta* idi. Hazinedar usta, haremin harcamaları, paşmaklık gelirleri ve Eski Saray'da bulunan cariyelerin maaşlarıyla

(25,6 kg) bulgur, 4 kıyye (5 kg) limon suyu, 9 kıyye (11,5 kg) sirke, 120 kıyye (153,6 kg) soğan tayinatı vardı (*D.BŞM.MTE.d*, nr. 11212, s. 7; *KK.d*, nr. 7247, s. 5). Safer 1104 tarihli defterdeki tayinat miktarları için bkz. *D.MSF.d*, nr. 32081, s. 7. 1150 tarihli bir defterde aylık olarak verilen şeker ve kahve miktarının 10 kıyye (12,8 kg) daha az, yani 15 kıyye (19 kg) olduğu anlaşılıyor (BOA, *MAD.d*, nr. 18498, s. 3).

311 24 Ağustos 1861 (17 Safer 1278), BOA, *HH.d*, nr. 14162, s. 1.

312 30 Mart 1712 (21 Safer 1124), BOA, *D.BŞM.d*, nr. 1210, s. 2; nr. 221, s. 2.

313 TSMA.E, 264/17, lef 5, 13.

314 BOA, Y.MTV, 304/85.

ilgilenirdi.[315] 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde hazinedar ustanın itibarının kethüda kadın aleyhinde genişleyerek onun haremdeki en yüksek statü sahibi olma haysiyetini elinden alması, ağırlıklı olarak son dönem evrakını inceleyen Çağatay Uluçay gibi bazı araştırıcıların bütün dönemler için haremin en yetkili görevlisinin hazinedar usta olduğu yönünde bir yanılgıya düşmelerine neden oldu.[316] Haremde yüzyıllardan beri en üst düzey görevli ve yetkili olan kethüda kadının,[317] bu mümtaz konumunu tam olarak ne zaman kaybedip yetkilerini hazinedar ustaya kaptırdığını bilemiyoruz; ancak bu dönüşümün II. Mahmud'un iktidarının ortaları ile Sultan Abdülmecid'in iktidarının ilk dönemleri arasında bir yerde gerçekleşmiş olabileceğini düşünüyoruz.

Temmuz 1811 (Receb 1226) tarihli olan ve harem halkına dağıtılan in'amatı gösteren bir defter, hazinedar usta kendisine hayli yaklaşmış olsa da kethüda kadının hâlâ itibarını koruduğunu ortaya koyuyor. Kethüda kadın bu in'amattan 3.000 kuruşla en yüksek payı alırken, ikinci en yüksek pay sahibi 2.500 kuruşla hazinedar ustaydı.[318] Yaklaşık 4 yıl sonra harem mensuplarına hatayi-baha, yani kumaş bedeli olarak verilen ihsandan bu sefer haremin bu iki önemli figürünün eşit pay

---

[315] N.M. Penzer, *Harem*, s. 216.

[316] Meselâ bu araştırıcılardan biri de sonradan Kıbrıslı Mehmed Paşa ile evlenen ve haremle ilgili hatıralarını kaleme alan Melek Hanım'ın oğlu olup bu ilişkileri sayesinde saraydan doğrudan haber alma imkânlarına sahip olan Frederick Millingen (Kıbrıslızade Osman Seyfi Bey)'dir. Millingen'in valide sultan öldüğünde hazinedar ustanın haremde liderlik rolünü üstlendiğini belirtmesi tam da kethüda kadının yüzyıllar boyunca haremde yerine getirdiği göreve denk düşmektedir ("The Circassian Slaves and the Sultan's Harem", *Journal of the Anthropological Society of London*, vol. 8 [1870-71], s. cxvi).

[317] Hans Georg Majer, "The Harem of Mustafa II (1695-1703)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 12, İstanbul 1992, s. 439-440.

[318] *TSMA.d*, nr. 9962/2.

aldığı görülmektedir.[319] Yine bir başka tarihsiz belgeden, her iki görevliye dârüssaade ağası aracılığıyla 1.000'er kuruş bayramlık verildiği anlaşılıyor.[320] Kethüda kadının bu üstün konumunu en azından 1825 tarihine kadar koruduğu ifade edilebilir. Muhtemelen Şubat 1825 tarihli olan bir harem mevacib defterinde kethüda kadın 375 kuruş mevacib alırken, hazinedar ustanın 90 kuruş aldığı görülüyor. Yine, bu tarihte kethüdanın maiyetinde beş cariye hizmet ederken, hazinedar ustanın iki cariyesi vardı. İşin daha da ilginci ise mahlûl, yani önceki kethüda kadının her ikisinden de daha fazla, 650 kuruş mevacib almasıydı.[321]

Bu tarihlerde durum böyle iken, aşağıda verilen Tablo II.'den, 1840'lı yılların ortalarında hazinedar ustanın haremin en üst düzey görevlisi olduğu anlaşılıyor. Öte yandan Sultan Abdülaziz döneminde hazinedar ustanın beş çifte bir kayığa sahip olması,[322] hemen ardından kendisi için yeni bir üç çifte kayığın daha yapılması,[323] onun her geçen gün yükselen itibar ve statüsüne işaret etmektedir. Yine, II. Abdülhamid döneminde hazinedar ustanın 12.500 ve kethüda kadının ise sadece 3.000 kuruş maaş alması, bu devirde iki görev arasında oluşan uçumu göstermesi açısından anlamlıdır.[324] Bu değişimin neticesinde yukarıda kethüda kadında bulunduğu ifade edilen padişahın mührü de hazinedar ustaya geçti. Törenlerde bu mührü altın bir kordonla boyunlarına takan ve haremdeki hazine ve değerli

---

319 Ağustos 1815 (Ramazan 1230), *TSMA.d*, nr. 9962/2.

320 TSMA.E, 264/17, lef 5, 13.

321 Taksim Atatürk Kütüphanesi, MC. Yz., nr. B0004, vr. 2a, 26b, 27b.

322 Bu kayıkta toplam 11 kayıkçı görev yapmaktaydı (12 Mart 1862/28 Şubat 1277, BOA, *ML.MSF.d*, nr. 15933; Teşrinievvel 1278, nr. 16709, s. 2; Nisan 1864/Nisan 1280, nr. 17290, s. 2).

323 18 Nisan 1865 (22 Zilkade 1281), TSMA.E, 421/12, lef 4; 2 Rebiülevvel 1283, BOA, HH.İ, 42/43.

324 10 Haziran 1887 (18 Ramazan 1304), BOA, *HH.d*, nr. 784, vr. 7b, 17b.

eşyaların olduğu yerlerin anahtarlarını da muhafaza eden[325] hazinedar usta, bayram ve düğün gibi resmi günlerde som sırma işlemeli bir hırka giyerdi.[326]

Uluçay'ın hazinedar ustanın haremin en üst düzey görevlisi olduğunu belirtmesi, bu görevin 19. yüzyılın ortalarından itibaren aldığı yeni ve söz konusu konum için geçerli olan bir tespit olup öncesi için doğru değildir, öte yandan kethüda kadınla ilgili verdiği bilgilerin de, dağınık ve bu kurumu tanımlamaktan hayli uzak olduğunun ifade edilmesi gerekir.[327] Yıldız Sarayı haremindeki en süslü ve güzel dairenin hazinedar ustaya ait olması, onun 1840'lı yıllardan itibaren haremde kazanmış olduğu seçkin konumuyla ilgili olmalıdır.

1750'li yılların ortalarına ait bir tayinat defterinden hazinedar ustanın günlük olarak has ekmek, pirinç, sade yağ, şeker, et, tavuk, soğan, has un, nohut, sirke, buğday, yumurta, sebze, maydanoz, badem, balmumu, Eflak tuzu, mercimek, bal, nişasta, vs.; haftalık olarak limon suyu ve karabiber; aylık olarak da şeker ve kahve tayinatının olduğu anlaşılıyor.[328] Hazinedar ustanın ayrıca günlük olarak kömür[329] ve yaz aylarında da bir denk kar tayinatı vardı.[330] Ağustos 1861 tarihli bir tayinat defteri, hazinedar ustanın haremdeki seçkin yerini açıkça tespit etmektedir. Sultan Abdülaziz döneminin başlarında 80 cariye mevcutlu hazinedar ustanın dairesi için aynen hanedan üyeleri gibi, Kuşhane'den 15 ve Matbah-ı Âmire'den de 90 sahan yemek, 5 has ekmek ve 35 fodla verildiği görülüyor.[331]

---

[325] Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s. 77.

[326] Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 297.

[327] Ç. Uluçay, *Harem*, s. 132, 136-137.

[328] Bu tayinatın ayrıntıları için bkz. BOA, *KK.d*, nr. 7247, s. 7.

[329] BOA, *HH.d,* nr. 18621, s. 2.

[330] BOA, *D.BŞM.BZB.d*, nr. 12286.

[331] 24 Ağustos 1861 (17 Safer 1278), BOA, *HH.d*, nr. 14162, s. 1.

Tablo II.'den de anlaşılacağı üzere, cariyeler içerisinde sadece hazinedar ustanın padişah kadınları ve ikballeri gibi sayfiyye, kasımiyye, muharremiyye ile Ramazan ve Kurban Bayramlarında verilen *îdiyye* denilen bayramlık tahsisatlarının olması, onun haremde kazandığı seçkin konumun önemli bir göstergesidir.[332] Vefatları durumunda, diğer cariyeler gibi, uhdelerinde bulunan maaş ve esham gelirleri hazineye aktarılıp berat kayıtları düşülürdü.[333]

Haremdeki Diğer Görevliler: Usta ve Kalfalar

Haremde bu iki önemli görevlinin dışında, saray ustası, çamaşırcı (*câmeşuy*) usta, çaşnigir (*çaşniyar*) usta, ibriktar usta, kahveci usta, berber usta, kutucu usta, kâtibe usta, vekil usta, kilerci usta, külhancı usta gibi birinci sınıf cariyeler ve görevliler vardı. Her ne kadar isimleri yaptıkları görevler konusunda önemli ipuçları veriyorsa da fazla ayrıntıya girmeksizin kısaca ne iş yaptıklarından bahsetmekte yarar vardır. Çamaşırcı usta ve çamaşırcılar, yedi gümüş leğenden geçirerek padişahın giysi ve eşyalarını yıkayıp ütüler, çaşnigir usta ve maiyeti, yemek ve sofra takımlarını muhafaza eder, ibriktar usta, leğen, ibrik, sabun ve havlu gibi eşyalarını koruyup gerektiğinde bunları getirip padişahın temizlik ve abdest gibi hizmetlerini görür, kahveci usta ve kahveciler, padişaha ve üst düzey harem mensuplarına kahve sunma hizmetlerine bakıp kahve takımlarını muhafazasını üstlenirlerdi.

Berber usta, padişahın tıraş takımlarını muhafaza eder, kutucu usta, haremdeki padişah kızları, kadınları ve ikballerinin yıkanmalarına yardımcı olup hamam takımlarını korur, kâtibe usta ve kâtibeler, önceleri kethüda kadının ve 19. yüzyılın ortalarından itibaren de hazinedar ustanın haremde disiplini ve

---

[332] BOA, *Darphane Defteri*, nr. 45, s. 6-36; nr. 46, s. 4-48.

[333] 19 Ekim 1829 (20 Rebiülâhir 1245), BOA, C.ML, 195/8057; 6 Ocak 1806 (15 Şevval 1220), BOA, *D.BŞM.MHF.d*, nr. 13138.

teşrifatı sağlamak ve giriş çıkışları kontrol etmek konularında en büyük yardımcıları olup ellerinde mücevherli bir baston bulunurdu. Kilerci usta ve kilerciler, padişahın kileriyle ve kiler takımlarıyla ilgilenir, çaşnigir ustayla birlikte padişah yemek yerken hizmetini görür, vekil usta, önceleri kethüda kadın ve daha sonra da hazinedar usta adına cariyelerin eğitim ve disiplinleriyle ilgilenir ve dairesi cariyeler koğuşunda bulunurdu. Külhancı usta ise, haremdeki hamam ve ocakların yakılıp hazırlanmasını sağlardı.[334] Bu ustaların kıdem ve statülerine göre oranları değişebilen ve Matbah-ı Âmire'den verilen yemek ve ekmek tayinatları mevcuttu.[335]

Sultan Abdülmecid dönemine ait bütünlük arzeden tarihsiz iki defter esas alınarak haremin teşkilât yapısına biraz daha yakından bakılabilir. Esasında haremdeki yapının 19. yüzyıla kadar çok fazla değişmediği göz önünde bulundurulursa, bu defterlerin verdiği yapının önceki yüzyıllara doğru geriye götürülmesi yanlış bir yöntem olmadığı düşünülebilir. Öte yandan 19. yüzyıldaki değişikliklerin büyük ölçüde görevlerin niteliği ve mahiyetinden ziyade, görevli sayısıyla alâkalı olduğu açıktır. Yani, daha önce hazinedar usta harem teşkilâtında zaten vardı, bu dönemde ise sayıları daha da çoğalıp 16'ya çıktı, yani sadece sayısal olarak arttı. Bu açıdan haremin teşkilât yapısıyla ilgili söz konusu defterlerin ortaya koyduğu tablo önemli ve kayda değerdir, ancak özellikle cariyelerin bu defterde olduğu ve şimdi açıklanacağı gibi sınıflara ayrılması uygulamasının 19. yüzyıldan önceki dönemlerde bulunmadığını da ifade etmemiz gerekmektedir.

Bu deftere göre, haremdeki cariyeler, dört sınıfa ayrılmaktadır. Birinci sınıfı, kethüda kadın, hazinedar usta ve yukarıda

---

334 M.Ç. Uluçay, *Harem*, s. 133-137; A. Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s. 77-79; Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, Cağaloğlu Yayınevi, İstanbul 1964, s. 67-68.

335 24 Ağustos 1861 (17 Safer 1278), BOA, *HH.d*, nr. 14162, s. 1.

ismi zikredilen ustalar; ikinci sınıfı, ikinci çamaşırcı, ikinci çaşnigir, ikinci ibriktar, ikinci kahveci, ikinci berber, ikinci kilerci, başkâtibe ile ikinci kâtibe; üçüncü sınıfı, 62 cariye ve en kalabalık olan dördüncü sınıfı ise acemi de denilen 185 cariye oluştururdu. Ayrıca 7 aşçı cariye, külhancıbaşı ve 8 külhancı cariye, hastalar kethüdası, hastalar ustası ve hastalarla ilgilenen 8 cariyenin dışında haremin sağlık hizmetleriyle uğraşan 2 hekim, tütsücü, hoca, 4 ebe ile hekim hoca hanım gibi kadın görevliler vardı.

Tablo II.'den de anlaşılacağı üzere, hazinedar usta dışındaki diğer cariyelerin sadece maaş ve muharremiyyeleri olup bunların miktarı kıdemleriyle orantılı olarak değişmekteydi.[336]

Tablo II. Haremdeki kadınlara verilen maaş ve yıllık tahsisatların miktarı (1845)

İsim	Mahiye (Kuruş)	Sayfiyye (Kuruş)	Kasımiyye (Kuruş)	Muharremiyye (Kuruş)	İdiyye (Kuruş)	İdiyye (Kuruş)
Başkadın	8.500	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500
İkinci Kadınefendi	7.500	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500
Üçüncü Kadınefendi	7.500	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500
Dördüncü Kadınefendi	7.500	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500
Beşinci Kadınefendi	7.500	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500
Altıncı Kadınefendi	7.500	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500
Başikbal	4.000	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500
İkinci İkbal	4.000	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500
Üçüncü İkbal	4.000	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500
Dördüncü İkbal	4.000	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500

[336] Haremde bu cariyelerin dışında şehzade, kadınefendi ve ikballerin hizmetinde toplam 104 cariye daha mevcuttu (BOA, *Darphane Defteri*, nr. 45, s. 6-36; nr. 46, s. 4-48).

İsim	Mahiye (Kuruş)	Sayfiyye (Kuruş)	Kasımiyye (Kuruş)	Muharremiyye (Kuruş)	İdiyye (Kuruş)	İdiyye (Kuruş)
Beşinci İkbal	4.000	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500
Altıncı İkbal	4.000	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500
Hazinedar Usta	10.000	3.000	3.000	5.000	2.500	2.500
İkinci Hazinedar	1.500			1.500		
Üçüncü Hazinedar	1.250			1.500		
Dördüncü Hazinedar	1.000			1.250		
Beşinci Hazinedar	1.000			1.000		
Altıncı Hazinedar	1.000			1.000		
Yedinci Hazinedar	750			1.000		
Sekizinci Hazinedar	750			1.000		
Dokuzuncu Hazinedar	750			1.000		
Onuncu Hazinader	750			1.000		
Onbirinci Hazinedar	750			1.000		
Onikinci Hazinedar	750			1.000		
Onüçüncü Hazinedar	750			1.000		
Ondördüncü Hazinedar	750			1.000		
Onbeşinci Hazinedar	750			1.000		
Onaltıncı Hazinedar	750			1.000		
Kethüda Kadın	1.000			3.000		
Saray Ustası	550			1.500		
Vekil Usta	350			1.500		
Çamaşırcı Usta	300			1.500		

İsim	Mahiye (Kuruş)	Sayfiyye (Kuruş)	Kasımiyye (Kuruş)	Muharremiyye (Kuruş)	îdiyye (Kuruş)	îdiyye (Kuruş)
Çaşnigir Usta	300			1.500		
İbrikdar Usta	300			1.500		
Kahveci Usta	300			1.500		
Berber Usta	300			1.500		
Kilerci Usta	300			1.500		
2. Çamaşırcı Kalfa	150			1.000		
2. Çaşnigir Kalfa	150			1.000		
2. İbrikdar Kalfa	150			1.000		
2. Kahveci Kalfa	150			1.000		
2. Berber Kalfa	150			1.000		
2. Kilerci Kalfa	150			1.000		
Başkâtibe	400			1.500		
İkinci Kâtibe	300			1.500		
Cariye (3. Sınıf, 63 kişi)	Beheri 125			500		
Cariye (4. Sınıf, 247 kişi)	Beheri 100			250		
Aşçı cariyeler (14 kişi)	Beheri 100			250-500 kuruş arası		
Külhancıbaşı	200			1.000		
Külhancı cariyeler (10 kişi)	Beheri 100			250		
Hastalar Kethüdası	300			1.000		
Hastalar Ustası	250			1.000		

İsim	Mahiye (Kuruş)	Sayfiyye (Kuruş)	Kasımiyye (Kuruş)	Muharremiyye (Kuruş)	îdiyye (Kuruş)	îdiyye (Kuruş)
Hastalarla uğraşan cariyeler (18 kişi)	Beheri 100			Beheri 250		
Hekim Kadın	50			250		
Hekim Kadın	100			500		
Tütsücü Kadın	50			250		
Hâce Sıddıka Hanım	150			250		
Ebe Hanım (3 kişi)	Beheri 100			Beheri 250		
Hekim Hâce Hanım	50			250		
Ebe Aliye Hanım	150			250[337]		

337 Bu defterdeki verilere göre, tablodakilerin dışında, 18'i mansıblı olmak üzere, 91'i valide sultana, 39'u Şehzade Abdülaziz Efendi'ye, 24'ü Mehmed Murad Efendi'ye, 23'ü Abdülhamid Efendi'ye, 10'u Mehmed Reşad Efendi'ye, 8'i Ahmed Kemaleddin Efendi'ye, 8'i Mehmed Burhaneddin Efendi'ye, 3'ü Mehmed Vamık Efendi'ye, 5'i Mehmed Bahaeddin Efendi'ye, 6'sı Mehmed Nizameddin Efendi'ye, 3'ü Mehmed Rüşdi Efendi'ye, 5'i Mehmed Nureddin Efendi'ye, 7'si Osman Safiyüddin Efendi'ye, 3'ü Abdüssamed Efendi'ye, 15'i Fatma Sultan'a, 11'i Refia Sultan'a, 13'ü Cemile Sultan'a, 10'u Münire Sultan'a, 12'si Behice Sultan'a, 3'ü Mukbile Sultan'a, 5'i Seniha Sultan'a, 6'sı Başkadınefendi'ye, 11'i İkinci Kadınefendi'ye, 3'ü Üçüncü Kadınefendi'ye, 6'sı Dördüncü Kadınefendi'ye, 3'ü Beşinci Kadınefendi'ye, 8'i Altıncı Kadınefendi'ye, 5'i Başikbal Hanımefendi'ye, 10'u İkinci İkbal Hanımefendi'ye, 8'i Üçüncü İkbal Hanımefendi'ye, 8'i Dördüncü İkbal Hanımefendi'ye, 11'i Beşinci İkbal Hanımefendi'ye, 9'u Altıncı İkbal Hanımefendi'ye, 22'si Şehzade Abdülaziz Efendi'nin annesi Pertevniyal Kadınefendi'ye, 6'sı hastalar cariyeleri olmak üzere hayli kalabalık bir cariye mevcudu vardı. Bu defter Kasım 1849-Eylül 1853 (Muharrem 1266-Zilhicce 1269) tarihleri arasını ihtiva etmektedir (BOA, *Darphane Defteri*, nr. 46, s. 4-48). 1853 tarihli diğer bir defter için bkz. BOA, *HH.d*, nr. 716. Sultan Abdülaziz döneminde valide sultan, kadınlar, sultanlar ve cariyeler için tahsis edilmiş olan maaşlarla sayfiyye, kasımıyye, muharremiyye ve îdiyyelerin miktarı için bkz. BOA, *HH.d*, nr. 13334.

Haremin En Kalabalık Sâkinleri: Cariyeler

Valide sultanların kontrolündeki padişah hareminin sayısal büyüklüğü ve cariye mevcudu hakkında bugüne kadar çok farklı, bazen abartılı rakamlar telaffuz edilmiş ve bu sayılar üzerinden pek çok yorumlar yapılmıştır. Klasik dönem diye adlandırılan 19. yüzyıl öncesi için özellikle seyyahların haremde yaşadıklarını ileri sürdükleri cariye sayıları çok abartılıdır. II. Mehmed döneminde İstanbul'da bulunan Cenevizli tüccar Jacopo de Promontorio de Campis, Fatih'in hareminde 250'si Eski Saray'da ve 150'si de Topkapı Sarayı'nda olmak üzere toplam 400 ve Alvise Sagundino ise II. Bayezid'in hareminde 1499'da yaklaşık 100 cariye bulunduğunu belirtmekte;[338] 16. yüzyılın sonlarında zaman zaman İstanbul'da bulunmuş olan Michael Heberer, 300,[339] 17. yüzyılın başlarında Bon/Withers[340] ve aynı yüzyılın ortalarında da A. Bobovius haremde toplam 1.000-1.200 civarında ve sadece valide sultanın maiyetinde de yaklaşık 400-500 cariye[341] olduğunu ifade etmektedirler. Öte yandan Elias Habesci, I. Abdülhamid döneminde haremde 1.600 ve J.E. Beauvoisins de III. Selim devrinde 1.300-1.400 cariyenin yaşadığını yazmaktadır.[342] İlgili kısımda da ifade edildiği gibi, bu dönem artık padişah hareminin Topkapı Sarayı'nda toplandığı bir devir olup birinci elden kaynaklara istinaden elde edilen veriler seyyahların vermiş oldukları söz konusu rakamları doğrulamamaktadır.

---

[338] G. Necipoğlu, *Topkapı Sarayı*, s. 209.

[339] Brettenli Michael Heberer, *Osmanlıda Bir Köle, Brettenli Michael Heberer'in Anıları, 1585-1588*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 238-39.

[340] O. Bon/R. Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, s. 34.

[341] A. Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, s. 100.

[342] Betül İpşirli Argıt, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri, 18. Yüzyıl*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 56.

II. Bayezid döneminin sonları ve Yavuz Sultan Selim döneminin başlarına ait bir defterde Eski Saray'da yaklaşık 100 civarında bir cariye varlığı tespit edilebiliyor.[343] Bu defterdeki rakamların bu saraydaki cariyelerin tamamını mı kapsadığını bilemiyoruz. Öte yandan bu dönemde Topkapı Sarayı hareminin mevcudu hakkında bilgimizin olmadığını da ifade etmemiz gerekir. Eski ve Yeni Saray hareminde yaşayan kadın sayısı arşiv verilerine şu şekilde yansımaktadır: 1575 senesinde Eski Saray'da 73 ve Topkapı Sarayı'nda 49 olmak üzere toplam 122; 1581-82'de Eski Saray'da 146 ve Topkapı Sarayı'nda 104 olmak üzere toplam 250; 1603-1604'te Eski Saray'da 334 ve Topkapı Sarayı'nda 276 olmak üzere toplam 610; 1622'de Eski Saray'da 411 ve Topkapı Sarayı'nda 295 olmak üzere toplam 705; 1633'te Eski Saray'da 412 ve Topkapı Sarayı'nda 433 olmak üzere toplam 845 ve 1652'de Eski Saray'da 531 ve Topkapı Sarayı'nda 436 olmak üzere toplam 967 cariye.[344] Bu verilerden de anlaşılacağı üzere 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren padişah hareminde yaşayan cariyelerin miktarı sürekli bir artma eğilimi göstermiş ve 1652 yılında da bütün zamanların en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

Cariyelerle İlgili Ezberin Bozulması

Harem halkının sayısı ve burada yaşayanlarla ilgili rastlanabilen en derli toplu arşiv kaynaklarından biri I. Mahmud dönemine (1730-1754) aittir. Haremdeki görevli ve cariyelerin mevaciplerini gösteren bu deftere göre burada 440 kadın yaşamaktaydı. Bu ilginç defter haremin yapısı ve buradaki ilişkiler hakkında da bize çok önemli veriler sunmaktadır. Defterin sunduğu birinci veri, daha sonraki dönemlerde padişahın birinci derecede yakınında bulunan ve hizmet cariyeleri olarak bilinen kalfa ve ustaların padişahın ikbal veya kadınları olabildiği gerçeği olup harem tarihi açısından bu çok önemli bir

---

[343] *TSMA.d*, nr. 9629/1.

[344] L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 164.

tespittir. Nitekim Miyase Kalfa'nın I. Mahmud'un başikbali, Fehmi Kalfa'nın ikinci, Sırrî Kalfa'nın üçüncü ve Habbâbe Kalfa'nın dördüncü ikbali ve hazinedar ustanın da padişahın Altıncı Kadınefendisi olduğunu görüyoruz.[345]

Bu bilgi, bazı akademisyenler ve araştırıcılar tarafından sıkça tekrar edilen ve daha sonra birinci sınıf cariyeler olarak tanımlanacak olan hazinedar usta, çamaşırcı usta, kahveci usta, kilerci usta, çaşnigir usta, berber usta, ibriktar usta gibi makam sahibi usta ve kalfalar ile maiyetlerinde bulunan ikinci, üçüncü, dördüncü hazinedar, kahveci, kilerci gibi cariyelerin sadece hizmet cariyeleri olup alanlarıyla ilgili olarak padişahın hizmetini gördükleri ve padişahın bunlarla istifraş etmediği tezini de esastan çürütmektedir. Çünkü literatürde bu gibi kadınların padişahın istifraş ettiği cariyeler arasında olmadığı, sadece haremde kendi alanlarıyla ilgili padişahın hizmetinde olan birer görevli oldukları tezi fazlaca yer bulmakta ve genel bir kabul görmektedir. Oysa, I. Mahmud dönemindeki bu uygulama tek ve istisnaî de değildir. Nitekim I. Abdülhamid'in üçüncü kadınefendisi olan Nevres Kadın[346] ve 19. yüzyılda II. Abdülhamid'in oğlu Abdülkadir Efendi'nin eşlerinden biri olan Mislimelek Hanım da padişahın hazinedarlarındandı.[347] Öte yandan Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in verdiği padişahın gözdelerinin çoğunu hazinedarları arasından seçtiği yönündeki bilgi bu verilerle birleşince daha da anlamlı bir hâle gelmektedir.[348]

[345] Bu defterdeki bilginin dışında hazinedarın aynı zamanda Altıncı Kadınefendi olduğunu gösteren başka veriler de vardır. I. Mahmud ölmeden önce 1753-54'teki durumu gösteren belge için bkz. *TSMA.d*, nr. 10366/2.

[346] M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1980, s. 108.

[347] Mislimelek Hanım, *Haremden Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi*, haz. Nemika Deryal Marşanoğlu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2011, s. 33-36, 38-39.

[348] "Zevcât-ı şâhâne üç sınıf üzerine müretteptir. O şerefe ilk defa nail olanlara gözde tabir ederler. Gözdelerin çoğu hazinedar kalfalardan intihap buyrulur. Bu sınıf, şehrimiz halkının gizli odalık dedikleri cariyeler kabilindendir" (Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 298).

Defterin bize sağladığı ikinci önemli bilgi ise, saraya alınan cariyelere güzellikleri ve karakter özellikleriyle ilgili hemen birer tanımlayıcı Farsça isim verildiği şeklinde daha ziyade 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyıl için geçerli olduğu anlaşılan yargının ve genel kabulün 18. yüzyıl ve öncesi için çok da geçerli olmadığını ortaya koymasıdır. Defterdeki cariye isimleri arasında Farsça olanların yanında, Hatice, Ümmügülsüm, Emine, Ârife, Safiye, Zühre, Naile, Ayşe, Esma, Züleyha, Müşerref, Fatma, Zeynep, Münevver, İsmet, Leylâ, Edibe, Rukiye, Hafize, Hanife, Habibe, Mahbube, Zekiye, Sabahat, Mevhibe, Saliha, Şâkire, Halime, Zâhide ve Hasibe gibi Arapça isimlerin de olduğu görülüyor.[349] Bu veriler, 19. yüzyıldaki, yani neredeyse cariyelerin tamamına Farsça tamlama isimlerin verildiği bu dönemdeki harem tablosuna birdenbire geçilmediğini ve bu sonucun tedrici ve aşamalı bir süreçte ortaya çıktığını göstermektedir.

19. Yüzyıl Haremi ve Cariye Sayısı

Belgelere yansıyan somut cariye sayılarıyla yukarıda seyyahların bir önceki yüzyıl için vermiş olduğu rakamlar arasında neredeyse üç katına varan bir farkın olması, seyyahların zikrettiği sayıların abartılı olduğunu ortaya koyuyor. J.H.A. Ubicini, I. Mahmud döneminden itibaren tasarruf gerekçesiyle haremdeki cariye sayısının sınırlandırılmış olduğunu belirtirse[350] de bu bilginin ihtiyatla karşılanması gerekir. Harem mevcuduyla ilgili birinci elden veriler 19. yüzyılda daha da netleşmektedir, ancak şunun da belirtilmesi gerekir ki, aşağıda ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere, haremin teşkilât ve bunun bir sonucu olarak da sayısal açıdan hayli geliştiği bu dönemdeki veriler bile seyyahların verdiği yüksek rakamların hayli uzağındadır. Hele hele valide

---

349 *TSMA.d*, nr. 8075.

350 J.H.A. Ubicini, *1855'de Türkiye*, terc. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, I, 106.

sultanın maiyetinde bulunduğu belirtilen 400-500 civarındaki cariye sayısının hiçbir şekilde doğru olmaması icap eder.

Aşağıda bahsedilecek olan 19. yüzyıl fitre defterleri haremin yapısı ve burada bulunan cariyelerin sayısı hakkında da önemli bir veri kaynağıdır. Fitreler, padişah, varsa valide sultan, kadınefendiler, haremde bulunan sultan ve şehzadeler ile cariyeler adına verildiği için haremdeki cariyelerin sayısıyla ilgili verileri de ihtiva etmektedir. Ancak aşağıda açıklanacağı gibi, bu rakamlara muhtemelen haremdeki cariyelerin tamamı dahil değildi. Öte yandan hanedanın padişahın sarayı dışındaki köşk, sahilhane ve saraylarda yaşayan üyelerinin maiyetlerindeki cariyeler de bu sayıların dışındaydı. Bu hatırlatmaları yaptıktan sonra şimdi bu verilere biraz daha yakından bakalım. Fitre defterlerine göre, Ocak 1834'te haremde 9 kadınefendi ile 260 cariye;[351] hayatında harem ve kadınlar önemli bir yer tutan Sultan Abdülmecid'in hareminde 1848 senesinde 6 kadınefendi, 5 ikbal ile 367 kalfa ve cariye;[352] Sultan Abdülaziz'in hareminde, valide sultan, 6 sultan, 6 kadınefendi, 2 ikbal ve hazinedar ustayla birlikte 534[353] ve II. Abdülhamid döneminin henüz başlarında Ekim 1876 tarihinde de beş kadınefendi ile 357 cariye mevcuttu.[354]

Haremin yapısıyla ilgili 19. yüzyıl öncesi için kullanabileceğimiz bu tür verilere sahip değiliz. Bunun bir nedeni de harem-i hümayun mensuplarının fitrelerinin 19. yüzyılda olduğu gibi padişahla birlikte hesaplanıp Hazine-i Hümayun'dan

351 TSMA.E, 114/21.

352 TSMA.E, 33/46.

353 2 Şubat 1867 (27 Ramazan 1283), *TSMA.d*, nr. 10329/1.

354 11 Ekim 1876 (22 Ramazan 1293), *TSMA.d*, nr. 471. Bu defterlerde cariyelerin sınıflara ayrıldığı görülür. Kadınefendiler ve hazinedarın dışında birinci sınıf cariyelerin sayısı 8, ikinci sınıfınki 7, üçüncü sınıfınki 47 ve dördüncü ve en kalabalık sınıfınki ise 274'tür (*TSMA.d*, nr. 440). Yine tarihsiz bir fitre defterinde de fitresi ödenen cariyelerin toplam sayısı 337 idi (*TSMA.d*, nr. 10246).

verilmemesidir. Nitekim 18. yüzyılın ilk yarısına ait harc-ı hassa defterleri incelendiğinde, sadece padişahın fitresinin Enderun Hazinesi'nden verildiği[355] ve harem mensuplarının bu uygulamanın dışında bırakıldığı görülür, ancak bu uygulamanın ne zaman başladığı konusunda bir fikir yürütebilmemiz için eldeki bilgilerin şimdilik yetersiz olduğunu belirtmemiz gerekir.

Tabloya biraz daha yakından bakıldığında fitre defterlerinin cariye sayısıyla ilgili verdiği bu bilgilerin sıhhatiyle alâkalı önemli bir sorun ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, bu defterlerdeki rakamlar, haremdeki toplam cariye sayısıyla ilgili mevcut verilerle çelişmektedir, zira, bu dönemlere dair elimizde mevcut olan cariye defterlerindeki sayılar, fitre defterlerinde geçen sayıların neredeyse iki katıdır. Hâl böyle olunca, haremdeki bazı cariyelerin fitrelerinin padişah ve hanedan üyeleriyle birlikte ödendiği, bir bölümünün fitrelerinin ise bu uygulamanın dışında bırakıldığı gibi bir tablo ortaya çıkıyor. Ancak burada nasıl bir ölçütün kullanıldığını ve hangi cariyelerin bu toplu ödemenin dışında bırakılıp hangilerinin ne tür bir gerekçeyle ödemeye dahil edildiğini bilemiyoruz. Dolayısıyla bu husus açıklanmaya muhtaç bir konu ve problem olarak önümüzde durmaktadır.

Klasik dönemde haremin konumu, mevcudu ve fitre defterlerindeki cariye sayılarıyla ilgili sorunları ifade ettikten sonra 19. yüzyılda haremin mevcudu konusuna geçilebilir. III. Selim dönemine ait 1799 tarihli bir mevacip defterinde, hem cariye ve ağaların sayısını hem de haremin yapısını bulabiliyoruz. Bu deftere göre Topkapı Sarayı hareminde valide sultan, Şehzade Mustafa, Şehzade Mahmud, Hibetullah Sultan, kethüda kadın, daha önce kethüdalık yapmış olup o sırada görevde olmayan

[355] Temmuz-Ağustos 1719 (Ramazan 1131), *TSMA.d*, nr. 2184, vr. 6a. Temmuz 1720 (Ramazan 1132) fitresi bir önceki sene olduğu gibi 40.000 akçeydi (vr. 30a). Mayıs 1726 (Ramazan 1138) tarihinde de fitre miktarı aynı olup bu defterde de harem mensupları zikredilmemektedir (*TSMA.d*, nr. 2369/9, s 2).

kethüda kadın, vekil usta, kadınefendiler (10 kişi) ve toplam 709 cariye; dârüssaade ağası, başkapıgulamı, mahlûl başkapıgulamı, evlenip şehirde kendi saraylarında yaşayan sultanların ağaları da dahil olmak üzere toplam 241 ağa vardı.

Bu defter ile Eski Saray hareminin sakinlerini ve yapısını da neredeyse eksiksiz olarak ortaya koyabiliyoruz. Eski Saray hareminde geleceğin iki valide sultanı, IV. Mustafa'nın annesi Ayşe Sineperver ile II. Mahmud'un annesi Nakşidil Sultan, kethüda kadın, mahlûl kethüda kadın, kâtibe usta, vekil usta, dikişçiler ustası, hastalar kethüdası kadın, hastalar ustası, külhancı, hekim kadın ve 45 cariye ile baş ağa, başkapıgulamı ve eskisi ile toplam 33 ağa bulunmaktaydı. Bütün bu görevlilerin statüleriyle orantılı olarak mevacipleri olup işin ilginç yanı mahlûl kethüda kadının 500 ve görevdeki kethüda kadının 375 kuruşluk mevacip miktarlarıyla 300 kuruş alan Mihrişah Valide Sultan'dan daha fazla mevacibe sahip olmalarıdır.[356]

Konjonktürel bazı ufak tefek değişiklikler dışında klasik dönem hareminin uzun tarihi boyunca yapısal anlamda fazla bir dönüşüme uğramadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Bununla birlikte saray hareminin 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren geleneksel yapısının dışına çıkmaya başladığı ve harem kadınlarının İstanbul'un sosyal yaşamında öncesiyle kıyas kabul etmez derecede arz-ı endam ettiği açıktır. Söz konusu geleneksel yapıdan harem kadınlarının daha görünür hâle gelişinde bir geçiş ve kırılma noktası olarak II. Mahmud dönemi ön plana çıkmaktadır. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından ve özellikle 1830'lardan sonra padişah hareminin gerçekten de kamuoyunda daha fazla görünür olduğu konusu tartışmasızdır. Nitekim II. Mahmud'un kızlarının düğünlerini İstanbul ve taşra ileri gelenleriyle halkın davetli olduğu günlerce süren eğlencelere dönüştürdüğü bilinmektedir.

---

356 4 Haziran 1799 (30 Zilhicce 1213), *TSMA.d*, nr. 2999/1.

Bu dönüşümün hemen öncesinde muhtemelen Şubat 1825 tarihli olan bir harem mevacip defteri, I. Mahmud dönemine dair yukarıda zikredilen haremin sayısal mevcudu ve teşkilât yapısıyla ilgili verilerle tamamen uyum içerisinde olmanın yanı sıra, klasik ve modern dönemler arasında çok kritik bir eşikteki durumu ortaya koyduğu için de son derece önemli bir kaynaktır. Bu defterdeki verilere göre II. Mahmud'un hareminde 2 şehzade, 5 sultan, 7 kadınefendi, 1 valide sultan (IV. Mustafa'nın annesi Ayşe Sineperver Sultan) ve 467 cariye mevcuttu. Öte yandan defterden, oğlu IV. Mustafa tahttan indirildikten sonra II. Mahmud tarafından Eski Saray'a gönderilmemiş olan Ayşe Sineperver'in 1825 tarihinde bile hâlâ itibarından bir şey kaybetmeksizin haremde yaşamaya devam ettiği anlaşılıyor. Ancak Ayşe Sineperver'in "Sultan Mustafa Han merhumun valideleri kadın hazretleri" olarak tanımlanması, her ne kadar hürmet görüyor olsa da onun valide sultan olarak nitelendirilmediğini göstermesi açısından önemlidir.

Defterde haremdeki cariyeler sonraki dönemlerde olduğu gibi, birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf olarak sıralanmamakta ve sadece kıdemlileri olan ustalar diğerlerinden ayrı tasnif edilmektedir. Kıdemliler, kethüda kadın, saray ustası, hazinedar usta, kadın vekili, çamaşır usta, kahveci usta, kilerci usta, çaşnigir usta, berber usta, ibriktar usta ve başkâtibe olarak zikredilmekte ve daha sonra bu ustaların ikincileri ile diğer cariyeler sıralanmaktadır. Esasında haremdeki bu görevlilerin yüzyıllardan beri görev tanımlarında ve isimlendirilmelerinde fazla bir değişiklik olmaksızın aynı isimler altında varlıklarını sürdürdükleri görülüyor.

Bunlardan sonra kilerci (9 cariye) ve külhancı (8 cariye) cariyeler ile haremde yaşayan Şehzade Abdülhamid Efendi (12 cariye), Abdülmecid Efendi (7 cariye), Fatma Sultan (13 cariye), Saliha Sultan (10 cariye), Mihrimah Sultan (13 cariye),

Atiyye Sultan (8 cariye), Münire Sultan (5 cariye), Ayşe Sineperver Valide Sultan (14 cariye), başkadın (4 cariye), ikinci kadın (3 cariye), üçüncü kadın (5 cariye), dördüncü kadın (6 cariye), beşinci kadın (4 cariye), altıncı kadın (13 cariye), yedinci kadın (3 cariye), külhan kadın (4 cariye), kethüda kadın (5 cariye), diğer ustalar (9 cariye), hazinedar usta (2 cariye), dârüssaade ağası (5 cariye) ve hazinedar ağanın (4 cariye) maiyetindeki cariyeler zikredilmektedir. Hemen hemen hepsinin yaşları küçük olan şehzade ve sultanların maiyetlerindeki cariyeler arasında dadı ve daye kalfalar da mevcut olup bunların yevmiyeleri diğer cariyelerinkinden daha yüksekti.[357] Bu dönemde Nakşidil Valide Sultan vefat etmiş olduğu için defterde onunla ilgili bir kayıt yoktur.

II. Mahmud döneminden itibaren haremin yapısında başlayan dışa dönük yaşama biçiminin Sultan Abdülmecid döneminde öncesiyle kıyas kabul etmez boyutlara vardığı, haremin devletin içerisinde bulunduğu modernleşme sürecinin bir parçası olduğu ve giderek sayısal olarak da büyüdüğü anlaşılıyor. Esasında haremin bu dönemde gösterdiği sayısal büyümenin ufak tefek değişiklikler dışında yapısal bir nitelik arz etmediği, sadece kethüda kadının yüzyıllardan beri haremdeki en yüksek yetkili olma konumunu kaybettiği, muhtemelen Sultan Abdülmecid döneminden itibaren hazinedar ustanın haremin en üst yetkilisi olduğu, bunun dışında haremdeki görevlilerin aşağı yukarı aynı hiyerarşı ile vazifelerini sürdürdüğü ve sadece sayısal büyümeyle de alâkalı olarak her bir görev kategorisindeki vazifeli sayısında büyük bir artış olduğu ifade edilebilir.

Verilen bu bilgiler bir örnek üzerinden ifade edilirse daha anlaşılır olabilir. Meselâ 1825 tarihli deftere göre haremde

---

[357] Bu ilginç ve nadir harem defteri, Taksim Atatürk Kütüphanesi, MC.Yz, nr. B0004'te kayıtlıdır. Dadı ve kalfalar için ayrıca bkz. BOA, *HH.d*, nr. 716. II. Mustafa döneminde daye kadına verilen günlük tayinat için bkz. BOA, *D.BŞM.d*, nr. 830.

hazinedar ustayla birlikte iki hazinedar mevcut iken, 1845'lerde Sultan Abdülmecid döneminde hazinedar sayısı 16'ya çıktı. Bir de cariyeler daha sistematik olarak birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf cariyeler olmak üzere sınıflandırıldı. Birinciden dördüncüye doğru düştükçe sınıflarda bulunan cariye mevcudu artmakta olup en kalabalık sınıfı oluşturan dördüncü sınıf cariyeler, acemiler olarak da adlandırılmaktaydı. Cariyelerin bu şekilde sınıflandırılması yöntemi devletin sonuna kadar aynı şekilde varlığını sürdürdü. Bu dönemde haremde bulunan toplam cariye sayısı da Sultan II. Mahmud dönemindekinin neredeyse iki katına, 847 sayısına,[358] yaklaşık 8 yıl sonraya, 1853 tarihine ait bir defterde de cariye sayısının 896 ile[359] o zamana kadar arşiv belgelerine yansıyan en yüksek ikinci rakama ulaştığı görülmektedir.

Sultan Abdülaziz döneminin başlarında Sultan Abdülmecid döneminde yaşanan aşırılıklara da bir tepki olarak haremde ve bütün sarayda bir tensikat yapılarak mevcudunda azalmaya gidildiği, ancak zamanla bu tasarruf tedbirlerinin unutularak harem mevcudunun yeniden arttırılıp cariye sayısının 900'lere kadar çıktığı yönünde o dönemlerde İstanbul'da yaşayan ve ilişkileri sayesinde sağlam bilgi alma imkânlarına sahip olan Frederick Millingen'in bazı iddiaları vardır.[360] Bu dönemin birinci el kaynakları da Millingen'in iddialarını destekler niteliktedir. Nitekim 24 Ağustos 1861 tarihli, yani Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesinden iki ay sonraya ait bir defterde haremdeki cariye sayısı 587 olarak geçmekte ve bu rakam yukarıda verilen 896

[358] BOA, *Darphane Def.*, nr. 46, s. 4-48. Bu döneme ait bir başka tarihsiz defterde haremdeki cariye sayısı 715 olarak görülmektedir (BOA, MB, 66/20).

[359] BOA, *HH.d*, nr. 716.

[360] Frederick Millingen (Kıbrıslızade Osman Seyfi Bey), *La Turquie sous le Règne d'Abdul-Aziz*, 1862-1867, Paris 1868, s. 299. Bu metni tercüme eden Selami Varlık'a teşekkür ederim.

rakamıyla kıyaslandığında neredeyse %30'luk veya diğer bir ifadeyle yaklaşık üçte birlik bir azalmaya işaret etmektedir.[361]

Tarihsiz, ancak 1863 yılının başlarına ait olması gereken diğer bir harem defteri de Millingen'in verdiği bilgilerle uyum içerisindedir. Tam da cariye sayısının sınırlandırılmasından vazgeçilip tekrar çoğalmaya başladığı yıllara denk gelen bu defterden, haremde toplam 834 cariyenin olduğu ve Pertevniyal Valide Sultan'ın maiyetinde de 56 cariyenin bulunduğu anlaşılıyor. Her iki rakam da, yani hem haremin mevcudu hem de valide sultanın özel maiyetinde bulunan cariyelerin sayısı Bezmiâlem Valide Sultan dönemine nazaran daha düşüktür; ancak Sultan Abdülaziz döneminin başındaki verilere göre de neredeyse yine %30'luk bir artışı[362] ve Millingen'in ifade ettiği haremin mevcudunun yükselişe geçtiği bir tarihi temsil etmektedir.

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle ilgili olaylar sırasında haremde de büyük bir kargaşa ve paniğin yaşandığı ve padişah haremindeki pek çok cariyenin kaçarak şehirdeki *tanıdıklarının* yanlarına sığındıkları anlaşılıyor. İşi daha da ilginç hâle getiren ise yapılan soruşturma esnasında saraydaki görevlilerin cariyelerin nerede olduklarını bilmediklerinin ortaya çıkmasıydı. Yanlarına sığındıkları *tanıdıklarının* büyük çoğunluğunun daha önce haremde yaşayıp uygun birisiyle evlendirilmiş olan *saraylı* dediğimiz eski cariyeler olması da anlamlıdır, zira, başka nereye gidebilirlerdi ki. Bu kayıtlar, haremde 15 adet gibi hiç de azımsanmayacak sayıda 12 yaşından küçük cariyenin bulunduğu gerçeğini ortaya koymaktadır ki,[363] cariyelerin hareme girme yaşının bazen 5'e kadar inebildiğini de ifade etmemiz

---

[361] BOA, *HH.d*, nr. 14162. Yine tarihsiz, ancak Sultan Abdülaziz döneminin başlarına ait olduğu anlaşılan bir defterde haremde 565 cariye ile 204 ağanın mevcut olduğu görülmektedir (BOA, MB, 112/146).

[362] BOA, *HH.d*, nr. 15678.

[363] BOA, MB, 180/59.

gerekir.[364] Bu kaydı ilginç kılan ise söz konusu küçük yaştaki cariyelerin uluslararası baskılarla esir ticaretinin hayli sınırlandırıldığı modernleşme döneminde hareme alınmış olmalarıydı.

Cariye mevcudu içerisinden bizzat valide sultanın maiyetine verilenlerin sayısı zamana ve zemine göre değişkenlikler gösterebilir. Nitekim Sultan Abdülmecid döneminde bizzat Bezmiâlem Valide Sultan'ın hizmetine tahsis edilen cariyelerin sayısı önceleri 35 iken[365] daha sonra bu sayının 91'e kadar çıktığı,[366] Pertevniyal Valide Sultan'ın haremin başı olduğu dönemde kendi maiyetinde bulunan cariyelerin de 90 civarında olduğu anlaşılıyor.[367] Mevcut veriler, validenin kendi maiyetine almış olduğu cariyelerden bazılarını zaman zaman değiştirip yerlerine yenilerini aldığını, bu değişikliklere uygun olarak defterlerdeki kayıtların yeniden düzenlendiğini, hatta, bazı cariyeleri artık Eski Saray görevini üstlenen Topkapı Sarayı'na göndermiş olması da,[368] davranışlarını beğenmediği cariyeleri bir yerde bu şekilde cezalandırdığını göstermektedir. Çünkü, cariyelerin yer veya sınıf değiştirmesi de valide sultanın iradesiyle olurdu.[369] Değişiklikler sıradan bir yer veya statü değişikliği olmayıp doğal olarak bunların bir de mali boyutu vardı, yani, validenin rütbe ve statüsünü düşürdüğü cariyelerin maaşları da azaltılırdı.[370] Bununla birlikte valide sultanla bazı cariyeler arasında çok yakın bir ilişkinin geliştiği, onları

[364] Atilla Çetin, "Muhtaç Bir Cariyenin Sultan III. Selim'e Arzuhali", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 27, Mart 1989, s. 37-39.

[365] BOA, *Darphane Defteri*, nr. 45.

[366] BOA, *Darphane Defteri*, nr. 46.

[367] Pertevniyal'in maiyetindeki cariyelerin listesi için bkz. 13 Eylül 1866 (1 Eylül 1282), BOA, MB, 112/2.

[368] Bu ilginç liste için bkz. 13 Eylül 1866 (1 Eylül 1282), BOA, MB, 112/4.

[369] 13 Eylül 1866 (1 Eylül 1282), BOA, MB, 112/5; 112/25; 112/27; 112/42; 116/49; 126/82.

[370] 13 Eylül 1866 (1 Eylül 1282), BOA, MB, 112/27.

evlâtları yerine koyduğu ve yetişmeleriyle özel olarak ilgilendiği durumlar da olurdu.[371]

Haremdeki cariyeler belli bir hizmet yılını doldurduktan sonra istemeleri hâlinde kendilerine uygun bir eş bulunup evlendirilirlerdi. Buna *çırak* veya *çerağ olmak* denir, bu süreç sonunda haremden çıkıp şehre, kendi evlerine yerleşirlerdi. Bu gibi kadınlara *sarayî* veya *saraylı* denirdi. Bir şekilde haremle irtibatlarını sürdüren saraylılar, hayatta önlerine çıkan sorunlarına çözüm bulabilmek amacıyla zaman zaman bu ilişkilerini kullanmayı da ihmal etmezlerdi.[372] Nitekim tarihsiz, ancak Sultan Abdülmecid dönemine ait olması kuvvetle muhtemel bir belgede, valide sultanın çerağ etmiş olduğu cariyelerden saraylı Hüsnişeb Hanım, valide sultana başvurarak eşinin kuyumcular ihtisabı, Valide Hanı damgası veya hancılar kethüdalığı gibi memuriyetlerden birisiyle kayırılmasını istedi, başvurunun iletildiği Bâbıâli'nin girişimleri neticesinde eşinin kuyumcular ihtisabına atanması kararlaştırıldı.[373] Örnekleri çoğaltılabilecek olan bu gibi başvurular, cariyelerle valide sultan veya diğer kadınlar arasındaki ilişkinin haremden çıkmakla sona ermediğini ve bir yerde hayat boyu devam ettiğini göstermesi açısından ilginçtir.

Valide sultanların maiyetlerindekiler her zaman bu şekilde nimetlere gark olmaz, bazen de sonları gayet feci olabilirdi. Nitekim III. Selim tahttan indirildikten sonra annesi Mihrişah

---

[371] Muhtemelen çok neşeli olduğu için Eğlence lakabı verilmiş olan cariyesi Emine Hanım'ı evlâdı yerine koyan Gülnuş Sultan, onu Silahdar Mehmed Ağa ile evlendirdi (Silahdar, "Nusretname", s. 670).

[372] Bu konuda geniş bilgi için bkz. B.İ. Argıt, *Harem-i Hümayun Cariyeleri.* Bezmiâlem Valide Sultan'ın kâtipliğini yapmış olan Zernüma Kalfa'nın bir göreve atanmasını istediği eşi Ahmed Enveri Efendi Gelibolu Mutasarrıflığı'yla kayırıldı (19 Ocak 1854/19 Rebiülâhir 1270, BOA, HH.İ, 11/24; BOA, MB.İ, 12/30).

[373] BOA, HAT, 682/33217 ve A.

Sultan'ın kethüdalığını yapmış olan Yusuf Ağa'nın 26 Haziran 1807 tarihinde öldürülüp başının Bâb-ı Hümayun önünde sergilendiğini,[374] yine IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesinden sonra annesi Ayşe Sineperver'in kahvecibaşısı Abdurrahman Efendi,[375] baş ağası Nezir Ağa,[376] Dârüssaade Ağası Mercan Ağa, dadı kadın, kethüda kadın ve 18 cariyenin[377] III. Selim'in katledilmesi olayında rolleri olduğu gerekçesiyle II. Mahmud döneminde öldürüldüklerini biliyoruz.

Valide sultanın vefatıyla birlikte maiyetinde bulunan cariyelerle ağaların iktidarda olmanın verdiği imkânlardan önemli ölçüde uzaklaştıkları, onların hepsini bir arada tutmakta olan "velinimet"lerinin aradan çekilmesiyle beraber o zamana kadar vermiş oldukları hizmetlerin hürmetine yavaş yavaş başka işlere atanmalarını talep ederek kadronun dağıtıldığı anlaşılıyor. Bezmiâlem Valide Sultan'ın ölümü bu anlamda iyi bir örnektir. Validenin Kahvecibaşısı Ahmed Efendi, Zaptiye Meclisi üyeliğine;[378] kayıklarının reisi olan Musa Ağa da kendi isteğiyle Üsküdar Büyük İskele Kayıkçıları Kethüdalığı'na[379] getirildi, ayrıca, en yakınındaki hazinedar, çamaşırcı, çaşnigir, ibriktar, kahveci, kutucu, kilerci ustalarla birlikte toplam 23 cariyesi,

---

[374] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, II, 820 vd; *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, haz. Kemal Beydilli, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2013, s. 178.

[375] *Şânî-zâde Târîhi*, I, 46; *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, s. 114.

[376] *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, s. 113.

[377] *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi, 1806-1810 İsyanları, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 57.

[378] 28 Ağustos 1854 (4 Zilhicce 1270), BOA, MB.İ, 13/113; BOA, MB, 47/72.

[379] 2 Haziran 1854 (6 Ramazan 1270), BOA, MB.İ, 13/4.

6 ağa ve 25 hademesi çerağ edildi.[380] Zaman zaman belirtildiği üzere, cariyelerin çocuklu olanları Eski Saray'a gönderilir, geri kalanları ise padişahın, valide sultanın veya diğer hanedan üyelerinin hizmetlerinde istihdam edilmek üzere haremde bırakılırdı.[381]

[380] BOA, MB, 102/79.

[381] *La Motraye Seyahatnamesi*, s. 362-63. Ayrıca bkz. 13 Şubat 1884 (1 Şubat 1299), BOA, MB.İ, 130/207.

Modernleşme Döneminde Valide Olmak

19. yüzyılda özellikle Sultan Abdülmecid döneminden itibaren valide sultanların ve dolayısıyla da harem kadınlarının dışarıya dönük yaşama tarzlarının yaygınlaştığı ve kadınların İstanbul sokaklarında daha fazla görünür olduğu açıktır. Aşağıda izah edileceği üzere, yaşadığı dönemin de etkisiyle daha dışa dönük bir hayat süren ve oğluyla veya kendi maiyetiyle seyahatlerde bulunan Bezmiâlem Valide Sultan'ın önceki dönemlerin valide sultanlarına nazaran İstanbul kamuoyunca daha bilinir olduğu ifade edilebilir. Belki bundan dolayıdır ki, o dönemde bazı kimseler valide sultanın peçe takmama imtiyazına sahip olduğunu ileri sürerlerse de bunun böyle olmadığı ve Bezmiâlem'in bu anlamda harem gelenekleri dışına çıkmadığı açıktır. Sultan Abdülmecid döneminde 1844'te İstanbul'a bir seyahat yapmış olan Charles White'nin de dediği gibi, onu diğer hanımlardan ayıran yegâne fark "peçesinin âlâ ve şeffaf müslinden yapılmış olmasıdır".[382]

Bezmiâlem ile yanındaki cariyeleri kayıkla denizden gittikleri Tarabya Köşkü'ne çıkarken defalarca gördüğünü belirten Charles White, bir keresinde İngiliz korvetinin kaptanı Mitchel'in mürettebatını sıraya dizdikten sonra top atarak valideyi selâmladığını, bir diğerinde kendisi Napoli maslahatgüzarı

---

[382] Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of The Turks in 1844*, Henry Colburn, London 1846, III, 3.

Matarano ile Hayratiye köprüsü üzerindeyken maiyetiyle birlikte Eyüpsultan'da ibadet edip zengin bezemelerle süslü yedi çifte kayığıyla dönen valide sultanı altın saçaklı, mor renkli bir kadife halının üzerindeki işlemeli minderlerde oturur vaziyette gördüğünü, ayrıca, valide sultanın karşısında hazinedarıyla kethüda kadının sırtları kürekçilere dönük olarak oturduğunu ve arka tarafında iki ve önde de bir lalanın bulunduğu kayığın bir dümenci tarafından yönlendirildiğini ifade eder. Ancak White'nin kafesli ve köşklü saltanat kayığının içerisinde seyahat eden valide sultanla ilgili olarak verdiği bu ayrıntılı bilgileri kesinlikle ihtiyatla karşılamak gerekir, zira kendisinin ve maiyetinin köprünün üzerindekiler tarafından rahatlıkla görüleceği kesin olduğu halde valide sultanın bu derece pervasız davranması 19. yüzyılın ortalarında bile olsa teamüllere ve harem kurallarına aykırıdır.

Kayık köprünün altından geçerken şapkalarını çıkarıp valideyi selâmladıklarını belirten White'nin Avrupa nezaket kurallarını bilen valide sultanın gözlerini kaldırıp saygı gösterilerine karşılık verdiğini ifade etmesi de bu bağlamda bir yakıştırmadan ibaret olup inandırıcı olmaktan uzaktır. Ancak maiyetiyle ilgili verdiği bilgiler, 19. yüzyılın ortalarında valide sultanın şehir içi seyahatlerinin mahiyetini göstermesi açısından önemlidir. Valide sultanın yedi çifte kayığı dışında maiyetinde beş kayık bulunduğunu, beş çifte kürekli ve dışı siyah boyalı, kenarı sarı çizgili olan birinci kayıkta dârüssaade ağası, oda lalası, hazinedarbaşı ve arkalarında da birisi ağaya şemsiye tutan iki genç lala olduğunu belirtmektedir. Diğer dört kayığın her birinde ise altın saçaklı, koyu kırmızı ihramlar üzerinde oturan yedişer genç kız ile onlara şemsiye tutan ikişer zenci harem ağası bulunmaktaydı.[383]

Bezmiâlem'in esasında modern dönemin bir valide sultanı olarak oğlunun iktidarının bir parçası olarak işlev gördüğü

[383] C. White, *Three Years in Constantinople*, III, 3-5.

anlaşılıyor. 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması ve Bektaşiliğin gözden düşmesinden sonra Mevlevilerin ön plana çıktığı ve devletle ilişkilerinin hayli iyi olduğu bilinmekte olup II. Mahmud'un kızlarının düğünlerine ve İstanbul'daki büyük kutlamalara çağırması şeklinde Konya'daki Çelebi Efendi'yle ilgili oluşturulan bu gelenek oğlu Sultan Abdülmecid tarafından da sürdürüldü. Bezmiâlem, 1847 yılında bir şenlik münasebetiyle davet edilen Çelebi Efendi'nin İstanbul'a gelmesi üzerine ağasını göndererek hem hoşgeldin dileklerini hem de davete icabet etmesinden duyduğu memnuniyeti iletti. Valide sultanın ilgisinden çok memnun olduğu anlaşılan Çelebi Efendi, dua ve memnuniyetlerini bildirir bir mektupla Bezmiâlem'e karşılık verdi.[384] İkili arasındaki bu mektuplaşma ve ilişki biçimi, valide sultanın oğlunun iktidarını bütünleyici bir görev ifa ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Valide sultanın padişahın gücünün önemli bir parçası olma hâli kamuoyu tarafından da bilindiği için dönemin şair ve bürokratları önemli gün[385] ve bayramlarda[386] yazıp süsledikleri ve takdim ettikleri şiirlerle Bezmiâlem'in ilgisini çekmeye çalışır ve ihsanlarını beklerlerdi. Ayrıca 14 Temmuz 1849 tarihinde Taksim Topçu Kışlası'nı ziyaretleri olayında olduğu gibi, Bezmiâlem'in zaman zaman oğlu Sultan Abdülmecid ile beraber bu tür seyahatlere çıkması ve seyahat esnasında yol üzerinde toplanmış olan halkla askerlere gelenek olduğu üzere birtakım ihsanlarda bulunması bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu ziyaretin asıl ilginç ve şaşırtıcı olan yanı ise padişah ile valide sultan

---

384 11 Eylül 1847 (30 Ramazan 1263), MB, 2/33.

385 Nuri isimli bir şair, yazıp güzel bir hat ile levha hâline getirdiği Bezmiâlem'in Hicri yeni yılını kutlayan şiirini valide sultana takdim etmişti (9 Aralık 1847/1 Muharrem 1264, TSMA, G.Y, nr. 779-3). Bu şiirin metni için Ek 5'e bakınız.

386 Muhtemelen Çapanoğlu Abbas Hilmi Paşa'nın yazıp levha halinde valide sultana takdim ettiği Kurban Bayramı'nı kutlayan şiirinin (Ocak 1843, TSMA, G.Y, nr. 815) metni için Ek 6'ya bakınız.

adına dağıtılan paraların kendi tahsisatlarından değil, Maliye Hazinesi'nden karşılanmış olmasıdır.[387]

Pertevniyal de selefi Bezmiâlem gibi çeşitli vesilelerle İstanbul'daki bazı resmi faaliyetlere katılırdı. Osmanlı Devleti, 1851'de Londra'da düzenlenen uluslararası serginin ardından 1855 Paris ve 1862 Londra sergilerine katıldıktan sonra 1863'te İstanbul Sultanahmet'te Sergi-i Umumi-i Osmani adlı ulusal bir sanayi sergisi düzenlemeyi başarmıştı. Yaklaşık 150.000 kişinin ziyaret ettiği tahmin edilen bu sergiyi hazırlık ve sergi aşamalarında iki kere gezmiş olan Pertevniyal Valide Sultan, serginin düzenlenmesinde büyük rolü olan Maliye Nazırı Mustafa Fazıl Paşa ile emeği geçenlere hediye ve mücevherler ihsan etti. İkinci ziyaretini 12 Mart 1863 Çarşamba günü yanında altı yaşındaki torunu Yusuf İzzeddin Efendi ile harem mensupları olduğu halde gerçekleştirdi.[388] Ziyaretin Çarşamba günü yapılma nedeni Çarşamba ve Cumartesi günlerinin kadın ziyaretçilere ayrılmış olmasıydı. Kadınların sergiye ilgisinin giderek çoğalması ve belirlenen iki günün yeterli gelmemesi üzerine Pazartesi de bunlara eklenerek haftanın üç günü kadın ziyaretçilere tahsis edilmiş oldu.[389]

Pertevniyal'in bu bağlamda değerlendirilebilecek faaliyetlerinden biri de Mehmed Ali Paşa isyanından sonra uluslararası

---

387 BOA, A.MKT.DV, 17/21.

388 Valide sultan, sarrafının tuttuğu yıllık gider defterine göre, 15 Aralık 1862 tarihinde sergi için 50.000; 15 Mart 1863 tarihinde de Mustafa Fazıl Paşa ile diğer görevlilere verilmek üzere toplam 160.210 kuruşu sarraftan almış (Dolmabahçe Müzesi Arşivi, E.I, nr. 70) ve bu ziyaret esnasında sergi komisyonu başkanı Mustafa Fazıl Paşa, üyeleri Nazım Bey ile Azmi Bey'e birer murassa kutu hediye edip askerlere de ihsanlarda bulunmuştu (15 Mart 1863/24 Ramazan 1279, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 591, s. 1). Pertevniyal'in ikinci ziyareti için ayrıca bkz. 13 Mart 1863 (22 Ramazan 1279), *Tercüman-ı Ahval*, nr. 259, s. 1.

389 3 Nisan 1863 (13 Şevval 1279), *Tercüman-ı Ahval*, nr. 267, s. 2; 13 Şevval 1279, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 603, s. 1.

bir sorun haline gelen Mısır'ın bir Osmanlı toprağı ve valisinin de bir Osmanlı memuru olduğunu uluslararası kamuoyuna göstermek amacıyla 4 Nisan 1863 tarihinde yapılan Cuma selâmlığının ardından Mısır seyahatine çıkan oğlu Sultan Abdülaziz'i yolculamak üzere daha önce Mısır Valisi İsmail Paşa'nın padişaha hediye ettiği Feyz-i Cihad vapuruna kadar gitmesidir. Esasında valide sultanın gemiye kadar gidip oğlunu yolculadığına dair bir bilginin dönemin gazetelerine yansımadığı görülmekte ve bir belgede geçen "Mısır canibine teşrif-i şâhânede Feyz-i Cihad nam vapur-i hümayunu teşrif-i aliyyeleri" şeklindeki ibare[390] vapura kadar gidip padişahı yolculayanlar arasında Pertevniyal Valide Sultan'ın da bulunduğunu göstermektedir.

Çok uzun kıyılara sahip olduğu hâlde pek de güçlü olmayan Osmanlı donanmasının gemi sayısını arttırmak amacıyla masraflarını bizzat üstlenerek yaptırttığı Tersane'deki Taş Tezgâh'ın temel atma törenlerine katılıp bahriyenin ileri gelenlerine ihsanlarda bulunan Pertevniyal Valide Sultan'ın Tersane'yi ve bahriyeyi çok önemsediği, temel atma töreninden dört ay önce buraya gelip kapudan paşa ile ileri gelen komutanlara pırlanta mahfaza ve zarflar hediye etmesinden ve askerlere ihsanlarda bulunmasından anlaşılıyor. Esasında dönemin basını valide sultanın törene katılmasını bilinçli veya bilinçsiz olarak yine gözden kaçırırsa da bir belgede geçen "Tersane-i Âmire'de inşasına bed' olunan Taş Destgâh'ın temel vaz'ı günü teşrifleri..." ibaresi, Pertevniyal'in törene katıldığına göstermektedir.[391]

---

[390] Valide sultan atiyye olarak dağıtmak üzere sarrafı Mihran Bey'den 150.000 kuruş almıştı (3 Nisan 1863/13 Şevval 1279, Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 70). Mısır seyahatinin siyasi boyutuyla ilgili tartışmalar için bkz. Sinan Kaya, "Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır Seyahati", İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

[391] Pertevniyal'in temel atma töreni için sarrafı Mihran Bey'den 2 Şubat 1864 tarihinde 128.570 kuruş aldığı görülüyor (Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 70).

Sadrazam, kapudan paşa ve ileri gelen komutanlar törenin ardından ortak bir yazıyla Pertevniyal'e şükranlarını ilettikleri gibi, ayrıca, bu yazının içeriğini de kamuoyuyla paylaşırlar.[392] Valide sultanın donanmaya olan ilgi, destek ve ziyaretlerini sonraki dönemlerde de sürdürdüğü anlaşılıyor.[393]

Bu örneklerin de gösterdiği gibi, devletin modernleşme yönünde ortaya koyduğu irade, haremin yapısı ve burada yaşayanların hayat tarzı üzerinde de etkili oldu, valide sultanın ve genel olarak da hanedan üyeleri ile harem halkının İstanbul kamuoyunda görünürlüğü ve söz konusu edilmesi giderek arttı.

[392] 5 Şubat 1864 (26 Şaban 1280), *Takvim-i Vekayi*, nr. 734, s. 1; 25 Şaban 1280, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 806, s. 1-3.

[393] "Bâ-irade-i hazret-i ismetpenahi Talia nâm vapur-i hümayunu teşrif-i aliyyelerinde..." (13 Nisan 1864/6 Zilkade 1280, Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 67).

Son Valide Sultan: Şevkiefsar ve Yaşadığı Trajedi

İlgili kısımda da açıklandığı üzere, Sultan Abdülmecid'in ikinci kadını ve V. Murad'ın annesi olan Şevkiefsar Valide Sultan, Çerkes asıllı olup 1820 yılında doğduğu ve bu durumda eşinden üç yaş büyük olduğu tahmin edilmektedir. Kendisi dobra, açık sözlü, tuttuğunu koparan, ısrarcı ve kolay etki altında kalabilen oğluna düşkün bir kadındı. Oğlu Murad'ın 30 Mayıs 1876 tarihinde bir ihtilâl neticesinde tahta geçmesi üzerine valide sultan olduğunu, ancak kısa süre içerisinde yaşanan kanlı olaylar V. Murad'ın zaten hassas olan sinirlerini daha da bozduğu için bir ömür boyu beklediği iktidar ve güzel günlerin uzun sürmediğini ve yaklaşık üç aylık bir sürenin sonunda 31 Ağustos 1876 tarihinde iktidarla birlikte oğlunun akıl sağlığını da kaybettiğini biliyoruz. Âdeta iktidara gelmeleriyle eş zamanlı olarak başlayan olumsuzluklar vefat edeceği 1889 senesine kadar tabir caizse artarak devam etti. V. Murad tahttan indirildikten sonra kendisi, annesi, çocukları ve eşleri geri kalan ömürlerini sıkı bir kontrol altında ikmal etmek üzere Çırağan Sarayı'nda ikamete mecbur edildiler.

V. Murad'ın dışarıdaki taraftarları zaman zaman padişahı Çırağan Sarayı'ndan kaçırıp tekrar tahta çıkarmak amacıyla bazı girişimlerde bulunurlar. Sabık padişah hasta olduğu için doğal olarak bu girişimlerin içerideki muhatabı olarak Şevkiefsar Valide Sultan ismi ön plana çıktı, önemli bir kısmı iradesi ve bilgisi dışında gelişmesine rağmen bu tür rivayetlerin valide sultanın

kamusal kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı açıktır. 5 Aralık 1876'da kadın kıyafeti ile Çırağan Sarayı'na girip V. Murad'ı Odesa üzerinden Avrupa'ya kaçırarak hastalığı iyileştikten sonra tekrar tahta geçirmek isteyen dışarıdaki grubun faaliyetlerinden valide sultanın büyük bir ihtimalle haberi olmasa bile sorgu esnasında sürekli onun ismi zikredilir. Oysa, aşağıda izah edileceği gibi, o sırada oğlunun hastalığıyla uğraşan Şevkiefsar'ın ciddi bile olsa böyle bir girişime ayıracak zamanı yoktu. Girişimden haberdar olup grubun arasına adamını yerleştiren ve kadın kıyafetiyle saraya girmeleri konusunda adamı vasıtasıyla grubu yönlendiren II. Abdülhamid, muhtemelen V. Murad ile annesinin isimlerinin böyle bir olayla birlikte anılmasından gayet memnundu. Halbuki, olayın elebaşılarından olup bir ara İngiliz sefaretinde görev yaptığı bilinen Osmanlı uyruklu İstavridi, sorgusunda valide sultanın bu girişimden hiçbir şekilde haberdar olmadığını ifade etmişti.[394]

Muhtemelen daha sonra ifadelerini almak için gelen mâbeyncilerden duyduğu bu olayla ilgili Şevkiefsar'ın kime yazıldığını belirleyemediğimiz 12 Aralık 1876 tarihli bir mektubunda geçen "bundan birkaç gün evvel kapımıza bir takım Çarlılar gelmişler, tutup zaptiyeye götürmüşler, güya efendimizi ve Selahaddin Efendi'yi Rusya'ya kaçıracaklarmış da memurlar tutmuşlar.

[394] Temyiz Mahkemesi fezlekesine göre olay şöyle gelişir: Maliye Nezareti kâtibi Hüsnü, İcra Cemiyeti kâtibi Mehmed, İngiltere sefaretinde görev almış Osmanlı uyruklu İstavridi ve Leh mültecilerinden Jüli, V. Murad ile oğlu Selâhaddin Efendi'yi saraydan kaçırmak üzere bir plan yaparlar. Çok inandırıcı olmasa da, Dolmabahçe'de rastladıkları ve planlarını açtıkları Ârif Bey ve Ahmed Bey'in konuyu saraya iletmeleri üzerine Tahir Ağa, sarayın isteği doğrultusunda Mehmed Bey adıyla gruba dahil olur, Tahir Ağa'nın yönlendirdiği Hüsnü Efendi ile Jüli kadın kıyafetiyle saraya girerlerken yakalanırlar. İstavridi, mahkemede valide sultan ile dairesi halkının kesinlikle bu işten haberleri olmadığını ifade ederken, sarayın direktifiyle katıldıkları grubu jurnalleyen Ârif Bey ile Ahmed Bey'in planı valide sultanın istediğini belirtmeleri ilginç ve câlib-i şüphedir (İ.H. Uzunçarşılı, "Beşinci Murad'ı Avrupa'ya Kaçırma Teşebbüsü", *TTK Belleten*, Sayı 37, Ankara 1946, s. 195-209).

Allah akıl versin, Sultan Murad'ın millete ne ihaneti vardır ki hasmı olan Rusya'ya kaçsın, vallahi buna kahkaha ile gülmelidir, ol kadar. Hem kendileri bu desiseyi yapmışlar ve hem de bizim üzerimize atmışlar, bari yaptılar yapacak, yolunda yapaydılar. Ne faide bu desiseyi herkes anlamışlar, utansınlar, Allah onları daha cihana rezil etsin. Zavallı biz, ağzımız kapalı, bir şeyden haberimiz yok, kend[i] derdimizle, bunların da işi kalmamış da böyle fesadlıkla uğraşıyorlar, ortalığa baksın daha iyidir.

Evlâdım ne yapmıştır ki kaçsın, kapıların miftahı memurlarda ve etrafımız kordon olduğu cihan işitmiş de bu Çarlılar duymamışlar mı? Böyle serbesti, biz içeriye gireceğiz demişler gün ortası, böyle şey olur mu? Zaptiye miralayı hiç gelmeyip o gün kapının önünde oturup heman Çarlılar geldiği anda yasaktır deyip badehu eline ayağına bakıp ve yüzünü açıp baktıktan sonra hiçbir şey demeyip arabaya bindirip mâbeyne götürmesi bu ne rezalettir ki kendi işine bakmayıp müfsidlikte geziyor. Vallahi pek büyük ayıptır, doğrunun muini Allah'tır. Bizim böyle şeylerden haberimiz yoktur, dilerim Allah'tan her ne ki bize fenalık tertip ediyorlar ise kendi başlarına getirsin..." şeklindeki ifadeleri,[395] bu konuyla ilgili bilgilerinin olmadığını ortaya koyuyor.

---

[395] Valide sultanın mektubu şu cümlelerle devam eder: "...Artık bu dünyada bizim başımıza gelmeyen kalmadı, cümlesi Cenab-ı Hakk'ın cilvesidir. Allah şerlerinden bizi ve sizi muhafaza buyursun da sabrını da ihsan eylesin. Âmin! Doğrusu tahammül olunacak şeyler değildir. Allah! Allah! Allah! Ol-kadar. Böyle bir hasta nereye kaçar ve hem iyi olsun niçin kaçacaktır. Cuma günü ikinci ve üçüncü kurenası istifsara geldiler, efendimiz de yüzlerine bakmayıp heman 'validem neredededir' diyerek heman uzun yola girdi, onlar da bakakaldılar. Sonra giderlerken ikisine dedim ki 'canım geçende kapımıza birtakım tebdil-i kıyafetle erkekler gelmiş diye işittim, onlar kimler imiş, bizim kordon altında olduğumuzu işitmemişler mi' diye sordum. İkinci kurena 'bilmiyorum efendim' dedi; üçüncü 'evet efendim, birtakım kalpazan adamlar imiş, derdest olunup taht-ı istintaktadırlar, ne olduğu daha belli değildir' cevabını verdi. Ben de karşılık 'burası saray değil mi, şehir evi midir ki kalp adamlar geliyor, vallahi şaştım, taaccüb olunacak şeylerdir' dedim. Allah bilir efendim, mahcup oldular, şöyle ki ziyade cevaba muktedir olamadılar, çıkıp gittiler. Vay yazıklar olsun, biraderlik böyle mi olur. Maazallah şerlerinden..." (BOA, YEE, 22/84;

V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için bir araya geldiği iddia edilen diğer bir komite de Cleanti Scalieri-Aziz Bey Komitesi'ydi. Liderliğini üstad mason Cleanti Scalieri'nin üstlendiği komitenin Şevkiefsar'ın cariyesi Nakşibend Kalfa, Evkaf Nezareti memuru Aziz Bey ve Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi muavini Ali Şefkati Bey'den oluştuğu ve Çırağan Sarayı'nın su yollarından V. Murad'ı kaçırıp tekrar tahta geçirmeyi amaçladığı ileri sürülmektedir. Ali Suavi ve Çırağan Olayı araştırılırken ortaya çıkarılan bu komiteyle ilgili tutanaklarda, Scalieri ile Ali Şevkati'nin su yollarından birkaç kez saraya girip valide sultan ve V. Murad'la iletişime geçtiği, operasyon masrafları için komitenin saraydakilerden yaklaşık 2.000 lira aldığı, İstanbul'un değişik yerlerine V. Murad'ın padişahlığını isteyen bildiriler astırdığı ve Ortaköy Camii'nde II. Abdülhamid'e suikast planladığı iddia edilmektedir. Tutanaklarda yer alan komitenin faaliyetleriyle ilgili bilgiler çelişkili olup inandırıcı değildir. Neticede yurt dışına kaçan Scalieri, Nakşibend Kalfa ve Ali Şefkati Bey'in dışındaki komite üyeleri yakalanıp çeşitli cezalara çarptırıldılar.[396]

Ali Suavi Olayı savuşturulduktan sonra konuyu ciddi bir biçimde ele alan Mehmed Sadık Paşa başkanlığındaki hükümet, V. Murad ile annesi Şevkiefsar'ın durumlarını ve bir daha böyle bir isyan ateşinin yanmaması için nelerin yapılması gerektiğini masaya yatırır. Hükümete göre, V. Murad'ın dairesi halkından dışarıdaki isyancılara en büyük yardımı yapan Şevkiefsar Valide Sultan olup onun İstanbul'da kalması bu tür olayların sürmesine neden olabileceği ve eski bir padişah annesi olduğu için de sıradan bir suçlu gibi İstanbul'dan uzaklaştırılması uygun olmayacağı için bu durumda en uygun yol onu Hacc'a göndermekti. V. Murad için hükümetin düşündüğü

İ.H. Uzunçarşılı, "Beşinci Murad ile Oğlu Salâhaddin Efendi'yi Kaçırmak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağan'a Girmek İsteyen Şahıslar", *TTK Belleten*, Sayı 32, Ankara 1944, s. 589-597).

[396] İ.H. Uzunçarşılı, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *TTK Belleten*, Sayı 30, Ankara 1944, s. 245-328.

çare ise eski padişahı Topkapı Sarayı'nda mevcut "mahfuz ve mazbut mahaller"de, yani şimşirlikte veya Kütahya, Isparta ya da Sivas'ta ikamete mecbur etmekti.[397] Hükümetin bu önerileri muhtemelen II. Abdülhamid tarafından uygun bulunmamış veya bu tedbirlerin bazı sakıncalı yönleri görülmüş olmalı ki uygulanmadı; ancak bu karar bile V. Murad'la ilgili bir sorun gündeme geldiğinde hükümetin ve padişahın aklına gelen ilk ismin Şevkiefsar Valide Sultan olduğunu gösteriyor.

Bir Annenin Çaresizliği: Hasta Bir Evlâtla Yaşamak

Buraya kadar hükümetin bakış açısı ve belgelerine yansıyan tablo ortaya konuldu, şimdi ise Çırağan Sarayı'nın kalın duvarları arkasında aklını büyük ölçüde yitirmiş olan oğluyla birlikte çetin bir yaşam savaşı veren Şevkiefsar'ın yazmış olduğu bazı mektuplara yansıyan ayrıntılar bağlamında madalyonun bir de öbür yüzüne bakalım, diğer bir ifadeyle, II. Abdülhamid ve hükümet tarafının bakış açısıyla herşeyin sorumlusu olarak görülen valide sultanın bir insan ve anne olarak yaşadıklarına. Uzunçarşılı'nın bir kısmını yayımladığı mektupları incelendiğinde Şevkiefsar'ın oğlu tahttan indirildikten sonra uzun bir süre onun hastalığıyla ilgilendiği ve çok zor günler geçirdiği görülür.

Dışarıda iktidar oyununun tüm hızıyla hükmünü sürdürdüğü bir dönemde Çırağan Sarayı'nda hayli olumsuz şartlar içerisinde bir varolma mücadelesi ve büyük bir trajedi

---

[397] "Sultan Murad dairesi halkından ikaz-ı fitneye en ziyade haris ve münhemik olan müşarünileyhin validesi olmasıyla bunun burada kalması mahzur ve mazarrattan sâlim olamayacağından ve kendüsinin buradan bir tarafa gönderilmesi lâzım gelür ise de hânedan-ı celilü'l-unvan-ı cenab-ı velinimete mensubiyeti cihetiyle hakkında sairleri gibi muamele olunması lâyık ve münasip olmıyacağından îfay-ı fariza-i hacc-ı şerif etmek vesilesiyle kendüsinin taraf-ı eşref-i hazret-i hilâfet-penâhilerinden canib-i Hicaz'a îzam buyurulması" (İ.H. Uzunçarşılı, "Beşinci Sultan Murad'ın Tedâvisi...", s. 358-59; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, II, 770-71).

yaşanmaktaydı. Mayıs ayındaki öğrenci olaylarının ardından o sırada henüz veliaht olup Sultan Abdülaziz'in emriyle dışarıyla irtibatı sınırlandırılan ve bir ihtilâl neticesinde tahta çıkartılan V. Murad, kısa bir süre içerisinde amcası Sultan Abdülaziz ile bazı ricalin ardı ardına ölümlerine şahit olduğu için zaten hassas olan sinirleri üst üste gelen bu darbeleri kaldıramaz ve psikolojik olarak rahatsızlanır. Tahta çıktıktan sonra 24 Eylül 1876 tarihinde Çırağan Sarayı'na gönderdiği ve büyük bir ihtimalle yönlendirdiği hekimlerin verdiği "uzak bir âtîde salâh bulsa bile gerek şahsi ve gerek amme işlerinin idaresini tekrar ele ababilecek surette akıl ve muhakemesine tamamiyle sahip olamayacaktır" yönündeki sağlık raporu ile rahatlayan II. Abdülhamid'in bu sonucun ardından ağabeyinin tedavisini de artık iyice ihmal ettiği anlaşılıyor.

Bir yandan Çırağan'daki "misafir"lerini izletmeyi sürdüren yeni padişah bir yandan da etraflarındaki çemberi giderek daraltır. Şevkiefsar bunun üzerine sadrazam Midhat Paşa'nın tavsiyeleri doğrultusunda 25 Kasım 1876'da bir mektup yazdığı II. Abdülhamid'e kendisinin de Sultan Murad gibi oğlu sayıldığını ve oğlunun rahatsızlığını Allah'ın böyle takdir ettiğini belirterek saraydaki bazı görevlilerin kendilerine eziyet ve baskı yaptıklarından şikâyetçi olur. Artık rol icabı mı olduğu bilinmez, mektuptaki ifadelerinden validenin içinde bulunduğu durumu kabul ettiği anlaşılıyor. Bu mektubu aynı gün cevaplayan ve söz konusu görevlilerin emirleri dışına çıkamayacağını belirten II. Abdülhamid, şikâyetlerin bir yanlış değerlendirmeden kaynaklandığını sandığını (*zanniyat-ı mücerrede ve gayr-i maddiyye*), ancak işin aslını anlamak için yine de Mabeyn Feriki Said Paşa ile mabeynci Osman Bey'i görevlendireceğini gayet soğuk bir uslûpla muhatabına iletir, Şevkiefsar'ın vurgu yaptığı annelik hukukuna ise hiç temas etmez.

Rasyonel bir biçimde değerlendirildiğinde, padişahın üvey annesine vermiş olduğu cevabın asgari nezaket ölçülerinden bile yoksun olduğu görülür. Sadece durumu araştırmak üzere bir

heyeti görevlendirdiğini ifade etse mesele kalmazdı, ancak valide sultanın şikâyetlerinin "zanniyat-ı mücerrede ve gayr-i maddiyye"den kaynaklandığı belirtmesi, valide sultanın şikâyetçi olduğu şeylerin doğruluğuna inanmadığını veya zaten kendisinin yazdığı bir senaryonun valide sultanın ağzından tekrar kendisine iletilmesi kabilinden olduğunu göstermektedir. Bu heyet gelip valide sultanla görüşürse de durumlarında bir değişiklik olmadığı gibi,[398] II. Abdülhamid'in heyeti tamamen dostlar alışverişte görsün misali oraya göndermiş olduğu da ortaya çıkmış oldu. Öte yandan valide sultanı ziyaret etmek isteyen bazı eski dostları da sarayın kapısından geri çevrilmişti.[399]

Oğlu tahttan indirildikten sonra yazmış olduğu mektuplarda kendisini ısrarla "valide sultan" olarak nitelendirmeyi sürdüren Şevkiefsar Valide Sultan, mektuplarının altında imza olarak ayrıca "valideniz", "mâlumunuz" ibarelerini veya Şevkiefsar kelimesinin ilk harfi olan "Ş" kısaltmasını kullanır.[400] Çırağan'daki ikametleri esnasında valide sultanın hizmetine dört harem ağası ile iki hademe verildi. V. Murad, oğlu Selâhaddin Efendi, kızları ile kadınlarının hizmetindekiler de dahil olduğunda hizmetli sayısı toplam 45'e ulaşmaktaydı.[401]

Valide sultan, uykusuzluk, sayıklamak, intihara meyletmek, uzun süre susmak, donuk donuk bakmak ve mevcut olmayan hayalî şeyler görmek şeklinde seyreden V. Murad'ın hastalığının tedavisinde modern tıbbın imkânlarını denedikten sonra en son çare olarak mânevi tedavi yöntemlerine yönelir. Bu bağlamda mektuplaştığı, sorununun çözümünde bel bağladığı ve oğlunu okumasını istediği Hammallar Kethüdası Hafız Emin

---

398 İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Sultan Murad'ın Tedâvisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar", *TTK Belleten*, Sayı 38, Nisan 1946, s. 325-336. Ayrıca bkz. BOA, YEE, 16/56; 16/57.

399 11 Eylül 1876 (30 Ağustos 1292), BOA, YEE, 55/15.

400 BOA, YEE, 22/82; 22/84; 54/87; 54/90.

401 BOA, Y.PRK.SGE, 1/7.

Efendi, gerçekte sarayın ve II. Abdülhamid'in bir ajanıydı, oysa, mektuplarındaki ibarelere bakılırsa valide sultanın ona son derece güvenmiş olduğu anlaşılıyor. 18 Aralık 1876 ilâ 15 Ağustos 1877 tarihleri arasında yazdığı mektuplarından, valide sultanın pek çok kişiye oğlunu okuttuktan sonra Emin Efendi'de karar kılıp ona teslim olduğu, Hasan Baba isimli birinin yazmış olduğu muskayı eski padişahın boynuna astığı, oğlunun üzerinde "peri alâmeti" olduğuna inandığı, V. Murad'ın zaman zaman içinde bulunduğu durumu düşünüp ağlamasının valide sultanı çok üzdüğü, padişahın hastalığının günden güne iyiye gittiği, hatta yazmaya ve okumaya başladığı ve kendi kendine konuşmayı bıraktığı anlaşılıyor.

Emin Efendi'ye yazdığı tarihsiz ve uzun bir mektup, Şevkiefsar'ın bir anne olarak içinde bulunduğu çaresizliği bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır. Mektupta, padişahın yemeğini güzelce yediği, geceleri iyi uyumaya başladığı, gözüne görünen şeylerin artık görünmediği, aklî melekelerinin öncesine göre çok daha iyi olduğu ve yüzüne kan geldiği belirtilerek sadece iki sorun kaldığı ifade edilir: giyinip soyunmak ve tuvaletini yapmak. Bu iki hususun kendisini ve çevresindekileri çok zorladığını ifade eden valide sultan "...idrarını abdesthaneye gidip bozuyor ve bazıları maşrapaya kendisi güzel güzel idrarını edip bırakıyor. İllâ ve lâkin büyük işini memşânede edemiyor, kendisi memşâneye giriyor, hemen bir havf ü telâş ile dışarıya çıkıyor, nihayet donuna ediyor ve onu da çıkartır iken artık ne zahmetler çekiliyor tarif edemem. Canım efendi, Allah aşkına bu işinin kendi kendisiyle rahat etmelerine çalışılsın. Bu ikisi yoluna girmedikten sonra dünya benim olsa nafile, gözümde değildir. Fevkalade keder ettiğimiz budur; kendisi de istiyor ki memşânede edeyim diye, fakat içeriye girer girmez bir korku ile dar kendisini dışarıya atıyor; bunun elinde değildir" sözleriyle içinde bulunduğu büyük açmazı çaresizce Emin Efendi'ye yazar. O ise bir yandan edindiği bu bilgileri II. Abdülhamid'e iletirken bir yandan da V. Murad'ı okuması karşılığında valide

sultandan para sızdırmayı sürdürür. Mektupla birlikte Emin Efendi'ye o dönem için çok önemli bir meblağ olan 20 lira gönderen Şevkiefsar, maaşlarının çıkmadığını ve para hususunda zaruret çektiklerini de ilâve eder.[402]

Şevkiefsar'ın Köçeoğlu Agop Efendi'ye yazmış olduğu 5 Ocak 1877 (19 Zilhicce 1293) tarihli bir mektuptan, V. Murad'ın canının zaman zaman meyve çektiği ve o sıralarda birkaç kere istediği çileği bir şekilde buldurup kendisine göndermesini Agop Efendi'den rica ettiği anlaşılıyor. Ayrıca, oğlunun günden güne iyileştiğine de vurgu yapan valide sultanın mektubunda dikkat çeken bir ayrıntı da, sarayda bulması imkân dahilinde olan bu meyveyi etraftakilere güvenmediği için dışarıdan, Agop Efendi'den sipariş etmesidir. Bu, mektupta geçen "ben de kimseye emniyet etmediğimden size yazıyorum" ibaresinden anlaşılmaktadır. Validenin bununla ilgili almış olduğu güvenlik tedbirlerinden biri de, Agop Efendi'den göndereceği çilek paketinin ağzını kendi mührüyle mühürlemesini istemesiydi.[403] Bu hadise, padişah ve saray çevresinin oğluna zarar verebileceği konusunda Şevkiefsar'ın duyduğu korku ve içinde bulunduğu ruh hâli hakkında da bize önemli ipuçları sunmaktadır.

Yukarıdan beri bahsedilen ve incelenen mektuplarının satır araları Şevkiefsar Valide Sultan'ın sözünü sakınmayan ve düşündüğünü söyleyen ele avuca sığmaz bir kişiliğinin olduğunu ortaya koyuyor. Muhatabı belli olmadığı halde Refia Sultan'ın dosyasından çıkması dolayısıyla ona yazıldığını düşündüğümüz bir mektup da bu karakter özelliğinin izlerini taşır. Tarihsiz olmasına rağmen içeriğinde 1875'te doğan Fehime Sultan'dan bahsedilmesi ve "ne yapayım efendim, cümlesi bize cenâb-ı Hak'tandır, çilemizdir, çekiyoruz, şikâyet etmiyoruz. Teşekkür ederiz elbette bu kadar çilenin sonunda mükâfatını ihsan buyurur" gibi ifadelerin geçmesi, mektubun V. Murad'ın tahttan

---

[402] BOA, YEE, 22/82. Yayımlanmış olan bu mektuplar için bkz. İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Sultan Murad'ın Tedâvisi...", 337-43, 355-57.

[403] BOA, YEE, 55/130.

indirilmesinden sonraki bir tarihe ait olduğunu gösteriyor. Refia Sultan'ın bir mektupla birlikte gönderdiği yatak takımlarına teşekkür eden Şevkiefsar, tahttan indirilmiş ve unutulmuş bir padişahın annesi olarak sultanın kendilerini bu şekilde hatırlamış olmasına çok sevinmişti.

Mektupta sultanı her gece rüyasında gördüğünü belirterek "şükür ki, rüya vardır efendim, ona da karışmazlar ya" şeklinde tarizde bulunması, tutuldukları Çırağan Sarayı'nda dışarıyla ilişkilerinin kısıtlanıp âdeta bir hapis hayatı yaşamalarına bir isyan olarak da değerlendirilebilir. Öte yandan "oğlumun elhamdülillahi Teâlâ kesb-i âfiyetleri derece-i kemâldedir. Bu hususta cenâb-ı Hakk'ın lütfuna ne rütbe teşekkür edeceğimi bilemem. Evlâdımın âfiyetini gördükçe çektiğim çilelere yanmayıp günde her an ve saniye vâcibü'l-vücud hazretlerine hezârân teşekkürler etmekteyim. Memnun olun efendim diye yazıyorum, keder etmeyin. Dünyada cümlenin başı sıhhat ve âfiyettir ve sağlıktır. Bundan büyük bana devlet olmaz"[404] ve yine diğer bir tarihsiz mektubunda geçen "biraderiniz efendimiz hazretlerinin hamden sümme hamden âfiyette olduklarını sahihen beyan ve tebşir ederim. Bundan evvel çekdiği hâlleri gözümün önüne getirip ve şimdi bulunduğumuz güzel ve âfiyet hâlini gördükçe vâcibü'l-vücud hazretlerine ne rütbe teşekkür edeceğimi bilemem"[405] şeklindeki ifadeleri, oğlu V. Murad'ın artık iyice sağlığına kavuştuğuna işaret etmektedir.

Şevkiefsar ile V. Murad'ın Borçlarıyla İlgili Sorunlar

Şevkiefsar'ın bu esnada uğraştığı meselelerden birisi de, kendisi ve oğlunun piyasaya yapmış oldukları borçlardı. Sultan Abdülmecid döneminin diğer kadınları gibi, valide sultanın da müsrif yapıda bir insan olduğu anlaşılıyor. İsraf konusunda

---

[404] Mektubun yayımlanmış metni için bkz. Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015, s. 253-256.

[405] BOA, YEE, 22/84.

oğlu V. Murad'ın annesinden aşağı kalır yanı olmadığı gibi fazlası bile vardı. Bununla birlikte Sultan Abdülaziz döneminin mali krizlerinden dolayı maaşlar bazen uzun süre ödenemediği için hanedan üyelerinin geçimlerini sağlayabilmek amacıyla Galata bankerleriyle sarraflardan borçlanma yoluna gitmelerinin ve dolayısıyla maaşlarının bir kısmını sarraflara kaptırmalarının şüphesiz ki bu olumsuz tabloda belli ölçüde bir payı vardı, bununla birlikte, anne oğulun borç ve israf konusunda belirli bir şöhretlerinin olduğunu da ifade etmek gerekir. Veliahtlık döneminde ikilinin çoğunlukla borçlandıkları kişi sarraf Hristaki Zoğrafos'tu. V. Murad'ın tahta geçer geçmez annesinin sarraflığına atadığı Hristaki Zoğrafos, anne oğulun hesaplarını ayrı ayrı değil, birlikte tuttuğu için 27 Haziran 1876, yani tahta geçtikten 28 gün sonrası itibariyle ikilinin borçlarının toplamının 211.530,5 liraya ulaştığı görülür. Valide sultanın aylık maaşının 5.000 lira olduğunu zikretmek bu rakamın büyüklüğü konusunda bize bir fikir verebilir.

Mabeyn Müşiri Damad Nuri Paşa aracılığıyla Hristaki ile 211.530,5 liralık borç da dahil olmak üzere toplam 247.500 liralık geçici bir borç sözleşmesi yaparak veliahtlık dönemi borçlarını Hazine-i Hassa'nın sırtına yükleyen padişah ve annesi, bu borçlara karşılık önemli bir kısmı Sultan Abdülaziz ve Pertevniyal Valide Sultan'dan kalan 158 parça mücevheri Avrupa'da muhafaza etmek kaydıyla Hristaki'ye rehin olarak verirler. Esasında %12 yıllık faiz uygulanacak ve %1 komisyon verilecek olan bu yeni sözleşme, o günün şartlarına göre hayli fahiş olup borcun bir yıl içerisinde ödenememesi durumunda mücevherleri İstanbul'da veya Avrupa'da satabilme hakkını Hristaki'ye tanımaktaydı. Neticede Hristaki mücevherlerle birlikte Paris'in yolunu tuttuğu gibi, V. Murad'ın tahttan indirilmesinden sonra bu mücevher konusu II. Abdülhamid'i uzun süre meşgul etti. Esasında burada bahsedilenlerin V. Murad ile annesinin borçlarının tamamı değil, sadece Hristaki'ye olan borçlar olduğunu ifade etmek gerekir. Zira, *Vakit* gazetesinin

borçları araştırmak üzere kurulan komisyonun çalışmalarına dayandırdığı bir haberde[406] borçların toplamının 800.000 liraya ulaştığı ve bu paranın 500.000 liralık kısmının Köçeoğlu Agop'a olduğu belirtilir.[407] Bu arada zaman ilerledikçe valide sultanın ve oğlunun yeni yeni alacaklıları da ortaya çıkmaya devam etti.[408]

Komisyonun V. Murad ile annesinin borçlarına dair hazırlayıp *Vakit*'in kamuoyuna duyurduğu bu rapor üzerine Köçeoğlu Agop ile Şevkiefsar Valide Sultan arasında yer yer birbirini suçlayıcı bir dizi mektuplaşma gerçekleşir. Borçlar, büyük ölçüde veliahtın Mısır ve Avrupa seyahat giderleri, Fikirtepe'deki Kurbağalıdere Köşkü'nün tamir ve tefrişi, mücevher masrafları ve nakit borçlar ile işlemiş olan faizlerinden kaynaklanmaktaydı. Muhtemelen bu yüklü borç kendisinden sorulunca bu derece büyük olmaması gerektiğini belirten valide sultanın sözlerine içerleyen Köçeoğlu, borçların özetinin olduğu bir defteri Şevkiefsar'a gönderdi. Agop Efendi'nin bu derece telâşa kapılmasının bir nedeni de, borçların senet karşılığı verilmiş değil, tarafların sadece karşılıklı olarak tuttukları defterlere kaydedilmiş olması ve inkârı durumunda defter dışında ibraz edebileceği başka bir delilinin bulunmaması, ancak asıl nedeni ise V. Murad'ın tahtını kaybetmesiyle birlikte bu paraları geri alma ümidinin iyice zayıflamasıydı. Esasında bu tür defter tutma şekli Sultan Abdülmecid döneminden itibaren hanedan üyeleriyle sarraflarının ve mağaza sahiplerinin uyguladıkları bir yöntemdi. Köçeoğlu'nun valide sultandan isteği, borçlarla ilgili

[406] 24 Mart 1877 (9 Rebiülevvel 1294), *Vakit*, nr. 505, s. 1.

[407] V. Murad'ın borçlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Arzu Terzi, *Saray, Mücevher, İktidar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 91vd.

[408] Valide sultanın Avusturya uyruklu Giovani Sugic'e 1.600 lira borcu olduğu gerekçesiyle Avusturya sefirinin Bâbıâli'ye başvurusu için bkz. 22 Aralık 1878 (27 Zilhicce 1295), BOA, Y.PRK.HH, 4/18.

yaptığı açıklamanın kendisi ve alacaklarıyla alakalı olmadığını ilgili mercilere iletmesiydi.[409]

5 Nisan tarihli cevabî mektubunda *Vakit*'teki yazıyı görüp borcun miktarına şaşırdığını ve oğlu bu duruma düştüğü için de "zarı zarı" ağladığını belirten Şevkiefsar, "Köçeoğlu'na borcumuz yok" sözünü ve borcu inkâr iddialarını kesinlikle kabul etmez, herkesin bildiği bir şeyi inkârının mümkün olmadığını, sadece borcun 500.000 lira gibi yüksek bir rakama ulaştığını bilmediğini ve hesapların dikkatli bir şekilde incelenmesi gerektiğini söylediğini ifade eder. Bu arada oğlunun borcuyla kendisininkinin birleştirilmesine itiraz ederek borçların ayrılması talebini Köçeoğlu'na iletir. Şevkiefsar'ın dobra ve düşündüğünü söyleyen mert bir kadın olduğunu gösteren bu ilginç mektubun metnine biraz daha yakından bakmak yararlı olabilir:

"Saadetlü dost-ı kadimimiz Agop Efendi hazretleri,

Tezkire-i âlilerini aldım, cümle-i meali mütalaa-güzarım oldu. Evet, *Vakit* gazetesinde efendimizin düyunatını gördüm, bu kadar düyunumuz olduğunu bilmediğimden tahayyürde kaldım. 'Eyvah evlâdımın istemediği gibi oldu' deyip zarı zarı ağladım ve fena oldum ve malumat verdiğim yere büsbütün 'Köçeoğlu'na borcumuz yok' demedim. Bu inkâr lafını hâşâ kabul etmem. Bunca seneden beri ettiğiniz dostluk ve hizmetiniz meydanda iken ve âlemin bildiği şeyi ben nasıl inkâr ederim, insaniyetten hâriç bir şeydir. Köçeoğlu'na vereceğimiz var ve bize hizmeti vardır, amma lâkin şu kadar beşyüz bin lira olduğunu bilmiyorum, bu hesaplara dikkatlice, hakkıyla bakılmalı dedim, söylediğim söz budur ve hem yalnız Köçeoğlu hakkında bu sözü söylemedim, cümle eshab-ı matlup içün söyledim. Alış verişte hesaba dikkat olunmalı demek ayıp

---

[409] 4 Nisan 1877 (23 Mart 1293), BOA, YEE, 54/86, lef 8.

mıdır? Ve defterinize mühür basılmadığına sebep fahiş gördüğümden idi, yoksa inkâr etmek içün değildir. Aldığımız ve yaptığımız meydanda iken nasıl inkâr ederim, işitmişsiniz, fakat yanlış; doğrusunu yine işittiğiniz yerden haber alın. Sözüm yine bu sözdür, evet, Köçeoğlu'na ve sairine borcumuz vardır, inkâr etmeyiz, lâkin bu kadar bin lira yoktur zannederim, yani 'bunlara hakkıyla bakılmalı' dedim. Bu söz benim içün ayıp ise peki ve hem Köçeoğlu'na vereceğimiz yoktur deyip ilân ettirmekten hâşâ haberim yok, hangi bendem varmış ki böyle şeyleri ilân ettirecek, bu da bize iftiradır. Böyle şeylerden asla haberimiz yoktur ve hem kabul etmem ve bir de size başka türlü söylüyorlar ise onu bilmem. Bize de söylüyorlar ki Sultan Murad Han hazretlerinin bu kadar borcu olmaz diyorlar ve bir de benim borcumu evlâdımın borcuna ilhak etmişsiniz, ne lâzım, ayırın. Onunki de benimki de ayrı olmalı, borcumuzu inkâr etmeyiz. Allah ömür verdiği kadar sağ oldukça tesviye ederiz, ne yapalım felek bizi böyle etti. Mahza bu da cenab-ı Hakk'ın bir cilvesidir. Allah içün siz de insaf buyurun efendim.

Fî 21 Rebi[ülevvel] sene [12]94 Valide Sultan"[410]

Agop Efendi'nin bu mektuba verdiği cevaptan validenin borcunu inkâr etmemesinden dolayı memnun olduğu ve bu büyük borcu devletin sırtına yıkmaya çalıştığı anlaşılıyor. Bu girişimi için dayandığı gerekçe ise V. Murad'ın "vâris-i saltanat" olması ve bütün eşya ve mücevherlerine II. Abdülhamid ve ekibi tarafından el konulmasıydı. Esasında hasta ve iktidarı kaybetmiş bir padişahın alacağı düşük bir maaşla bu borçları ödeyemeyeceğini gayet iyi bilen Agop Efendi, böylece alacaklarını tahsil edebileceğini düşünmekteydi. Bu görüşlerinde kendisi açısından son derece haklıydı; zira, II. Abdülhamid'in Çırağan Sarayı'nda alıkoyduğu eski padişaha bağladığı 125.000 (1.250

[410] BOA, YEE, 54/86, lef 2.

lira) ve Şevkiefsar'a da 50.000 kuruş (500 lira) maaşın tamamı bir kuruş harcanmaksızın[411] borçlara tahsis edilmiş olsa bile sadece Agop Efendi'nin borçları ancak 24 senede ödenebilirdi.

Bu hesapları yaptığı anlaşılan Agop Efendi'nin tek çıkar yolu V. Murad'ın varis-i saltanat olduğu tezini işlemekti, o da bunu yaptı ve bu tezin dışarıdaki "dostları"nın da düşüncesi olduğu bilgisini valide sultana iletti. İşine gelmeyen diğer bir konu da valide sultanın talep ettiği oğluyla borçlarının ayrılması meselesiydi. Bunun gerekçesini, böyle yapılması durumunda valide sultanın borcunu olduğundan fazla göstereceklerі ve böylece valide sultanın çok sıkıntı çekeceği şeklinde açıklarsa da esas neden validenin borçlarının padişahın borçlarından ayrılması durumunda bunların ödenemeyeceği gerçeğiydi. Dolayısıyla Agop Efendi'nin amacı anne oğulun borcunun bir kalem altında devlete ödetilmesini sağlamaktı.

Hanedanın itibarına zarar vereceği için II. Abdülhamid'in ağabeyinin borçlarını mahkemeye intikal ettirmeyeceğini düşünen Agop Efendi'nin borçların valide sultanın üzerine yıkılarak alacaklıların mahkemelerde süründürülebileceği konusunda Şevkiefsar'ı uyarmasının da, alacakları konusundaki endişeleriyle alâkalı olduğu açıktır. 16 yıldan beri birikmiş olan bu borçlara uygulanan faizle meblağın bir misli arttığını belirten ve borcun mahkemeye düşmeksizin ödenebilmesi için faiz konusunda yardımcı olabileceği mesajını veren Agop Efendi, sadece kendi menfaatini değil, validenin haysiyetini de düşündüğünü ifade ile onu temine çalışmakta ve ayrıca, vereceği cevapta hangi hususları savunması gerektiği konusunda da Şevkiefsar'a önerilerde bulunmaktaydı. Bu bakış açısıyla valide

[411] Selâhaddin Efendi'ye 20.000, Hatice ve Fehime Sultanlara 10.000'er ve dört kadınefendiye de 15.000'e kuruş maaş bağlanır. V. Murad'ın borçlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Arzu Terzi, *Saray, Mücevher, İktidar*, s. 91vd.

sultanın Agop Efendi'den aldığı büyük bir meblağ karşılığında verdiği senette yazan borç miktarı ile diğer borçların V. Murad'a ait olduğunu söylemesini Şevkiefsar'a tavsiye etti, ayrıca, mektuplar saray tarafından okunduğu için yazacağı cevapta suya sabuna dokunmaması hususunda valide sultanı uyarırsa da bunun bir anlamı yoktu, zira, saray zaten yazışmaların tamamından haberdardı.[412]

Şevkiefsar'ın bu mektuba ve özellikle borçların mahkemeye düşürülmeksizin tesviyesi yönündeki önerilerine tepkisi sert olur. 20 Nisan 1877 (8 Nisan 1293) tarihli mektubunda borç konusunu kamuoyuna yansıtmakla suçladığı Agop Efendi'nin bir yandan da borçların mahkemeye düşmesi durumunda kamuoyunun bunları öğrenip valide sultanın şanına leke sürüleceğini belirtmesini ve borçların mahkemeye düşmeksizin halledilmesini istemesini yaman bir çelişki olarak değerlendirir. Anlaşılan o ki, valide sultan, bu şekilde çelişkili davranan Agop Efendi'nin alacaklarıyla ilgili olarak gerçek amacının ne olduğunun gayet iyi farkındaydı:

"Sadakat-şiar Agop Efendi hazretleri,

Mevrud suret-i hafiyyede göndermiş olduğunuz diğer cevabınızda mahkemeye düşer ise şâyi olur havadisi mucib olur tahririniz mucib-i istiğrab oldu. Çünkü gazetelerle bağıra çağıra beşyüz bin, yok sekizyüz bin lira hakan-ı sâbıkın borcu tebeyyün etmiştir diye ilânlara sebebiyet yine sizden olduğuna bakılınca şimdi havadisi mucib olur diyerek birtakım sözler serd ve ityan eylemenize taaccüp ederiz. Maksud işiniz mahkemelere düşsün mânası değildir ve düştüğünü istemem, asla kabul etmem, fakat sizin böyle söyleyişinize mucib-i esefim olmaktadır. Resmi cevabınızın karşılığı irsaldir.

Fî 8 Nisan sene [12]93 [20 Nisan 1877] Valide Sultan"[413]

---

[412] 7 Nisan 1877 (26 Mart 1293), BOA, YEE, 54/86, lef 3.

[413] BOA, YEE, 54/90.

Bu mektubun son satırında bahsettiği resmi cevapta, valide sultanın Agop Efendi'nin tavsiyelerine uyduğu anlaşılıyor. Kendi mührüyle olan borç senediyle alınan meblağın oğlu için harcandığını, 16 yıldan beri Agop Efendi'ye yapılan borçların Murad Efendi'nin maaşından arttırılamadığı için ödenemediğini ve borca faiz işleyerek miktarının iki katına çıktığını belirtir, ayrıca, faiz konusunda biraz insaflı olmasını Agop Efendi'den talep eder.[414] Netice itibariyle Agop Efendi'nin alacak meselesine uzun süre sadre şifa bir çözümün bulunamadığı[415] ve iktidara gelmeden önce bankerlere yapmış olduğu borçların ölümüne kadar, hatta ölümünden sonra da kendisini takip ettiği anlaşılıyor.[416]

Ağabeyi V. Murad ve annesi Şevkiefsar'la ilgili şüphelerini ölümlerine kadar muhafaza eden II. Abdülhamid, onların Sultan Abdülaziz tahttan indirildiğinde ele geçirip talan ettiklerini düşündüğü mücevherleriyle ilgili her zaman kafasında bir soru işareti kaldı. Abdülhamid'in ikinci musahibi olan Nadir Ağa'nın anlattığı ve kardeşi Vahdeddin Efendi'nin verdiği bir jurnal üzerine gerçekleşen şu hadise, padişahın bu şüphelerinin hangi paranoyak seviyelere kadar varabildiğini göstermektedir: "Vahdettin Efendi, Sultan Murad'ın hal'i esnasında annesinin

---

[414] BOA, YEE, 54/86, lef 5.

[415] A. Terzi, *Saray, Mücevher, İktidar*, s. 117-18.

[416] Yunan uyruklu banker George Coronio, 1 Nisan 1875 tarihli senetle almış olduğu 11.527 liralık borcunu 1887 tarihine kadar ödeyemeyen Şevkiefsar aleyhinde Ticaret Mahkemesi'nde dava açmıştı (16 Ocak 1887, BOA, HR.TO, 312/31). 24 Nisan 1891 tarihli bir belgeden borçlarla ilgili bu tarihe kadar hiçbir ilerlemenin kaydedilemediği ve valide sultanın terekesinden alacağını istediği anlaşılıyor (BOA, HR.TO, 312/120). Coronio'nun avukatı bu borcu faiziyle beraber 40.200 küsür liraya çıkarmışsa da konuyu görüşen Meclis-i Vükelâ bunun Şevkiefsar'ın şahsi borç olduğunu ve Maliye Nezareti'nin veya Hazine-i Hassa Nezareti'nin borcu olmadığını belirterek hükümeti ilgilendirmediği cevabını vermişti (BOA, MV, 60/26).

Dolmabahçe Sarayı valde dairesinin altında birçok mücevherat vesaire gömdürmüş olduğu hakkında bir jurnal takdim etmiş. Bunun üzerine birkaç amele alarak bildirilen yere götürülmesini ve kazdırılarak definenin arattırılmasını emrettiler. Temin edilen amele vesait ile oraya gidildi. Kazma sapı ile vura vura mermerden boş ses akseden yerleri tespit ettik. Duvarları açtırdım. Hiçbir şey zuhur etmedi. İki gün çalıştıktan sonra hiçbir şey çıkmayınca keyfiyeti aynen arz ettik. 'Beyhude mermerleri kırıyoruz, boş ses gelen yerlerin altı tonoz olduğunda bu suretle ses çıkarıyor, bu şekilde bir netice elde edemiyoruz, jurnali kim verdi ise bizimle beraber gelerek yerini göstersin' dedim. 'Aman bırak Nadir, Vahdettin birader haber verdi. Fakat onu da oraya getirmek ayıp olur. Yanındaki ameleleri Selim Ağa'ya ver de bir iki gün de o çalışsın' dedi. Yanımızda mimar da vardı. Selim Ağa da birkaç gün çalıştı, hiçbir şey elde edemedi. Bunun üzerine aramaya son verilmişti".[417]

Mahlû' Padişah İçki İçmeye Devam Ediyor

Şevkiefsar ve oğlu V. Murad'la ilgili ifade edilecek bir husus da arşivde rastladığımız 23 Temmuz 1878 tarihli ve valide sultan imzalı bir sipariş pusulasıdır. Bu pusulayı ilginç kılan ise sipariş edilen şeylerin neredeyse tamamının içki ve meze çeşitleri olmasıdır. Bu tarihte valide sultan ünvanını kullanabilecek olan birincisi Pertevniyal, ikincisi Şevkiefsar ve üçüncüsü de valide sultan makamına oturtulan ancak kendisi bu ünvanı kullanmayan Perestu Kadınefendi olmak üzere üç kişi vardı. Bu üçü içerisinde bu siparişi verebilecek olan sadece Şevkiefsar'dı, çünkü oğlunun içki konusunda şöhreti olduğu gibi, muhtemelen yukarıdan beri bahsedilen tedavi sürecinde zaman zaman içki düşkünlüğü de artmaktaydı. Sonuç olarak

[417] Nadir Ağa, "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehr-yari Nadir Ağa'nın Hatıratı II", haz. Hasan Ferit Ertuğ, *Toplumsal Tarih*, Sayı 50, Şubat 1998, s. 10-11.

gerek yazı karakteri, gerek ünvanın kullanılış şekli ve gerekse oğlunun içkiye karşı olan bağımlılığı göz önünde bulundurulduğunda, bu pusulanın Şevkiefsar'a ait olduğunda herhangi bir şüphe yoktur. Sipariş pusulası şu şekildedir:

"Yirmidört şişe kına kına şarabı

300 şişe Bordo, beş franka tanesi

İki anbar Viyana birası, anbarı yetmiş franka

Yirmidört şişe Port, beheri üç franka

Üç düzine sabun, beher düzinesi bir lira iki mecidiye

Bu nümune tütünden altı kutu tütün

Ufak, mini mini fıçı derununda sardalya balığı

Lekârta [Lakerda] balığı, havyar, balık yumurtası, peynir, bunları da isterim

Bunların parasını nâzır Musa Efendi'den alıp matlup olunan eşyaları gönderin.

Fî 11 Temmuz sene 94 Valide Sultan"[418]

Sabunun dışındaki siparişlerin tamamı tütün, içki çeşitleri ve meze olabilecek eşyalardan oluşan bu liste, mahlû' padişahın tahttan indirildikten ve hastalığı iyice şiddetlendikten sonra da içki alışkanlığını en azından bir süre daha devam ettirdiğini gösteriyor.

II. Abdülhamid, bilindiği gibi Çırağan Sarayı'nda tuttuğu V. Murad'a, ailesine ve özellikle de kızlarına karşı olan kayıtsızlığını ve ilgisizliğini saltanatı müddetince sürdürdü. Bu ilgisizlik eyyamında V. Murad'ın kızlarından olup o sırada 17 yaşında bulunan Hatice Sultan ile 12 yaşındaki Fehime Sultan'a nişan vereceği haberini alan Şevkiefsar Valide Sultan hemen padişaha teşekkür ve sevinçlerini bildiren bir mektup yazdı. Mektupta

---

[418] BOA, Y.PRK.SGE, 1/23. Şevkiefsar'ın diğer bir Bordo şarabı siparişi için bkz. 19 Temmuz 1879 (7 Temmuz 1295), BOA, MB, 214/1.

geçen "[Hatice Sultan'ın] vücutça zaafı ve since de daha vakit ve müsaadesi olmadığı cihetle şimdilik te'hiriyle yine bir gün avatıf ve merâhim-i padişahîleri ve yed ve himayet-i mülûkâneleri ile dilsîr ve kâm-yâb olmaklığını temenni ederiz" şeklindeki ifadesiyle torununun evlenme vakti geldiğinde unutulmaması gerektiğini II. Abdülhamid'e işaret etmekteydi.[419]

II. Abdülhamid tabiiki Hatice Sultan'ın evlendirilmesi konusunda Şevkiefsar'ın daha sonra yapacağı uyarıları hiçbir şekilde dikkate almadı ve 1901 yılında evlendirilmesine kadar da almayacaktı. Hatice Sultan evlendiğinde 31 yaşında olup bu, bir padişah kızının evlenmesi için oldukça ileri bir yaştır. Öte yandan kendi kızları olan Zekiye Sultan ile Naime Sultan'ı Pilevne Kahramanı Gazi Osman Paşa'nın oğulları Nureddin Paşa ve Kemaleddin Paşa ve Hatice Sultan'ı da hiçbir özelliği bulunmayan ve sıradan bir insan olan Vasıf Bey ile evlendirdi. Her ne kadar hanedanın haysiyeti düşünülerek Vasıf Bey'e paşalık ünvanı verilip statüsü yükseltilirse de, esasen bu tür bir evlilik şekli saltanat ve hanedan teamüllerine de aykırıydı, zira, hanedana mensup kızlar, yani sultanlar genellikle padişahın gücünden yararlanmak istediği bir paşayla veya bu özelliklere sahip bir paşanın oğluyla evlendirilirlerdi. Hatice Sultan için II. Abdülhamid'in seçtiği damad figürü bu özelliklerin hiçbirine uygun değildi. Netice itibariyle Şevkiefsar Valide Sultan çok arzuladığı torununun düğününü ve mürüvvetini göremeden 1889 yılında vefat etmişti.

---

[419] 15 Eylül 1887 (26 Zilhicce 1304), BOA, Y.PRK.SGE, 2/99.

İKİNCİ BÖLÜM

VALİDE SULTANLIĞIN TEŞRİFATTAKİ YERİ

"Gerçeğin çoğunlukla ilgisi yoktur"[1]

Bu başlık altında padişah vefat ettikten veya tahttan indirildikten sonra Eski Saray'a gönderilen kadınefendilerin oğulları tahta geçtikten birkaç gün sonra icra edilen valide alaylarının mahiyeti, artık saray teşkilâtındaki kendilerine belli bir yer açmış ve statüleri hukuki mahiyet kazanmış olan validelerin yazışmalarında kullandıkları mühürleri, padişahlığın bir yerde kamuoyu nezdindeki tescili sayılan Eyüpsultan'daki kılıç kuşanma törenlerinde validelerin dağıttıkları hediyeler, torunlarının doğumlarında Eski Saray ile Topkapı Sarayı arasında gerçekleştirilen valide sultan beşik alayları, bayramlarda ve özel günlerde haremde yaşanan hediyeleşmeler, sarayda bulunan Hz. Peygamber'in hırkasının Ramazan ayı içerisinde ziyarete açılması vesilesiyle yapılan törenler, valide sultanların şehzadelerin sünnet ve sultanların evlilik düğünlerindeki yükümlülükleri, vefat ettiklerinde yapılan merasimler, gerek şehir içinde ve gerekse şehirler arasında gerçekleştirdikleri seyahatler ve ulaşım araçları, haremin kalın duvarları arkasındaki tekdüze hayatı renklendirmek amacıyla haremde yapılan eğlence ve musiki fasılları, valide sultanların hanedanın devamındaki rolleri, validelerle harem kadınlarının fal, sihir ve büyü merakı, maaş ve gelirleri, haremde yemek düzeni, valide sultanların zekât ve fitre gibi maddi ibadetleri ile haremdeki münzevi yaşamlarının sınırları söz konusu edilecektir.

Zaman zaman tekrarlandığı üzere 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Topkapı Sarayı'nın padişahın eşleri ve çocuklarıyla birlikte yaşadığı bir mekân hâline gelmesinden sonra padişahlar

---

[1] Amin Maalouf, *Işık Bahçeleri*, çev. Saadet Özen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s. 70.

öldüklerinde veya tahttan indirildiklerinde şehzadelerinin dışındaki harem halkı, yani, sağ ise annesi, kadınları, kızları ve cariyeleri Eski Saray'a gönderilirdi.[2] Aşağıda da ifade edileceği gibi, bu kural muhtemelen ilk olarak II. Selim'in hane halkına uygulanmış ve ölen padişahın Nurbanu Sultan dışındaki eşleri, kızları ve cariyeleri, yeni padişah III. Murad tarafından Eski Saray'a gönderilmişti. Öte yandan, babası III. Murad'ın 17 Ocak 1595'te ölümü üzerine, Manisa'dan gelerek tahta oturan yeni padişah III. Mehmed, 28 Ocak 1595 günü 19 kardeşini boğdurduğu gibi, babasının yedisi hâmile olan cariyelerini, kadınlarını, 27 kızını, yani eski padişahın harem halkını, Saraçhane'den sandıklar ve sepetler temin edilerek ve yüzlerce hamal getirtilerek eşyalarıyla birlikte Eski Saray'a naklettirdi.[3]

Şehzadeler, Topkapı Sarayı'nda alıkonulup burada *şimşirlik* denilen dairede dışarıyla irtibatları olmaksızın sıkı bir gözetim altında yaşar, padişah kızları ise ancak evlilik yoluyla Eski Saray'dan çıkıp kendilerine tahsis edilen köşk veya saraylara gidebilirlerdi. Cariyelerden evlenmek suretiyle saraydan çıkmak isteyenler olursa evlendirilir, geri kalanların bir kısmı haremde istihdam edilir, eski padişahın şehzade annesi olmayan ve evlenmek istemeyen kadınefendi ve ikballeri ise bir yerde Eski Saray'da ölümü bekler, bu yüzden Avrupalılar bu sarayı Gözyaşı Sarayı olarak da nitelerlerdi. Sadece oğlu tahta geçen kadınefendi, cülûstan kısa bir süre sonra bu sefer *valide alayı* denilen büyük ve mutantan bir törenle padişah hareminin en yetkili kişisi ve valide sultan olarak Topkapı Sarayı'na geri dönebilirdi.

---

2 Yeni yapılan bir araştırmada geçen "bir padişah ölüp de yerine yenisi tahta çıktığında, eski padişahın hareminin bir alayla Eski Saray'a taşınması da III. Murad zamanında çıkmıştı. Bu taşınmaya 'Valide Alayı' deniliyordu" şeklindeki yanlış tanımlama her halde bir zühul eseri olmalıdır (Ö. Kumrular, *Nurbanu ve Safiye Sultan*, s. 50).

3 Selânikî, *Tarih*, II, 435-436; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 63-64. Yaklaşık üç buçuk yıl sonra 128 cariyesi ile 16 kızı muhtemelen bu sırada İstanbul'da hüküm süren vebanın etkisiyle Eski Saray'da vefat etti (Selânikî, *Tarih*, II, 762).

Valide Alayı

Eski Saray'daki şehzade annesi olan kadınefendiler büyük bir ümit içerisinde padişahlık sırasının oğullarına gelmesini beklerlerdi. Kadınların bekleme süresi, bazen II. Mustafa'nın eşi Saliha Sultan'daki gibi 27, bazen de diğer eşi Şehsüvar Sultan'da olduğu üzere 51 sene gibi âdeta bir ömür uzunluğunda olabilirdi. Eşi II. Mustafa'nın 23 Ağustos 1703 (10 Rebiülahir 1115)'te tahttan indirilmesi üzerine Eski Saray'a gönderilmiş olan Saliha Sultan oğlu I. Mahmud'un 1 Ekim 1730'da padişah olmasına kadar 27 yıl ve oğlu III. Osman 1754'te tahta geçen Şehsüvar Sultan da 51 sene bitmeyen bir umutla burada yaşadılar. Esasında siyasi tabloda şehzade annelerinden birinin umudunun gerçekleşmesi ötekinin mutsuzluğunun başlaması anlamına da gelebilirdi, yani, birisi oğluna padişahlık sırasının gelmesini dört gözle beklerken iktidardaki padişahın annesi oğlunun tahtta kalış süresini mümkün mertebe uzatabilmek için her çareye başvururdu. Bu bağlamda Osmanlı tarihinde umudunu en uzun süre koruyan ve sonunda bir ömür boyu beklediği valide sultanlığa kavuşan III. Osman'ın annesi Şehsüvar Sultan'dır. Bununla birlikte bu uzun ve bir yerde umutsuz bekleyişe rağmen söz konusu makamda ecelin gadriyle sadece 16 ay kalabilmesi talihin bir cilvesi olsa gerek.

İlk Valide Alayı Ne Zaman Yapıldı

Tayyarzade Âta, imparatorluktaki ilk valide alayının III. Murad döneminde yapıldığını ve daha sonra bunun bir âdet

hâline geldiğini yazmakta[4] ve Uzunçarşılı ile Leslie P. Peirce[5] de bu bilgiyi doğru kabul etmektedirler. Çağatay Uluçay ise, kaynak belirtmeksizin ilk alayın III. Mehmed'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu I. Ahmed'in annesi Handan Sultan için yapıldığını belirtir.[6] Tayyarzade'nin III. Murad dönemi tespitinin doğru olması pek mümkün görünmüyor, zira, yer yer belirtildiği üzere, padişahın hanımları ve çocuklarının Topkapı Sarayı haremine taşınmaları esas itibariyle bu dönemden sonra gerçekleşti. Öte yandan, ilgili kısımda da belirtildiği gibi, II. Selim vefat edip III. Murad tahta geçtiği sırada annesi Nurbanu Sultan Topkapı Sarayı'nda bulunduğu için zaten valide alayı yapılmasına gerek yoktu. III. Murad vefat ettiği zaman eşi ve yerine geçen oğlu III. Mehmed'in annesi olan Safiye Sultan da o sırada yine Topkapı Sarayı'nda idi.[7] Safiye Sultan, eşinin ölümü üzerine oğlunu tahta geçmesi için Manisa'dan İstanbul'a davet edenlerden biridir. Dolayısıyla oğlu Manisa'dan gelip tahta geçtiğinde kendisi zaten Topkapı Sarayı'nda bulunduğu için valide alayının yapılmasına gerek yoktu.

Hâl böyle olunca destekleyici bir veri olmamasına rağmen Uluçay'ın belirttiği Handan Sultan ismi ön plana çıkarsa da tezimiz onun döneminde de valide alayının yapılmasına gerek olmadığı yönündedir. Çünkü hanedanın kadın üyelerinin yavaş yavaş Topkapı Sarayı'na yerleştiği Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri I. Ahmed dahil iktidar babadan oğula geçtiği için zaten şehzade annelerinin Eski Saray'dan getirilmeleri için ortada bir neden de yoktu. İlgili kısımda da açıklandığı üzere, III. Murad'ın eşleri, eski padişah ailesi olarak Eski Saray'a

---

4 "Valide sultan efendi hazretlerinin asr-ı âlî-i Sultan Murad Han-ı Sâlis'ten beri kanun hükmüne konulmuş olan saray-ı hümayuna mahsus teşrifat-ı mer'iyye ve alay-ı muntazama ile Eski Saray'dan Yeni Saray'a nakloluna-cakları" (Tayyarzade Ahmed Ata, *Tarih-i Ata*, III, 65).

5 İ.H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 154; L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 251.

6 *Harem*, s. 62-63.

7 *Hasan Bey-zâde Târîhi*, s. 425-426.

gönderildi, ancak şehzadelerinin tamamı III. Mehmed tarafından öldürüldüğü için III. Murad'ın kadınlarının valide alayı ile Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na dönme şansları zaten yoktu. I. Ahmed'in annesi Handan Sultan ise, eşi III. Mehmed vefat ettiğinde onunla birlikte Topkapı Sarayı'nda bulunmaktaydı. Sancağa çıkmadığı için zaten Topkapı Sarayı'nda olan oğlu I. Ahmed tahta geçtiğinde annesi Handan Sultan yanında bulunduğu için valide alayının yapılması yine anlamsız olurdu. I. Ahmed ile annesi Handan Sultan, III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan ile eski sultanın eş ve kızlarını maiyetleriyle birlikte Eski Saray'a göndererek âdeta yeni bir dönemi başlatırlar.

Bütün bu bilgiler ışığında Eski Saray'a gönderildiğini bildiğimiz III. Mehmed'in eşi ve I. Mustafa'nın adını bilmediğimiz annesi, oğlu padişah olduktan sonra Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na getirilen ilk valide sultan oldu. I. Ahmed'in 1617'deki âni ölümü ve kardeşi I. Mustafa'nın tahta geçmesi üzerine annesi Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na getirtildi. Getirildiğini biliyoruz, ancak tarihî kaynaklar bu intikal şeklinin nasıl ve ne zaman olduğu konusunda şimdilik bize herhangi bir veri sunmamaktadır. Bu bağlamda valide sultanların alayla Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na getirilme geleneğinin I. Mustafa'nın annesiyle başlamış olduğunu ifade etmek tarihî vakıaya uygundur. Bununla birlikte, I. Mustafa'nın ikinci saltanatının ardından 9 Eylül 1623'te IV. Murad tahta geçtiğinde Eski Saray'da bulunan annesi Kösem Sultan'ın Topkapı Sarayı'na getirtildiğini bilmemize rağmen,[8] kaynaklarda bu konuda da ayrıntılı bilgi yoktur. Öte yandan ilgili kısımda açıklandığı gibi, IV. Murad vefat edip yerine kardeşi Sultan İbrahim tahta geçtiğinde annesi Kösem Sultan ve Sultan İbrahim tahttan indirilip yerine IV. Mehmed geçtiğinde de annesi Turhan Sultan Topkapı Sarayı'nda olduğu için valide alayının icrasına gerek kalmamıştı. Bu bağlamda tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda açıkça zikredilen ilk valide alayının IV. Mehmed'in 8 Kasım 1687'de tahttan indirilmesi

8 "Vâlidesin Eskisaray'dan getürdüp" (Tugi, *Musîbetnâme*, s. 227).

üzerine padişah olan kardeşi II. Süleyman'ın annesi Saliha Dilaşub Sultan için gerçekleştirilen ve aşağıda ayrıntılı olarak açıklanacak olan alay olduğu anlaşılıyor.

6 Şubat 1695'te Edirne'de tahta geçen II. Mustafa, İmam Ali Ağa'yı, tahta çıktığını müjdeleyen bir hatt-ı hümayunla birlikte yedi seneden beri İstanbul'da Eski Saray'da yaşayan annesi Gülnuş Emetullah'a gönderdi,[9] ayrıca, annesini Edirne'ye getirmesi için dârüssaade ağasını ve alayın muhafazasıyla da sadaret kaymakamı Elmas Mehmed Paşa'yı görevlendirdi. Valide alayı ile Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na nakledilen Gülnuş Sultan, tören esnasında pek çok hediye ve ihsanlarda bulunduktan sonra tekrar düzenlenen büyük bir alay ile Edirne'ye doğru yola çıktı. Padişah, alay yaklaşırken gümüşten yapılmış bir arabayı annesini karşılamak için Hafsa'ya gönderdiği gibi, divan üyeleri ve vezirlerle birlikte valide alayını burada karşılayıp selâmlayan veziriazama samur kürk giydirildi. İskenderköyü civarında ulemayla birlikte alayı karşılayan şeyhülislâma birinci ve sadrazama ise ikinci kez kürk ihsan edildi. II. Mustafa ise, uzun yıllardan beri göremediği ve İskenderköy civarına kadar gidip istikbal ettiği annesiyle hasret giderdikten ve yemekler yenildikten sonra alaydan farklı bir güzergâh üzerinden Edirne'ye döndü ve burada validenin gelişi şerefine yapılan şenliklerde pek çok kurbanlar kesilip fakirlere dağıtıldı.[10]

Valide sultanlar alay sırasında genellikle arabayla nakledilirdi. Ancak 1754'te tahta çıkan III. Osman'ın annesi Şehsüvar Sultan oğlunun tahta çıkışının altıncı günü, 19 Aralık 1754 tarihinde tahtırevan ve valide alayı ile Topkapı Sarayı'na getirilmiş, annesini karşılayan padişah ellerini öpüp duasını almıştı.[11]

---

[9] Silahdar, "Nusretname", s. 3.

[10] Silahdar, "Nusretname", s. 5, 21-22; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 107-109; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 523-24, 526; Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 485, 487; *Uşşâkîzâde Tarihi*, I, 179-180.

[11] Hâkim, *Tarih*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat, nr. 231, vr. 94b-95b; "Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbârı", s. 44; İ.H.Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 154.

Şem'danizâde'nin aktardığına göre bu alay esnasında o güne kadar pek söz konusu edilmemiş olan ilginç bir istek İstanbul kamuoyunda gündeme getirildi. Şem'danizâde'nin deyimiyle bazı cahil ve had bilmez kişilerin, Hz. Peygamber'in vefat ettiğinde geride bıraktığı eşleri gibi, valide sultanın da bütün müminlerin annesi (*ümmü'l-mü'minât*) sayıldığını, dolayısıyla nikâh düşmeyeceği için alay sırasında yüzünü halktan gizlemesine gerek olmadığını ve yüzü açık bir şekilde yol üzerindekileri selâmlayarak geçmesi gerektiğini söylediğini ifade etmektedir. Neticede, valide sultan, bu düşüncelere rağmen o güne kadar yapıldığı gibi yolculuğunu kafes arkasında sürdürerek Topkapı Sarayı'na intikal etti.[12] Ancak haremin ve buradaki kadınların İstanbul kamuoyu tarafından da merak edildiğini ve haremin gizeminin onları da esir aldığını göstermesi bakımından bu isteğin hayli ilginç olduğunun belirtilmesi gerekir.

Valide Alayı Tertibi ve Dağıtılan Hediyeler

Valide alayının ayrıntıları, III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan'ın valide alayı gibi gelişmiş bir örnek üzerinden ortaya konulacaktır. Tarihsiz, ancak III. Selim dönemine ait olan bir belgeden, sık yapılan bir uygulama olmadığı için valide alayının ayrıntılarının teşrifat kayıtlarından çıkarılıp saraya iletildiği anlaşılıyor.[13] III. Selim, tahta geçtikten sonra kılıç alayının yapılmasını beklemeksizin cülûsun beşinci günü olan 11 Nisan 1789 (15 Receb 1203) tarihinde valide alayını icra ettirerek annesi Mihrişah Sultan'ı Topkapı Sarayı'na getirtti. Esasında padişahın bu kadar acele etmesinin bir nedeni de uzun yıllar annesinden ayrı kalmış olmasıydı. Yeni padişahın valide alayının

---

12 *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi*, I, 178.

13 "Bugünlerde ismetlü inayetlü valide sultan hazretlerinin tertib-i alay ile Saray-i Atik'ten matla'-ı hurşid-i saltanat olan Saray-ı Cedid-i hümayuna teşrifleri rüsûm-i mu'tadeden olmağla el-hâletü hazihi derdest olan teşrifat-ı hümayun evrakını tetebbu ile alay-ı merkumda icra olunacak rüsûma dair ele giren evraktan resmi tertip ettirilip ma'ruz-i atebe-i ulyaları kılınmıştır" (BOA, HAT, 181/8253).

yapılacağı günü ve saati belirlemesi gelenekti. Tören günü belirlendikten sonra alaya katılacak olanlara bir gün önceden davetiyeler gönderilerek belirlenen gün ve saatte *mücevveze* ve divan elbiseleriyle Eski Saray'ın önünde bulunmaları istendiği gibi, tören günü Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na kadar olan yol üzerinde gerekli tedbirler alındı ve yola yakın karakollardaki askerler daha önce belirlenen bazı noktalarda konuşlandırılırdı. Şöyle ki, Beyazıt karakolu mevcudu Simkeşhane'de; yeniçeriler, Parmakkapı, Testerecilerbaşı ve Valide Hamamı yakınında; acemi oğlanları Ayasofya'daki bakkalın köşesinde; cebeciler Acı Hamam yakını, Atmeydanı, Ayasofya ve Cebehane-i Âmire'de ve bayraktarlar da yol üzerinde değişik yerlerde merasim düzeni içerisinde sıralandı.

Valide alayı, en önde divan çavuşları olmak üzere, sırasıyla kapıcıbaşı ağalar, miralem, şikâr-ı hümayun ağaları, rikâb-i hümayun ağaları, Haremeyn hademeleri, rütbe sırasına göre padişah kızlarının (*sultan*) kethüdaları, padişah vakıfları mütevellileri, harem ağaları, elinde büyük topuzuyla valide kethüdası ile dârüssaade ağası atlı olarak ve onun arkasında valide sultanın arabası olduğu hâlde tertip edilir; teberdarlar, Haremeyn hademeleri, hassa kapıcıları, hassa peykleri ve hassa solakları valide sultanın arabasının etrafında yaya olarak yürür; valide sultanın arabasının arkasında ise, padişah kızlarının ve valide sultanın Topkapı Sarayı'na nakledilmesini uygun gördüğü cariyelerinin arabaları sıralanırdı.

Alay, bir kısmı atlı ve bir kısmı yaya olarak bu tertip üzere hareket eder, yol üzerinde sıralandığı yukarıda belirtilen karakol komutanları ile erlerine valide sultan adına zengin hediyeler dağıtılır, Beyazıt karakolu önünden geçerken selâma duran yeniçeri ağasına ve ağa seferde ise ona vekâlet eden sekbanbaşıya valide sultan adına hil'at giydirilir, ayrıca valide sultanın baş ağası bir boyamanın içine koyduğu 200 altını sekbanbaşıya verir ve yolun her iki tarafına çil paralar serpilirdi. Cebehane önüne gelindiğinde cebecibaşı valide sultanı selâmlayıp yine

bir boyama içerisine konulmuş olan 100 altınlık atiyyesini alır ve alay, Bâb-ı Hümayun'dan saraya girerdi. Valide sultanın arabası Has Fırın önünde padişah tarafından karşılanır, bu sırada çavuşlar alkış yapar ve araba Orta Kapı'dan geçtikten sonra alay dağılıp tören sona ererdi.[14] Valide alayına katılan Haremeyn hademeleri, divan çavuşları, kapıcı, hassa peyk ve solakları, Eski Saray şeyhiyle Enderun ve Bîrun hademelerinin atiyyelerinin miktarı teşrifat defterlerinde kayıtlı olmadığı için daha sonra valide sultan tarafından takdir edilip ayrıca verilirdi.[15]

Esasında gerek valide alayı esnasında, gerekse şehzadelerin sünnet ve sultanların evlilik düğünlerinde valide sultan veya padişah adına halka para saçılması, ilginç görüntü ve mücadelelere sahne olur, para kapma yarışındaki insanlardan bir kısmı ayaklar altında kalıp ezilir, elbiseleri paralanır, kuşak ve kaftanları yırtılır, başlarından kavukları düşer, hatta ölenler bile olur; mücadeleler esnasında Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olma durumuna düşenler, yani kendine ait değerli eşyaları, kuşağına koydukları paraları ve ayağındaki ayakkabıyı bile kaptıranlar bulunurdu.[16]

Valide kethüdası, alayın yapıldığı gün Eski Saray'daki bazı görevlilere kumaş hediye ederdi. Nitekim valide sultanın baltacıları, birinci, ikinci ve üçüncü kahvecibaşıları, valide kethüdası çukadarı, teberdarlar, arabacılar, dârüssaade ağası baltacıları, sır kâtibi, vekilharcı ve kahvecibaşısı, baltacılar kethüdası, kozbekçiler, ikinci lala; sergi halifesi, valide kethüdasının

[14] Tören sırasında tebdil çukadarlarıyla maiyetine 100 altın dağıtılır, ayrıca, yol üzerine sıralanmış olan diğer karakolların komutan ve erlerine de değişen miktarda atiyyeler verilirdi (*An Ottoman Protocol Register*, s. 125-128; "Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i", s. 125-127; İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 154-156).

[15] *An Ottoman Protocol Register*, s. 159.

[16] III. Murad'ın oğlu III. Mehmed'in sünnet düğününde padişah adına yapılan para serpmelerinden sonraki mücadelelerin tasviri için bkz. *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 451.

kapıçukadarı, pişkeşçi ağa, silâhtar kapıçukadarı, dârüssaade yazıcısı, hasekibaşı, kapı hasekisi ve yamağı, bostancı karakulağı, ağa babası, kılavuz çavuş ve yamağı ile alay çavuşlarına, görev ve statülerine göre değişen boyutta telli hatayi ve diba kumaşlar verilirdi. Kethüdanın ayrıca valide sultan baş ağasına donanmış bir at hediye etmesi ve törende görev yapan teşrifatî efendi ile yardımcılarına da söz konusu kumaşların bedelini nakden bölüştürmesi gelenekti.[17]

1807'de III. Selim'in bir isyan neticesinde tahttan indirilip yerine IV. Mustafa'nın geçirilmesi üzerine valide alayı yapılmadan önce cülûs tebriki için sadaret kaymakamı, şeyhülislâm ve kapudan-ı derya adına annesi Ayşe Sineperver'e meyve ve çiçekler gönderilmişti. Bunun daha önce de uygulanan bir gelenek mi, yoksa o dönem ricalinin valideye yaptığı bir cemile ve iyi niyet gösterisi mi olduğunu bilemiyoruz, zira, diğer valide alaylarından önce böyle bir uygulama yapıldığına dair şimdilik elimizde herhangi bir veri yoktur. Ayşe Sineperver'in valide alayı oğlunun tahta geçmesinden ancak on gün sonra gerçekleştirilebildi.[18] Esasında bu sürenin valide alayları için uzun bir süre olduğu açıktır. Muhtemelen bu bir ihtilâl neticesinde tahta geçen IV. Mustafa'nın yapacak daha önemli işlerinin olmasından ve taşların yerine oturmasının beklenmesinden kaynaklanmıştır.

Tayyarzade Ata Bey, 8 Ağustos 1808 (15 Cemaziyelâhir 1223) günü yapılan II. Mahmud'un annesi Nakşidil Sultan'ın valide alayının önceki valide alaylarından daha görkemli olduğunu, hem Mihrişah Sultan hem Ayşe Sineperver ve hem de Nakşidil Sultan için yapılan törenleri görmüş olan babasından naklen anlatmakta,[19] Şânizade, yanlış olarak cülûsun dördüncü günü gerçekleştirildiğini söylediği bu töreni "muhteşem" olarak

[17] *An Ottoman Protocol Register*, s. 161-162.

[18] Ayşe Sineperver'in valide alayı ve ayrıntıları için bkz. *An Ottoman Protocol Register*, s. 156, 158-161.

[19] Tayyarzade Ata, *Tarih-i Ata*, III, 65-67.

nitelendirmektedir.[20] Öte yandan, aşağıda izah edileceği gibi, Nakşidil Sultan için düzenlenen bu merasim imparatorlukta icra edilen son valide alayı olma özelliğini de taşımaktadır.

Alayın ertesi günü valide sultanın Bâbıâli'ye bir hükümle birlikte samur kürk ve hançer göndermesi de öteden beri uygulanagelen bir âdetti. Sadrazamın kapıkethüdası, selâm ağası ile bölükbaşı ağa, gelen heyeti divanhane merdiveninde ve sadrazam ise Arzodası önünde karşılardı. Sadrazam, kürkü giyip hançeri kemerine takar, valide sultanın gönderdiği hükmü ayakta okuyup makamında tatlı ve kahve ikram ettikten sonra hediyeleri getiren kişiye samur kürk, donanmış at ile 1.000 altın ve maiyetine de değişen miktarlarda atiyyeler verip hil'atler giydirirdi.[21] Eğer sadrazam seferdeyse, merkezdeki temsilcisi olan sadaret kaymakamına verilen hediyelerin aynısının cephedeki sadrazama da gönderilmesi gerekirdi. Şehsüvar Sultan'ın 1754'te valide alayının ertesi günü sadrazamın yanında şeyhülislâma da bir kürk göndermesi üzerine,[22] bu, daha sonra geleneğe dönüştürül-

---

[20] *Şânî-zâde Târîhi*, I, 42-43. Arşiv vesikaları, valide alayının cülûsun dördüncü günü değil, 8 Ağustos 1808 (15 Cemaziyelâhir 1223) tarihinde yapıldığını ve padişahın annesini Topkapı Sarayı'nda Ortakapı'nın dışında, su terazisinin yakınında karşılayarak konuştuğunu göstermektedir (BOA, *A.d*, nr. 357, s. 115).

[21] Şehsüvar Sultan'ın kahvecibaşısıyla samur kürk ile hançer gönderdiği sadrazam, kahvecibaşının maiyetinde bulunanlara dağıtılmak üzere 500 ve dolap halifesine de 500 olmak üzere toplam 1.000 kuruş atiyye verdiği gibi, maiyetini oluşturan 28 kişilik ekibe de hil'at giydirdi (Hâkim, *Tarih*, vr. 101a-b; "Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsar ve Hakaiku'l-Ahbarı", s. 44, 46; *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi*, I, 178-179).

[22] İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 156. Mihrişah Sultan'ın sadaret kaymakamına gönderdiği kürk ve yapılan karşılama töreni için bkz. "Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i", s. 127. III. Osman'ın annesi Şehsüvar Sultan, valide alayının ertesi günü (24 Aralık 1754/9 Rebiülevvel 1168) şeyhülislâma da bir kürk gönderilmesi konusunda sadrazamın fikrini sordu ve onun uygun bulması üzerine kürk şeyhülislâma gönderildi (Hâkim, *Tarih*, vr. 102a; "Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsar ve Hakaiku'l-Ahbarı", s. 46).

dü. Sonraki dönemlerde valide sultandan kürk getirenlere sadrazamın verdiği hediyelerin ve paranın azaltıldığı ve sadrazamın bir teşekkür yazısı kaleme alıp valideye gönderdiği anlaşılıyor.[23]

İmparatorluktaki Son Valide Alayı: Nakşidil Sultan'ın Valide Alayı

8 Ağustos 1808 (15 Cemaziyelâhir 1223) pazartesi günü yapılan II. Mahmud'un annesi Nakşidil Sultan'ın valide alayında daha önceden süslenmiş ve hazırlanmış olan valide sultanın arabasının önünde dârüssaade ağası yer alır, daha sonra öne doğru sırasıyla hazinedar ağa, hazine vekili, başkapıgulamı, Eski Saray başkapıgulamı, hâsıllı ve ortancalardan birkaç ileri gelen ağa, dârüssaade yazıcısı, valide kethüdası, kapıcılar kethüdası, solakbaşı, peykbaşı, teberdar yazıcıları, zülüflü baltacılar kethüdası, Eski Saray teberdarları kethüdası, valide sultan kahvecibaşısı, haseki ağa, bostancılar odabaşısı ve bostancılar kethüdası atlı olarak sıralanırlar. Valide sultanın arabasının etrafında, "acemi ve nevbet kalfaları" denilen harem ağaları, arabanın önünde ise buhurdan çektirerek giden musandıracılar vardı. Harem ağalarından sonra teberdarlar, zülüflü baltacılar ve Eski Saray teberdarları ve hassa hasekileri yaya olarak yürür, yeniçeriler ve cebeciler Eski Saray'dan Bâb-ı Hümayun'a kadar olan yol üzerinde ayakta ve tören düzeni üzere sıralanırlar. Bu tertip üzere hareket eden valide alayı Divanyolu'nu takip ederek Bâb-ı Hümayun'dan içeri girer.

[23] Kürkü getiren kahvecibaşıya bir ferace samur kürk ile 2.000, dolap halifesine hil'atle birlikte 500 ve hademelerine de 500 kuruş verilip 5-6 kişilik maiyetlerine de hil'atler giydirildi (BOA, *A.d*, nr. 359, s. 59). III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan, sadaret kaymakamının kürkünü kethüdası Mahmud Bey ile gönderdi; kaymakam, valideden gelen tezkireyi sessizce okuduktan sonra kethüdasına kürk ve maiyetine de hil'atler giydirdi ("Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i", s. 127) ve valide sultana teşekkürlerini ileten bir telhis ile bir de hediye olarak cariye gönderdi (Taksim Atatürk Kütüphanesi, MC-Yz-KO291, vr. 8a-b, 9a).

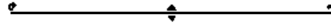
Bu sırada Bâb-ı Hümayun'un iç tarafında sarayda kalmış olan harem ağalarıyla teberdarlar ve zülüflü baltacılar alayın gelişini gözlerler. Alayın önünde bulunanların Bâb-ı Hümayun'dan girdikten sonra Hastalar Dairesi sırasına vardıklarında kapı ağası ile saray teşrifatçısı olan Has Odabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, saray ağası, saray kethüdası, özengi ağaları, köşebaşı diye anılan zâbitler üzerlerinde resmi elbiseleri olduğu hâlde alayı karşılar, atlı olarak alaya katılanların tamamı atlarından inip yaya olarak Has Fırın hızasına kadar yürüyüp rütbelerine göre sıralanırlar. Bu esnada yanında bulunan silâhtar, çukadar, rikâbdar, mâbeynciler, padişah imamı, ikinci imam, seretibba, darphane-i âmire nazırı, şehremini, müneccimbaşı, birinci ve ikinci mirahur ve matbah emini ile birlikte Orta Kapı önünde alayı beklemekte olan II. Mahmud, araba görününce Has Fırın hızasına kadar yürüyerek annesini karşılayıp selâmlar ve hoş geldin merasiminin ardından mâbeyne döner. Osmanlı müellifleri valide alayını söz konusu ederken padişahın Has Fırın hızasına kadar gelerek annesini karşılamasını "Cennet anaların ayakları altındadır" mealindeki Hadis-i Şerif'i zikrederler.

Bu esnada padişah imamları hızla Harem-i Hümayun kapısına yakın Zülüflüler Koğuşu hızasına intikal edip alay harem kapısına geldiği sırada dârüssaade ağası, kapı ağası, zülüflü ve Eski Saray baltacıları imamlarından birinin ettiği dualar eşliğinde hareme giren valide sultan dairesinde istirahate çekilir. Alayda bulunan dârüssaade ağası, hazinedar ağa, hazine vekili, bâbüssaade ağası, Enderun ricali, padişah imamları ile Haremeyn müfettişine padişahın; dârüssaade ve bâbüssaadedeki ağaların seçkinleriyle dârüssaade ağası yazıcısı, kethüdalar, ocak imamları, Eski Saray teberdarları ile zülüflü baltacıların ileri gelenlerine dârüssaade ağasının huzurunda hil'at giydirilir, ayrıca bütün Enderun gılmanları, bâbüssaade ve harem ağaları ile baltacılara atiyyeler dağıtılarak[24] tören sona ermiş olur.

---

[24] Tayyarzade Ata, *Tarih-i Ata*, III, 65-66.

Valide Sultan Mühürleri

Farsça bir kelime olan ve çok eski devirlerden beri kullanılan mühür, en genel anlamıyla şahsi, resmi ve vakıf mühürler olarak çeşitlere ayrılır.[25] Okur yazar olmadıkları için mührün yaygın olarak kullanıldığı yargısı, valide sultanlar için geçerli değildir, zira, tespitlerimize göre valideler arasında okur yazar olmayan yoktu. Aşağıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, valide sultanların kadınefendilik dönemlerinde kullandıkları mühür ile valide sultanlık mühürleri farklıydı. Valide sultan olduktan ve saraya gelip haremin başına geçtikten sonra muhtemelen yaptıkları ilk işlerden biri kendilerine mahsus bir zât mührü kazıtmalarıydı. Valide sultanların çoğu kere altından yapılan zât mühürlerini ne zamandan itibaren kullandıklarını bilemiyoruz, ancak aşağıda zikredilen II. Bayezid'in eşi Hüsnüşah Hatun ve Safiye Valide Sultan örneklerinde olduğu gibi erken dönemlerden beri mühür kullandıklarını biliyoruz. Valide sultanların kendi yazdıkları belge ve mektupların üzerlerine bastıkları zât mührü ile oluşturdukları kütüphanelere vakfettikleri değerli eserlere bastırdıkları vakıf mühürleri birbirinden farklıydı. Bundan dolayı bu iki çeşit mührü ayrı ayrı ele almak uygun olacaktır.

[25] Osmanlı bürokrasisinde kullanılan farklı mühürler için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1994, s. 83-97.

Vakıf mührü hazırlatan valide sultanlara ilk örnek olarak Nurbanu Sultan verilebilir. Üzerlerindeki ibarelere biraz yakından bakıldığında vakfederken bir sevap ve mükâfat beklentisi olduğu için doğal olarak vakıf mühürlerindeki ibarelerin dinî çağrışım ve motiflerle süslü olduğu görülmektedir. Nurbanu Sultan'ın elde mevcut ortası okunamayan vakıf mührü üzerinde "Valide-i pâdişâh-ı dîn-penâh Sultân Murâd Hân el-mütevekkil alâ'llah el-melikü'l-mennân", yani "dinin koruyucusu Sultan Murad Han'ın annesi"; Turhan Sultan'ın vakıf mührünün üzerinde Arapça "turcû rahmete rabbiha's-Subhân vâlidetü's-Sultân Gazi Mehmed Han, [10]72", yani "yüce Allah'tan rahmet umar, Gazi Mehmed Han'ın annesi" ve Gülnuş Emetullah Sultan'ın vakıf mührü ise önceki iki valideye göre daha sade, "Vâlide-i Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis, Sene 1123" ibarelerini ihtiva etmektedir. Görüldüğü gibi, her üç valide sultan da vakıf mühürleri üzerinde kendi isimlerini yazmayıp kendilerini oğulları üzerinden tanımlamaktadır. Anlaşılan 18. yüzyıldan itibaren bu anlayış biraz değişmiş olmalı ki, Mihrişah, Bezmiâlem ve Pertevniyal valide sultanlar vakıf mühürleri üzerine kendi isimlerini de koymuşlardı.

Mihrişah Sultan'ın vakıf mührü de Arapça olup üzerinde "Kad vakafat hazâ'l-kitâb Mihrişah Sultan ümmü emîri'l-mü'minîn Sultan Selîm Hân bi-şartı en lâ yuhraca'an hizânetihi. Sene 1215", yani "Bu kitabı müminlerin emiri Sultan Selim Han'ın annesi Mihrişah Sultan kütüphaneden çıkarılmamak şartıyla vakfetmiştir" ibareleri mevcuttur. Bezmiâlem Valide Sultan'ın vakıf mührü ise "an vakf-ı devletlü ismetlü Bezmiâlem Vâlide Sultan-ı aliyyeti'ş-şân hazretleri, 1256", daha sade bir ifadeyle "Devletlü ve ismetlü Bezmiâlem Valide Sultan'ın (şan ve şöhret onun üzerine olsun) vakfından" ve Pertevniyal Valide Sultan'ınki de sadece isim ve tarihi değiştirilmek kaydıyla Bezmiâlem'inkiyle aynı ibareleri içermektedir.[26]

---

[26] Günay Kut, Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Kültür

Esas konumuzu ilgilendiren ise valide sultanların aynen padişahın altın mühürlerinde olduğu gibi kazıtmış oldukları zât mühürleridir. Bunların vakıf mühürlerine göre daha sade ifadeleri barındırdıkları söylenebilir. Şehzade anneleri de oğullarıyla birlikte sancağa çıktıklarında kendileri için mühür hazırlatırlardı. Nitekim II. Bayezid'in oğlu Şehinşah'ın annesi Hüsnüşah Hatun'un sekiz köşeli mühründe "Valide-i Sultan Şehinşah"[27] ibaresi yer alır. Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın mühründe "el-Mütevekkil ale'l-lah el-Melikü, Valide-i Sultan Süleyman Şah", yani 'Allah'a tevekkül eden melik Sultan Süleyman Şah'ın Validesi'[28] ve Safiye Valide Sultan'ın Venedik'e gönderdiği iki mektubunun kenarında bulunan zât mührünün kenarları okunamasa da ortasında "Vâlide-i Sultan Mehmed Hân" ibareleri bulunmaktaydı.[29] Hatice Turhan Sultan'ın inciden yapılmış yuvarlak mührünün üzerinde talik yazı ile "Vâlide-i Gazi Sultan Mehmed Han" gibi gayet sade ve yine önceki valideler gibi, kendisini oğluna göre tanımlayan bir ifade vardır.[30] II. Mahmud'un annesi Nakşidil Valide Sultan'ınki ise biraz daha ayrıntılı ve dört köşeli olup "Mâder-i Şâh-ı Cihân-ı Mahmûd Hân, Nakşî Sultan'a meded kıl Müsteân, 1223",[31] yani "cihan padişahı Mahmud Han'ın annesi Nakşi

---

ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 48, 52, 54, 57, 59, 60. Ayrıca Gülnuş Valide Sultan'ın mührü için Süleymaniye Kütüphanesi, Gülnuş nr. 7; Mihrişah Valide Sultan'ın mührü için Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah nr. 12 ve Bezmiâlem Valide Sultan'ın mührü için de Türk İslâm Eserleri Müzesi (TİEM) T. 1495/1668'e bakılabilir.

27 Sevgi Ağca, "Topkapı Sarayı'nda Harem Teşkilatı", *Padişahın Evi Harem*, İstanbul 2012, s. 16.

28 TSMA.E, nr. 6667.

29 *Le Carte Del Sultano, Nell'archivio di Stato di Venezia*, Catalogo Della Mostra, a cura di Maria Pia Pedani e Patrizia Bortolozzo, Venezia 2010, s. 47, 49.

30 *Padişahın Evi Harem*, İstanbul 2012, s. 168.

31 *Hatt-ı Rikkat*, s. 127, 129.

Sultan'a yardım et Yarabbi" ibaresini barındırmaktadır. Hicrî 1223 tarihi ise bilindiği gibi oğlunun tahta çıktığı tarihtir.

Şekil olarak oval olan Bezmiâlem Valide Sultan'ın zât mührü ise "Bezmiâlem" şeklinde sadece isminden oluşmaktadır.[32] Pertevniyal Valide Sultan'ın Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen altın yüzük mührünün üzerinde ortada "Pertevniyal" yazısı, etrafında ise Yedi Uyurlar'ın (*Eshab-ı Kehf*) isimleri Süleyman Mührü şeklinde ve ilginç bir tasnifle yer almaktadır.[33] Valide sultan olmadan önceki döneme ait olan zât mühürlerinde pek çok şehzade ve padişah annesinde olduğu gibi kendisini oğlunun ismiyle "Han Mahmud-i Adlî'nin goncası, Abdülaziz Efendi vâlidesi, 1245"[34] veya "Necabetlü Abdülaziz Efendi Validesi, [1]249" olarak tanımlayan Pertevniyal, oğlunun ölümünden sonra ise üzerinde "Cennetmekân Hakan Abdülaziz Han Hazretlerinin Validesi Pertevniyal, 1293" ibaresi bulunan altın yaldızlı büyük bir mührü kullanırdı.[35] Şevkiefsar Valide Sultan'ın kadınefendilik dönemine ait olan mührünün üzerinde "Necâbetlü Mehmed Murad Efendi Hazretlerinin Valideleri Devletlü Şevkiefsâr Kadınefendi Hazretleri" ibaresi bulunmaktaydı.[36]

---

32 *Padişahın Evi Harem*, s. 164.

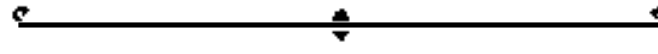
33 *Padişahın Evi Harem*, s. 169.

34 G. Kut, N. Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, s. 62.

35 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi*, Şehir Matbaası, İstanbul 1959, s. 24-25.

36 *Hatt-ı Rikkat*, s. 158-159. Sadece valide sultan değil, padişahın yeni görev alan ekibinin de yaptığı ilk işlerden birisi mühür hazırlatmak olmalıdır. Nitekim Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle tahta geçen V. Murad'ın göreve getirdiği Mâbeyn Müşiri Nuri Paşa'nın Sikkegenbaşı Abdülfettah Efendi'ye bir mühür sipariş etmiş olduğunu biliyoruz. Nuri Paşa, sipariş ettiği kabartmalı ve normal zarf mühürlerinde "makam-ı müşiri-i mâbeyn-i hümayun" ibaresinin kazınmasını istemişti (19 Haziran 1876/26 Cemaziyelevvel 1293, BOA, MB, 174/52). II. Abdülhamid'in Abdülfettah Efendi'ye yaptırttığı altın mührünün masrafları için bkz. 18 Eylül 1876 (6 Eylül 1292), BOA, MB, 176/70.

Merasimler, Bayramlar ve Hediyeleşmeler

Padişahın Kılıç Kuşanma Töreninde Valide Sultanın Dağıttığı Hediyeler

Oğullarının tahta geçmesiyle birlikte yeniden ve daha güçlü bir şekilde sarayın haremine dönen valide sultanlar bu sevinçlerini çevreleriyle paylaşır, gerek haremdeki gerekse selâmlıktaki görevlilere zengin hediyeler sunarlardı. Bu konuyla ilgili ayrıntıları, 25 Haziran 1861'de tahta geçmiş olan oğlu Abdülaziz'in Hazine-i Hümayun'da saklanan ikinci halife Hz. Ömer'in kılıcını Eyüpsultan'da gerçekleştirilen bir törenle kuşandığı gün annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın dağıttığı hediyeler bağlamında bulabiliyoruz.

Valide sultanın, Has Oda kethüdası ile harc-ı hassa dolabı memuruna mücevherli zarf ve hazine-i hümayun kethüdasına pırlanta ve elmasla süslenmiş bir mahfaza hediye ettiği, Hırka-i Saadet serhademesiyle diğer hademelere, hazine-i hümayun başkâtibi, kâtipleri, sergulamı, serhademeleri, kapıçukadarı ve hademelerine, bâbüssaade ağası, serhademesi, hademeleri ve hocalarına, harem teberdarları, Enderûn koğuş hocalarıyla mektep memurları, Hırka-i Saadet cariye bekçileri, kavvaslar, matbah-ı âmire kâtibi, vekilharç, aşçıbaşı, kilerci, hoşafçıbaşı, imam, saka, su yolcu, çöpçü ve Topkapı Sarayı'ndaki bazı görevlilere rütbelerine göre değişen oranda paralar dağıttığı ve bu

para ve hediyelerin toplamının 103.200 kuruş gibi çok ciddi bir meblağa ulaştığı görülür.[37]

Valide Sultan Beşik Alayı

Padişah çocukları doğmadan önce haremde, hatta sadece haremde değil, İstanbul genelinde bazı hazırlıklar yapılır, doğum yaklaştıkça dışarıda alınan tedbirlerin başında, anne adayını korkutup düşük yapmasını önlemek için gemilerden top atılmaması için Anadolu ve Rumelikavakları kale görevlilerine gerekli emirlerin gönderilmesi gelirdi. İlgili emirde geçen "öteden berü zuhur-ı vilâdet-i şerife intizarı eyyâmında toplar atılmamak mu'tad olmağla..." ibaresinden, doğum yaklaştıkça ve emareleri görüldükçe bu konuda emirler çıkarılmasının eskiden beri uygulanagelen bir gelenek olduğu anlaşılıyor.[38] Valide sultan, haremdeki işlerle bizzat ilgilenir, gerek doğacak olan bebek ve gerekse annesi için mücevherler, takımlar ve elbiseler onun talimatları doğrultusunda hazine-i hümayun kethüdası veya vekili vasıtasıyla hazırlanıp hareme teslim edilirdi.[39] Kadınefendi veya ikbalin ikinci veya üçüncü doğumu olsa bile vilâdet, yani doğum takımları yeniden yapılır ve takımlar hazırlanmadan önce elbiselerde hangi kumaşların kullanılacağı ve süslemelerin nasıl olacağı konusunda valide sultanın fikri alınırdı.[40] Doğum haberi valide sultan tarafından padişaha

---

37 *TSMA.d*, nr. 462. Verilen ihsan ve hediyelerin ayrıntıları için kitabın sonunda yer alan Ek 10'a bakınız.

38 Hâkim, *Tarih*, vr. 68a.

39 Çağatay Uluçay, "İstanbul'da XVIII. ve XIX. Asırlarda Sultanların Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, İstanbul 1958, Sayı 4, s. 199-213; Mehmet Arslan, "Osmanlı Döneminde Padişah Çocuklarının Doğumları Münasebetiyle Yapılan Şenlikler ve Vilâdet-nâme-i Hadîce Sultan", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 493-494.

40 2 Mayıs 1874 (15 Rebiülevvel 1291), TSMA.E, 358/42.

müjdelenir, padişah ise gelen müjdecilere kürk ve kaftanlar giydirmenin yanında zengin ihsanlarda bulunurdu.[41]

Padişahların çocukları doğduğunda hem İstanbul'da hem de ülkenin değişik yerlerinde kutlamalar ve törenler yapılır, toplar atılır, geceleri İstanbul'da ricalin ve memurların konak ve yalılarıyla devlet dairelerinde kandiller yakılır, devrin âlim ve şairleri tarafından doğum olayına tarihler düşülür, valide sultan ise hediyeler dağıtıp ihsanlarda bulunurdu. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem'in, Refia Sultan'ın doğumunda ona pırlanta maşallah ve annesi Gülcemal Hanım'a bohça, şal, patiska ve kumaş verdiği gibi, ebe kadına, kalfaya, dadıya, dayeye, ikinci kalfaya, ebe kadının gelini ile çalgıcılara da değişen oranda paralar ihsan ettiğini biliyoruz.[42]

Bu hazırlıkların dışında valide sultanın beşik alayı denilen ve muhtemelen 17. yüzyıldan itibaren bir gelenek hâline dönüşen merasim bilhassa önemlidir. Valide sultan, doğumdan sonra, önceden hazırlatmış olduğu beşiği, altın işlemeli beşik örtüsü ve üzeri kıymetli taşlarla işlenmiş yorganla birlikte Eski Saray'a gönderir, ardından bu törene katılması gelenek olan kişilere bir gün önceden sadaret kethüdası ile dârüssaade ağası yazıcısı tarafından davetiyeler yollanıp ertesi günü belirlenen saatte Eski Saray'ın önünde toplanmaları istenirdi. Heyet sarayın önünde toplanıp teşrifatî efendinin alayın hazır olduğunu bildirmesinden sonra valide sultan baş ağası, örtü, beşik ve yorganı saraydan çıkarıp valide sultan kethüdasına; kethüda da, beşiği valide sultanın kahvecibaşısına, yorganı ikinci kahvecisine ve örtüyü

[41] 2 Ağustos 1696'da oğlu Mahmud doğduğunda Gülnuş Valide Sultan'ın müjdeyi vermek üzere gönderdiği hazinedar Nezir Ağa'ya samur kürk ve maiyetindeki 11 kişiye kaftan giydiren II. Mustafa, valide sultana 1.000 altın ile bir samur kürk ihsan etti, ardından toplar atılarak müjdeli haber halka duyuruldu (Silahdar, "Nusretname", s. 166).

[42] Valide sultan, ebeye 10; kalfaya 5; dadı, daye, ikinci kalfa ile iki yüzbaşıya ikişer buçuk; ebenin geliniyle binbaşı Halil Ağa'ya 3'er ve sazendelere de toptan 100 lira ihsan etti (A. Akyıldız, *Refia Sultan*, s. 38).

de üçüncü kahvecisine verir, dört baltacı yorganın birer ucundan tutarak alay yola revan olurdu. Sarayın Beyazıt tarafındaki kapısından çıkıp Divanyolu-Testereciler-Ayasofya güzergâhını takip eden alay Bâb-ı Hümayun'dan içeri girer, bu arada yolun iki tarafında sıralanmış olan insanlar alayı alkışlayıp yeni doğan çocuğa ve padişaha dualar ederlerdi.

Alay, Orta Kapı önünde ikiye ayrılıp selâm durur, bu arada valide sultanın baş ağası ile alaydan içeri girmeye izinli olanlar atlarından inip Orta Kapı'dan geçerek haremin Araba Kapısı önüne kadar yürürlerdi. Dârüsaade ağası burada alayı karşılar, yorgan, örtü ve beşik kahvecibaşı tarafından valide sultanın baş ağasına, baş ağa öpüp dârüssaade ağasına ve o da yazıcısına verirdi. Dârüssaade ağası, harem ağalarıyla birlikte örtü, yorgan ve beşiği hareme götürüp teslim ettikten sonra geri döner, törene katılan görevli ve ağalara hil'atler giydirip ihsanlarda bulunmasıyla birlikte merasim sona ererdi.[43]

Bu merasimden sonra, doğumun altıncı günü yapılan sadrazamın beşik alayı daha görkemli olurdu. Beşik, alayla saraya ve ardından lohusanın odasına getirilir, sultanlarla davetli olan üst düzey devlet adamlarının eşleri beşiği ayakta karşılar ve valide sultanın bir avuç altın serpmesi üzerine davetliler de onu takip ederek para serpip yanlarında getirdikleri zengin hediyeleri beşiğe koyarlardı. Getirilen hediye ve kumaşlar ebe kadına aitti.[44] Bunların dışında hareme davet edilen sadrazamın eşinin, padişah, valide sultan, şehzadeler, padişah kızları, kadınları, kethüda kadın, yeni doğan şehzade veya sultanın dayesi kadına kumaşlar hediye etmesi gelenekti. III. Ahmed'in yeni doğmuş olan kızı vesilesiyle bu geleneğe uygun olarak hareme davet edilen Sadrazam Ağa Yusuf Paşa'nın eşi, Gülnuş Sultan'a

[43] BOA, *KK.d,* nr. 676M(1), s. 97. Ayrıca bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 168-169.

[44] İ.H.Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 170.

bir mücevher kuşak ile acem dibası, yeni tarz hatayi, telli hatayi ve taraklı atlas gibi değerli kumaşlar hediye etmişti.[45]

Bayramlar ve Özel Günlerde Hediyeleşme

Ramazan ve Kurban Bayramları her yıl sarayda da kutlanır, bayram namazı öncesinde ve sonrasında bazı törenler yapılır, padişah sırayla rical, Enderun halkı ve valide sultan başta olmak üzere harem sâkinlerinin tebrikleri kabul ederdi. A. Bobovius, 17. yüzyılın ortalarında Eski Saray'da yaşayan veya evlenip şehirde ikamet eden padişah kızlarının Ramazan ve Kurban Bayramlarında padişahın sarayına davet edildiğini ve arabalarla gelip üç gün boyunca haremde ağırlandıklarını belirtir. Bayram namazını Ayasofya Camii'nde kıldıktan sonra saraya dönen padişah, Has Oda'daki tahta oturup arz ağaları, Has Odalılar, ağalar ve iç oğlanlarının tebriklerini kabul eder, o sırada divanhanede bulunan devlet ricaline yemekler verilip ardından bir kısmına samur kürk kaplı kaftanlar giydirilir ve yemeğin akabinde erkekler çekildikten sonra padişah ile valide sultan o sırada saraya gelmiş olan padişah kızlarının tebriklerini kabul ederdi.[46]

III. Murad'ın hekimi olan Domenico Hierosolimitano bu bayramlaşma törenini şu şekilde anlatmaktadır: "Sonra Grand Signor kalkar ve büyük bir odada toplanmış, kendisini bekleyen hanım sultanlarla bayramlaşmaya gider. [Sultanın] gelmesi üzerine hepsi kalkar ve hafifçe eğilir; onu neşeli sözlerle selâmlayarak bayramını kutlarlar, o da hiç yanıt vermeden onlara gülümseyerek bakar ve olan kadınların sayısı kadar, bir biri aynı yapılmış mücevherler taşıyan bir hadıma döner ve kendi elleriyle, her birine eşit olarak, bir torba altın parayla birlikte

[45] 30 Mart 1712 (21 Safer 1124), BOA, *D.BŞM.d*, nr. 1210, s. 2.

[46] A. Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, s. 65, 96. O. Bon/R. Withers de bayram törenleri hakkında benzer ifadeleri kullanmaktadır (*Büyük Efendi'nin Sarayı*, s. 133-136).

birer tane mücevher verir, onların da böylece kölelerine verecek parası olur"du.[47] Padişahların ayrıca bayramın üçüncü günü Eski Saray'ı ziyaret edip orada bulunan kadın, cariye ve diğer görevlilerle bayramlaşıp hediyeler vermeleri, zaman zaman da buradaki görevlilerin oynadıkları cirit ve tomak oyunlarını seyretmeleri gelenekti.[48]

Valide sultanın bayramlarda oğluna bir at ile altın ve değerli mücevherlerle süslü bir eyer ve eyer döşemesi takdim etmesi gelenekti.[49] Aşağıda açıklanacağı üzere, bu geleneği Turhan Sultan'a, yani 17. yüzyılın ortalarına kadar indirebiliyoruz. Ayrıca, dârüssaade ağası, silahtar ve hazine vekili de padişaha müzeyyen eyer takımları verir ve mirahur ise gelen bu değerli takımları İstabl-ı Âmire Raht Hazinesi'ne gelir olarak kaydederdi.[50] Ceyb-i Hümayun'dan günlük olarak yapılan harcamaları gösteren bir defterden, valide sultanın hediyelerini getiren görevlilere padişah adına ihsanlarda bulunulduğu anlaşılıyor. 20 Kasım 1695 tarihinde Gülnuş Emetullah Sultan'ın gönderdiği

---

47 Gülru Necipoğlu, *Topkapı Sarayı*, s. 226.

48 Z. Tarım, *Kızlar Sarayı*, s. 112; Hâfız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat, Letâif-i Vekayi'-i Enderuniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2011, s. 40-41; İsmail H. Uzunçarşılı, "Topkapı Sarayı Arşivi 4819, Üçüncü Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznâmesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Âit Vekayi", *TTK Belleten*, Sayı 148, Ankara 1973, 641.

49 "Geçen sene Ramazan ve Kurban Bayramlarında rikâb-ı hümayuna keşide buyurulan iki re's esb ve mükemmel takımları bahası", " ba-hükm-i şerif bu def'a rikâb-ı hümayuna keşide buyurulan bir re's esb ve mükemmel takımı bahası" (19 Nisan 1794/18 Ramazan 1208, BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 23). Ayrıca bkz. 3 Haziran 1797 (7 Zilhicce 1211), BOA, C.SM, nr. 8148; 5/215; BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 1.

50 Hediye edilen takımların ayrıca Başmuhasebe'ye kaydedilmeleri de usuldü (7 Şubat 1736/24 Ramazan 1148, BOA, *D.BŞM.d*, nr. 1913; 8 Nisan 1798/21 Şevval 1212, BOA, C.SM, nr. 5614). Muhtelif tarihlerde valide sultan tarafından padişaha takdim edilen eyer takımlarının vasıfları için bkz. BOA, C.SM, nr. 7509; nr. 215; nr. 1015; BOA, *D.BŞM.d*, nr. 7052; nr. 7215; nr. 8105; BOA, *D.BŞM.APE.d*, nr. 14476, s. 2.

atı getiren valide baş ağasıyla ikinci ağasına II. Mustafa'nın dârüssaade ağası vasıtasıyla 25 altın ihsan ettiğini görüyoruz.[51]

Valide sultanlar Ramazan ve Kurban Bayramlarında padişaha bunların dışında *îdiyye* yani bayramlık adı altında bazı armağanlar sunarlardı.[52] Nitekim Nakşidil Valide Sultan'ın 1811 yılı Ramazan Bayramı için oğlu II. Mahmud'a değişik kumaşlardan yapılmış entari, kaftan, çakşır ve bohçalar hediye ettiğini biliyoruz.[53] Her Ramazanda padişah, valide sultan, sultanlar ve kadınlar için içerisinde değerli kumaşların konulduğu bohçalar hazırlanırdı.[54] Bayramlarda bir kısmı hazine mevcudundan ve bir kısmı da satın alınarak "ber-mutad" samur kürkler, canfes, yazma, işleme şal, fermayiş şal entariler, kumaşlar, donluk kumaşlar verilen[55] validelerin bunun dışında yıllık kumaş pişkeşleri de vardı. Nitekim 1072 (1661-62) senesinde valide sultana bu bağlamda samur kürk, telli hatayi,[56] sade atlas, şîb[57] diba, taraklı acem dibası, çiçek süslü, telli sandal,[58] telli hâre,[59] telli kadife gibi kumaşlar hediye edilmişti. Bu pişkeşlerden validenin maiyetindekilere de verilirdi.[60]

Valide sultan, gerek bayramlık ve gerekse başka vesilelerle verilecek elbise, entari, kaftan ve sair giysileri adamları vasıtasıyla terzilere diktirtip hareme getirtir, terzi defterlerinde bu

---

51 *TSMA.d*, nr. 2350. Valide sultanın Kurban Bayramı'nda gönderdiği donanmış atı getiren baş ağaya 15, ikinci ağaya 10 ve üçüncü ağaya da 8 altın ihsan edilirdi (Aralık 1713/Zilhicce 1125, *TSMA.d*, nr. 2353/353).

52 İ.H.Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 76.

53 19 Eylül 1811 (1 Ramazan 1226), *TSMA.d*, nr. 10658.

54 Mayıs 1791 (Ramazan 1205), BOA, C.SM, nr. 2731; 10 Mayıs 1793 (29 Ramazan 1207), BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 20.

55 Eylül 1812 (Ramazan 1227), *TSMA.d*, nr. 2458/53.

56 İpek ve kılaptanla dokunmuş bir cins sert kumaş.

57 Telli bir bürüncük kumaş.

58 İpek ve pamuk karışımı bir cins kumaş.

59 Mermer gibi dalgalı bir tür kumaş.

60 BOA, *D.BŞM.d*, nr. 221, s. 2.

giysilerin özellikleri ile fiyatları da bulunurdu. Muhtemelen fiyatların bazıları valide sultanın yaptığı itirazlar üzerine düzeltilir,[61] valide kethüdası veya başka bir adamı ödemeyi yaptıktan sonra borcu kalmadığına dair esnaftan bir senet alırdı.[62] Bohça hazırlama geleneğinin 19. yüzyılda da devam ettiği görülüyor. Bohçalar sadece hanedan üyeleri için değil, haremdeki bütün kalfa, cariye ve harem ağaları için de hazırlanır, bayramlık elbiseler Kadir Gecesi getirtilip dağıtılır, ayrıca, bayramlarda haremde eğlenceler düzenlenirdi.[63] Valide sultanlar Ramazanlarda haremdekilerin dışında ayrıca mâbeyn görevlilerine de para, bohça ve mücevherler verirlerdi. Pertevniyal Valide Sultan bu geleneğe uygun olarak 1862'de 4.462 lira gibi çok büyük bir meblağı dağıtırken yaklaşık beş yıl sonra verdiği hediye ve ihsanların toplamının 6.027 liraya ulaştığı görülmektedir. Yine geleneksel olarak sarayda kutlanan Mirac, Kadir ve Regaib gibi kutsal gecelerde yapılan program ve okutulan Mevlidler için padişah imamlarıyla vaiz ve müezzinlere ciddi rakamlara ulaşan ihsanlarda bulunurdu.[64]

Eflâk voyvodasının Ramazan[65] ve Boğdan voyvodasının da Kurban Bayramlarında hem padişaha hem de valide sultana

---

61 Gülnuş Sultan'ın 22 Ağustos 1703-18 Nisan 1704 tarihleri arasında Edirne'de ve Topkapı Sarayı'nda yaptırttığı elbiselere dair terzi defterinin ayrıntıları için bkz. *TSMA.d*, nr. 209.

62 20 Ekim 1700 (7 Cemaziyelevvel 1112), BOA, C.SM, nr. 3885.

63 Leyla Saz, *Anılar*, s. 142-145.

64 Bu para ve mücevherler "mâbeyn takımı sâliyesi" başlığı altında verilirdi (A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", s. 336; 27 Şubat 1864 (19 Ramazan 1280), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 67).

65 Ramazan veya Şeker Bayramı diye isimlendirilen bu bayramın adıyla ilgili bir yanlış kanaati bu vesile ile düzeltmekte yarar vardır. Şöyle ki son dönemlerde toplumda sanki bu bayrama sonradan ve özellikle de cumhuriyet döneminde Şeker Bayramı denildiği gibi bir kanaat oluşmuştur. Oysa bu yanlıştır, zira, Osmanlı döneminde ve sarayda bu bayram zaman zaman Şeker Bayramı olarak da anılırdı. Nitekim "Şeker Bayramı'nda esbâb (esvap) getürenlere bin kuruş bağlanur" (TSMA, E.773/631) ve

bayram hediyesi (*îdiyye*) göndermeleri gelenekti. Bu cümleden olarak valide sultana 5.000 kuruş nakit ile birlikte bir kürk ve padişaha ise 10.000 kuruşun yanında bir samur, bir vaşak ile 24 adet de âlâ samur kürk göndermeleri teşrifat gereğiydi.[66] Bunun dışında muhtemelen Hazine-i Hümayun'dan dârüssaade ağası aracılığıyla valide sultana 5.000 kuruş ve diğer harem halkına da değişen miktarlarda bayramlık,[67] ayrıca, valide sultana birer samur ve vaşak kürk ile altı seraser[68] kaftan ve yine iki seraser mintan verilirdi.[69]

Valide sultan da kendi gelirlerinden dairesi halkına ve ağalarına Ramazan ayında *iftariye*, *îdiyye* ve *yıllık çuka* başlıkları altında ihsanlarda bulunurdu.[70] Elimizde bulunan tarihsiz bir defterden, sadrazamların da valide sultana 5.000 kuruş bayram hediyesi gönderdiği anlaşılıyor. Sadrazam, valide sultanın dışında, maiyetindeki hazinedar, kilerci, kahveci, çamaşırcı, çaşnigir, ibriktar ve kutucu ustalarla valide sultan lalasına değişen oranlarda nakdi hediyeler gönderirdi.[71]

Valide sultan başta olmak üzere, padişah, kadınefendiler, ikballer, şehzadeler, toptan harem halkı ve mâbeyn görevlilerine,

---

"Şeker Bayramı'nda efendi hazretleriçün bir adet abdest havlu sarı sırma ile işlenmiş" (TSMA, E.773/654) gibi ibareler bunu açıkça ortaya koymaktadır.

66 21 Temmuz 1784 (3 Ramazan 1198), BOA, *A.d*, nr. 351, vr. 87b.

67 TSMA.E, 264/17, lef 5, 13.

68 Altın ve gümüş iplik ile ipekten dokunan çok değerli ve pahalı bir kumaş olan seraser, bu özellikleri dolayısıyla daha ziyade bir saray kumaşı olarak bilinirdi (Hedda Reindl-Kiel, "Osmanlıda Hediye, 16.-17. Yüzyıl", *Hediye Kitabı*, haz. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 104-105).

69 E. Afyoncu, U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 30.

70 21 Haziran 1851 (21 Şaban 1267), BOA, HH.İ, 3/26.

71 Sadrazam, hazinedara 500, kilerci, kahveci, çamaşırcı, çaşnigir, ibriktar ve kutucu ustalara 200'er ve valide sultan lalasına da 300 kuruş gönderirdi (*TSMA.d*, nr. 10175).

Hazine-i Hassa tarafından Hıdırellez'de belirli sayıda kuzu[72] ve Kurban Bayramı'nda da kurbanlık koyun ve koçlar verilirdi.[73] Sultan Abdülaziz dönemine ait bazı kayıtlarda Kurban Bayramlarında Pertevniyal Valide Sultan'ın emri üzerine satın alınarak padişaha, hanedan üyelerine, tekkelere, türbelere, ağalara, hademelere, evlenip şehre çıkmış olan bazı saraylı hanımlara tevzi edilen koç ve koyunların ayrıntıları mevcuttur. Buna göre, padişaha 7, Pertevniyal Valide Sultan'a 3, şehzade Yusuf İzzeddin Efendi ile birinci, ikinci ve üçüncü kadınefendiler, hazinedar usta ve dârüssaade ağasına 2'şer koç verilmekteydi. Bu defterler, valide sultanın her yıl bayram günü sarayda Hz. Peygamber, dört reşid halife, dört mezhep imamı, Nakşibendiliğin kurucusu Mehmed Bahaeddin Efendi, Hz. Hatice, Hz. Ayşe, Hz. Fatımatüzzehra, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in ruhları için de kurbanlar kestirdiğini, arefe günü Allah rızası için Miskinler tekkesi, Eyüp, Üsküdar, Yuşa türbesi, Dervişdede türbesi, Mehmed Paşa ve Küçükayasofya medreseleriyle Buhara tekkesinde toplam 10 koyun kestirtip dağıttığını ve bunların dışında bazı saray görevlileri aracılığıyla fukara mahallelerinde 21 kurban kesildiğini gösteriyor. Öte yandan bu defterlerden, 1867 yılında III. Selim ile II. Mahmud'un eşlerinden bir kısmının hâlâ daha hayatta olduğu anlaşılıyor.[74]

---

72 BOA, MB, 14/150; 97/91; 106/18; 135/5; 159/110; 180/11. Genelde valide sultana 100 kuzu verilmesine rağmen (BOA, C.SM, nr. 550; 24 Ekim 1850/17 Zilhicce 1266, nr. 5175), 6 Mayıs 1791 (3 Ramazan 1205)'te 50 kuzu verilmişti (BOA, C.SM, nr. 2731).

73 Valide sultana 50, hareme 278, dördüncü kadın, başikbal ve üçüncü ikbala 10'ar ve şehzadelere toptan 64 olmak üzere bütün mâbeyn ve harem halkına toplam 1.162 koyun verilmişti (BOA, MB, 172/10). Valide sultana verilen koyun sayısı aynı olmak kaydıyla 1863 (1279) senesinde 774 (BOA, MB, 101/63); 1864 (1280) senesinde toplam 811 (BOA, MB, 113/66); 1870 (1286)'da 931 (BOA, MB, 128/11) ve 1871 (1287) senesinde de 1.026 koyun (BOA, MB, 139/7) verildiği görülmektedir. Diğer bazı listeler için bkz. BOA, MB, 112/92; 135/5; 159/110.

74 11 Haziran 1862 (13 Zilhicce 1278), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 69. Bu numara altında Pertevniyal'in emriyle 1863, 1864, 1865, 1866,

Diğer Vesilelerle Hediyeleşme

Padişahın ordunun başında sefere çıkması da, valide sultan ve diğer saray ve devlet görevlilerinin ona hediyeler ve pişkeşler sunması için bir vesile teşkil ederdi. Nitekim IV. Murad Revan Seferi'ne çıkmak üzere 9 Mart 1635'te Üsküdar'da otağ kurduğu zaman kapudan paşa, Boğdan ve Eflâk beyleri, kızlarağası, sadaret kaymakamı, Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri, defterdar ve haseki sultanla birlikte Kösem Valide Sultan'ın da ona pişkeşler gönderdiğini biliyoruz. Hediyeleri sade altın düğmeli samur kaplı kırmızı çuka *kontoş*[75] ile etrafı zümrüt, ortası yakut, şemsesi inci, ortası lâl ve murassa çaprazlı samur kaplı şarap rengi çuka kürk ve değerli kumaşlardan oluşmaktaydı.[76]

Taşra valileri de zaman zaman padişaha, valide sultana ve sadrazama görev yaptıkları yerlerin kayda değer ürünlerinden hazırladıkları bohça ve hediyeler gönderirlerdi. Hediyeleri getiren görevlilere padişah adına ihsanlarda bulunulup kürkler giydirilmesi usuldendi.[77] Örneğin Şam valilerinin her sene hacılar Haremeyn'den dönerken padişaha ve valide sultana içerisinde değişik kumaşların olduğu bohçalar,[78] Ankara valisinin yünden

1867, 1868 ve 1870 yıllarında satın alınıp dağıtılan koç ve koyunların miktarlarının ayrıntısını ve bunlar için yapılan masrafları gösteren defterler vardır. Koyunlar, Karaman, Kıvırcık ve Mihaliç olarak ayrılırdı. Bu defterlerdeki bilgiler, Ek 11'deki tabloda verilen koç ve koyun sayılarının her zaman aynı olmadığını, bazen bu görevlilerden daha geniş bir kadroya kurbanlık verildiğini ortaya koymaktadır.

75 Kontoş, geniş ve devrik kürklü yakası ve dar kolları olan ve daha ziyade Tatar hanları ile beyleri tarafından giyilen bir cins kürktü (Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara 1967, s. 158).

76 *TSMA.d*, nr. 2010/1.

77 Bağdat Valisi Mehmed Said Paşa'nın, içinde Irak ve Hint kumaşlarıyla bazı hediyelerin bulunduğu bohçaları İstanbul'a göndermesi üzerine II. Mahmud hediyeleri getiren tatara bir kürk giydirilip atiyye verilmesini emretti (BOA, HAT, 1320/51497).

78 Şam valisi üç bohça III. Selim'e ve bir bohça da annesi Mihrişah Sultan'a

yapılmış eldiven, çorap ve boyunbağı[79] ve Hicaz valisinin de "hedâyâ-yı Hicaziyye" sunmaları gelenekti. Ancak muhtemelen Sultan Abdülmecid döneminde Hicaz hediyesinin alınması yasaklanarak Hicaz'ın asıl hediyesinin Medine hurmasıyla zemzem olacağının belirtilmesi üzerine Cidde Valisi Mehmed Hasip Paşa'nın, padişah, Bezmiâlem Valide Sultan, bazı mabeyncilerle mabeyn kâtiplerine rütbelerine göre zemzem ve hurma gönderdiğini görüyoruz.[80] Öte yandan Mescid-i Haram ile Mescid-i Nebevî'de ders verip buralarda görev yapanların sorumlusu olan Şeyhülharem'in de her yıl Hac'dan dönen müjdecibaşı aracılığıyla padişah, valide sultan ve şehzadelere kutular içerisinde hurma göndermesi âdetti.[81] Taşra görevlileri bu rutin hediyeler dışında bazen de görev yaptıkları yerlerdeki cins hayvan veya eşyaları güzellik olmak üzere padişaha veya valide sultana gönderebilirlerdi.[82] Bunun yanında baş lalalığa getirilen kişi, padişaha, valide sultana, dârüssaade ağasına ve diğer bazı görevlilere macun takdim eder ve valide sultan da kendisine ihsanlarda bulunurdu.[83]

---

gönderdi. "Beher sene avdet-i hüccâcda Şam valileri taraflarından mu'tadü'l-irsal olan 'yüğrük boğçaları' tâbir olunur akmişe boğçaları" ibaresi, bunun her yıl uygulandığını göstermektedir. Sadrazamın gönderdiği valide sultanın bohçası padişah tarafından annesine ulaştırıldı (BOA, HAT, 1388/55228).

79 15 Eylül 1873 (22 Receb 1290), BOA, MB, 153/123.

80 Padişaha 2 büyük kavanoz hurma ile 4 sürahi zemzem ve valide sultana da 2 küçük kavanoz hurma ile 3 sürahi zemzem göndermişti (20 Nisan 1849/27 Cemaziyelevvel 1265, BOA, MB, 10/31).

81 17 Nisan 1843 (17 Rebiülevvel 1259), BOA, İ.DH, 74/3689. Bu gelenek sonraki dönemlerde de aynen sürdürülmüş, padişaha 20 ve Pertevniyal'e de 5 sürahi zemzem ile toplam 8 kutu hurma gönderilmişti (13 Eylül 1865/21 Rebiülâhir 1282, BOA, MB, 107/95).

82 Bosna Valisi Halil Kâmilî Paşa, Sultan Abdülmecid'e iki ve Bezmiâlem Valide Sultan'a da bir çift fayton beygiri göndermişti (4 Kasım 1846/15 Zilkade 1262, BOA, MB, 3/124).

83 Padişah 1.000 ve valide sultan da 500 kuruş takdim etti (TSMA.E, 355/18).

Baharı müjdeleyen Nevruz, Osmanlı sarayında bazı ritüellerin gerçekleştirildiği, birtakım faaliyet ve kutlamaların yapıldığı bir gündü. Nevruzda sadrazamın padişaha ve valide sultana *nevruziye pişkeşi* vermesi,[84] hassa tabipleri ile cerrahlarının valide sultana *nevruziye* veya *nevruziye bohçası* adı altında hediyeler takdim etmeleri ve valide sultanın buna karşılık onlara içinde hatayi, çuka ve paraların bulunduğu birer bohça ihsan etmesi gelenekti.[85] Bunun yanında, bu özel gün için sarayın helvahanesinde hazırlanan macunlar, başta padişah ve valide sultan olmak üzere, şehzadeler, sultanlar, kadınefendiler, üst düzey bürokrat ve saray görevlilerine makam ve itibarlarına uygun oranlarda dağıtılır, ayrıca, macun yapımına başlanılan ve *öd gecesi* olarak adlandırılan gecede bazı eğlenceler düzenlenirdi.[86]

19. yüzyılda gerçekleştirilen bürokratik reformlar yukarıda zikredilen nevruziye macunlarının düzenini de etkiledi. Nitekim 17 Nisan 1850 tarihinde Tıbbıye Nezareti'nin kurulması ile hekimbaşılığın bütün sağlık teşkilâtını kapsayan yetki ve sorumluluğunun kaldırılarak[87] helvahanenin Kiler-i Hassa'ya bağlanması üzerine nevruziye macunlarının Kilercibaşı ara-

---

84 Turhan Sultan'a 10.000 kuruş (20 kese) pişkeş gönderildi (Naima, *Tarih*, IV, 1596).

85 7 Mart 1793 (24 Receb 1207), BOA, *D.BŞM.d*, 6074, s. 20, 23, 26. "İşbu bin iki yüz altı senesi *rehber-i kafile-i nev-bahar-ı ferhunde-âsar olan nevruz*-i fîrûz-ı meserret-efrûzda devletlü ismetlü refetlü iffetlü merhametlü nüzhetlü valide sultan-ı aliyyetü'ş-şân efendimiz hazretlerinin hâkpâ-yı felek-misallerine ber-kaide-i kadim nevruziye arz ve takdim edecek etibba ve cerrahan ve yamakan kulları" (BOA, C.SM, nr. 5392). Bu ibarede vurgulu olarak gösterdiğimiz nevruz tanımı ilginç ve güzeldir: "mutluluk getiren ilkbahar kafilesinin rehberi". Beş yıl sonrasının nevruziyesi için bkz. 17 Şubat 1798 (1 Ramazan 1212), BOA, C.SM, 162/8148, lef 15.

86 Bu gecede yapımına başlanan macunlar, kızılcık, ayva, devâ-i misk, nuşdâru, cevâriş, karabaş, tiryak-i faruk, mesir, tiryak-i erbaa, filoniya, ıtrifil, felâsife ve akrep macunlarıydı (Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi, İstanbul 2004, s. 63-64).

87 Nil Sarı, "Hekimbaşı", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 164.

cılığıyla Tatlıhane-i Âmire'de (*helvahane*) hazırlanarak başta padişah ve valide sultan olmak üzere harem mensuplarıyla ilgililere dağıtılması kararlaştırıldı.[88] Nevruziye verme geleneğinin padişah, valide sultan, hanedan üyeleri ve mensupları, mabeyn, harem ve Enderundaki görevlilere kadar genişleyerek 19. yüzyılda da varlığını devam ettirdiği anlaşılıyor.[89]

Hırka-i Saadet Ziyareti, Suyu ve Dağıtımı

Bilindiği gibi, Hz. Muhammed'in meşhur Arap Şairi Kâ'b b. Züheyr'e hediye edip bizzat giydirdiği var sayılan hırka için *Hırka-i Saadet* tabiri kullanılmakta ve bu hırka Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilmektedir. Siyah yünlü kumaştan yapılmış olan hırka, geniş kollu, krem renkli ve astarlı olup 124 cm boyundadır. Hz. Peygamber'in Veysel Karanî'ye hediye ettiğine inanılan ve *Hırka-i Şerif* olarak anılan diğer hırka ise Sultan Abdülmecid'in Fatih'te yaptırmış olduğu Hırka-i Şerif Camii'nde sergilenmektedir. Ancak iki hırka arasındaki söz konusu isimlendirmeye çok dikkat edilmediği ve belgelerde her iki terimin birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir.

Hırka-i Saadet'in muhafaza edildiği daire her sene Ramazan ayının 15. günü öğleden sonra törenle padişah, sadrazam, şeyhülislâm ve diğer davetli rical tarafından ziyaret edilir ve Kur'an-ı Kerim okunurdu. Bu geleneğin ne zaman başladığı hususunda kesin bir şey söyleme imkânına sahip değiliz, ancak Silâhdar'ın 25 Şubat 1668'de, yani 1078 senesi Ramazanının 12. günü padişah, sadaret kaymakamı, Musahip Mustafa Paşa, şeyhülislâm ve Vani Mehmed Efendi'nin davet edildiğini ve ziyaretin ardından duaların okunup padişahın davetlilere birer samur kürklü hil'at giydirdiğini belirtmesi,[90] bu geleneğin söz

[88] 20 Şubat 1851 (18 Rebiülâhir 1267), HH.İ, 2/33. Belgenin ekinde nevruziyenin kimlere dağıtılacağının bir listesi de mevcuttur.

[89] 16 Şubat 1851 (14 Rebiülâhir 1267), BOA, MB, 14/22.

[90] "Hırka-i Şerif açılıp kaimmakam paşa ve Musahip Paşa ve şeyhülislâm

konusu tarihten önce başlamış olduğunun bir işareti sayılabilir. Bu törenin Ramazan'ın 15. günü yapılmasının ise daha sonraki dönemlerde gelenekselleştiği anlaşılıyor. Nitekim takip eden yıllarda Hırka-i Saadet'in 21 Ramazan 1106 (1695), 3 Ramazan 1107 (1696), 13 Ramazan 1108 (1697), 15 Ramazan 1109 (1698) ve 23 Ramazan 1111 (1700) gibi Ramazan ayı içerisindeki farklı günlerde açılıp ziyaret edilmesi,[91] Ramazanın 15'i uygulamasının muahhar dönemlerde, özellikle 18. yüzyılın sonlarına doğru[92] giderek bir gelenek hâline dönüştüğünü göstermektedir.

I. Mahmud döneminde Hırka-i Saadet ziyareti merasimi şu şekilde gerçekleşirdi: Gümüş tahtı ve içinde bulunduğu altın sandık padişah tarafından açılıp yedi ipek bohçaya sarılı hırka çıkarılır, daha sonra sadrazamdan başlamak üzere bütün davetliler sırayla hırkaya yüz sürüp öptükten sonra geri geri çekilerek yerlerine geçer, sadrazam ve silâhtar bu sırada öptükleri yere sürdükleri tülbendi davetlilere verirlerdi. Aşağıda izah edileceği üzere, 19. yüzyılda bu usulün biraz değiştirildiği ve padişahın, önceleri hırkaya, daha sonraları ise hırkanın üzerindeki bohçaya sürdüğü tülbendi ziyaretçilere bizzat verdiği anlaşılıyor.

Ziyaret sona erdiğinde yüz sürülen kısım yıkanıp suyu altın bir maşraba içinde biriktirilir, bu su daha sonra su dolu testilere bölünerek çoğaltılırdı. Tahminen I. Ahmed döneminde başlatılan bu geleneğin ve yıkamanın hırkaya zarar verdiği düşüncesinden hareketle, zamanla sadece bohçanın veya hırkanın düğmelerinin suya batırılması suretiyle gelenek sürdürüldü. II. Mahmud ise, üzerinde hırka ile ilgili beyitlerin yazılı olduğu tülbentlerin hırkaya sürülüp dağıtılması usulünü getirdi.

---

ve Vâni Efendi davet ve ta'zim ve tekrim-birle rûy-mâl ve ba'de'd-dua padişah hazretleri paşayana birer semmur kürklü hil'at-ı fâhire ilbas..." (*Silâhdar Tarihi*, I, 473).

[91] Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, "Nusretname", s. 31, 141, 276, 367, 445.

[92] "Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i", s. 37, 144, 325.

Hırka-i Saadet Suyu denilen su, şişelere konulup şifa niyetine içmeleri için padişah ve valide sultan başta olmak üzere, harem mensupları, sadrazam, şeyhülislâm, rical ve saray ileri gelenlerine kıdem ve itibarlarına göre değişen oranlarda dağıtılırdı.[93] Bu bağlamda valide sultana 5 şişe Hırka-i Saadet Suyu verilir,[94] gerek valide sultana ve gerekse diğer sultanlarla bürokratlara şişelerin götürülmesi de belli kurallar ve teşrifat dahilinde gerçekleştirilirdi. Elimizde bulunan bir teşrifat kaydında, şişelerin kim veya hangi makam sahibi aracılığıyla ilgili şahsa iletileceğine de işaret edilmektedir.[95] Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin Gülnuş Valide Sultan'a yazdığı bir mektupta geçen "benim veli-nimetim, devletlü efendim, Hırka-i Şerif Suyu ihsan buyurup göndermişsiz. İnşallahü Teâlâ iftarlarda anınla iftar oldukça devletlü efendime çok çok dualar olunur" şeklindeki ifadeler bu suyun iftar açmak için de kullanıldığını göstermektedir.[96]

1660'lı yılların sonunda İstanbul'u ziyaret eden ve değerli bir seyahatname kaleme almış olan J.B. Tavernier, Hırka-i Saadet ziyaretleri, hırkanın yıkanması ve suyunun kullanım şekliyle ilgili biraz daha farklı bilgiler vermektedir. 15 Ramazan'da padişahın sandıktan çıkardığı hırkayı saygıyla öptüğünü, Hz. Peygamber'in mührünün kâğıt parçalarına basıldıktan sonra

---

93 Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devlet Teşrifâtında Hırka-i Şerif Ziyareti", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, İstanbul 1998, s. 37-45; Nurhan Atasoy, "Hırka-i Saadet", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 374-376.

94 29 Mayıs 1807 (21 Rebiülevvel 1222), *TSMA.d*, nr. 4094/2; HAT, 1483/35; BOA, *D.TŞF.d*, nr. 26092.

95 7 Mayıs 1792 (15 Ramazan 1206) BOA, *D.TŞF*, nr. 26073. Deftere göre, valide sultan, sultanlar, şeyhülislâm, sadaret kaymakamı ve kapudan paşaya 5'er, hanımsultanlar, nakibüleşraf, Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri ile dârüssaade ağasına 4'er, diğer görevlilere ise kıdemlerine göre ikişer üçer şişe verilirdi.

96 Feyzullah Efendi, metnin devamında şu duayı yazar: "Rabbim Hırka-i Şerif'in sahibini bizden razı eyleye, sünneti ile amel edip gösterdiği yola gitmeği nasib eyleye, yevm-i kıyamette şefaatine mazhar olan kullardan eyleye, âmin" (TSMA.E, 39/20).

hırkayı içeriye çağırdığı kapıağasına verdiğini ve kapıağasının hırkayı bir altın teknedeki suya batırdıktan sonra bir damlasını bile zayi etmeden suyunu teknenin içerisine sıktığını belirten Tavernier, ayrıca, teknedeki suyu Venedik kristalinden yapılmış küçük şişelere doldurup ağızlarını padişahın tuğrasıyla mühürlemesinin ardından hırkayı Ramazan ayının 20'sine kadar kurumaya bıraktığını, şişelerdeki suyun Hz. Peygamber'in mührüyle mühürlenmiş kâğıt parçasıyla birlikte ilgililere iletildiğini ve kendisine şişe ve mühürlü kâğıt gönderilenlerin bunun karşılığında armağanlar vermesi gerektiğini ifade etmektedir. Kapıağası, hırka suyunu üç gün içerisinde ve sadece iki katına kadar çoğaltabilir, Ramazanın 17. gününden sonra ise çoğaltma işlemi yapılamazdı. Suyu ve mühürlü kâğıdı alan kişiler, kâğıdı suya batırıp yutar ve suyunu da içerdi, ancak bu arada kâğıtta ne yazıldığını açıp okumalarına izin verilmezdi. Mührün kâğıt üzerindeki baskısını gördüğünü ve gösteren kişinin buna dokunmasına izin vermediğini belirten Tavernier, kâğıdın kutsal sayıldığını ifade ederse de mührün içeriği konusunda bilgi vermez.[97]

Uzun yıllar sarayda yaşamış olan Albertus Bobovius'un (Santuri Ali Ufki Bey), insanların Hırka-i Saadet suyunun sıtma ve bazı hastalıklara iyi geldiğine inandığını ve hatta, ölüm döşeğindeki insanların dudaklarına kabir azabından kurtulmaları için bu sudan sürüldüğünü belirtmesi,[98] ilginç ve kayda değerdir.

II. Mahmud döneminden itibaren Hırka-i Saadet'e sürülüp ziyaretçilere verildiği belirtilen ve 40 cm genişliğinde olan ince ve pamuklu tülbentlerin kenarlarında bordür hâlinde, "Hırka-i pâk-i Resul'e mesh olunmuş destmal, Bûy-i feyz-i ihsan ider pirahen-i Yusuf-misal" ibaresinin her bir mısraı tülbentin karşılıklı kenarlarında iki kere yazılmış, tülbendin ortasında ise

[97] J.B. Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, s. 132-134.

[98] A. Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, s. 93.

Arapça, "Nûru'l-Huda nilnâ-bihi tekrimâ, Sallû-aleyhi ve sellimu teslimâ" kaydı;[99] bazı tülbentlerde ise,

"Hırka-i Hazret-i Fahr-ı Rusül'e
Atlas-ı çarh olamaz pây endâz
Yüz sürüp zeyline takbîl ederek
Kıl şefi'i ümeme arz-ı niyâz" veya,
"Hırka-i Pâk-i Resûl'ü verd-i sadberk et hayal
Ravzasından bir varakdır ol gülün bu destimal" beyit ve dörtlükleri yer alırdı.[100]

Harem Kadınlarının Hırka-i Şerif Ziyaretleri

II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan, harem halkının da her yıl Hırka-i Saadet'i ziyaret ettiğini yazmaktadır. Harem mensuplarının ziyaretlerinin ne zaman başladığı konusunda bilgilerimiz sınırlıdır. Şimdilik bu ziyaretleri en erken 18 Mayıs 1791 (15 Ramazan 1205) tarihine,[101] III. Selim döneminin başlarına kadar indirebildim, ancak bu uygulamanın onun döneminde mi yoksa daha önce mi başladığı sorusu şu an için cevapsızdır. Buna rağmen şunun da ifade edilmesi gerekir ki, III. Selim döneminin müteakip yıllarında harem halkının Hırka-i Saadet ziyaretlerinin devam ettiği açıktır.[102] Mihrişah Valide Sultan'ın

---

99 Han Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, Klasik Yayınları, İstanbul 2006, s. 144. "Keremiyle ulaştığımız Huda'nın nûru, O'na salâvat getiriniz ve mutlak bir teslimiyet ile teslim olunuz". Bu ibarenin tercümesini yapan Zekeriya Kurşun'a bu vesile ile teşekkür ederim.

100 Hilmi Aydın, *Hırka-i Saadet Dairesi ve Mukaddes Emanetler*, Kaynak Kitaplığı, İstanbul 2004, s. 208.

101 "Şeyhülislâm ve Kaimmakam-ı âli-makam ve mevâli-i izâm ve ricâl-i devlet-i ebediyyü'l-kıyâmdan şeref-i ziyâret ile mümtâz olmak rütbelerini ihrâz eyliyen zevât-ı kirâm ve ağavat-ı enderûn temâmında halvet ve *Harem-i İsmet-makrûn dahi alâ-merâtibihim ziyaret...*" (*III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 14).

102 Hırka-i Şerif ziyaretinin 15 Ramazan günü yapılmasının gelenekselleş-

bu ziyaretlerin haricinde mukaddes emanetlere karşı özel bir ilgisinin olduğunu, Ramazan ayı dışında da bu kutsal eşyalardan *liva-i şerifi*, yani Hz. Peygamber'in sancağını özel olarak çıkarttırıp temaşa ettiğini ve Has Oda görevlilerine ihsanlarda bulunduğunu biliyoruz.[103]

Esasında harem mensuplarının mukaddes emanetleri bu şekilde özel olarak çıkarttırıp temaşa etmelerinin yanında, 17. yüzyılın ortalarında önce Kösem Sultan ve daha sonra da Turhan Sultan dönemlerinde olduğu gibi, zaman zaman kutsal emanetlerden bazılarının hareme getirtilmesi şeklindeki uygulamalara da rastlanmaktadır. Kösem Sultan'ın valideliği döneminde, 1646 yılında Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'nın sandığı ile Hz. Ali'nin imamesinin ve Turhan Sultan döneminde de Hz. Peygamber'in kılıcının hareme götürüldüğünü görüyoruz.[104] Ancak bu kutsal emanetlerin hangi amaçla içeriye intikal ettirildiği ve burada ne kadar tutuldukları konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Belki de harem mensuplarının kutsal emanet ziyaretleri başlamadan önce böyle bir uygulama vardı, yani emanetler hareme götürülerek orada kadınların temaşa etmeleri sağlanmaktaydı, bilemiyoruz.

Vüzera, ulema, vükelâ ve Enderun ağalarının ziyaretinden sonra, valide sultanla birlikte kadınefendiler, şehzadeler, sultanlar ve harem halkı ile önde gelen devlet adamlarının hanımlarının da katıldığı bu merasim, aynen yukarıda izah edildiği gibi, yani, padişahın tülbentleri hırkaya sürerek sırası gelene

mesiyle ilgili olarak verilen bilgilere rağmen, 1793 yılında ziyaretin bir gün gecikmeyle 16 Ramazan 1207 (27 Nisan 1793) tarihinde yapılmıştı (*III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 123). Harem mensuplarının yaptığı 24 Mart 1796 (15 Ramazan 1210) ve 20 Şubat 1799 (15 Ramazan 1213) tarihli ziyaretler için bkz. *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 213, 298-299.

[103] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 69; İ.H. Uzunçarşılı, "Dış Ruznâme", s. 634.

[104] *TSMA.d*, nr. 4155/1, vr. 1a.

vermesi suretiyle gerçekleştirilirdi. II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan'ın ayrıntılarıyla anlattığı bu törenin harem mensuplarıyla ilgili kısmı şu şekildedir:

"Koltuk Odası denilen odada büyükannem [II. Abdülhamid'in valide sultan yerine ikame ettiği Perestu Kadınefendi] şahane tuvaleti ile kanapeye oturur, hepimiz gidip elini öper, hep birlikte Hırka-i Şerîf'in açılmasını beklerdik. Sultan Mecid'in haremleri Serfiraz ve Şâyeste Hanımlar da bulunurlar, büyükannemin yanında otururlardı. Bu merasimde ekseriya "Valide Paşa" da [Mısır Hıdivinin annesi] bulunurdu. Hırka-i Şerîf'in hareme açıldığını Başmüsahip gelip büyükannemiz Valide Sultan'ın önünde bir temenna ederek haber verirdi. Valide Sultan kalkar, sonra Sultan Abdülmecid'in diğer haremleri yürürler, ondan sonra da halalarımız, Sultan ve Kadınefendiler kıdemleri sırasıyla yürüyerek Hırka-i Şerîf'e giderlerdi. Herkesin başında beyaz tülden örtüler bulunurdu. Her tarafta buhurdanlıklar yakıldığından koku duyulur, perdenin arkasından gayet güzel sesli bir müezzinin okuduğu Kur'an-ı Kerim akseder, hepimizin kalbleri huşu ile dolar, ağır adımlarla eteklerimizi yere bırakarak sıramızla yürür, tahtın üzerinde ayakta duran Padişah'ın önüne kadar gelir, yerden bir temenna ile evvelâ Hırka-i Şerîf'i ziyaret eder, sonra Padişah'a dönerek bir temenna eder, elimize verdiği Destimâl-i Şerîf'i alır, öpüp başımıza koyar, arka arkaya çekilir, yine kıdem sıramızla gider dururduk. Tahtın önündeki altın sandıktan Destimâl-i Şerîf'leri Dârüssaâde Ağası çıkarıp Padişah'ın önüne koyardı. Bu hizmet ona mahsustu.

Genç Şehzadeler, Padişah'ın oğulları üniformaları ile tahtın ayak tarafında sıra ile dururlardı. Bizden sonra Valide Paşa, Sadrazamın, Şeyhülislâmın ve diğer Vükelânın haremleri girerlerdi. Hazinedar Usta ve sarayın diğer eskileri, hatırlı Bendegân haremleri de bu merasime iştirak ederlerdi. Merasim bitince Başmüsahip ortaya gelip yerden bir temenna eder, yine girdiğimiz gibi, Valide Sultan önde, sıra ile çıkardık. Arabalarımız

Topkapı Sarayı'nın Harem Dairesi'nin kapısına kıdem sırasıyla yanaşır, biner, aynı şekilde saraya dönerdik."[105]

Muhtemelen Hırka-i Saadet'in yıpranması ve zarar görmesi endişesinden hareketle zamanla hırkanın örtüleri açılmadan destmallerin sadece bohça üzerine sürülerek bu törenin gerçekleştirildiği anlaşılıyor. Nitekim Sultan Mehmed Reşad döneminde yapılan törenlerde padişahın hırkanın örtülerini açmadan bohçanın üzerine sürdüğü destmalleri ziyaretçilere verdiği, dönemin tanıkları tarafından ifade edilmektedir.[106]

Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Saadet Odası'nı ziyaretleri esnasında hazine-i hümayun kethüdası, kâtip ve hademelerine 330 lira ihsanda bulunan Pertevniyal Valide Sultan, Ramazan'da mutad olan Hırka-i Şerif Camii ziyareti esnasında Evkaf-ı Hümayun nazırından, cami görevlilerine, yol üzerindeki asker, zaptiye ve fakirlere hatırı sayılır paralar dağıtırdı.[107] Esasında valide sultan olmadığı için konunun kapsamı dışında bırakılmakla beraber Sultan II. Abdülhamid'in valide sultan makamına oturttuğu Perestu Kadınefendi'ye muhtemelen Hırka-i Saadet ziyareti esnasında dağıtması için her yıl Ramazan ayında Ceyb-i Hümayun Hazinesi'nden belli bir para verilmesi ve daha sonra bunun bir gelenek haline getirilmesi, burada açıklamaya çalıştığımız konuyla ilgili zikre değer[108] ilginç bir uygulamadır.

---

[105] A. Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s. 86-88. Bu merasimin sonunda padişahın kadınlarla görüşüp onları taltif ettiğini ve kalfaların bu sırada billur kâseler içerisinde buhur sunduğunu belirten Leyla Saz'ın ziyaret tasviri için bkz. *Anılar*, s. 126-127.

[106] Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, Cağaloğlu Yayınevi, İstanbul 1964, s. 73-74.

[107] A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", s. 336. Pertevniyal'in Hırka-i Saadet ve Hırka-i Şerif Camii ziyaretleri için dağıttığı hediye ve verdiği ihsanların ayrıntısı için kitabın sonunda yer alan Ek 12'ye bakınız.

[108] Perestu Kadınefendi'ye önceleri 30.000 kuruş verilirken daha sonra 50.000 kuruşa çıkarılan bu meblağın 1308 Ramazanında 60.000 kuruşa yükseltilmesi önerildi (22 Nisan 1891/13 Ramazan 1308, BOA, Y.PRK.HH, 24/24).

Şehzadelerin Sünnet ve Sultanların Düğün Törenleri

Sünnet Düğünleri

Şehzadelerin sünnet düğünleri veya padişah kızlarının evlilik törenleri gibi hanedanın önemli merasimleri öteden beri büyük şenliklere sahne olur ve bu kutlamalar için diğer ülkelerin hükümdarlarına da davetiyeler gönderilirdi. Bu cümleden olarak III. Murad'ın şehzadesi Mehmed için 1582'de yapmış olduğu meşhur sünnet düğününe Kırım hanından, İran şahı, Mekke emiri, Avusturya imparatoru, İspanya, Fransa ve Venedik krallarına kadar pek çok devlet adamı ve hükümdar davet edilmişti.[109] Düğüne çağırılmış olan ve oğlu Mirza Hamza ile padişaha, çocuklarına ve annesi Nurbanu Sultan'a zengin hediyeler gönderen İran Şahı Muhammed Hudabende, valide sultana, mücevherler ve firuze taşlarıyla süslenmiş bir kılıf içerisinde pahalı bir Kur'an-ı Kerim, atlas ve ipekli kumaşlar, nakışlı ve ince dokunmuş iki ipek halı ile *mâdenî mumya*;[110] şahın annesi ise, murassa bir Kur'an-ı Kerim ile birlikte, biri altın işlemeli ve diğeri ipek olmak üzere iki büyük halı, çeşitli renk ve değerlerde ipekli ve kadife kumaşlarla birlikte diğer bazı hediyeler sundu ve hediyeleri getiren görevlilere valide sultan adına hil'atler giydirildi.[111] Nurbanu Sultan, Şehzade Mehmed'in annesi Safiye Sultan ve diğer harem kadınları, At

---

109 "İntizâmi Sûrnamesi", *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, haz. Mehmet Arslan, Sarayburnu Kitaplığı, II, 511-512.

110 Mâdenî mumya, İran'ın bazı dağlarında görülen ve kaya yarıklarından sızan nadir ve değerli saf zifte verilen isimdi. Eski İran hükümdarları bu çok değerli nesneyi kendileri için ayırır veya makbul bir hediye olarak diğer ülkelerin hükümdarlarına gönderirlerdi. Berrak siyah renkte olanı en değerlisi olup kırık çıkıklarda, mafsal rahatsızlıklarında ve hatta âsab bozukluklarında bile kullanılırdı (Ali Ekber Han Dihhuda, "Mumya", *Lugatname*, Tahran 1999, XIV, 21838). Bu konudaki bilgilerini benimle paylaşan Prof. Dr. Orhan Bilgin'e teşekkür ederim.

111 Gelibolulu Mustafa Âli, "Âli Surnamesi", *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, haz. Mehmet Arslan, Sarayburnu Kitaplığı, I, 415-416.

Meydanı'ndaki bu muhteşem düğün şenliklerini İbrahim Paşa Sarayı'ndan seyretmişlerdi.[112]

Valide sultanların şehzadelerin sünnet düğünlerinde sünneti gerçekleştiren cerrahlara para ve hediyeler vermeleri gelenekti. Nurbanu Sultan, 1582'de torunu Şehzade Mehmed'in düğününde sünneti yapan Cerrah Mehmed Paşa'ya 3.000 altının yanı sıra pek çok kumaş, elbise ve hil'atler ihsan etti.[113] Aynı şekilde Mayıs 1675'te, bu hadiseden yaklaşık bir asır sonra Hatice Turhan Sultan tarafından torunu Şehzade Mustafa'nın sünnetini yapan cerraha gümüş bir tepsi içerisinde 6.200 sterlinlik bir meblağ sunulduğu gibi, ayrıca, şehzadenin sünneti vesilesiyle Edirne'de sayıları 2.000'e ulaşan fakir çocuklar da sünnet ettirildi. Şehzade Mustafa'nın sünnetinin yapıldığı gün, valide sultan ile padişah şehzadenin yanında gecelediler.[114] Sünnet düğünleri, sadece şehzadelerin sünneti vesilesiyle halkın, esnafın, devlet adamlarının, özetle toplumun tüm kesimleri ile davetlilerin katıldığı büyük şenlikler değildi, aynı zamanda, meydanda kurulan çadırlarda halkın çocuklarının da sünnet edildiği ve padişah tarafından çocuklara elbiseler, ayakkabılar ve başlıkların verildiği birer sosyal yardım faaliyetleriydi.[115] Sarayın ve padişahın bu yöndeki tutumu, çapı ve boyutu daha da büyüyerek devletin sonuna kadar varlığını sürdürdü. Nitekim Sultan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin 20 Haziran 1870'te yapılan sünnet töreni vesilesiyle İstanbul

---

[112] L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 256.

[113] Peçuylu İbrahim, *Tarih*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283, II, 71-72. Sünnetin yapıldığı bıçak Nurbanu Sultan'a ve kesilen kısma ait olan deri ise altın bir tabak içerisinde haseki Safiye Sultan'a takdim edildi (Hülya Tezcan, *Osmanlı Sarayı'nın Çocukları, Şehzadeler ve Hanım Sultanların Yaşamları, Giysileri*, Aygaz, İstanbul 2006, s. 134).

[114] John Covel, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü, Saray, Merasimler, Gündelik Hayat*, çev. Nurten Özmelek, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 129-131.

[115] *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi*, s. 451.

ve çevresindeki illerden getirtilen 14.207 fakir çocuk sünnet ettirilmiş,[116] Pertevniyal Valide Sultan'ın oğluyla birlikte bu vesileyle yapılan şenlikleri izlemeleri planlanmıştı.[117]

Sultanların Evlilik Törenleri

Valide sultanların padişah kızlarının evliliklerinde de birtakım teşrifatî yükümlülükleri vardı. Evlilik vesilesiyle yapılan nişan, nikâh, düğün gibi törenlerde verilen hediyeler, tarihî dönemlere göre doğal olarak sayıca ve mahiyetçe değişiklikler gösterebilirdi. Bu törenler esnasında valide sultanın kendisinin dağıttığı hediyelerin yanında, ona karşı yapılması gereken birtakım yükümlülükler de vardı. Nitekim IV. Mehmed'in 17 yaşındaki kızı Hatice Sultan ile damad vezir Musahip Mustafa Paşa'nın 23 Haziran 1675 günü Edirne'de başlayan düğünlerinden iki gün önce gelen "nişan esvabı"nın arasında damadın Turhan Sultan için gönderdiği bir mücevher kuşak, ipek kaplı samur kürk ile on bohçanın olduğu görülmektedir. Damad, ayrıca, valide sultanın hazinedar ustası ile baş ağasına ikişer ve üçüncü ağasına da bir bohça gönderdi. Nişan takımıyla birlikte gelen şekerlerin padişah kızlarına, kadınlarına ve eşrafa dağıtılması öteden beri uygulanagelen bir usul olup buna uygun olarak valide sultanın ağasıyla ağanın maiyetine birer sandık şeker verilmişti.[118]

Turhan Valide Sultan ile harem mensupları, Mustafa Paşa'nın Timurtaş semtinde bulunan sarayının önündeki meydanda yapılan ve 18 gün süren düğün şenliklerini meydanın

[116] Ali Akyıldız, "Yûsuf İzzeddin Efendi", *DİA*, İstanbul 2014, c. 44, s. 14.

[117] 18 Haziran 1870 (18 Rebiülevvel 1287), *Basiret*, nr. 101, s. 1-2.

[118] Salih Zorlutuna, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'nin Sahne Olduğu Şâhâne Sünnet ve Evlenme Düğünleri", *Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, s. 265-266, 285-287.

kenarında mevcut kafesli küçük bir köşkten seyretmişlerdi.[119] Şenliklerin 13. günü Hatice Sultan'ın kına gecesi yapıldı. Vezirler ve devlet erkânı alay ile Tunca nehrinin kenarında bulunan Cirit Köşkü'ne, Turhan Valide Sultan ise gelin alayını seyretmek amacıyla önceden Saraçhane Kasrı'na intikal etti. Sultanın gümüş bir araba içinde nakledildiği gelin alayı Saraçhane Kasrı önüne geldiğinde köşkten alayı seyreden sultanlar ve kadınlar arabalarına binerek farklı bir yoldan damadın sarayına gittiler.[120] Kaynaklarda düğün alayının geçişinin yaklaşık bir buçuk saat sürdüğünün belirtilmesi,[121] alayın büyüklüğüne işaret eder. Düğünün son günü padişah sarayına davet edilen damadın haremindeki kadınlar ile ağalara hil'atler giydirilip ihsanlarda bulunuldu, ayrıca Turhan Valide Sultan ile haseki sultanlar tarafından düğünde hizmet edenlere dârüssaade ağası vasıtasıyla çeşitli hediyeler dağıtıldı. Damad Mustafa Paşa, aynı gün valide sultana bir vaşak kürk, yedi bohça, biri tellâk, öteki saz çalabilen iki cariye hediye ederek mukabelede bulundu.[122]

Tarafların bizzat katılımıyla değil de onların vekilleri vasıtasıyla gerçekleştirilen sultan nikâhlarının Perşembe günü yapılması ve nikâhtan sonra törende vazife yapan görevlilere valide sultan adına hediyeler verilmesi gelenekti. Bu konuyla ilgili ayrıntıyı 1 Mayıs 1710 Perşembe günü kıyılan II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'la Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu Ali Paşa'nın nikâh törenleri vesilesiyle buluyoruz. Damadın vekili, aynı zamanda sağdıcı da olan Kubbe Veziri Süleyman

---

[119] Özdemir Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 52.

[120] S. Zorlutuna, "Edirne'nin Sahne Olduğu Şâhâne Sünnet ve Evlenme Düğünleri", s. 291-292.

[121] Ö. Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, s. 62.

[122] S. Zorlutuna, "Edirne'nin Sahne Olduğu Şâhâne Sünnet ve Evlenme Düğünleri", s. 293.

Paşa, sultanın vekili ise genelde olduğu gibi dârüssaade ağasıydı. Şahitlikleri Sadaret Kethüdası Abdullah Ağa ile Ali Paşa'nın kethüdası tarafından yapılan ve vekiller, şahitler ve davetliler huzurunda Şeyhülislâm Abdullah Efendi tarafından kıyılan nikâhta mihir 10.000 altın olarak belirlendi. Ayasofya Şeyhi Süleyman Efendi'nin dua etmesinin ve şurupların içilmesinin ardından sona eren nikâh töreninden sonra Şeyhülislâm Abdullah Efendi, sadaret kethüdası ve damad Ali Paşa'nın kethüdasına valide sultan adına çukaya kaplı birer samur ve Ayasofya Şeyhi Süleyman Efendi'ye de bir kakum kürk giydirildi.[123]

Sultan düğünleri vesilesiyle sadrazam, şeyhülislâm ve diğer bazı görevlilerin padişaha, valide sultana, evlenen sultana, başkadınla dârüssaade ağasına birtakım hediyeler sunmaları âdetti. Bu konudaki ayrıntıları III. Ahmed'in beş yaşındaki kızı Fatma Sultan'la Silâhtar Ali Paşa'nın 11 Mayıs 1709'da başlayıp 20 Mayıs'a kadar devam eden düğün törenleri aracılığıyla öğreniyoruz. Sadrazam Ali Paşa, Gülnuş Emetullah Sultan'a elmas işlenmiş murassa kuşak ve diba, hatayi ve atlas kumaşlar; Şeyhülislâm el-Hac Abdullah Efendi, işleme seccade, Çinicizade hattıyla yazılmış bir Kur'an-ı Kerim ve beşyüzlük beyaz bir tespih; Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa ile Defterdar Mehmed Efendi, diba, hatayi ve atlas kumaşlar; Vezir Süleyman Paşa, Mısır Valisi Hasan Paşa, Rakka Valisi Yusuf Paşa, Sayda valisi, Trablusşam Beylerbeyisi Muhammed Paşa ve Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa, diba, hatayi ve atlas kumaşlar hediye ettiği gibi, Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri, nakibüleşraf, İstanbul kadısı ve valide sultan kethüdası da valideye kendi konumlarına uygun hediyeler verdiler. Damad Silâhtar Ali Paşa ise bir murassa şemse kuşak, bir işleme şala kaplı samur kürk ile içinde çeşitli

---

[123] Ali Paşa adına dârüssaade ağasına çukaya kaplı samur ve padişah adına da sağdıç Süleyman Paşa'ya serasere kaplı samur kürkler giydirildi (Mehmet Arslan, "II. Mustafa'nın Kızı Safiye Sultan'ın Düğünü Üzerine Bir Belge", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 570-571).

eşyaların bulunduğu beş bohçayı nişan takımı olmak üzere valide sultana gönderdi.

Fatma Sultan, padişah kızlarının düğün alayının Perşembe günü yapılması geleneğine uygun olarak 16 Mayıs Perşembe günü gümüş arabasına binerek karadan alayla Eyüp'teki Valide Sultan Yalısı'na nakledildi. Aynı gün oğlu III. Ahmed ve maiyetiyle birlikte deniz yoluyla yalıya giden Gülnuş Valide Sultan burada dört gün kaldıktan sonra 20 Mayıs'ta Topkapı Sarayı'na dönerse de,[124] Damad Ali Paşa'nın devlet ileri gelenlerine verdiği ziyafetler 15 gün daha devam etti.[125] Öte yandan Gülnuş Sultan'ın sultanın damadın sarayına götürülme merasiminin günün gecesini damadın sarayında geçirmeyi bir gelenek haline getirdiği anlaşılıyor.[126]

II. Mustafa'nın kızı Emine Sultan'la sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın evlendikleri 12 Nisan 1708 Perşembe günü Gülnuş Sultan yine torununun yeni sarayında geceledi. Damad Çorlulu Ali Paşa, ertesi gün sarayına gelen III. Ahmed'e mükemmel donanmış bir at, bir Mısır kısrağı, elmaslı ve lâlli mücevher kuşak, 1.000 altın, beş diba bohça, bir elmas taç ve Hocazade hattıyla yazılmış bir Kur'an-ı Kerim; valide sultana, şala kaplı bir samur kürk, dibaya kaplı bir kakum kürk, zümrütlü, elmaslı ve lâlli büyük bir kuşak, birtakım zümrüt düğme ve dört boğça;

---

[124] III. Ahmed'in diğer kızı Ümmügülsüm Sultan'la evlenen Abdurrahman Paşa, nişan hediyesi olarak valide sultana bir adet inci tespih ile beş bohça gönderdi (Mehmet Arslan, "III. Ahmed'in Kızı Fatma Sultan'ın Düğünü Üzerine Bir Belge", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, s. 528-551).

[125] Çağatay Uluçay, "Beş Yaşında İken Nikâhlanan ve Beşikte Nişanlanan Sultanlar", *Yeni Tarih Dergisi*, Nisan 1957, I/4, s. 103-107.

[126] Diğer bir diğer örnek de II. Mustafa'nın kızkardeşi Fatma Sultan'la Silistre Beylerbeyisi Vezir Çerkes İbrahim Paşa'nın düğünlerinde görülmektedir. O gün Eski Saray yakınlarındaki sultan sarayına giden III. Ahmed akşam saraya dönerken Gülnuş Valide Sultan Fatma Sultan'ın sarayında kaldı (Silahdar, "Nusretname", s. 135).

valide sultanın hazinedar ustalarına birer bohça ile 350'şer kuruş ve validenin diğer ustalarına da bohça ve nakit paralar hediye etti. Damadın sarayında bir gece daha kalan Gülnuş Sultan, Çorlulu Ali Paşa'ya feraceye kaplı samur kürk ile mücevherli hançer hediye ettikten sonra damad tarafından dışarıya kadar yolculanıp saraya geri dönmüştü.[127]

Valide sultan evlenen padişah kızlarına da bazı hediyeler verirdi. Bu geleneğe uygun olarak Küçük Hüseyin Paşa ile 19 Aralık 1792 tarihinde evlenen I. Abdülhamid'in kızı Esma Sultan için III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan'ın hazırlattığı hediyelerin en değerlisi, ortasında birisi orta boy ve 706'sı küçük roza elmaslar bulunan ve kırmızı yakut ve elmaslarla süslü olan *avize*ydi. Avize henüz modern mânada nişanın kullanılmadığı bu dönem Osmanlı yönetim geleneğinde bir kordonla boyuna asılan nişanvari bir mücevher olmalıdır. Ayrıca, Esma Sultan'ın Divanyolu üzerindeki sarayı için de değerli kumaşlardan yapılmış yastık, minder, şilte, yüz yastığı, sedir ile kapı ve pencere perdeleri hazırlatmıştı.[128] Düğün vesilesiyle Esma Sultan'ın sarayına gidip gelirken kahvecibaşısı aracılığıyla yol üzerindeki fakirler, karakollarda görev yapan askerler, Eski Saray görevlileri, sultan sarayının harem ağaları, baltacı, aşçı, imam, kethüda, baş ağa, bölükbaşı ve diğer görevlilere paralar dağıttıran[129] valide sultan, düğünün ikinci günü solak ve

---

[127] Mehmet Arslan, "II. Mustafa'nın Kızları Ayşe Sultan ve Emine Sultan'ın Düğünleri Üzerine Bir Belge", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, s. 561-565.

[128] Valide sultanın hazırlattığı avize, Avusturya dibâsından yapılmış yastık (18 adet), Leh yapımı şeritli, saçaklı ve som telli üstûfe oturma minderi (3 adet), hasa şilte (3 adet), dibâ pencere (13 adet) ve kapı perdesi, tel işlemeli canfes yüz yastığı (2 adet) ve som telli üstûfe sedirin (4 adet) işçilik dahil tutarı 132 liraydı (*TSMA.d*, nr. 9830/3).

[129] BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 18-19.

peykler eşliğinde Esma Sultan'ın sarayına giderek geceyi orada geçirdi.[130]

Valide sultan, çocuğu doğan padişah kızlarını da ziyaret edip saraylarında gecelerdi. Nitekim Gülnuş Valide Sultan'ın II. Mustafa'nın kızkardeşi Fatma Sultan'ın bir kızının dünyaya gelmesi vesilesiyle gittiği sarayında üç gece kaldığını biliyoruz.[131]

[130] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 108.

[131] Silahdar, "Nusretname", s. 266.

Valide Sultanların Cenaze Törenleri

Valide sultanlar vefat ettiklerinde öteden beri İstanbul'un Süleymaniye, Ayasofya, Sultanahmed ve Fatih gibi selâtin camilerinden salâ okunması için İstanbul kadısına emirler gönderilir, ölüm haberi salâ ile halka duyurulur ve müezzinlere ihsanlarda bulunulurdu. Bu geleneğe uygun olarak III. Osman'ın annesi Şehsüvar Sultan'ın 27 Nisan 1756 tarihinde vefatı üzerine Süleymaniye, Ayasofya ve Sultanahmed camilerinden salâ okuyan müezzinlere bahşişler verilmişti.[132] Öte yandan bazı veriler bağlı beylerin ölüm hadisesinden haberdar edildiğini ve onların da gönderdikleri mektuplarla padişaha taziyelerini bildirdiklerini[133] ortaya koymaktadır.

Valide sultanların ölümlerinde, vezirler, ulema, devlet ricali ve bazen de padişahların katıldığı bir merasim ve cenaze alayı yapılır, şeyhülislâm, Rumeli kadıaskeri, Anadolu kadıaskeri,

---

[132] "Merhume valide sultan efendimiz hazretlerinin irtihallerinde Sultanahmed Han Cami-i şerifinde salâhân olan müezzinine *ber-mutad* atiyye olmak üzere sâbıkı mucebince iki bin akçeye tezkire verilmek bâbında..." (BOA, C.SM, nr. 2621). Ayasofya Camii müezzinlerine 3.000 (BOA, C.SM, nr. 2630) ve Süleymaniye Camii müezzinlerine de 2.000 akçe verildi (BOA, C.SM, nr. 2635).

[133] Annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın ölümünden duyduğu üzüntüyü Sultan Abdülmecid'e ileten (13 Mayıs 1853/4 Şaban 1269, BOA, MB, 35/165) Sırp Beyi Aleksandr'ın mektubu ve mührü Türkçe olup içerik ve İslâmî söylemi itibariyle hayli doyurucu bir metindir.

nakibüleşraf ve diğer üst düzey ulemâ *örf*[134] ve *ferace*[135] kürkleriyle; yeniçeri ağası, diğer ocak ağaları yanında olduğu hâlde *selimî*[136] kavuk, erkân kürkü ve tören eyerli atıyla; sipahi ve silâhtar ağaları, kapıcıbaşı ağalar, nişancı, defter emini, bölükât-ı erbaa[137] ağaları selimî, *mücevveze*[138] ve erkân kürkleriyle; sadrazam, *kallâvi*,[139] erkân kürk ve tören eyerli atıyla; reisülküttap ile çavuşbaşı, selimî, erkân kürk ve tören eyerli atlarıyla ve çavuşlar da mücevvezeleriyle atlı olarak cenaze merasimine katılırlardı. Cenaze namazını şeyhülislâmın ve onun geçerli bir mazereti olması durumunda da reisülulemâ veya Rumeli kadıaskerinin kıldırması gelenekti.[140]

Annesi Nurbanu Sultan'ı çok sevip hürmet eden ve sözünü dinleyen bir padişah olan III. Murad, 7 Aralık 1583 (22 Zilkade 991) tarihinde Yenikapı'daki Bahçesarayı'nda vefat eden annesinin cenaze törenine matem elbiseleri içerisinde ve yaya

---

[134] Şeyhülislâm, Rumeli kadıaskeri, Anadolu kadıaskeri ve İstanbul kadısı gibi üst düzey ulemanın resmi törenlerde giydikleri büyük kavuk (R.E. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 184).

[135] Ulemanın resmi günlerde giydiği geniş ve kolları yarık üst giysisi (R.E. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 107).

[136] Yavuz Sultan Selim'in icadı olan silindir şeklinde, tepesi düz ve üzerinde ince beyaz tülbent sarılı 65 cm boyunda bir kavuk türü olup *mücevveze*den daha uzundu (R.E.Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 203).

[137] Kapıkulu süvarilerinin sağ ve sol ulûfeciler ile sağ ve sol gureba bölükleri bu isimle anılırdı.

[138] Üst tarafı alt kısmından daha geniş olan, silindir biçiminde, 35 cm yüksekliğinde bir kavuk. Mukavvanın üzerine tülbent sarılarak oluşturulur; üst tablası kırmızı çukadan yapılır ve ortasına yine kırmızı çukadan ceviz büyüklüğünde bir kozalak bulunurdu (R.E.Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 178).

[139] Sadrazam ve vezirlerin giydiği kaliteli, yumuşak ve hafif keçeden yapılan ve dış yüzü tülbent ile sarılan piramit şeklindeki bir çeşit başlık olup yüksekliği 40 cm kadardı (R.E.Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 140).

[140] Es'ad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime*, tıpkıbasım, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979, s. 124-125; *Osmanlı İmparatorluğunda Teşrifat*, s. 156-157. Ayrıca bkz. BOA, *A.d*, nr. 359, s. 101.

olarak katıldı. Padişah, Fatih Camii'nde ulema, şeyhler, rical, vüzera ve İstanbul halkının hazır olduğu bir cemaatle kılınan cenaze namazının ardından saraya döndü ve valide sultanın nâşı alay eşliğinde getirildiği Ayasofya'daki Sultan II. Selim türbesine defnedildi. Vezirler ve bazı ulemanın kırkı doluncaya kadar ziyaret ettikleri türbede Kur'an okuyup dualar ettiği gibi, ayrıca fakirlere de sadakalar dağıtıldı.[141]

Cenaze Alayı Tertibi

Valide sultan ölümlerinde uygulanan merasim düzeni, biri harem dışında, diğeri de haremde vefat eden iki valide sultan örneği üzerinden izah edilebilir. Harem dışındakine I. Mahmud'un annesi Saliha Sultan ve haremdekine de III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan örnek olarak verilecektir. Sadaret kaymakamı, bir müddetten beri hasta olan ve hava değişimi için gittiği Tırnakçı Yalısı'nda 21 Eylül 1739 tarihinde vefat eden I. Mahmud'un annesi Saliha Sultan'ın cenaze namazının Yalı Kasrı önünde kılınmasının emredilmesi üzerine şeyhülislâm, Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri, İstanbul kadısı, nakibüleşraf, miralem ve kapıcıbaşı ağalar, sekbanbaşı, sipah ve silahtar ağa vekilleri, cebecibaşı, topçubaşı, arabacıbaşı vekilleri, defterdar, tevkii, şıkk-ı sâni ve sâlis defterdarları, defter emini, ruznamçe-i evvel, başmuhasebeci, valide kethüdası gibi önemli bürokrat ve görevliler ile daha önce bu görevlerde bulunmuş olanlara davetiyeler göndererek Yalı Köşkü'nde toplanmalarını istedi; ardından kendisi de yanında reisülküttap, çavuşbaşı, tezkireci, mektupçu ve bazı Bâbıâli görevlileri olduğu halde Yalı Kasrı'na gelip padişahı beklemeye başladı.

Bir yandan sadaret kaymakamı deniz yoluyla gelen padişahı koltuklayarak saltanat kayığından inmesine yardımcı olurken

---

141 Valide sultanın ölümüne "Vâliden sultâna rahmet ide Hakk" tarihi düşüldü (Selânikî, *Tarih*, I, 140-141). Ayrıca bkz. *Hasan Bey-zâde Târîhi*, s. 302.

diğer yandan rical de o esnada tören başlık ve giysileri içerisinde padişahı karşılamak üzere merdivenlerde sıralanır. Hazır bulunanları selâmlayan padişah önceden hazırlanmış olan tahtına oturur ve sadaret kaymakamıyla şeyhülislâm bir süre padişahın yanında kaldıktan sonra yerlerine geçip nâşın gelmesini beklemeye başlar. Valide sultanın nâşı yarım saat sonra dârüssaade ağası önde olduğu hâlde kayıkla getirilip Sepetçiler Kasrı'nın duvarına yakın olan çınarın yanındaki tahta musallaya konulur. Şeyhülislâmın özür beyan etmesi üzerine Rumeli Kadıaskeri Esseyyid Zeynelâbidin Efendi tarafından kıldırılan cenaze namazında padişah tahtın önünde durduğu halde imama tâbi olur. Valide sultanın nâşı, namazın kılınmasının ardından sadaret kaymakamı ve şeyhülislâmın da katıldığı bir cenaze alayıyla Yenicami'ye götürülüp defnedilir. Sadaret kaymakamı ile şeyhülislâm ertesi gün huzuruna çıktıkları padişaha tâziyelerini bildirirler.[142]

Mihrişah Sultan'ın uzun süredir muztarıp olduğu hastalığından kurtulamayarak 16 Ekim 1805 (22 Receb 1220) tarihinde vefat etmesi üzerine[143] Ayasofya, Sultanahmed, Süleymaniye ve Fatih camilerinden salâ verilmesi için İstanbul kadısına buyuruldu gönderilir. Haremden çıkarılan ve törene katılacak olanlar tarafından karşılanan valide sultanın nâşı, eski divanhane önündeki musallaya konulur ve III. Selim, burada şeyhülislâmın kıldırdığı cenaze namazına katıldıktan sonra dairesine geri döner. Bürokratik düzenlemelere bağlı olarak Osmanlı idari sistemindeki görevlilerin ve dolayısıyla cenaze alayına

[142] *An Ottoman Protocol Register*, s. 109-110; Mehmed Es'ad Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Teşrifat*, haz. H.Ahmet Arslantürk, Mirac Tosun, Serdal Soyluer, Okur Kitaplığı, İstanbul 2012, s. 149-151.

[143] Valide sultanın ölüm tarihini 29 Eylül 1805 (5 Receb 1220) şeklinde yanlış veren Mütercim Ahmed Âsım Efendi (*Âsım Efendi Tarihi*, I, 142), Süruri Efendi'nin bu ölüme "Cenneti kıldı mekân Vâlide-i Şeh Selîm" ve "Vâlide Sultân recebde eyledi huldü mekân" tarihlerini düştüğünü (s. 146) belirtmektedir.

katılanların isimleri değişik dönemlere ve yüzyıllara göre doğal olarak bazı farklılıklar gösterebilir. Dolayısıyla aşağıda verilecek olan cenaze merasimi alayının da III. Selim döneminde merkez bürokrasisinde mevcut kurum temsilcilerinin durumuna göre şekillendiğini ve bu durumda yüz yıl önceki veya daha sonraki bir valide cenaze alayında yer alan görevlilerle farklılık gösterebileceği gerçeğine işaret etmemiz uygun olacaktır.

Mihrişah Sultan'ın cenaze alayında en önde kılavuz çavuş yamağı olduğu hâlde arkaya doğru, divan çavuşları, duacı, züema, cizye başbakikulu, başbakikulu, maliye tezkirecisi, selâtin camii şeyhleri, matbah emini, arpa emini, şehremini, darphane emini, cizye muhasebecisi, humbaracıbaşı, lağımcıbaşı, arabacıbaşı, cebecibaşı, topçubaşı, bölükât-ı erbaa ağaları, muallim-i asker-i sultanî ocağı ağası, kul kethüdası, büyük ruznamçeci, başmuhasebeci, sipah ağası, silahtar, kapıcıbaşılar, nişancı, defter emini, şıkk-ı râbi defterdarı, hububat nazırı, irad-ı cedid defterdarı, şıkk-ı sâni defterdarı, Tersane defterdarı, yeniçeri ağası, şıkk-ı evvel defterdarı, İstanbul kadısı, eski İstanbul kadıları ile İstanbul kadılığı payelileri, Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri, nakibüleşraf, kapudan-ı derya ve maiyeti, çavuşlar kâtibi, çavuşlar emini, sadaret kapıcılar kethüdası ile selâm ağası, sadaret mektupçusu, teşrifatî, tezkire-i evvel, tezkire-i sâni, reisülküttap, çavuşbaşı, sadrazam ve şeyhülislâm ile maiyetleri, kapıcılar kâtibi, padişahın pişkeşçisi, teşrifatî kisedarı, Haremeyn müfettişinin kapıcısı, Haremeyn mukataacısı, Haremeyn müfettişi, Haremeyn muhasebecisi, sultan kethüdaları, valide sultan kethüdası (nâşın önünde yaya olarak buhurdan çekerek yürür ve cenaze Orta Kapı'dan çıktıktan sonra padişahın izniyle atına binerek alaydaki yerini alırdı), yazıcı ve ağababası, baltacılar kethüdası, oda lalası, saray ağası, kilercibaşı, Enderun başhazinedarı, bâbüssaade ağası, dârüssaade ağası, Eski Saray teberdarlarının elleri üzerinde taşıdıkları valide sultanın nâşı, önlerinde padişahın müezzinleri yaya olarak ve tekbir getirip tehlil ederek, yani, "Lâilâheillellâh" sözünü tekrarlayarak

sıralanır. Nâşın arkasında yürüyen hazine kethüdası ile hazine vekili ise alayın geçtiği yol boyunca birikmiş kalabalığa paralar serperek ilerler. Alayın en arkasında ise ismi verilmeyen bazı görevliler yer alır.

Bu tertip üzere Topkapı Sarayı'ndan çıkan Mihrişah Sultan'ın cenaze alayı, Divanyolu, Vezneciler, Fatih Camii, Kavukçular ve Edirnekapı güzergâhı üzerinden Eyüb'e ulaşır, alaya katılanlar burada atlarından inerek cenazeyi karşılar ve Eyüpsultan yakınındaki türbesine defneder. III. Selim, defninden üç gün sonra 19 Ekimde şeyhülislâm, sadrazam ve Bâbıâli ricalinin tâziyelerini İncili Kasır'da kabul etti.[144] Valide sultanın ölümü üzerine yapılan dinî vazifelerin ayrıntılarını Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir belgeden öğrenmek mümkündür. Vesikadan defnedildiği gün türbesinde selâtin camileri hatiplerinin Kur'an okuduğu, hatim indirildiği, gecesinde ise Kaşgarî Abdullah ve Şeyh Abdülhalim Efendi tekkelerinde 70 bin kelime-i tevhid getirildiği, kelime-i tevhid ve Kur'an okuma faaliyetlerinin sonraki günlerde de sürdürüldüğü, civarda bulunan medreselerin hoca ve öğrencileriyle fakirlere valide sultanın ruhu için sadakalar verildiği, ayrıca, 30 kişilik bir grubun her gün bir hatim indirmek kaydıyla 40 gün valide sultanın türbesinde Kur'an okumakla görevlendirildiği anlaşılıyor.[145] Valide sultanların vefatının yedinci günü ruhları için bir yemek verilmesi geleneğine işaret eden uygulama Hatice Turhan Sultan'ın ölümüne, yani 1683 yılına kadar indirilebilmektedir. Nitekim "yedinci gün taamı" adıyla anılan bu yemeğin hazırlıkları önceden yapılır ve kasabbaşı verilecek yemek için gerekli olan etleri temin ederdi.[146]

---

[144] Defin esnasında imam ve hatipler Kur'an okuyup şeyhler dua eder, defninden sonra telkini veren Ayasofya şeyhinin taziyelerini belirten bir telhisi padişaha iletmek üzere dârüssaade ağasına vermesinin ardından tören sona ererdi (*An Ottoman Protocol Register*, s. 150-154).

[145] TSMA.E, 263/12.

[146] 11 Ağustos 1683 (17 Şaban 1094), BOA, İE.SM, 12/1216.

Herhalde valide sultanlar içerisinde en fazla yaşayan II. Süleyman'ın annesi Saliha Dilaşub Sultan olmalıdır. Bazı kaynaklarda saf ve hatta meczup yaradılışlı olduğuna dair iddialar yer alır.[147] Bir yıl kadar yatalak ve alil yaşadıktan sonra 90 yaşında iken 5 Aralık 1689 (22 Safer 1101) tarihinde Edirne'de vefat etmesi üzerine nâşı, burada şeyhülislâmın kıldırdığı ve vezirler, ulema ve ricalin katıldığı cenaze namazının ardından bir arabaya konularak küçük mirahur Şirin İbrahim Ağa tarafından İstanbul'a götürülüp Kanuni Sultan Süleyman'ın türbesine defnedilir.[148] Bu veriler, hayli yaşlandığı bir dönemde oğlu tahta geçtiği için valide sultanlık sevincini fazla yaşayamadığını ve validelik görevlerinden ziyade vücudu ve hastalığıyla uğraşmak zorunda kaldığını gösteriyor. Şanslı sayılabilecek tarafı ise âhir ömründe de olsa bir ömür boyu beklemiş olduğu valide sultanlık mevkiine erişmiş olmasıydı. Arşivde bulunan bazı belgeler, valide sultan vefat ettiğinde geriye bir miktar borç bıraktığını, ancak bu borçların sürüncemede kalmayıp terekesinden ödendiğini ortaya koyuyor.[149]

Osmanlı kaynakları genellikle vefatları vesilesiyle bahsettikleri valide sultanların hayırseverliklerine ve dindarlıklarına vurgu yapar ve onları Hz. Peygamber'in kızı Fatıma, eşi Hz. Ayşe ve sufi kadın Râbia gibi büyük İslâm kadınlarına benzeterek yaşadıkları zamanın Fatıma'sı, Ayşe'si ve Rabia'sı olarak nitelerler. Bu sıfatların yanında Mehmed Hâkim Efendi'nin III. Osman'ın annesi Şehsüvar Sultan'ın ölümü üzerine dindarlığıyla ilgili söz konusu ettiği rivayetlerin şüphesiz hayli etkileyici olduğu ifade edilebilir. Mehmed Hâkim Efendi'nin, valide sultanın gece gündüz ibadetle meşgul olduğu, 50-60 seneden beri abdestsiz oturup kalkmadığı ve her gece İhlâs Sûresi'ni 1.500

---

[147] Naima, *Tarih*, III, 1326.

[148] *Silâhdar Tarihi*, II, 484; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 358.

[149] Valide sultanın borcu kalmadığına dair alacaklılarından alınan senetler için bkz. TSMA.E, 43/6.

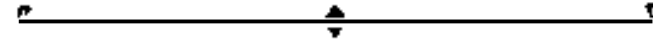
kere okumadan yatmadığı bilgisinin sözüne güvenilir cariyelerinden nakledildiğini belirtmesi[150] ve Vâsıf'ın da herhalde bir gecede okumanın zorluğunu göz önünde bulundurarak valide sultanın 1.500 İhlâs Sûresi'ni cariyelerine okutturduğunu söylemesi,[151] şüphesiz abartılı, ancak onun dindarlığına ve ibadet merkezli yaşama biçimine dikkat çekmeye yönelik bir beyan olmalıdır.

[150] III. Osman, bir süreden beri devam eden hastalığından kurtulamayarak 27 Nisan 1756 (27 Receb 1169) Mirac gecesi vefat eden annesi Şehsüvar Sultan'ın cenaze alayına Bâbüssaade Kapısı önüne kadar eşlik edip saraya geri döndü ve valide sultanın nâşı Nuriosmaniye Camii haziresine defnedildi (Hâkim, *Tarih*, vr. 190a).

[151] "Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsar ve Hakaiku'l-Ahbarı", s. 79.

Valide Sultanların Seyahatleri

Padişahlarda olduğu gibi kalabalık maiyetiyle birlikte halkın arasına çıkan valide sultanın İstanbul'daki değişik saraylar, Edirne ile İstanbul veya hasbahçeler ve camiler arasındaki gidiş geliş seyahatleri alay ve merasimle olurdu. Öte yandan valide sultanların sefere çıkan veya seferden dönen oğlunu uğurlayıp karşılamasının da öteden beri uygulanagelen bir usul olduğu anlaşılıyor. Bu geleneğe Osmanlı tarihinin farklı dönemlerinden uygulamalı örnekler verilebilir. Nitekim Viyana üzerine bir sefer düzenlemek amacıyla ordunun başına geçerek 20 Haziran 1596 tarihinde İstanbul'dan hareket edip daha sonra seferi Eğri kalesi üzerine çeviren III. Mehmed'in ardından annesi Safiye Sultan ile harem halkının arabalarla Davutpaşa çiftliğine kadar gidip padişahla görüştüğünü biliyoruz. Ertesi gün Halkalıpınarı'nda kurulan otağa da giderek oğlu ile tekrar hasretlik gideren Safiye Sultan, daha sonra ayrılıp İstanbul'un koruması için geride bırakılan Hasan Paşa ve maiyetindeki askerlerle birlikte saraya döndü. Bu arada dönüş yolunda rastladıkları sefere giden askerlere harem arabalarından paralar saçıldığını tarihî kaynaklar zikretmektedir.[152] Öte yandan İngiltere elçisinin sekreteri John Sanderson'un Safiye Sultan ve saray kadınlarının söz konusu padişahı uğurlama törenine peçesiz katılmış olduğunu belirtmesinin[153] fanteziden öte bir anlamının olmadığı ve hiçbir şekilde doğru olmaması gerektiği açıktır.

[152] Selânikî, *Tarih*, II, 613-614.

[153] Ö. Kumrular, *Nurbanu ve Safiye Sultan*, s. 303.

Bu konuyla ilgili diğer bir örnek de, 1639'da Bağdat seferinden zaferle dönen oğlu IV. Murad'ı karşılamak amacıyla Kösem Sultan'ın o günün şartlarında İstanbul'a iki günlük mesafede bulunan İzmit'e kadar kara yoluyla gitmesidir. Deniz yolunu tercih eden oğlunun aksine kara yoluyla geri dönen ve altın işlemeli ve perdeli gayet müzeyyen bir arabaya binen valide sultanın alayına 12 arabanın taşıdığı harem halkının yanı sıra, vezirler ve yüksek dereceli ulema da eşlik etmekteydi. Peirce, valide sultanlarla ilgili bu geleneğin İznik'in fethi dönüşünde aile üyeleriyle birlikte oğlunu Bilecik dışında karşılayan Osman Gazi'nin annesine kadar indirilebileceğini belirtmektedir.[154]

Edirne-İstanbul Arasındaki Seyahatler

Edirne'yi ikametgâh olarak kullanan IV. Mehmed döneminde İstanbul ile Edirne arasındaki gidiş-gelişleri büyük alaylar ve merasimlerle yapılan seyahatlere sahne olurdu. İlgili kısımda da izah edildiği üzere, annesinin Çanakkale Boğazı'nın her iki yanında inşa ettirdiği kaleleri görmek isteyen IV. Mehmed'in Ağustos 1661'de annesi Turhan Sultan'ı da yanına alarak tamamlanmak üzere olan kaleleri ziyaret ettiği bilinmekte, Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan ve Abdurrahman Abdi Paşa tarafından kaleme alındığı anlaşılan bir belgede bu seyahatin ayrıntılarına yer verilmektedir. Belgeden valide sultanın Anadolu yakasını, yani Kumkale'yi ziyaret etmeyip Gelibolu tarafında kaldığı, Dârüssaade Ağası Mehmed Ağa'yı kendi adına padişahla birlikte gönderdiği, IV. Mehmed'in her iki taraftaki kalelerden toplar attırtıp menzillerini kontrol ettirdiği, kale görevlileriyle valide sultan kethüdasından işçilere kadar inşaatta emeği geçenlere hediye, bahşiş ve ihsanlarda bulunup hil'atler giydirdiği anlaşılıyor. Kalelerde büyük şenlikler yapıldıktan sonra Gelibolu üzerinden Edirne'ye geçildi.[155]

---

[154] L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 257.

[155] TSMA.E, nr. 2477; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, s. 151; Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 14-15.

Seyahatlerinde valide sultana kalabalık maiyetinin yanında, bu iş için özel olarak görevlendirilen üst düzey bir devlet adamı ile kalabalık bir askeri muhafız birliği eşlik ederdi. Turhan Sultan'ın 28 Aralık 1672'de Edirne'ye doğru hareket eden alayını 3.000 yeniçerinin koruduğunu ifade etmek bu konuda bir fikir verebilir.[156] Öte yandan Turhan Sultan'ın 2 Temmuz 1668'de Edirne'den İstanbul'a gelişini ve valide sultanın alayının şehre girişini ayrıntılı bir biçimde tasvir eden Fransız tüccar J.B. Tavernier'in gözlemlerine göre, alayda, en önde yirmi kişilik gruplar halinde ilerleyen yeniçeriler, daha sonra sırasıyla 200 atlı, mutfak görevlileri, sadaret kaymakamının ekibi, valideyi korumakla görevli 400 sipahi, yine bozuk düzen içerisinde ilerleyen yeniçerilerin arkasında altı uşağıyla birlikte yürüyen yeniçeri ağası, güzel elbiseler içerisinde 100 kapıcı, iyi giyimli 300 çavuş, 20 kişilik maiyetiyle birlikte sadaret kaymakamı, bostancıbaşının önderliğinde 500-600 civarında bostancı, 200 kadı, başlarında büyük yeşil sarıklarıyla 60 kadar *şerif* ile şeyhülislâmı temsilen beyaz giysiler içerisinde iki görevli, donanmış atlarıyla 50 seyis, valide sultanın arabasının önünde güzel giyimli kara hadımağaları, altı atın çektiği bir arabanın etrafında altı atlı kapıcı, altı beyaz atın çektiği valide sultanın arabası ve etrafında eşlik eden paşalar, her birini dört atın çektiği ve içerisinde cariyelerin bulunduğu 12 harem arabası, arabaların etrafında seyircilerin kadınları görmesini engellemekle görevli siyahi hadımağaları, birçok tahtırevan ve buz dolu dört büyük araba yer almaktaydı. Tavernier, 5.000-6.000 kişi olarak tahmin ettiği bu alayın geçişinin yaklaşık üç saat sürdüğünü ve valide sultanın arabası geçerken bakmamaları için halkın

[156] Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, çev. Nahid Sırrı Örik, Türk Tarih Kurumu, I, 215, 219. Bu seyahatlerde valide sultanın maiyetine ve muhafızlığına verilenler ile padişahın ve diğer devlet adamlarının Turhan Sultan'ı karşılama ve vedalaşmaları hakkında bkz. *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, s. 156, 226, 293, 407, 447, 457; Râşid, *Tarih*, I, 102, 149-150, 292; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 23, 34, 71-72.

uyarıldığını belirtir.[157] Bu kadar büyük ve kalabalık bir maiyetle gerçekleştirilen seyahatlerin aynı zamanda hazineye ciddi bir maliyeti olduğu gibi,[158] valide sultan için de hayli yüksek sayılabilecek bir harcırah tahsis edilirdi.[159]

Valide sultanın seyahat alayı üst düzey devlet adamları tarafından İstanbul'un dışında karşılanır ve bu tür seyahatler padişahın annesini davet etmesi üzerine gerçekleşirdi. IV. Mehmed, Edirne'de bulunan annesi Turhan Sultan'ı İstanbul'a davet etmiş ve bunun üzerine yola çıkan valide alayını Musahip Mustafa Paşa 16 Mart 1677 tarihinde Küçükçekmece'nin ilerisinde, padişah Çekmece'de ve şeyhülislâm ile sadrazam ise Küçükçekmece yakınlarında karşılamıştı. Valide sultanın kendisini istikballe görevli olan kişilere hediyeler vermesi gelenek olduğu için Turhan Sultan da alayı karşılamaya gelen Musahip Mustafa Paşa'ya samur kürkler hediye eder.[160] Üst düzey devlet görevlilerinin valide sultanı karşılamaları sadece şehirlerarası yolculuklarla sınırlı olmayıp bazen şehir içinde yapılan seyahatlerde de aynı teşrifat uygulanır, sadrazam, şeyhülislâm ve yeniçeri ağası gibi devletin en üst yöneticileri tarafından karşılanan valide sultan, şeyhülislâm ile sadrazama kürk ve yeniçeri ağasına da altın ihsanında bulunurdu.[161]

Valide sultanın alayını şehir dışında karşılayanlar sadece yukarıda zikredilen yüksek devlet görevlileri değildi. Rical ve

---

[157] J.B. Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, s. 157-160.

[158] 4 Mart 1695 (18 Receb 1106), BOA, *D.BŞM.d*, nr. 786.

[159] 28 Şubat 1681 (9 Safer 1092)'de Edirne'den İstanbul'a giderken kendisine 200 ve 6 Zilhicce 1092 tarihinde Çorlu'dan Karışdıran menziline varıldığında da 50 altın (*TSMA.d*, nr. 2344/85) harcırah verilmişti. Edirne'den İstanbul'a gönderilen Gülnuş Valide Sultan'a verilen harcırah ve oğlu II. Mustafa'nın hatt-ı hümayunu için bkz. 24 Aralık 1695 (17 Cemaziyelevvel 1107), *TSMA.d*, nr. 2352/890.

[160] Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 199-200; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 34-35, 82.

[161] Silahdar, "Nusretname", s. 803-804.

ulemanın da valide sultan alayını istikballeri usuldendi. Nitekim tahta geçer geçmez çıktığı Avusturya seferi dönüşünde kışı İstanbul'da geçirmek isteyen II. Mustafa'nın annesi Gülnuş Sultan ile harem halkını İstanbul'a çağırdığını ve bu nakil sırasında oluşan valide sultanın alayını Silivri'de eski kadıaskerler, naipler ve müderrislerin karşılayıp selâmladığını görüyoruz.[162] Öte yandan İstanbul'da bulunan bostancıbaşı ile bostancıların Haramidere'de karşıladıkları valide sultan ile padişaha burada bir ziyafet vermeleri öteden beri uygulanagelen bir âdetti.[163]

Valide sultanlar seyahate çıkarlarken de üst düzey görevliler tarafından uğurlanırdı. Turhan Sultan, 29 Haziran 1659 tarihinde sadrazam, şeyhülislâm, kadıaskerler ve diğer divan üyeleri[164] ve II. Mustafa ile annesi Gülnuş Sultan da 13 Kasım 1700'de Davutpaşa yakınlarında sadrazam tarafından Edirne'ye yolcu edilir, padişah ve valide sultan bu vesile ile sadrazama birer kürk giydirir[165] ve Edirne'den İstanbul'a doğru yaptıkları yolculuklarda da benzer biçimde üst düzey devlet görevlileri tarafından uğurlanırlardı.[166]

Seyahat neticesinde varacağı yere sağ salim ulaşan valide sultan, hem maiyetindekilere hem de kendisine eşlik eden üst düzey görevlilere ihsanlarda bulunurdu. 1715 Nisanında oğlu III. Ahmed ile birlikte İstanbul'dan Edirne'ye giden Gülnuş Sultan'ın alayında yer alan muhafız veya konakçı paşa, dârüssaade

---

[162] *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 117.

[163] Gülnuş Sultan, İstanbul'da Ayvansaray iskelesinde bulunan kızı Hatice Sultan'ın yalısına gidip yemek yedikten sonra Tersane Bahçesi'ne geçip oğluyla buluşmuştu (Silahdar, "Nusretname", s. 437-38).

[164] Naima, *Tarih*, IV, 1835.

[165] Silâhdar, "Nusretname", s. 458.

[166] Girit seferi için Yenişehir'e geçecek olan IV. Mehmed, annesi ile haseki sultanı ikinci vezir Musahip Mustafa Paşa'nın nezaretinde 11 Haziran 1668'de İstanbul'a gönderirken, alay, şeyhülislâm başta olmak üzere ulema, vezirler ve sadaret kaymakamı tarafından uğurlanmıştı (Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 94).

ağası, baltacılar kethüdası, valide kethüdası, lala, kahveci, harem ağası, arabacı, kapıcı, bostancı, aşçı, mirahur, şehremini, dülger, mimar ve diğer görevlilerle maiyetlerine toplam 21.650 kuruş atiyye verilir, Edirne'den İstanbul'a dönerken de maiyette yer alan görevliler aynı şekilde taltif edilirdi.[167]

Valide sultanın sadece şehirler arasında değil, şehir içerisinde çıktığı seyahatlerde de sıkı güvenlik tedbirlerine başvurulurdu. Nitekim 3 Ekim 1672 günü Haliç tarafından teferrüc için Yalı Köşkü'ne gelen Turhan Sultan'a denizden herhangi bir kayığın yaklaşıp rahatsızlık vermemesi için baltacı ve bostancılar kayıklar vasıtasıyla bir güvenlik kordonu oluşturduğu gibi, karada da gerekli emniyet önlemleri alınmıştı.[168] Öte yandan Edirne-İstanbul arasındaki büyük yolculuklar esnasında güvenlik tedbirlerinin yanında, yolda herhangi bir sıkıntının çekilmemesi için de lojistik önlemlerin alınması ihmal edilmezdi. Alayın geçeceği menzillerin sorumluları önceden uyarılarak kafileye gerekli olan un, odun, kömür, çıra, saman, ot ve arpanın hazır bulundurulması istenirdi.[169] Seyahatler esnasında valide sultanın alayı için gerekli sağlık önlemleri de alınıp alayda yeterli sayıda doktor ve cerrah bulundurulurdu. Nitekim Gülnuş Sultan'ın 1715 Martında çıktığı böyle bir seyahat için biri cerrah olmak üzere toplam beş tabibin görevlendirildiğini biliyoruz. Saray tabiplerinin genelde gayrimüslimlerden olduğu konusundaki yaygın kanaatin aksine bu tabiplerin tamamının Müslüman olduğunu vurgulamakta yarar vardır.[170]

---

167 TSMA.E, 41/48; 41/49; 41/50. Belgelerin eklerinde ödenen atiyyelerin ayrıntısı mevcuttur.

168 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, I, 192.

169 II. Mustafa'nın annesi Gülnuş Valide Sultan'ın İstanbul'daki Eski Saray'dan getirilişi vesilesiyle düzenlenen bu belgede yakacak ve otlardan her menzilde ne kadar bulundurulması gerektiğinin ayrıntıları da yer almaktaydı (13 Şubat 1695/28 Cemaziyelâhir 1106, BOA, İE.DH, 23/2126).

170 Cerrah Osman Çelebi ile Mustafa, Hafız Ali, Küçük Mustafa ve Küçük

Şehiriçi Seyahat ve Halvetler

Valide sultanın ve saray kadınlarının dışarıyla olan en önemli irtibat vesilelerinden biri de zaman zaman padişahla birlikte Topkapı Sarayı'nda veya İstanbul'un değişik yerlerinde bulunan hasbahçe ve saraylarda yaptıkları halvet denilen eğlencelerdi. Halvetler bazen haremin tamamı bazen de valide sultan, sultanlar, kadınlar ve haremin önde gelenleriyle yapılır, bu ikincisine "muhtasar halvet" denilirdi. Halvet olacağı padişahın bir emriyle bildirildikten sonra gerekli hazırlıklar yapılır, yabancı gözlerin rahatsızlık vermemesi için harem halkının geçeceği yerlerde bezden sokaklar kurulup perdeler çekilir, gidilecek hasbahçe veya sair yerlerde kadınların oturacağı, namaz kılacağı, eğleneceği, yemek yiyeceği ve diğer ihtiyaçlarını gidereceği çadırlar kurulurdu. Bu hazırlığın boyutlarını ifade edebilmek için III. Selim'in Topkapı Sarayı hasbahçesinde yapmış olduğu bir halvet için 189 halvet sokağı ile çeşitli büyüklükte onlarca çadır ve çergenin kullanıldığını belirtmek yeterlidir.[171]

Harem ağaları içeride ve bostancılar da dışarıda halvet süresince nöbet tutar, kadınların dışarıdan görülmemesi ve eğer halvet Topkapı Sarayı'nın hasbahçesinde ise kayıklardakilerin bakışlarının rahatsızlık vermemesi için deniz tarafına perdeler çekilir ve toplar atılarak kayıklar kıyıdan uzak tutulurdu. Halvet süresince halvet alanına sırtları dönük olarak görev yapan bostancılar, güvenliği sağlamanın dışında, halvet çadırlarıyla çadır sokakların kurulması, toplanması ve muhafaza edilmesinden de sorumluydular.[172]

Mehmed isimli tabiplerin her birisine günlük ekmek ve arpa ile hepsine toptan odun ve saman tayinatı verilmişti (7 Mart 1715/1 Rebiülevvel 1127, BOA, İE.SH, 2/145).

171 M.Ç. Uluçay, *Harem*, s. 148-49; *La Motraye Seyahatnamesi*, s. 474-475. Sultan Abdülmecid döneminden bir halvet tasviri için bkz. L. Saz, *Anılar*, s. 32, 94.

172 Murat Yıldız, *Bahçıvanlıktan Saray Muhafızlığına Bostancı Ocağı*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2011, s. 108-109.

III. Mehmed, dinlenip eğlenmek amacıyla annesi Safiye Sultan'ı da yanına alarak sık sık Davutpaşa'da annesinin isteği ve yardımlarıyla yaptırılan saraya gider, Safiye Sultan, zaman zaman Eyüpsultan türbesini ziyaret eder,[173] bazen de üst düzey bürokratların kendileri şerefine verdikleri ziyafetlere katılır ve eğlencelerin ardından zengin hediyeler teati edilirdi. Nitekim Sadaret Kaymakamı İbrahim Paşa'nın 7 Mayıs 1595 tarihinde padişah, valide sultan ve padişah kızları için Yenihisar'da (Rumelihisarı) bulunan Feridun Bey Bahçesi veya daha yaygın bilinen ismiyle Emirgân'da verdiği büyük ziyafetten sonra taraflar arasında çok değerli hediyelerin alınıp verildiği görülüyor.[174] Valide sultanlar bahçe gezisine çıktıklarında maiyetindeki ağa, arabacı, kahveci, kilerci, baltacılar ve kethüdasının maiyeti görevlilerine ihsanlarda bulunurdu.[175] Halvet günlerinde sadrazamların kendi mutfağında pişirilen yemeklerden kırmızı tüllerle örtülü 21 sini göndermeleri gelenekti.[176]

Özellikle 17. yüzyılda Edirne ile İstanbul arasında büyük bir maiyetle gerçekleştirilen seyahatler, 18. yüzyılın başlarında III. Ahmed'in İstanbul'u tekrar padişahların ikamet ettiği bir mekân haline getirmesiyle birlikte terk edildi. Böylece valide sultanlar harem halkıyla veya daha dar bir maiyetiyle birlikte şehir içerisindeki saraylara, hanedan üyelerine, camilere, hasbahçelere veya çevredeki çiftliklere seyahatlerde bulunur, valide sultan bazen harem halkıyla birlikte selâtin camilerinde halvet eder ve böyle durumlarda kadınların yabancı gözlerden uzak tutulabilmeleri ve rahat hareket edebilmeleri için bazı tedbirler alınırdı. Nitekim 26 Ocak 1696 tarihinde Ayasofya Camii'ni ve etrafındaki türbeleri ziyaret etmek isteyen Gülnuş Sultan ile harem halkı için sarayın Hasbahçe Kapısı'ndan camiin Hünkâr

[173] Selânikî, *Tarih*, II, 696-697.

[174] Bu büyük ziyafetin 50.000 dinara mâl olduğu rivayet edilmektedir (Selânikî, *Tarih*, II, 474-75).

[175] TSMA.E, 262/15.

[176] İ.M. d'Ohsson, *Harem-i Hümâyûn*, s. 10.

Mahfili Kapısı'na varıncaya kadar perdeler çekildi, böylece valide ile harem halkı yabancı gözlerin verebileceği rahatsızlıktan âzade bir biçimde cami ve türbeleri ziyaret edebildi. Valide sultan 21 Mart'ta ise bu sefer İstanbul'un en kutsal mekânlarından biri olan Eyüpsultan türbesini ziyaret ettiği görülüyor.[177]

II. Mustafa ile annesi Gülnuş Sultan'ın İstanbul'da kaldıkları 1700 yılı ilkbaharında şehrin pek çok yerine seyahat ettiği, valide sultanın harem halkıyla birlikte su kemerlerine gidip Çiftehavuz'da üç gece kaldığı, oradan Büyükdere üzerinden Yalı Köşkü'ne geçtiği, Kurban Bayramı'nın ardından padişahla birlikte hasbahçeye göçüp birkaç gün ikamet ettiği ve daha sonra Üsküdar Sarayı'na gittiği anlaşılıyor.[178] Tarihsiz olduğu için hangi padişah dönemine ait olduğunu bilemediğimiz ilginç bir teşrifat kaydında, padişah ile valide sultanın Üsküdar'da bulunan Atik Valide Sultan, yani Nurbanu Sultan külliyesini ziyaret ettikleri, padişahın maiyetindeki hizmetlilerle vakıf görevlilerine ihsanlarda bulunduğu ve burada padişah, valide sultan, dârüssaade ağası, silahtar ve hazinedara çiçek, meyve ve şekerleme sunulduğu zikredilmekte,[179] büyük padişahlar ile İslâm büyüklerinin türbelerini ziyaretin sonraki dönemlerde de sürdürüldüğü, bu gibi faaliyetlerin daha ziyade Ramazan ayına denk getirildiği ve saraylı kadınların, ayrıca, selâtin camilerinin hünkâr mahfilinde namaz kılıp Kur'an dinledikleri bilinmektedir.[180]

Valide sultanların şehir içi seyahatleriyle ilgili en geniş veriye Mihrişah Valide Sultan'la ilgili olarak sahibiz. Mihrişah'ın gezdiği yerlerden biri de Levend çiftliğidir. 15 Eylül 1791 tarihinde burada yapılan "halvet-i hümayun"un ayrıntıları, bu tür faaliyetlerin mahiyeti hakkında da fikir vermektedir. Halvetin yapılacağı arazinin etrafı askerler tarafından çevrilip güvenlik

---

[177] Silahdar, "Nusretname", s. 136, 139.

[178] Silahdar, "Nusretname", s. 449.

[179] BOA, *D.TŞF.d*, nr. 26104, s. 2.

[180] Leyla Saz, *Anılar*, s. 129.

tedbirleri alındıktan ve çadırlar kurulduktan sonra, önce valide sultan sabah seher vakti erkenden harem takımıyla birlikte ve III. Selim de öğle saatine doğru çiftliğe gelmiş, burada ikindiye kadar eğlenilip yemekler yendikten sonra valide sultan oradakilere rütbelerine uygun ihsanlarda bulunmuştu.[181]

Mihrişah Valide Sultan, bazen bütün harem halkıyla bazen de birkaç arabadan oluşan daha dar veya teknik tabiriyle "muhtasarî" maiyetiyle birlikte araba veya kayıklarla Tersane Bahçesi,[182] Maçka Sarayı,[183] Kâğıthane'deki Sâdabâd Kasrı, Rami Çiftliği, Gümrükçü Çiftliği, Davutpaşa Sarayı,[184] Eyüp'te bulunan Beyhan Sultan Sarayı,[185] Şah Sultan Sarayı[186] ve Esma Sultan Sarayı,[187] Defterdarburnu'ndaki Hatice Sultan veya diğer bir isimlendirmeyle Neşatabad Sarayı,[188] Bahçeköy bentleri,[189] Çırağan Sarayı[190] veya Eski Saray'a[191] gider ve bazen buralarda gecelerdi. Valide sultanın bu ziyaret ve ikametleri, 12 Eylül 1798'de sarayda veba (*taun*) hastalığı görüldüğü için şehzadeleri de yanına alarak bir süre kalmak üzere o dönemde Beyhan Sultan'ın ikametine tahsis edilmiş olan Çırağan Sahilsarayı'na gitmesi olayında olduğu gibi bazen zorunlu ve mücbir bir sebebe de dayanabilirdi.[192]

---

[181] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 40, 91, 197.

[182] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 74, 76, 93, 95.

[183] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 90.

[184] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 131, 132, 144, 170.

[185] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 139, 189, 191.

[186] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 177.

[187] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 338.

[188] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 193, 288.

[189] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 230.

[190] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 331, 351, 354, 375, 378, 379.

[191] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 373.

[192] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 287. Bu olaydan yaklaşık 16 ay sonra tekrar birkaç cariyede veba görülmesi üzerine valide sultanla şehzadeler yine yerlerini değiştirmek zorunda kalmışlardı (s. 320).

Padişah ve valide sultanın zorunlu ziyaretlerinden biri de III. Mehmed'in Topkapı Sarayı hareminde bulunan hamamın onarıma muhtaç duruma gelmesinden dolayı Temmuz 1595'te annesi Safiye Sultan ve harem halkıyla birlikte Üsküdar Bahçesi'ne göç etmek mecburiyetinde kalmasıdır. Eylül ayının sonu geldiği ve sonbahar mevsimi iyice kendini hissettirdiği halde haremdeki tamirat henüz tamamlanamadığı için padişah ve harem halkı yine zorunlu olarak Üsküdar Bahçesi'nden Eski Saray'a taşınırlar. Neticede söz konusu onarımın ve yeniden yaptırılan sekiz odanın tamamlanması üzerine Kasım ayının sonunda padişah ve haremi tekrar Topkapı Sarayı'na intikal edebildi.[193]

Padişahın ve Haremin Yazlığa Çıkması: Göç-i Hümayun

Bu ziyaretlerin dışında yaz mevsiminin başlarında, Mayıs ayında müneccimbaşının belirlediği eşref saatte padişah, bütün harem halkıyla birlikte Topkapı Sarayı'ndan Boğaz'da olduğu için daha serin olan Beşiktaş Sahilsarayı'na veya İstanbul'un değişik yerlerindeki yazlık sahilsaraylara göç eder, Eylül ayının sonlarına kadar burada kaldıktan sonra yine belirlenen vakitte ve eşref saatte tekrar Topkapı Sarayı'na döner,[194] bu taşınma olayı "göç-i hümayun" olarak adlandırılırdı. Annesi Mihrişah Sultan ve harem halkıyla birlikte 1794 Mayısında Aynalıkavak Sahilsarayı'na göç eden III. Selim, sandal ve filikalar ile gerçekleştirilen nakil esnasında vazife yapan görevlilere hatırı sayılır ihsanlarda bulundu.[195]

d'Ohsson, bu göçler esnasında İstanbul halkının harem kadınlarını görmemeleri için alınan tedbirleri şu şekilde izah eder: "kadınlar, yazı padişahla birlikte Boğaz'ın Avrupa kıyısındaki

---

[193] Selânikî, *Tarih*, II, 490, 525, 539.

[194] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 9, 18, 43, 177, 329.

[195] Valide sultan söz konusu görevlilere 9.860 kuruş dağıtmıştı (18 Mayıs 1794/17 Şevval 1208, BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 23).

Beşiktaş sarayında geçirirler. Oraya gittikleri zaman kimse onları görmesin diye, ciddi tedbirler alınır: Kadınlar şafak sökmeden yola çıkarlar, sarayın bahçesini, içi pancurlu arabalar ve haremden Yalı köşküne kadar gerilmiş iki sıra perdelerin arasından geçerek katederler. Orada sandallara binerler. Oraya girmek için uzun şallara bürünür ve her birinin çocuklarıyla ve nedimeleriyle birlikte yerleştikleri kayık, dört yandan kapanır; dışında zenci hadım haremağaları nöbetçi dururlar. Bu sandallar, bunları çevreleyen ve özel sandalları uzaklaştırmak üzere eli sopalı muhafızlarla dolu sandalların eşliğinde yol alır."[196]

Sadrazam, gerek bu göçler esnasında gerekse oğluyla birlikte İstanbul'un değişik yerlerine yaptığı seyahat ve halvetlerde, valide sultanın yanında, padişah, kadınefendiler, hazinedar usta ve kethüda kadınla bazı Enderun ağalarına sepetlerle meyve ve çiçek (*şükûfe*) tablaları sunardı.[197]

İkametgâh olarak Edirne'nin kullanıldığı dönemlerde ise padişah ve harem halkı yaz aylarında IV. Mehmed'in 1673'te Sarrachane köprüsü civarında inşa ettirdiği Akpınar Sarayı'na göç eder, kışın yaklaşıp havaların soğumasıyla beraber tekrar Edirne Sarayı'na dönerlerdi.[198] Hem Akpınar'a gidilmesi hem de Akpınar'dan Edirne Sarayı'na dönülmesi vesilesiyle valide sultan başta olmak üzere, şehzadeler, sultanlar, kadınefendiler, kethüda kadın, hazinedar usta, çamaşırcı usta, çaşnigir usta ve kilerci ustaya, diğer bir ifadeyle haremin ileri gelenlerine padişah tarafından statülerine uygun in'amat verilmesi gelenekti.[199]

---

[196] İ.M. d'Ohsson, *Harem-i Hümâyûn*, s. 10.

[197] Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın padişaha 100 sepet meyve ile 15 tabla çiçek ve valide sultana da 80 sepet meyve ve 10 tabla çiçek verdiğini görüyoruz (Mart 1755/Cemaziyelahir 1168, BOA, *D.BŞM.d*, nr. 41178).

[198] Silahdar, "Nusretname", s. 369, 431; Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 171, 619; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 741; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 175.

[199] Mayıs 1699 (Zilkade 1110) tarihinde Akpınar Sarayı'na göç edildi-

Seyahat Araçları: Kayık, Araba ve Tahtırevan

Valide sultan ve harem halkı, gerek şehirler arasındaki gerekse İstanbul veya Edirne'nin başkent olarak kullanıldığı dönemlerde de Edirne içinde veya çevresindeki farklı saray, hasbahçe ve camilere yaptıkları seyahat ve ziyaretlerde ulaşım aracı olarak karada genellikle araba ve tahtırevan, denizde ise kayıkları kullanırlardı. Şüphesiz bu seyahat araçlarının niteliği ve süslemelerinin zaman içerisinde meydana gelen teknik ilerlemeler ve zevk değişiklikleriyle doğru orantılı olarak belli bir gelişim gösterdiği ve farklılaştığı düşünülebilir. Bu başlık altında valide sultan ile harem halkının seyahatlerinde kullanmış oldukları deniz ve kara taşıma araçları ile bu seyahat hizmetlerini yürüten personel söz konusu edilecektir.

Kayıklar

Boğaziçi'siyle, Haliç'iyle, Üsküdar'ıyla, özetle varlığıyla eşsiz bir coğrafî yapıya sahip olan İstanbul için zarif, önemli ve vazgeçilmez bir ulaşım aracı olan kayıkların en güzel ve donanımlıları şüphesiz başta padişah olmak üzere hanedan üyelerine ait olanlardı. Padişah ve diğer üst düzey devlet görevlilerinin olduğu gibi, valide sultanların ve padişah kadınlarının da kendilerine mahsus kayıkları vardı.[200] Bu kayıkların ne zamandan itibaren validelere ve saray kadınlarına tahsis edilmiş olduklarını tam olarak bilemiyoruz. Padişaha ve harem-i hümayuna ait kayıkhaneler Yalı Kasrı civarında bulunmakta olup bunlardan biri valide sultana aitti.[201] Gerek saltanat kayıklarında gerek-

ğinde Gülnuş Sultan'a 20 kese (10.000 kuruş) verilmişti (*TSMA.d*, nr. 2350/17). Üç yıl sonra Akpınar'dan Edirne Sarayı'na göç vesilesiyle dağıtılan in'amatı gösterir defter için bkz. *TSMA.d.* 2352/612.

200 "Devletlü ve saadetlü valide sultan ve devletlü *Afife Kadın* hazretlerinin kayıklarına harc ve sarf olunan eşyalardır" (21 Mayıs 1679/10 Rebiülâhir 1090, BOA, *D.BŞM.d*, nr. 357).

201 17 Ekim 1802 (19 Cemaziyelâhir 1217), BOA, C.SM, 154/7706; 158/7936.

se harem kadınlarının ve dolayısıyla valide sultan kayıklarında kürekçi olarak bostancılar kullanılır, bunların koğuşları kayıkhanenin hemen yanı başında yer alırdı.[202] Kadınların dışarıdan gelebilecek rahatsız edici bakışlardan sakınmaları amacıyla harem kayıkları kafesli olarak yapılır, kayıklara binilir ve inilirken kadınların başkaları tarafından görülmemeleri için kayığın iki tarafında tenteler tutulur, böylece yabancı erkeklerin onları görmeleri engellenirdi.[203]

III. Selim döneminde valide sultanın kayığı *kırlangıç* denilen kayıklardan olup bunlar adlarını muhtemelen pruvalarının kırlangıç gagası şeklinde olmalarından alırlardı.[204] Bu dönemde hem valide sultanın hem de harem kadınlarının kullandığı *yedek* denilen kafesli kayıkların bir kısmı eskimiş olduğu için padişahın emri üzerine[205] valide sultanın kayığı yenilendi. Valide kayığının suya indirilme törenleri esnasında sandal ustasına, halifesine ve kafesin içindeki süslemeleri gerçekleştiren nakkaşa hil'at giydirilmesi gelenekti. Nitekim III. Selim'in saltanat kayığıyla annesi Mihrişah Sultan'ın kayığının suya indirilme töreni vesilesiyle yapımlarında görev alan pek çok kişiye hil'atler giydirildi.[206] Saray kayıkhanesindeki kayıklardan sorumlu olan bostancıbaşı, eskiyenleri üç yılda bir tamir ettirtirse de zaman zaman onarım konusunda bazı aksamaların yaşandığı olurdu.[207]

---

[202] J.B. Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, s. 31, 46; A. Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, s. 87.

[203] O. Bon/R. Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, s. 42.

[204] İ.M. d'Ohsson, *Harem-i Hümâyûn*, s. 30.

[205] Bu dönemde Kayıkhane-i Hassa'da yedisi kırlangıç, yedisi kafesli yedek, bir sayeban kayığı ile bir de tayin sandalı olmak üzere toplam 16 kayık vardı (BOA, HAT, 180/8141).

[206] Aynalıkavak'ta inşa edilen kayıklar 31 Mart 1796 (22 Ramazan 1210) tarihinde törenle denize indirilmişti (BOA, *A.d*, nr. 352, vr. 30b; *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 214).

[207] M. Yıldız, *Bostancı Ocağı*, s. 184-185, 239.

III. Selim'in bir isyan neticesinde tahttan indirilmesi ve IV. Mustafa'nın padişah olması üzerine annesi Ayşe Sineperver Sultan'ın gezintilerde kullanması için Tersane emini aracılığıyla yeni bir *kırlangıç* kayığının yapılması kararlaştırılmıştı.[208] İnşa edilen kayıklar müneccimbaşının belirlediği hayırlı gün ve saatte (*vakt-i muhtar*) suya indirilir[209] ve saray kayıkhanelerinin sorumlusu olan bostancıbaşı tarafından teslim alınırdı.[210]

Bezmiâlem Valide Sultan'ın dört ve yedi çifte kayıkları vardı.[211] Bunları kullanan kayıkçılara maaşlarının dışında her sene Ramazan ayında *Ramazaniye* adıyla belli bir tahsisat[212] ve ayrıca bir miktar da kömür[213] verilirdi. Yine 19. yüzyılın ikinci yarısına ait tarihsiz bir defterden, bu kayıkçıların günlük ekmeğin yanında, sabah ve akşam olmak üzere günde iki kere yemek, mum, sabun ve zeytinyağı tayinatlarının olduğu,[214] reislerine, her yıl değerli kumaştan yapılmış yakası sırma işlemeli setri ve pantolon ile Trablus kuşağı, pembe diz çorabı ve rugan ayakkabı ve kayıkçılara ise çuka pantolon verildiği anlaşılıyor.[215]

Pertevniyal'in valideliğinin ilk yıllarına ait bir belgede, mevcut kayıkların yedisinin valide sultan için onarıldığı, içerisi ipekli damasko kumaş ve püsküllerle tefriş edilmiş iki yeni dört çifte kayığın inşa edildiği ve böylece toplam kayık sayısının

---

208 1 Temmuz 1807 (24 Rebiülâhir 1222), BOA, C.SM, 61/3069.

209 Sultan Abdülmecid döneminin hemen başlarında Bezmiâlem Valide Sultan için Tersane'de yapılan kayıkların suya indirilmesi için en uygun zamanın belirlenmesine dair irade için bkz. BOA, İ.DH, 8/387; 34/1609.

210 M. Yıldız, *Bostancı Ocağı*, s. 185.

211 BOA, *HH.d*, nr. 18621, s. 1.

212 13 Eylül 1844 (29 Şaban 1260), BOA, C.SM, 104/5247.

213 BOA, *HH.d*, nr. 18621, s. 1.

214 Yedi çifte kayıkta görevli olanlar 17 ve dört çifte kayıktakiler ise 10 kişiydi (BOA, *HH.d*, nr. 13881; nr. 13882; BOA, MB, 158/53). Ayrıca bkz. BOA, *ML.MSF.d*, nr. 2866.

215 13 Haziran 1873 (16 Rebiülâhir 1290), BOA, HH.İ, 53/19; 53/35; BOA, MB.İ, 28/37.

dokuza çıktığı bilgisi yer almaktadır.[216] Şehzadeler ile harem mensuplarının kayıkları bu sayıya dahil değildi. Valide sultanın kayıklarının büyüklüğüne dair ayrıntıyı ise başka bir belgede buluyoruz. Kayıkların birisi yedi,[217] birisi beş, birisi dört, ikisi üç ve bir tanesi de iki çifte kürekli olup zaman zaman bunların eskiyen iç döşeme, süsleme ve halıları değiştirilir,[218] bazen Tersane'de onarımları yapılır,[219] bazen de ihtiyaç duyuldukça yerlerine yenileri inşa edilir[220] ve tamir ve inşa giderleri ise Hazine-i Hassa tarafından karşılanırdı.[221] Validenin yedi ve dört çifte kayıklarından her birinin personeli ayrı olup birincisinde reisle birlikte 16 ve diğerinde ise 11 olmak üzere toplam 27 kayıkçı görev yapmaktaydı.[222]

Harem Arabaları

Valide sultan ve harem kadınlarının şehir içinde veya şehirler arasında yaptıkları karayolu seyahatlerinde kullandıkları başlıca gezi aracı arabalardı. Arabanın en azından 16. yüzyıldan itibaren harem kadınları tarafından kullanıldığını biliyoruz. Stefan Gerlach'ın 14 Ekim 1573 günü II. Selim'in hasekisi Nurbanu Sultan'ın 20 arabalık bir konvoyla kaldıkları Elçi Hanı'nın önünden geçtiğini, çivi başları altın kaplı ve kırmızı kumaşla örtülü arabaların önünde sarı külahlı ve tüfekli yeniçerilerin yürüyüp haremağalarının ise at üstünde kafileye eşlik

[216] 13 Mart 1863 (1 Mart 1279), BOA, MB, 99/65.

[217] Nisan 1864 (Nisan 1280), BOA, *ML.MSF.d*, nr. 17290).

[218] 24 Haziran 1868 (3 Rebiülevvel 1285), BOA, HH.VRK, 75/31; 75/47; BOA, *HH.d*, nr. 22966.

[219] 22 Haziran 1866 (8 Safer 1283), BOA, MB, 111/32.

[220] 1 Mayıs 1865 (5 Zilhicce 1281), TSMA.E, 421/12, lef 3.

[221] 12 Şubat 1852 (20 Rebiülâhir 1268), BOA, MB, 22/37; 15 Temmuz 1866 (2 Rebiülevvel 1283), BOA, HH.İ, 42/43; BOA, MB, 111/32.

[222] 12 Mart 1862 (28 Şubat 1277), BOA, *ML.MSF.d*, nr. 15933; nr. 16709, s. 2; Nisan 1864/Nisan 1280, nr. 17290; BOA, MB, 99/75.

ettiğini,[223] 1578-81 yılları arasında İstanbul'da görev yapan Salomon Schweigger'in de Eski Saray'da ikamet eden padişahın eşinin sık sık dışarıya çıkıp özellikle paşaların eşlerini ziyarete gittiğini ve kendisine kalabalık bir hadım grubunun eşlik ettiği bu seyahatlerin üzeri kırmızı örtülerle kapatılmış olan ve iki at tarafından çekilen bir kupa arabayla yapıldığını belirtmesi,[224] bu bağlamda anlamlıdır. Yaklaşık beş yıl arayla konuyla ilgili yaptıkları şahitliklerin örtüştüğü görülüyor. Her iki şahidin de arabaların kırmızı atlas kumaşla örtülü olduğunu belirtmesi önemlidir, çünkü, kırmızı, Osmanlı hanedanının ağırlıklı olarak kullandığı bir renktir.[225]

Sultan İbrahim'in önüne çıkmamaları için bir ara İstanbul'da araba kullanımını yasakladığını biliyoruz,[226] ancak çok uzun sürmediği anlaşılan bu yasağın sarayı ve harem kadınlarını kapsayıp kapsamadığı hususu açık değildir. 1675 yılında Musaḥip Mustafa Paşa'yla evlendirilen IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın düğün töreninde gelinin altı atın çektiği gümüş bir arabayla taşınması ve onu ikişer atın çektiği 21 arabayla harem kadınlarının izlemesi, 17. yüzyılda harem kadınları arasında bu aracın hayli yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.[227] Bu dönemde ve bir sonraki yüzyılda kullanılan arabalar,

---

[223] Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü, 1573-1578*, çev. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007-2010, s. 91, 561, 651.

[224] S. Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 147. 1470'li yıllarda içoğlanı olarak sarayda yaşayan Giovan Maria Angiolello'nun padişahın tahtırevan ve araba kullandığını belirtmesi, en azından 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu araçların sarayda kullanıldığını göstermektedir (*Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor*, s. 145).

[225] G. Necipoğlu, *Topkapı Sarayı*, s. 212.

[226] "Sultan İbrahim 'İslâmbol'da araba gezmesün' deyü ziyâde tenbih ve te'kid eylemeğin" (Mehmed Halife, "Tarih-i Gılmanî", s. 17). Ayrıca bkz. C. Ralamb, *İstanbul'a Bir Yolculuk*, s. 60.

[227] Ö. Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, s. 63. O sırada Edirne'de bulunan ve kadınların arabalarla geldiğine ve hepsinin peçeli olduğunu dikkat çeken John Covel, arabaları şu şekilde tanımlamaktadır: "bu ara-

yaylı olmayan tekerlekler üzerine yerleştirilmiş süslü, kafesli ve perdeli bir kabinin atlara koşulu olduğu *koçu* diye adlandırılan araçlardı.[228]

Kafesli ve perdeli araba kabinlerinin içerisiyle ilgili ayrıntıları ise, Lady Mary W. Montagu'nun Edirne'den yazdığı 1 Nisan 1717 tarihli mektubunda buluyoruz: "Türk arabaları hemen hemen Almanya'daki arabalara benziyor. Arabalarda boyalı ve yaldızlı tahta kafesler var. İçlerine muamma tarzında şiirlerle karışık çiçek sepetleri resmedilmiş. Üzerleri ipek astarlı, ağır işlemeli, al çuka örtülü, etraflarında gayet zarif saçaklar var. Bu örtü, arabanın içindekileri hıfzediyor. Fakat pencerelerden bakmak lâzımgeldiği zaman bunları kaldırmak pek kolay. Arabalarda dört kişi rahat oturabilir. Oturacak yerler de yastıklardan ibaret."[229] Daha sonra teknik gelişmelere paralel olarak fayton, landau ve kupa gibi farklı isimlerle anılan daha gelişmiş ve konforlu arabaların kullanıldığını biliyoruz.[230]

Mazbut harem yaşantısının 19. yüzyılda yavaş yavaş dışa açılması ve harem mensuplarının padişah sarayının dışına taşmasıyla birlikte hem saray hareminde hem de İstanbul'un değişik yerlerindeki sahilhane ve köşklerde yaşayan kadınefendi, sultan ve şehzadelerin arabaları ile arabacılarının sayılarının çoğaldığı anlaşılıyor, bunun bir nedeni de hanedan mensuplarının öncesine kıyasla daha görünür olan dışa dönük yaşama biçimlerinin aynı zamanda ihtiyaç ve israfı da arttırmasıydı. Bu dönemde arabacıların kendilerine özgü cepken, pantolon

---

balar aynı yük arabası gibi yapılmış olup sadece üstleri çok sıkı bir şekilde askılarla örtüldüğünden ana gövdenin esneme payı kalmaz ve sanki dingilin üstünde hareket ediyor gibi sallanır" (*Bir Papazın Osmanlı Günlüğü*, s. 126, 154).

228 Halûk Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul ty, s. 98.

229 Lady Montegü, *Şark Mektupları*, s. 23.

230 Bu arabalarla ilgili bkz. Çelik Gülersoy, *Eski İstanbul Arabaları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul ty, s. 37-39.

ve kıyafetleri olup bu elbiseler yıllık tahsisat olarak kendilerine verilirdi. Valide sultan ile padişahın arabacılarının kıyafetleri doğal olarak diğerlerine göre daha süslü ve pahalı kumaşlardan dikilirdi.[231] Kural olarak yavaş seyreden harem arabalarına bir kurdela bağlanarak arabanın yanında yaya olarak yürüyen harem ağalarının rahatlıkla arabaları izlemeleri sağlanır,[232] zaman zaman onarılan ve mefruşat ve tezyinatı değiştirilen bu arabalar için yapılan harcamalar valide ve harem kayıklarında olduğu gibi yine Hazine-i Hassa tarafından karşılanırdı.[233]

Valide sultanların ve harem kadınlarının seyahatlerinde kullandıkları arabalar konusunu, Karlofça Antlaşması sonrasında Eylül 1699'da Edirne'den İstanbul'a gelen II. Mustafa, Gülnuş Valide Sultan ve harem mensuplarının şehre girişini izleyen Fransız seyyah Aubry de La Motraye'nin harem arabaları ve kayıklarla yapılan yolculuğu birleştiren anlatımıyla sonlandıralım: "10 Eylül günü tan ağarırken, Sultan'ın haremi, yani gözdeleri ve valide sultan, hizmetlerindeki kölelerle birlikte Davutpaşa'dan, daha önce sözünü ettiğim güzel limanı kapatan körfezin derinliklerine kadar ilerleyen özel bir konvoy oluşturdular. Hollanda arabalarına çok benzeyen arabalara binmişlerdi; ama bu konvoyu oluşturan arabalar, çok zengin işlemeli kırmızı ya da yeşil kumaşlarla kaplı olmalarıyla, üzerlerinde altın gül kakmalı kapılarının yeşile boyanmış kafesleriyle, tekerleklerinin gümüş kaplama oluşuyla, yine de çok farklıydılar. Arabaların her biri,

---

231 Valide sultanın baş ve ikinci arabacıları için yapılan elbiseler, birinci sınıf çukadan ağır harçlı, sırmalı ve kabara düğmeliydi (29 Mart 1873/29 Muharrem 1290, BOA, HH.İ, 52/45). Elbiseler başka bir belgede daha ayrıntılı tarif edilir: ipek ve kılaptan harç işlemeli, üç sıra ve üç yaldızlı kabara düğmeli, lacivert çukadan yapılmış entari, cepken, şalvar ve tozluk (21 Ağustos 1873/26 Cemaziyelahir 1290, BOA, HH.İ, 53/35; 53/68). Arabacılara verilen çizmeler için bkz. 10 Aralık 1873 (19 Şevval 1290), BOA, MB.İ, 29/79; 30/142. Pertevniyal Valide Sultan'ın arabacıbaşı ve 5 arabacısı vardı (BOA, MB, 158/120).

232 Leyla Saz, *Anılar*, s. 113.

233 11 Şubat 1869 (28 Şevval 1285), BOA, HH.İ, 47/19; 52/45; BOA, MB.İ, 22/99.

pırıl pırıl parlayan koşumlarıyla dört at tarafından çekiliyordu. Çevrelerinde de arabalara eşlik eden, son derece şık giysiler içinde çok sayıda hadım yer almaktaydı. Hadımların asıl görevi, arabalara fazla yaklaşan meraklıları uzaklaştırmaktı. Kadınların arabadan inecekleri yere gelindiğinde, hadımlar karşılıklı iki sıra halinde dizildiler. Kadınlar da onların arasından geçerek onları ana saraya götürecek kafeslerle kaplı kayıklarına bindiler."[234]

Tahtırevan

Valide sultanların karayoluyla yaptıkları seyahat ve gezilerinde kullandıkları araçlardan biri de tahtırevanlardı. Tahtırevan, önünde ve arkasında bulunan iki atın üzerine kollarla yerleştirilen küçük ve süslü bir kabinden oluşan bir nakliye aracı olup atın sırtında hareket ettiğinden ve düzgün araba yoluna gerek olmadığından dolayı hareket kabiliyetleri arabalara göre daha yüksekti,[235] ancak bu araçların ne zamandan beri haremde kullanıldıklarını bilemiyoruz. İlgili kısımda da belirtildiği üzere, 1754'te tahta çıkan III. Osman'ın annesi Şehsüvar Sultan, valide alayı sırasında Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na tahtırevanla getirilmişti. Tahtırevanların sadece bu gibi önemli günler için kullanılan sembolik nakliye araçları olmadığı açıktır, zira, valide sultanların günlük seyahatlerinde de kullandıkları kendilerine mahsus tahtırevanlarının olduğu bilinmektedir. Zaman zaman bunların eskiyen kumaşları yenilendiği gibi masrafları da Harc-ı Hassa'dan karşılanırdı.[236]

[234] *La Motraye Seyahatnamesi*, s. 158-59.

[235] Ç. Gülersoy, *Eski İstanbul Arabaları*, s. 16-17.

[236] "Bâ ferman-ı hümayun devletlü valide sultan hazretlerinin tahtü'r-revanlariçün üç donluk şal teslim..." (Kasım 1712/Şevval 1124, *TSMA.d*, nr. 2355/3).

Haremde Musiki ve Eğlence

Cariye satın alırken haremin tekdüze ve hatta sıkıcı sayılabilecek günlük yaşamına renk katabilme potansiyeline sahip, musiki, seyirlik oyunlar ve diğer sanat alanlarında önceden belli bir eğitimi ve yeteneği olanlar tercih edildiği gibi, satın alındıktan sonra çeşitli müzik aletlerini çalma, raks, hanendelik, canbazlık, kuklacılık ve oyunculuk gibi sanatlara yeteneği olanlara da kendilerini geliştirebilmeleri için saray hocaları tarafından dersler verilirdi. Bu dersler bazen hocalar saraya gelerek bazen de cariyeler hocanın evine gönderilerek yapılır, hocalar müslim veya gayrimüslim olabilirdi. Hocaların evlerindeki eğitim sürdüğü süre boyunca cariyelere nafaka ve yevmiye verilir, ayrıca, ihtiyaç duydukları yatak ve yorgan gibi eşyalar da saray tarafından temin edilirdi. Belgelere dayanılarak haremde bir saz heyetinin varlığı 1538'lere kadar indirilebilirse de bu anlamda en parlak dönemine IV. Mehmed zamanında eriştiği söylenebilir.

Cariyelerin bu dönemde hem saray içinde hem de saray dışında hocaların evlerinde musiki dersleri aldıkları görülüyor. İçlerinden beskekârlar da çıkan cariyelerin değişik dönemlerde keman, kanun, santur, tanbur, lavta, rebab, kemençe, bir tür bağlama olan çöğür, çeşitli uzunlukta kamışların yan yana getirilmesiyle oluşturulan nefesli bir müzik âleti olan musikar (miskal), ney, nefîr, def ve daire gibi çalgıları öğrenip çaldıkları ve hanendelik ve ses eğitimi aldıkları bilinmektedir. Itrî adıyla

meşhur olan ünlü Türk bestekârı Buhurizâde Mustafa Efendi de cariyelere hanendelik eğitimi veren hocalardan biriydi.[237]

Haremde cariyelerden oluşan musiki heyetinin önemi, döneme ve padişahların ilgilerine göre artıp azalabilirdi. Daha açık bir ifadeyle, müzikle ilgilenen IV. Murad, IV. Mehmed, II. Mustafa, I. Mahmud, III. Selim ve II. Mahmud gibi padişahların dönemlerinde haremdeki musiki heyetlerinin de önem kazandığı anlaşılıyor. Osmanlı döneminden intikal eden saray kadınlarıyla âdeta bir sözlü tarih meydana getiren Ziya Şakir ve Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, III. Selim döneminde haremde meşhur bestekâr Sadullah Ağa'nın denetiminde bir musiki heyeti oluşturulduğunu, padişahın sık sık bu heyetle fasıllar yapıp bazen tanburuyla onlara eşlik ettiğini, tanbur çalan ve sesi gayet güzel olan II. Mahmud'un zamanında da bu yaklaşımın sürdürüldüğünü ve Dede İsmail Efendi, Kemanî Rıza Efendi, Tanburî İsak Bey'in meşkhanede öğretmenlik yaptığını belirtmektedir.[238]

18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı devlet adamlarının Avrupa'ya yönelmesinin ve II. Mahmud'un yapmış olduğu reformların da etkisiyle Osmanlı yönetici sınıfında ve saray çevrelerinde Batılı değerler ve zevkler ön plana çıktığı

---

237 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belleten*, nr. 161, Ankara 1977, s. 79-114; Metin And, "Sanatçı Cariyeler", *Sanat Dünyamız*, Sayı 73, İstanbul 1999, s. 69-75; Günnaz Özmutlu, "Harem Cariyelerinin Musiki ve Seyirlik Oyunlardaki Eğitimleri (1677-1687)", *Belleten*, Sayı 283, Aralık 2014, s. 1033-1074. Esasında bu tür yetenekli cariyeler her dönemde sıradan bir cariye ve kölenin değerinin üzerinde bir fiyata satılırdı. Fatih döneminde ve sonrasında bu tür cariye fiyatları için bkz. Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, s. 113.

238 Ziya Şakir, "Saray Harem Musikisi ve Harem Bandosu", *Resimli Tarih Mecmuası*, IV/48, Aralık 1953, s. 2760; Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 325-26.

gibi bu gelişmelerden harem de etkilendi. Sultan Abdülmecid döneminde harem kadınlarının müzik dersleri Dolmabahçe Sarayı'nda selâmlığın yanında, giriş katında yapılır, cariyeler ile hocaları ders yapmak üzere buraya getiren haremağaları ders süresince orada bulunup dışarıdan kimsenin dershaneye girmesine izin vermezlerdi. Türk müziği heyetinin yanı sıra Sultan Abdülmecid'in ilgileri doğrultusunda yeni oluşturulan bando ve Batı müziği orkestrasında Necip Paşa, Kadri Bey ve Donizetti Paşa'nın dersler verdiği bilinmektedir. Türk müziği heyeti Cuma günleri dışında haftada bir ve orkestra da iki gün prova yapar, ayrı bir salonda çalışmalarını yürüten rakkaseler Türk ve Batı danslarını icra ederlerdi. Batı müziği dersleri notayla, Türk müziği ise geleneksel olarak kulak dolgunluğu ve *meşk usulü*yle verilirdi. Haremde bu iki farklı müzik heyetinin dışında bir de Mısır Valisi Abbas Paşa'nın Bezmiâlem Valide Sultan'a hediye ettiği, lir, ud, kanun ve iki tanburdan oluşan bir Arap saz takımı vardı ki, zaman zaman haremdeki gösterilere bunlar da katılırlardı.

Dönemin bir tanığı olarak haremdeki Türk ve Batı müziği heyetlerinin çok nitelikli olduğunu belirten Leylâ Saz, Sultan Abdülmecid'in haftada bir veya iki kere bu sanatçılara gösteri yaptırtıp eğlenceler düzenlettiğini ifade etmektedir. Batı müziği heyetinde piyano, flüt, klarnet, boru, trampet, viyolonsel ve kontrbas gibi Batı müziği sazları yer alırdı. Leylâ Saz'ın o dönemde üniforma giyip bu heyetlerde yer alan kızların birkaç müzik aletini çalabilecek bir donanımda olduklarını belirtmesi önemlidir. Esasında kızların haremdeki görevlerinin sadece hanendelik veya sâzendelik olmadığı ve diğer görevlerinin dışında yetenekli olanlarının müzikle de uğraştıkları anlaşılıyor. 60 kişiyi bulan Batı müziği heyeti, bayram akşamları haremde Bezmiâlem Valide Sultan, padişah, sultanlar ve davetlilere opera ve müzik ziyafeti verir, rakkaseler İskoç ve İspanyol danslarının yanı sıra, geleneksel Türk danslarından da örnekler sunarlardı. Haremin sanatçı cariyeleri, Şehzade Vahdeddin'in doğumu

örneğinde olduğu gibi, bazı önemli günlerde paravanın arkasında olmak kaydıyla erkeklerin olduğu dinleyici kitlesine de çalabilir,[239] bazen de bunun tam tersi olur, erkek oyuncular, müzika-i hümayun pandomimcileri ve sâzendeler harem halkına yönelik gösteri ve konserler verebilirlerdi. Böyle durumlarda valide sultan sanatçılara zengin ihsanlarda bulunurdu.[240]

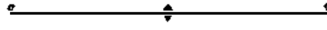
Ağabeyine göre daha geleneksel değerlere sahip bir insan olan Sultan Abdülaziz döneminde haremin yukarıda zikredilen musiki tablosunun da değiştiği ve hem Pertevniyal Valide Sultan'ın Batı müziğinin Türk müziğine göre daha karmaşık ve gürültülü olan temposundan hazzetmemesi hem de gayet güzel ney üfleyen Sultan Abdülaziz'in bir Türk müziği tutkunu olması gibi nedenlerle haremdeki Batı müziği orkestrasının eski önemini kaybettiği anlaşılıyor.[241] Padişah, özellikle Hicazkâr ve Şehnâz makamlarını severdi.[242]

---

[239] Leyla Saz, *Anılar*, s. 37-43, 75, 103, 138vd.
[240] BOA, MB, 117/71.
[241] Ziya Şakir, "Saray Harem Musikisi ve Harem Bandosu", s. 2761.
[242] Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 327.

Valide Sultanların Hanedanın Devamındaki Rolleri

Valide sultanın hanedanın başı olarak en önemli görevlerinden biri, oğlunun iktidarını korumak ve hanedanın devamını sağlamak adına gerekli tedbirleri almaktı. Valide sultanlar, hanedanın geleceğini bir kadının doğurabileceği sınırlı sayıda çocuğa bağlama riskini göze alamadıkları için oğullarının haremde bir kadını sevip ona bağlı kalmalarını istemez ve böyle bir ilgi yoğunlaşması ihtimalini zayıflatmak amacıyla da zaman zaman oğullarına cariyeler sunarlardı. Bundan amaç bebek ölüm oranının yüksek olduğu bir dönemde bu şekilde mümkün olduğu kadar çok çocuk sahibi olmalarını sağlayıp bir yerde hanedanın geleceğini garantiye almaktı. Bu anlamda çok sevdiği ve bağlı olduğu eşi Safiye Sultan'a karşı olan duygularını köreltmek amacıyla annesi Nurbanu Sultan ile kızkardeşi İsmihan Sultan'ın III. Murad'a zaman zaman cariyeler sunduğu bilinmektedir.[243]

Valide sultanın padişahın beğenmesi için cariyelerine çok güzel elbiseler giydirip iyi bir eğitim almalarını sağladığını belirten Albertus Bobovius (Santuri Ali Ufkî Bey), padişahın gözdelerini valide sultanın cariyeleri arasından seçtiğini, zira, en güzel, sadık ve saygılı cariyeleri sunma konusunda iyi niyetine güvenebileceği yegâne kadının annesi olduğunu ifade

[243] Peçuylu, *Tarih*, II, 4-5; C.H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli*, s. 307.

etmektedir. Bu şekilde oğluna cariyeler takdim eden valide sultanın oğlu nezdindeki saygınlık ve gücünü arttırdığını belirten Bobovius, harem gibi bir rekabet ortamında zamanla gözden düşen hasekilerin de aynı yöntemi uyguladığını ve padişaha cariyeler sunarak ve onların padişah nezdindeki itibarlarından yararlanarak kendi etkilerini sürdürmek istediklerini ileri sürer.[244]

Valide sultanların oğullarına cariye sunmalarının ve onların bir kadına bağlanmalarını önleme çabalarının 19. yüzyılda bile devam ettiği söylenebilir. Nitekim Bezmiâlem Valide Sultan'ın oğluna yazdığı bir mektupta geçen "kadınlarla kalfaların hasretleri bitmez, altıncı kadının kalfası Nursafa Kalfa ile hasretleri mesmuunuz olursa bana sual etmeden ragıp ve itibar etmiyesiniz arslanım" şeklindeki ifadesi, valide sultanların kadınefendiler ile padişah arasındaki ilişkilerde de önemli ve nâzım bir rolünün olduğunu göstermektedir. Öte yandan Bezmiâlem Valide Sultan'ın oğlu Sultan Abdülmecid'e bu anlamda sunmak istediği cariye ile ilgili mektubu bu işin nasıl bir prosedürle gerçekleştirildiğine dair açıklayıcı ipuçları vermektedir: "Benim aslanım, Bir cariye hazırlamış[tım]. Çabuk kalkdığınızdan meks olundu. Makbul suretini göster efendim. 'Acaba haz eder mi' deyu pek üzülür. Benim güzelim! Şimdi görseniz güzel olur. Benim yanımdadır, gündüz göz[ü] ile gör. Hazinedarlar ile gönderirim."[245]

17. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı hanedanının zaman zaman atlattığı sona erme ve inkıraz tehlikeleri,[246] valide

---

[244] A. Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, s. 100-101.

[245] H.Y. Şehsuvaroğlu, "Bezmiâlem Valide Sultan", s. 2099-2100. Sultan Abdülmecid'in ikbali meşhur Serfiraz'ın Bezmiâlem Valide Sultan tarafından takdimiyle ilgili hikâye için bkz. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 292-93.

[246] Mart-Nisan 1604 tarihinde hanedanın son iki erkek üyesi, I. Ahmed ile kardeşi Şehzade Mustafa'nın bulaşıcı ve ölümcül bir hastalığa yakalanmış olmaları, hanedanı ciddi bir sona erme krizi eşiğine getirir. Bugüne kadar

sultanların hanedanın devamını sağlama konusundaki görevlerini daha da hassas bir hâle getirir. Nitekim kardeşleri Şehzade Bayezid ile Süleyman'ı 1635'te ve Kasım'ı da 1638'de boğdurtan[247] IV. Murad'ın ölüm döşeğindeyken hanedanın kendisi dışında sağ kalan tek erkek üyesi olan öz kardeşi İbrahim'i de öldürtme isteği annesi Kösem Sultan'ın çabaları neticesinde engellenirse de padişahın kısa bir süre sonra vefat etmesi üzerine tahta geçen Sultan İbrahim'in bir müddet erkek çocuğunun olmaması, saray ve hanedan çevrelerinde mevcut endişe ve kaygının bir müddet daha sürmesine neden olmuştu.[248]

1669 ilkbaharında avlanmak üzere Edirne'de bulunan oğlu IV. Mehmed'in iktidarına alternatif olmamaları için kardeşleri Süleyman ve Ahmed'in öldürtülmesini istemesi üzerine benzer kaygılarla padişahın bu emrine sıcak bakmayan ve Paul Ricaut'un ifadesiyle şehzadelerin hayatta kalması konusunda yeniçerilere vermiş olduğu sözü hatırlayan Turhan Sultan, padişahın bu çok gizli planını yeniçeri ağasına açarak onun korumasını talep etti.[249] Zinkeisen, padişahın Divan-ı Hümayun'da kardeşlerinin idamını istediği sırada annesinin kararlı tutumu ve şeyhülislâmın karşı çıkmasıyla şehzadelerin hayatının kurtulabildiğini belirtmektedir.[250] Jorga, padişahın böyle bir karar almasının arkasındaki etken olarak saraydaki musahipler ile hasekisi Gülnuş Emetullah Sultan'ı göstermekte,[251] İstanbul

gözden kaçmış olan bu kriz hakkında geniş bilgi için bkz. G. Börekçi, "İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan", s. 45-90.

247 Mehmet Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, Eren Yayınevi, İstanbul 1997, s. 106-108.

248 G. Börekçi, "İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan", s. 54. IV. Murad'ın İbrahim'i öldürtme gayretleri ve Kösem Sultan'ın bu girişimleri önlemesi konusundaki çabalarının farklı bir anlatımı için bkz. *Du Loir Seyahatnamesi, IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*, çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 92vd.

249 L. Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 61.

250 J.W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, 170-171.

251 N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IV, 196.

halkının "biz şehzâdeleri katl etdirmeyüp Vâlide Sultân'a Allah emâneti veririz" diyerek Sultanahmet Meydanı'nda toplanıp tepki göstermesi de padişahın bu planının İstanbul kamuoyuna kadar yansıdığını ortaya koymaktadır.[252] İster Edirne'de ister İstanbul'da ikamet etsin her gittiği yere şehzadeleri de kendisiyle beraber götüren valide sultanın çabaları neticesinde padişahın bu tasarısı gerçekleşmedi. Ancak daha sonra yaşananlar, padişahın gelecekle ilgili kaygılarında haklı olduğunu gösterdi ve 1687'de çıkan bir isyan neticesinde tahttan indirilerek yerine üvey kardeşi Süleyman geçirildi.

En önemli görevlerinden birisinin hanedanın devamını sağlamak olduğunun bir göstergesi de ölen veya tahttan indirilen padişahın kızlarıyla kadınları Eski Saray'a gönderilirken, şehzadelerinin valide sultana emanet edilmesidir. Örneğin, II. Mustafa tahta geçtikten sonra II. Ahmed'in kızı Asiye Sultan'la hasekisi Rabia Sultan Eski Saray'a gönderilirken, oğlu Şehzade İbrahim, Gülnuş Sultan'a korumasına verilmiş,[253] yine, yaklaşık sekiz yıl sonra bu sefer bir isyan neticesinde tahttan indirilen oğlu II. Mustafa ile üç şehzadesi ve II. Ahmed'in oğlu Şehzade İbrahim, yine Gülnuş Sultan'a teslim edilerek ikinci vezir Moralı Hasan Paşa'nın nezaretinde Edirne'den İstanbul'a intikal ettirilmişti. İstanbul'da öncelikle Hatice Sultan'ın Eyüp'teki yalısına gelen valide sultan ile şehzadeler oradan denizyoluyla Yalı Köşkü'ne ve hasbahçe üzerinden Topkapı Sarayı'na ulaşmışlardı.[254]

Şeyhülislâm Ebezade Abdullah Efendi'nin III. Ahmed'in bir şehzadesinin vefat etmesi üzerine hem padişaha hem de

[252] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, yay. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, VIII, 181.

[253] Silahdar, "Nusretname", s. 22.

[254] Silahdar, "Nusretname", s. 639-640; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 253, 271, 275; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 821; Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, 693.

Gülnuş Sultan'a birer mektup yazarak onları teselli etmeye çalışması vesilesiyle verdiği bilgiler konumuz bağlamında önemlidir. Valide sultana, padişahı bu üzüntülü günlerinde yalnız bırakmayıp kafasını ve hüznünü dağıtması için dışarıya, ḥasbahçelere götürüp teselli etmesini öneren ve kendi tavsiyelerinden ziyade bir anne olarak valide sultanın sözlerinin padişah üzerinde etkili olabileceği kanaatini taşıyan Abdullah Efendi, "nice nice hayr-ı halef şâhzâdeler ve sultanlar ve sürûr ve neşatlar ihsan eyleye" duasını ettikten sonra ölmüş olsa dahi bir şehzadenin doğmuş olmasını padişahın kısır olmadığının ispatı olarak ele almakta ve padişahı kastederek "*evlâdım olmaz diyecek halleri yok*, cenâb-ı Allah ihsan eder, bunda da bir hikmet vardır" şeklindeki ifadeleri, bir yandan padişahı teselli niyetini diğer yandan da padişahın çocuğunun olmaması ihtimalinin telaffuz edilmeyen bir korku olarak valide sultan ile hanedan üyelerinin düşünce dünyalarında bulunduğunu ortaya koymaktadır.[255]

Valide sultanların içeriden veya dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı şehzadeleri koruyarak hanedanın devamı için sunmuş oldukları katkı bu örneklerden açıkça görülebiliyor. Ancak valide sultan öldüğünde veya valide sultan olmadığında, yani tahta geçen padişahın annesi daha önce vefat ettiği durumlarda valide sultanın koruyucu rolünü kim üstleniyordu? Bu soru önemlidir, zira, bu rolü padişahın başkadını veya diğer kadınlarından birinin üstlenmesi düşünülemez, çünkü böyle bir durumda bu rolü üstlenen kadınefendi, kendi oğlunu padişah yapma konusunda diğerlerine göre biraz daha ön plana çıkmış olurdu. Bu açıdan valide sultanın bu önemli görevini taraflardan birisi değil, haremde disiplini sağlamak ve cariyeleri eğitmek hususunda valide sultanın en büyük yardımcısı ve haremin âmiri olan kethüda kadın, yani, ancak ötekilere göre daha tarafsız olan bir makam sahibi üstlenebilirdi. Nitekim

---

[255] TSMA.E, 39/22.

IV. Mehmed, annesi Hatice Turhan Sultan'ın 1683'teki ölümü üzerine hazinedarı Ali Ağa ile bir hatt-ı hümayun göndererek haremde disiplinin sağlanması ve şehzadelerin muhafazası görevini kethüda kadına vermişti.[256] Yukarıda açıklandığı üzere, II. Süleyman'ın annesi Saliha Dilaşub Sultan'ın 5 Aralık 1689'da vefatı üzerine haremin ve buradaki cariyelerin disiplin ve idaresinin kethüda kadına verilip tek yetkili olarak atanması ve o güne kadar haremde olmayan bir uygulamaya gidilerek kendisine paşmaklık, yani hâs tahsis edilmesi de bu önemli görevi bağlamında değerlendirilmelidir.

Valide sultanların hanedanın devamıyla ilgili görevleri bakımından herhalde en dertlilerinden birisinin Mihrişah Valide Sultan olduğu ifade edilebilir, zira, oğlu III. Selim, valide sultanların en büyük korkusu olan ve hanedanın devamını tehdit eden padişahın kısırlığı ve çocuk sahibi olamama sorunuyla boğuşmaktaydı. İstifraş ettiği cariyelerin kadınlık hallerindeki en küçük bir gecikme veya değişikliğin, valide sultanda, padişahta ve haremde büyük beklentilerin ortaya çıkmasına neden olduğu ve böyle durumlarda saraydaki odaların büyük umutlarla şenlikler için süslenip hazırlıkların yapıldığı görülüyor. Padişahın sırkâtibinin kaydettiği "bir kaç aydan berû velâdet-i Hümâyûn olur zu'miyle enderûn-i Hümâyûnda odalar tezyîn ve hezâr tekellüfatıyle tanzîm-i şehr-âyin olunup tekmîl olduğu haber virilmekle etrafın teşvikıyle temâşâya rağbet-i mülûkâne buyurul"ması,[257] yani, çevresinin etkisiyle yapılan hazırlıkları görmeye âdeta mecbur edilmesi, padişahın çocuk konusunu kendisine büyük dert edindiğini göstermesi açısından önemlidir. Her ne kadar bu konudaki fikirlerini gösteren herhan-

[256] "*...Harem-i hümayunun nizam-ı ahvâli ve şehzadelerin muhafazaları* bâbında kethüda-yı hareme hitaben sâdır olan müekkid hatt-ı şerîfle Hazinedar Ali Ağa Edirne'ye irsal buyuruldu"(*Silâhdar Tarihi*, II, 117).

[257] Padişah, Has Oda, Kiler-i Hassa, Seferli ve Akağalar odalarında yapılmış olan hazırlıkları ve süslemeleri seyretmişti (*III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 53).

gi bir ipucuna sahip değilsek de, en önemli görevi oğlunun saltanatını ve hanedanın geleceğini teminat altına almak olan valide sultanın bu duruma çok üzüldüğünü tahmin etmek zor değildir. Öte yandan bazı uyanıkların padişahın ve valide sultanın bu beklentisini ve zaafını kendileri açısından bir fırsata dönüştürdükleri ve padişahın kadınları hâmile olmadığı hâlde gebe olduklarını Mihrişah Sultan'a "müjde"leyerek hayli eşya ve hediye aldıkları anlaşılıyor.[258]

Bundan dolayı hanedanın geleceğiyle ilgili ciddi olarak endişelenmeye başlayan Mihrişah Valide Sultan, oğlunun saltanatının ilk dönemlerinde hiç hesap etmediği daha derin bir travmayı yaşamak zorunda kaldı ve çocuğu olmadığı için endişelenip üzülürken bir Cuma selâmlığı esnasında suikast düzenlenen oğlunu da kaybetmek tehlikesiyle yüz yüze geldi. Padişah, 17 Aralık 1791 (20 Rebiülâhir 1206) tarihinde Ayasofya Camii'nde Cuma'nın ilk sünnetini kıldıktan sonra otururken köse ve kır sakallı "mağribî" giyimli birinin fırlattığı yaklaşık bir kiloluk üç adet gülleden birisi sultan mahfilinin etrafındaki kafesi kırıp geçse de şans eseri III. Selim'e isabet etmez. Bir yandan peşkir ağası gövdesini padişaha siper edip padişahın güvenliği sağlanırken bir yandan da kul yazıcıları saldırganın ağzını kapayarak dışarı çıkarırlar. Görevliler tarafından yakalanan ve meczup olduğu anlaşılan şahıs hemen idam edildi.[259]

Şehzadelerin sancağa çıktığı dönemlerde gerçekleşen taht değişikliklerinde, merkez bürokrasisinin genel kanaati doğrultusunda tahta geçirilmek istenen şehzadenin merkezde bulunan annesi bazen önemli roller üstlenebildiği gibi, tahta geçmek

[258] Nitekim doğum olacağı beklentisiyle haremde yapılan hazırlık ve donanmanın masrafının yaklaşık 50.000 lira gibi inanılmaz bir rakama ulaştığı görülüyor (Uzunçarşılı, "Dış Ruznâme", s. 617, 623-24).

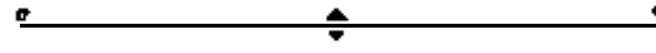
[259] Sır kâtibi Ahmed Efendi Bâb-ı Hümayun (*III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 54-55) ve dış ruzname yazarı ise hemen cami sebili önünde vakit geçirilmeksizin idam edildiğini belirtmektedir (Uzunçarşılı, "Dış Ruznâme", s. 615-616).

üzere İstanbul'a gelen şehzadenin kafasında da bir "acaba" sorusunun ve bir öldürülme korkusunun olduğu anlaşılıyor. Nitekim tahta davet edilen II. Selim'in oğlu Şehzade Murad, kendisine sadık olan adamlarına süreç tamamlanıncaya kadar bir an bile olsun yanından ayrılmamalarını tenbihlediği görülüyor. II. Selim'in ölümü ve annesi Nurbanu ile veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın İstanbul'a gelmesi için haber göndermesi üzerine yanına sadık adamlarını alarak Manisa'dan önce Mudanya'ya ve oradan da deniz yoluyla İstanbul'a gelerek Sokullu Mehmed Paşa ile buluşan Murad'ın yanındakilere kesinlikle kendisini yalnız bırakmamalarını ve saraydaki eski padişahın ağalarını kendisine hizmet ettirmemelerini sıkıca tenbihlediği anlaşılıyor. Has Oda'da bir müddet kaldıktan sonra annesini görmek üzere hareme girmek isteyince sadık adamları aldıkları emir gereğince padişahla beraber gitmek isterlerse de saraydaki bazı görevlilerin onları engellemeye çalışmaları üzerine adamlarına hareme girmelerini emretti. Manisa'dan padişahla beraber gelen ekibin verilen emir gereğince Nurbanu Sultan'ın sesini duyup kendilerine emniyet gelinceye kadar padişahın yanından ayrılmaması hadisesi,[260] taht, hanedan ve saray çevrelerindeki dengelerin ne derece hassas, kaygan ve güvenilmez olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

260 Peçuylu İbrahim, *Tarih*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1281, I, 27-28.

Haremde Fal ve Büyü Ritüelleri

İlkel dönemlerden beri hemen her toplumda var olan ve doğaüstü güçlerle bir şekilde irtibat kurularak olağanüstü sonuçlar elde etmeye yönelik çabaları niteleyen bir terim olan büyü ve sihirle[261] ilgili faaliyetlere, genelde Osmanlı toplumunda ve özelde de padişah hareminde her dönemde rastlanabilir. Sihir ve büyünün, bir kısmı uğur ve taşıyanı korumaya yönelik muska, nazarlık ve tılsımlar veya diğer bir isimlendirmeyle ak büyü; bir kısmı karşı tarafa zararı dokunacak faaliyetleri kapsayan kara büyü şeklinde çok genel iki tasnifi yapılabilir. Bu başlık altında harem halkının ve özellikle de valide sultanların zaman zaman üstesinden gelemedikleri bazı durumların çözümü için geneli itibariyle ak büyü çerçevesinde değerlendirilebilecek olan çözüm yollarına sapmaları ve bazen de kara büyü kategorisinde olup sihir ve büyü yapmayı kendisine iş edinmiş şarlatanların oyuncağı haline gelme durumları söz konusu edilecektir.

[261] Bu konuyla ilgili geniş bir literatür vardır. Bunların ayrıntısına girmek bu çalışmanın amaçları dışında olduğu için bir iki örnekle yetinilecektir (Bronislaw Malinowski, *Büyü, Bilim ve Din*, çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1990; Desmond Morris, *Koruyucu Tılsımlar, Uğurlar, Muskalar, Nazarlıklar*, çev. Mehmet Harmancı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1999; Sedat Veyis Örnek, *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1988; Hikmet Tanyu, "Büyü", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 501-506). Osmanlı toplumunda kullanılan tılsım mühür örnekleri için bkz. *Osmanlı Tılsım Mühürleri*, Halûk Perk Koleksiyonu, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010.

Osmanlı padişah hareminde sihir ve büyü ile ilgili bilgi ve veriler hayli erken tarihlere kadar indirilebilir. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman'ın Fatih Sultan Mehmed'den beri uygulanan saray âdetleri hilâfına olarak Hürrem Sultan'la evlenmesi ve daha sonra da onun telkinleri sonucunda oğlu Şehzade Mustafa'yı öldürtmesi gibi aşırı uygulamalarının Hürrem Sultan'ın kendisine yaptırdığı büyülerin sonucunda gerçekleştiği yönünde kamuoyunda bir algının oluştuğu görülür. O dönemde Avusturya'nın İstanbul elçisi olan Busbecq'in Hürrem Sultan'ın İstanbul halkı tarafından "sihirbaz kadın" olarak görüldüğünü belirtmesi,[262] yaklaşık yirmi yıl sonra İstanbul'a gelen Stephan Gerlach'ın saray çevrelerinde itibar gören Yahudi kadınlarının "batıl inançlar ve büyü sanatı konusunda geniş bilgiye sahip" olduklarını ve "bildiklerini sultanlara (yani Türk hükümdarının kadınlarına)" öğrettiklerini söylemesi,[263] yine III. Murad'ın hekimi Domenico'nun büyük bir rekabet içinde bulunan haremdeki kadınların padişahın ilgisini kendileri üzerine çekebilecek büyü yöntemlerini öğretmeleri karşılığında falcılara büyük paralar verdiklerini ifade etmesi,[264] incelediğimiz konu bağlamında önemlidir.

Valide sultanlık makamının kurumsallaşması açısından en önemli figürlerden biri olan III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan, hem ak büyü yaptırmış hem de aşağıda anlatılacağı gibi Safiye Sultan'ın III. Murad'ı kendisine bağlayabilmek amacıyla yaptırttığı iddia edilen kara büyüden nasibini almış harem kadınlarından biriydi. Günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi'nde muhafaza edilen tılsımlı gömleklerden üçünün oğlu III. Murad'a ait olduğu ifade edilir. Âherlenip âdeta kâğıt inceliğine kavuşturulmuş pamuklu kumaşların üzerine çeşitli âyetler ile

262 Ogier G. de Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939, s. 44.

263 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, s. 141.

264 *Domenico's Istanbul*, s. 36.

Allah'ın güzel isimleri değişik şekil ve istiflerle işlenen bu gömlekler, giyeni kötülüklerden ve hastalıklardan korumanın yanında girdiği mücadelelerden muzaffer çıkma amacına yönelik olarak da hazırlanırdı. Döneminde gömleğin üzerine düşülen bir notta Nurbanu Sultan tarafından 1582 yılında kendisini sarayında ziyaret eden oğlu III. Murad'a hediye edildiği yazılıdır. Diğer iki tılsımlı gömlekten birinin kaydında III. Murad'a ait olduğu yazılı olup diğerinin ise ona ait olduğu tahmin edilmektedir.[265]

Tarihçi Peçuylu İbrahim, III. Murad'la hasekisi Safiye Sultan arasındaki ilişkiyi ve harem yaşantısını anlatırken, büyüyle ilgili ilginç ve önemli bir ayrıntıyı gündeme getirir. III. Murad'ın Safiye Sultan'la tek eşli yaşaması, doğacak şehzade sayısını sınırlandırdığından dolayı hanedanın geleceğiyle ilgili önemli bir problem olarak görüldüğü için Safiye Sultan'a olan alâkasını zayıflatmak amacıyla annesi Nurbanu Sultan ile İsmihan Sultan tarafından padişaha cariyeler sunulduğu ilgili kısımda söz konusu edilmişti. İlk zamanlarda sunulan cariyelere pek itibar etmezse de bir gün bahçede eğlenirlerken iki cariyesiyle ilgilenmesi üzerine İsmihan Sultan söz konusu cariyeleri hemen padişaha göndermiş, ancak hoşlanmasına ve istemesine rağmen kızlarla ilişki kuramaması neticesinde hem valide sultanda hem de İsmihan Sultan'da bunun sihir ve büyüyle alâkalı bir durum olduğu kanaati oluşmuştu.

Peçuylu'nun, Nurbanu Sultan'ın, şüphelerin üzerinde yoğunlaştığı Safiye Sultan'a yakın cariyelere harem ağaları vasıtasıyla işkence yaptırınca durumun ortaya çıktığını ve böylece

---

[265] Topkapı Sarayı Müzesi'nde Padişah Elbiseleri 13/1135 envanter numaralı bu gömleğin üzerinde zamanında yazıldığı anlaşılan şu not yer alır: "Valide sultanın serayına saadetlü padişah vardıkta valide sultan hibe ettüği zırh-ı kamisdir, ki min evvelihi Kelâm-ı Kadîm mektubdur, sene 990 mâh-ı Muharrem'in ahirinde". Bu ve diğer gömleklerin fotoğraf, şekil ve evsafı için bkz. Hülya Tezcan, *Topkapı Sarayı Müzesi Koleksiyonundan Tılsımlı Gömlekler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 54-61.

Safiye Sultan'ın yaptırttığı büyünün bozulup padişahın normale döndüğünü iddia etmesi[266] ve bu büyü anlatısının biraz daha farklı bir versiyonunun Venedik kaynaklarına da yansıması,[267] III. Murad'ın *Kitâbü'l-Menâmât*'ta geçen büyüyle ilgili kayıtlar ve rüyalarıyla birleştirilince daha da bir anlam kazanmaktadır. Padişahın, bazı kimselerin kendisine büyü yapmış olduğuna inandığı, bu sihir "neyle def' olunmak kabildür" şeklindeki sözlerinden anlaşılıyor. Öte yandan büyünün etkisinin hâlâ geçmediğine inanan ve ölen annesi Nurbanu Sultan'ı sık sık rüyasında gören III. Murad'ın, bir rüyada koluna girip kendisini götürmek isteyen annesini "var Allah'ı seversen öte dur" diyerek uzaklaştırmak istemesini ve bir diğerinde de annesinin kendisine bütün akrabalarından önce geleceğini söylemesini yakında öleceği şeklinde yorumlayıp tedirgin olması,[268] içinde bulunduğu psikolojiyi ve bu tür işaretleri son derece ciddiye aldığını gösteren ilginç ipuçlarıdır.

Topkapı Sarayı Müzesi koleksiyonunda yer alan ve üzerindeki yazıların tasnif şekli ve metinde geçen Mehmed isminden hareketle III. Mehmed'e ait olduğu öne sürülen tılsımlı gömlek, padişahın annesi Safiye Sultan'ın kara büyünün yanında Eğri seferine çıkan oğlunu koruyup zafer nasip etmesi amacıyla ak büyüyü de kullandığını göstermektedir. Bununla birlikte Topkapı Sarayı Müzesi Padişah Elbiseleri Koleksiyonu'nda büyük bir kısmı kimliklendirilemeyen tılsımlı pek çok gömlek,

---

[266] Bu olaydan sonra başka bir aşırılığa savrulan padişah, bu sefer de cariyelere aşırı derecede ilgi göstermeye başlar. Nitekim hasekilerinin sayısı bazen kırkın üzerine çıktığını ve bazen de altına düştüğünü ifade eden Peçuylu, padişah öldüğünde Şehzade Mehmed'den başka 19 şehzadesi ile 28 kızının hayatta olduğunu belirtir (Peçuylu, *Tarih*, II, 4-5). Safiye Sultan'ın yaptırtmış olduğu bu büyü iddialarının hemen hemen aynı ögelerle Venedik kaynaklarına da yansımış olması ilginçtir (Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", s. 13).

[267] Ö. Kumrular, *Nurbanu ve Safiye Sultan*, s. 208-209.

[268] *Kitâbü'l-Menâmât, Sultan III. Murad'ın Rüya Mektupları*, haz. Özgen Felek, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 282, 285-86, 337, 344.

takma yaka, takke ile yazılı örtülerin bulunması, bu sihir şeklinin oğullarını korumak isteyen diğer valideler tarafından da sıklıkla kullanıldığını göstermektedir.[269]

III. Mehmed'in oğlu Şehzade Mahmud'u 7 Haziran 1603 tarihinde boğdurmasıyla sonuçlanan olayların da şehzadenin annesinin fal ve cifr merakı sonucu ortaya çıktığı anlaşılıyor. Her ne kadar görünür nedeni bu ise de esas sebebi büyük ihtimalle özellikle yeniçerilerce sevilen bir insan olan Şehzade Mahmud'un III. Mehmed'in iktidarına ciddi bir alternatif olarak görülmesi olabilir. Olay şöyle gelişir: şehzadenin annesi gelecekle ilgili bilgi verdiğine inandığı bir şeyhe başvurarak kocasının ne kadar yaşayacağını ve bir sonraki hükümdarın kim olacağını öğrenmek ister. Oğlunun altı ay içerisinde hükümdar olacağı yönünde şeyhten gelen cevabın şehzadenin annesi yerine bir şekilde Safiye Sultan'ın eline geçmesi üzerine çağrılan şehzadeye işkence edilerek bilgi alınmak istenirse de annesinin girişimlerinden haberdar olmadığı için bu eziyetlerden bir sonuç elde edilemez. Bunun üzerine sorgulanan ve şeyhle pek çok görüşme yapmış olduğu ortaya çıkan şehzadenin annesi ise amacının sadece oğlunun geleceğini öğrenmek olduğunu ve eşi padişah için bir kötülük düşünmediğini söylerse de ne padişahı ne de zaten kendisinden hoşlanmayan Safiye Sultan'ı ikna edebilir. Böylece annesinin fal ve oğlunun geleceğiyle ilgili merakı, istikbali parlak, kamuoyu tarafından sevilen ve tahtın en büyük adayı olan cevval bir şehzadenin hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmış oldu.[270]

---

269 H. Tezcan, *Tılsımlı Gömlekler*, s. 9, 62-63.

270 İsmail H. Uzunçarşılı, "Üçüncü Mehmed'in Oğlu Şehzade Mahmud'un Ölümü", *Belleten*, Ankara 1960, Sayı 94, s. 263-267; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 256-257; O. Burian, *İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası*, s. 57-59; L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 308-309. Venedik kaynakları padişahın falcıyı da buldurup öldürttüğünü ileri sürer (Ö. Kumrular, *Nurbanu ve Safiye Sultan*, s. 349).

Kösem Sultan, Sultan İbrahim ve Cinci Hoca

Bu konuyla ilgili verilecek örneklerden biri de psikolojik sorunları ve birtakım aşırı uygulamaları olan Sultan İbrahim'in iyileşmesi için annesi Kösem Sultan'ın başvurduğu büyü yöntemlerinin zaman içerisinde devletin başına açtığı sorunlardır. 1657-58 yıllarında İstanbul'da bulunan Claes Ralamb, oğlunun normalleşmesi için hemen her yolu deneyip hekimlerden yardım almasına rağmen başarısız olan Kösem Sultan'ın Cinci Hüseyin Hoca isimli birisinden yardım istediğini, iyileştirmek için yapılan müdahalelerin padişahın durumunu daha da ağırlaştırdığını, bu sayede sarayla iyi ilişkiler kuran Hüseyin Efendi'nin Anadolu kadıaskerliğine kadar yükselerek devlet işlerine müdahale ettiğini yazmaktadır.[271]

Ralamb'ın iddiaları Osmanlı kaynakları tarafından da doğrulanmakta olup 1643 sonbaharında başlayan bu ilginç konunun ayrıntıları Naima tarihinde yer almaktadır. Oğlunun sağlığı için uygulanan ilâçların yetersiz kalması üzerine farklı arayışlara yönelen Kösem Sultan'a birilerinin önerdiği babasından büyü ve sihirle alâkalı bir şeyler öğrenmiş olan Cinci Hüseyin Efendi, yaptığı büyülerden dolayı padişah ve valide sultanla kurmuş olduğu ilişkiler sayesinde kariyerinde bütün teamülleri altüst edercesine hızla yükseldi. İlmiye hiyerarşisinde bir mülâzemeti dahi olmamasına ve Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin şiddetle karşı çıkmasına rağmen, kısa süre içerisinde önce Sahn ve ardından Süleymaniye müderrisliği, Galata kadılığı, padişah hocalığı ve nihayet Anadolu kadıaskerliğine kadar çıktı.

"Avrat ve oğlana efsûn okuyan bir sehhâr-ı nâ-bekâr" olarak tanımlanan ve İstanbul'daki şöhreti Cinci Hoca olan Hüseyin

---

[271] Claes Ralamb, *İstanbul'a Bir Yolculuk, 1657-1658*, s. 60. Halil İnalcık, kaynak göstermeksizin bu dönemde haremde bir "büyücü kadın"ın olduğunu belirtirse de bu konuda kaynaklara intikal eden bir verinin olmaması, bu iddianın sıhhatinden kuşku duyulmasını gerektirmektedir (H. İnalcık, *Devlet-i Aliyye*, II, 107).

Efendi, ilişkileri sayesinde devlet işlerine ve atamalara karışmaya, işleri yönlendirmeye, Anadolu kadılıkları ile ilmiye makamlarını para ve rüşvet karşılığında satmaya başladı. En önemli destekçilerinden birisinin Kösem Sultan olduğu ve ikilinin padişahın verdiği kararları dahi geri aldırtabildiği iddia edilir. Dönemin uleması, Sultan İbrahim'in ayrıca bir saray tahsis ettiği Hüseyin Efendi için "*Binâ Emsilesi*'n bilmezdi Cinci, Anın için başladı evvel binâya" beytiyle kendisine verilen saray ile, medreselerde Arapça başlangıç düzeyinde okutulan *Emsile* ve *Bina* adıyla yaygın olan eserler arasında kurdukları ilişkiyi, yani cahilliğini gündeme getirerek Cinci Hoca'yı alaya alırlar. Yaptığı yolsuzlukların padişaha bildirilmesi üzerine kadıaskerlikten azl ve Sultan İbrahim tahttan indirildikten sonra hayli yekûn tutan malları müsadere ve kendisi de katledildi.[272] Böylece sihir ve büyü sayesinde kısa sürede hızla yükseldiği kariyeri ile hayatını aynı süratle kaybetmiş oldu.

Daha sonra Kösem Sultan'ı öldürenlerin valide sultana oğlunun hediyesi olan çok değerli elmas küpelerini aldıklarını ve bu küpelerin üzerinde tılsımlı muskalar ile Sultan Murad ve Sultan İbrahim'in isimlerinin yazılı olduğu iç içe geçmiş özel yapım bir kilit çıktığını ifade eden Claes Ralamb'ın bunları çocuklarını büyülemek için kullandığının rivayet edildiğini belirtmesi de önemlidir.[273] Zira, öldürüldüğünde samur kürkünden çıkan ve bazı harflerden oluşan sihirle zamanının bütün imparatorlarının dilini bağladığını belirten Ricaut, valide sultanın üzerinden Cinci Hüseyin'in hazırladığı ve Sultan Murad ile Sultan İbrahim'in isimlerinin kazınmış olduğu çok güzel bir kilit çıktığı konusunda Ralamb'ın vermiş olduğu bilgileri teyid

[272] Naima, *Tarih*, III, 973-74, 978, 1000, 1002-1003, 1024-25, 1027, 1063, 1065, 1069, 1095-96, 1173-77; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 840, 848, 923, 986, 989, 1003-1004. Cinci Hoca ve çevresinin rüşvet, yolsuzluk ve diğer faaliyetlerinin farklı bir anlatımı için bkz. Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî*, s. 18-19.

[273] *İstanbul'a Bir Yolculuk*, s. 71.

etmektedir.[274] Aşağı yukarı aynı tarihlerde İstanbul'da bulunan Ricaut ve Ralamb'ın neredeyse aynı hikâyeyi anlatmaları, o dönemde bu söylentilerin İstanbul kamuoyunun gündemini ciddi bir biçimde işgal ettiğini gösteriyor.

Büyü Modernleşme Döneminde de Hız Kesmiyor

Georg Oğulukyan'ın III. Selim dönemiyle ilgili aktarmış olduğu bir rivayet, inandırıcı olmasa da konumuz bağlamında zikre değerdir. Oğulukyan, III. Selim'in tahttan indirilmesinden ve Mihrişah Valide Sultan'ın kethüdası Yusuf Ağa öldürüldükten sonra terekesinden sarı toprakla doldurulmuş üç sandığın çıktığını belirtir. Rivayetine göre, önce sarı toprağın altın olabileceğinden şüphelenilerek defterdar tarafından çağrılan Ermeni Düzoğlu o madenin ne olduğunu toprağı inceleyerek anlayamayacağını söyler, elini daldırdığı ikinci sandıktan üzerinde vav harfi kazınmış büyük bir bakır küre çıkar ve büyüye dair olabileceği gerekçesiyle sandık kapatılır. Üçüncü sandıktan, üzerinde bir kız tasviri ve içerisinde ise insan kemiği külü doldurulmuş bir bakır kutu çıkar. Oğulukyan'ın aktardığı, bu küllerin, valide sultan ile Yusuf Ağa'nın öldürüp cesedini yaktıkları ve büyü yaparak bununla III. Selim'i bağladıkları 14 yaşındaki bir kıza ait küller olduğu şeklindeki rivayet[275] inandırıcı değildir, zira, en büyük emeli oğlunun çocuk sahibi olması ve hanedanın devamının sağlanması olan Mihrişah Valide Sultan'ın bindiği dalı kesebileceğini düşünmek anlamsızdır. Değil böyle bir şeyi istemesi, oğlunun çocuğu olmadığı için büyük bir üzüntü yaşadığı tahmin edilebilir. Ancak bu anlatının bizi ilgilendiren kısmı, o dönemde valide sultanla ve haremle ilgili kamuoyunda böyle bir büyü algısının gündeme gelmesi ve

---

[274] P. Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi*, s. 31-32.

[275] Oğulukyan, sandıkların saraya gönderildiğini ve IV. Mustafa'nın büyücü ve şeyhleri buldurup sürgün ettiğini belirtmektedir (*Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 16).

kayda geçtiğine göre de bir yerde belli bir dereceye kadar kabul görmüş olmasıdır.

Eldeki verilerden Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın da büyüye büyük ilgisinin olduğu anlaşılıyor. Oğlunun tahttan indirilmesinin ardından Dolmabahçe Sarayı'ndaki valide sultan dairesinde bulunan dolaplardan pek çok büyü ile birlikte üzerinde Murad ismi yazılmış ve iğneler batırılmış bir at kafasının çıktığı, o dönemi yaşamış cariyelerden naklen iddia edilir.[276] Bir yerde sözlü tarih yaparak sarayda yaşamış kadınlardan bilgi alan Ziya Şakir de, büyücülüğe ve muskacılığa çok meraklı olan Pertevniyal'in dairesinden, dolaplarından ve hasırların altından mühürlü kâğıtlar ile renkli kumaş parçaları üzerine yazılmış tılsımlar ve faraşlar dolusu muskaların çıkartılıp denize atıldığını belirtmekte, ayrıca, dolaplarından çıkan iki karış uzunluğundaki kaba balmumu heykelin birçok yerine kırmızı boya ile Murad ismi yazılmış ve her tarafına topluiğneler batırılmış olduğunu, Edirnekapı civarında bulunan ve nefesi kuvvetli olan bir tekke şeyhine zaman zaman okuttuğu elbiseleri oğlu Sultan Abdülaziz'e giydirip büyüler yaptırdığını, Sultan V. Murad'ın bir cariyesine dayandırarak yazmaktadır.[277]

Esasında Pertevniyal ile arası gayet iyi olan Cevdet Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'e büyü yapıldığını düşünen valide sultanın büyüyü bozmak için şeyhlere başvurduğunu ve Hulûsi Efendi isimli bir hocanın kaleme aldığı Türkçe duanın validenin emriyle İstanbul'daki bazı camilerde Cuma hutbesinde okutulduğunu belirtmesi de yukarıdan beri sözkonusu edilen iddiaları

---

[276] Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz, Hususî, Siyasî Hayatı, Devri ve Ölümü*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1949, s. 144.

[277] *Çırağan Sarayında 28 Sene, Beşinci Murad'ın Hayatı*, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1943, s. 88-89. Bu verilerin kaynağının V. Murad'ın bir cariyesi, yani karşı taraftan birisi olması, doğal olarak aktarılan bilginin sıhhatinden şüphe duyulmasını gerektirir, ancak diğer verilerle karşılaştırıldığında bu şahitlik de bu bağlamda anlam kazanır.

destekler mahiyettedir. Öte yandan Binbaşı Necip Bey'in, Sultan Abdülaziz'in ölümünden sonra Topkapı Sarayı'na gitmemek için direnen valide sultana söylediği "sus hey büyücü" şeklindeki hitabı, valide sultanın büyüye olan ilgisinin kamuoyuna kadar yansımış olduğunu göstermektedir.[278]

Ziya Şakir'in, V. Murad'ın tahta geçmesi üzerine veliaht olan Abdülhamid Efendi ile cariyelerinin Veliaht Dairesi'ne geçtikleri zaman burada da aynı şekilde "sepetler dolusu" büyü ve muskalar bulduklarını yine cariyelere dayandırarak belirtmesi,[279] Veliaht Dairesi'nin önceki sakini olan V. Murad'ın annesi Şevkiefsar'ın da sarayın bu kadim geleneğinin bir takipçisi olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan yukarıda belirtildiği üzere, psikolojik sorunları neticesinde oğlu V. Murad'ın tahttan indirilmesinden sonra Hammallar Kethüdası Hafız Emin Efendi aracılığıyla irtibat kurduğu Hasan Baba isimli birisinin yazdığı muskayı eski padişahın boynuna asması ve oğlunda "peri alâmeti" bulunduğunu belirtmesi de bu bağlamda değerlendirilebilir.

Netice itibariyle Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan cifr, remil, büyü ve geleceğe dair birtakım müjdeler vermeye yönelik bazı belgeler, sarayda büyü ve gelecekten haber vermekle alâkalı ilgi, yaklaşım ve iddiaların her zaman revaç bulduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim bunlardan birinde Hz. Peygamber'den beri üç kişiye nasip olan bir güzelliğin padişaha nasip olacağı müjdesi[280] ve bir diğerinde Beşir Ağa Camii civarında oturan Mısırlı birinin cifr harfleriyle muhatabına

---

[278] A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", s. 342.

[279] *Çırağan Sarayında 28 Sene*, s. 89.

[280] "Sultanımın himmeti berekâtiyle hem mütalaa-i ilm-i remilden ve hem mütalaa-i ilm-i cifrden ve ulûm-i garayibden ve acayibden esrarlar zâhir oldu kim..." (TSMA.E, 304/69).

uzun ömür ve hayırlı evlâtlara sahip olması duası[281] söz konusu edilmektedir. Öte yandan birileri tarafından padişah ve dönemiyle ilgili hayır rüyalar gördüğünü yazılı olarak valide sultana ileterek bundan bir kazanç elde etmeye yönelik girişimler hep olurdu.[282] Bu verilerin de ortaya koyduğu gibi, dengelerin çok hassas olduğu ve her an değişebildiği Osmanlı sarayında ve başkent İstanbul'da, iktidara sahip olan veya olmak isteyen hanedan üyelerinin gelecek kaygıları ve beklentileri ile yarınların ne getireceği konusundaki merakları, bazı şarlatan ve uyanıklar tarafından iyi değerlendirilmiş ve kendi çıkarları için kullanılmıştı.

281 TSMA.E, 322/14. Ayrıca bkz. TSMA.E, 24/32.

282 6 Ekim 1847 (25 Şevval 1263), BOA, MB, 3/116.

Valide Sultanların Maaş ve Gelirleri

Valide sultanların da diğer saray kadınları gibi nakdi ve ayni gelir ve tahsisatları vardı. Bunlar aşağıda ayrıntılı bir biçimde açıklanacağı üzere günlük, haftalık, aylık ve yıllık olabildiği gibi mevsimine ve zamanına göre de farklılıklar arz edebilirdi. Haremdeki kadınların almış oldukları yevmiye ve tayinatların miktarı kıdem ve statüleriyle orantılıydı. Bu noktadan hareketle valide sultanın harem ve hanedan içerisindeki seçkin yeri, 16. yüzyılın ikinci yarısında ona tahsis edilen imparatorluğun en yüksek maaşı ile diğer gelirlerinden de anlaşılmaktadır. III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın günlük tahsisatı 2.000 akçeydi.[283] III. Mehmed, 24 Mart 1595 tarihinde annesi Safiye Sultan için bu miktarı %50 arttırarak 3.000 akçeye çıkardı, ayrıca, 300.000 yazlık, 300.000 de kışlık olmak üzere yıllık toplam 600.000 akçe tahsis etti.[284] Safiye Sultan, oğlunun 1603'teki ölümü üzerine Eski Saray'a gönderilmesine rağmen bu yüksek yevmiyeyi almayı sürdürdü. Bu sırada tahta geçen I. Ahmed'in yaklaşık iki yıl valide sultanlık yapan ve kendisinden önceki iki valide sultana oranla fazla bir varlık gösterme imkânı

---

283 L.P.Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 169.

284 Selânikî, *Tarih*, II, 462. O sırada padişahın günlük tahsisatı 1001, şeyhülislâmın 750 ve vezirin de 1.000 akçeydi (L.P.Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 169-170).

bulamadan vefat eden annesi Handan Sultan'ın tahsisatı ise günlük 1.000 akçeydi.

IV. Murad ve Sultan İbrahim'in anneleri olarak uzun süre valide sultanlık yapmış olan Kösem Sultan, 1648'de Sultan İbrahim'in tahttan indirilip yerine 6,5 yaşındaki oğlu IV. Mehmed padişah olduğunda Eski Saray'a gönderilmediği için 1651'de öldürülünceye kadar "valide-i muazzama" olarak Hatice Turhan Sultan'la birlikte sarayda kalıp günlük 3.000 akçe almayı sürdürdü. Hatice Turhan Sultan ise kayınvalidesinin sağlığında 2.000 ve onu öldürtüp haremin tek hâkimi olduktan sonra da 3.000 akçe yevmiye aldı.[285] Yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında iki oğlunun iktidarını görmüş olan Gülnuş Emetullah Sultan'ın aylığı 120.000[286] ve bu hesapça yevmiyesi de yaklaşık 4.000 akçe idi. Aradaki bu önemli artışın bir kısmının ekonomide yaşanan enflasyonla ilgili olduğu söylenebilir.

Paşmaklık veya Haslar

Valide sultanların yevmiyelerinin dışında, 16. yüzyılın sonlarından itibaren eşleri veya valide sultanken oğulları tarafından tahsis ve bazen de temlik edilen toprakların (*has*) yıllık vergi gelirleri vardı. *Başmaklık* veya *paşmaklık* denilen bu haslar vezir hasları gibi görev süreleriyle sınırlı olmayıp hayatta oldukları sürece tasarruflarında kalır, ölümleriyle birlikte bir diğerine tahsis edilmek üzere tekrar hazineye intikal ederdi. Paşmaklık, toprağın yanında, Handan Sultan'da olduğu gibi maden veya Kösem Sultan'da olduğu gibi liman geliri şeklinde de olabilir, valide sultan kendisine mülk olarak verilen arazileri vakıflarına tahsis edebilirdi.[287] Vefatı hâlinde ise eğer vakıflarına gelir olarak tahsis edilmemişse araziler tekrar emlâk-i

[285] L.P.Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 169-171.

[286] B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 75.

[287] İskenderun limanı Kösem Sultan'ın hassının bir kısmını oluşturmaktaydı (L.P.Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 282-284).

hümayuna intikal ile padişah adına kayda geçirilirdi. Nitekim Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem öldüğünde uhdesine temlik edilmiş olan arazilerin tapuları padişah adına yeniden düzenlenmişti.[288]

III. Murad, Yeniil hassını annesi Nurbanu'ya paşmaklık olarak verdiği gibi, oğlu III. Mehmed de, Şubat 1596 tarihinde senelik geliri 1.000.000 akçenin üzerinde olan bir hassı annesine tahsis etti. 16. yüzyılın sonlarında başlayan harem kadınlarına paşmaklık tahsisi uygulamasının esas olarak 17. yüzyılda yaygınlaştığı ifade edilebilir. 18. yüzyıldan itibaren hanedan kadınlarının bu gelirleri için kullanılan paşmaklık isimlendirmesinin yerini has terimi aldı.[289] Kilis ve Azaz sancaklarıyla Menemen, Zile, Rişvan ve Esbkeşan mukataalarının değişik dönemlerdeki valide sultanlara has olarak tahsis edilmiş olması, bu yerlerin valide hassı olarak belirlendiğini göstermektedir.[290] 1661 senesinde Turhan Sultan'ın yıllık has gelirlerinin toplamının 12.000.000 akçe ve aynı tarihte hanedan kadınları arasında bu miktara yaklaşabilen en yüksek yıllık gelir sahibinin 2.595.333 akçe ile Ayşe Sultan olması, valide sultanın zikredilen yıllık tahsisatının büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Paşmaklıkların hesapları Hazine-i Âmire'nin hesaplarına karıştırılmayıp ayrı tutulurdu.[291]

---

[288] Bezmiâlem'in terekesinden Ihlamur, Beşiktaş, Küplüce, Yıldız gibi İstanbul'un değişik yerlerinde bulunan bağ, tarla ve arsalara dair 24 tapu temessükü çıkmıştı (BOA, HH.VRK, 222/21). Ayrıca bkz. BOA, MB, 36/138; 36/167; 45/163.

[289] Mehmet İpşirli, "Paşmaklık", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 186-187; M. Tayyib Gökbilgin, "Başmaklık", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, II, 333-34; Selânikî, *Tarih*, II, 570. III. Osman'ın annesi Şehsüvar Valide Sultan'a tahsis edilen haslar için bkz. 16 Aralık 1754 (1 Rebiülevvel 1168), BOA, C.SM, 165/8277.

[290] B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 77-78.

[291] Hezarfen Hüseyin Çelebi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 103-104.

Yapılan bir araştırma 18. yüzyılın hemen başlarında, 1702 tarihinde II. Mustafa'nın annesi Gülnuş Emetullah Sultan'ın yıllık has gelirlerinin toplamının 18.391.007 akçe gibi gerçekten büyük bir rakama ulaştığını göstermektedir. Aynı dönemde kendisine en yakın olan gelirlerin bürokrasiden 7,3 milyon akçe ile sadrazamın ve hanedandan da 4,5 milyon akçe yıllık has geliriyle Hatice Sultan'ın olması,[292] valide sultan haslarının ulaştığı muhteşem seviyeyi çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.

18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında, yani has sisteminden maaş sistemine geçilen II. Mahmud dönemi öncesinde valide sultanlık görevinde bulunmuş olan III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan'ın hasları üzerinden bu dönemde valide haslarının konumu izah edilebilir. Mihrişah Sultan'ın, Turgutlu Mukataası, Esbkeşân taifesi, Ankara'da yerleşik Bozulus Türkmenleri, Çeltik-i Enhar-ı Drama, Menemen, Zile, Karaman'da yerleşik Bozulus Türkmenleri, Rişvan, Azaz ve Kilis haslarıyla Narda irsaliyesi, Çatalca çiftliklerinin yarı hissesi, Ferhat Paşa çiftliği ve Küçük Çekmece'deki bazı çiftliklerin gelirleri olmak üzere toplam 393.336 kuruş veya diğer bir ifadeyle 47.200.320 akçe gibi muazzam bir yıllık gelirinin olduğu ortaya çıkıyor.[293] Rakamın öncekilere kıyasla bu kadar büyük olmasında şüphesiz aradan geçen yıllarda oluşan enflasyonun yanında valide sultana farklı çiftlik ve hasların tahsis edilmiş olmasının da etkisi vardır.

Maaş

19. yüzyılda pek çok bürokratik değişiklik ve yenilik yapılmış olduğu için özelde valide sultanın ve genelde de padişah ailesinin tahsisatlarının mahiyeti farklılaşmıştı. 28 Şubat 1838'de

---

[292] Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 47-49.

[293] BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 6-9.

kurduğu Maliye Nezareti'ni devletin bütün gelirlerinin ve harcamalarının tek yetkilisi haline getiren II. Mahmud'un merkezi bir mali yönetim oluşturma çabaları[294] bu konuda önemli bir kırılma noktasıdır. Padişahı ve bütün hanedan üyelerini de içine alacak şekilde genişletilen bu düzenleme kapsamında, birkaç kalem dışındaki gelirlerinin hazineye aktarılması karşılığında padişaha *tahsisat-ı seniyye* ve hanedan mensuplarına da maaşlar bağlandı.[295] Bu çerçevede Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın Darphane'den almakta olduğu maaşı 4 Eylül 1839'da 2.500,[296] Mart 1840'ta 3.500,[297] kısa bir süre sonra 3.750[298] ve nihayet 21 Ocak 1851 tarihinde de 5.000 liraya çıkarıldı.[299] Valide sultan ile hanedan üyelerinin maaşları önceleri Darphane tarafından ödenirken daha sonra Maliye Hazinesi tarafından ödenmeye başlandı. Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın maaşı da Bezmiâlem'inki gibi 5.000 liraydı.[300] Tanzimat'tan sonra hazinenin yaşadığı mali kriz ve sıkıntılar neticesinde zaman zaman valide sultanların maaşlarının vaktinde ödenmesinde bile bazı sıkıntıların yaşandığı ve ara sıra bu konuda Maliye Hazinesi uyarılırsa da çoğu kere bu sıkıntıların aşılamadığı görülmektedir.[301]

---

[294] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993, s. 97 vd.

[295] Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 18.

[296] J. Deny, "Valide Sultan", s. 182.

[297] A.T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti,* s. 18. Bezmiâlem Valide Sultan'ın maaşına Mart 1848'den itibaren 750 lira zam yapıldı (BOA, A.MKT, 103/62).

[298] 30 Ağustos 1840 (2 Receb 1256), BOA, C.SM, 35/1764.

[299] BOA, İ.DH, 227/13598.

[300] 10 Temmuz 1861 (2 Muharrem 1278), BOA, İ.DH, 473/31769; *Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, X, 13.

[301] 10 Nisan 1850 (27 Cemaziyelevvel 1266), BOA, HH.İ, 1/5.

Valide sultanın maaşın yanında Darphane-i Âmire'nin faaliyetleri neticesinde elde edilen faiz gelirlerinden ayrıca 750 kuruşluk aylık bir tahsisatı daha vardı. Bu gelir Darphane tarafından her ay adamlarından birine makbuz karşılığı verilip[302] valide sultana gönderilirdi.

Caize

Osmanlı Devleti'nde III. Murad döneminden itibaren görülen beylerbeyilik, voyvodalık, valilik, sancakbeyliği gibi büyük memuriyetlere atanan kişilerin padişah, sadrazam ve diğer bazı üst düzey görevlilere *caize* başlığı altında nakit para vermeleri uygulaması zamanla rutin bir hal aldığı gibi, önceleri rüşvet olarak değerlendirilen bu tür hareketler zaman içerisinde şöyle veya böyle tarafların içine sindirdiği bir yasallığa kavuşturularak bir tür makam vergisine dönüştürülmüş oldu.[303]

Bu uygulama bağlamında valide sultanın yukarıda zikredilen gelirlerinin yanında bazı caizelerden de payı olduğu anlaşılıyor. Örneğin Mısır valiliğinin tevcihinde valinin valide sultana göndermesi gereken miktar 30.000 kuruştu,[304] bu derece büyük paraların parasal olmayan bir piyasadan hemen tedarik edilmesi zaman aldığı için bu meblağın denkleştirilip İstanbul'a gönderilmesi bazen bir iki seneyi bulabilir, bu ise bazen Azrail'in devreye girmesiyle hiç beklenmedik bir sonla neticelenebilirdi. Nitekim Mısır Valisi Süleyman Paşa'nın kapıkethüdası Zaim Mustafa Ağa vasıtasıyla 1739 senesi caizesi olarak göndermiş olduğu 30.000 kuruş, Saliha Valide Sultan'ın

302 Aralık 1754 (Rebiülevvel 1168), BOA, D.BŞM.DRB, 11/8. Farklı aylara dair maaşları için bkz. 11/9; 11/12; 11/13; 11/16; 11/29; 11/37; 11/39; 11/44; 11/48; 28 Ağustos 1739 (23 Cemaziyelevvel 1152), BOA, C.SM, 120/6045.

303 Muzaffer Doğan, "Osmanlı İmparatorluğunda Makam Vergisi: Caize", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 7, İstanbul 2002, s. 34-74.

304 8 Haziran 1735 (16 Muharrem 1148), BOA, C.SM, 61/3052; J. Deny, "Valide Sultan", s. 182.

21 Eylül 1739 tarihinde vefat etmesi üzerine Enderun Hazinesi adına teslim alınmıştı.[305] Halep eyaleti valiliğine atanan Tayyarpaşazade Mustafa Paşa'nın IV. Mehmed'e 8.000 ve annesi Turhan Sultan'a da 2.000 flori tutarında bir caize gönderdiğini görüyoruz.[306] Eflâk ve Boğdan voyvodalıklarına atama yapıldığında da, voyvodaların valide sultana 10.000 kuruş ile bir samur kürk göndermeleri öteden beri uygulanagelen bir usuldü.[307] Ricaut, bu caizelerin ve yıllık vergilerin dışında, ayrıca, Boğdan voyvodasının üç yılda bir padişah için 150 (75.000 riyal), valide sultan için 50 (25.000 riyal), haseki ile kızlarağasına da 10'ar kese (5.000 riyal) göndermek zorunda olduğunu, sadrazam ve diğer memurların da pazarlıkla kopartabildikleri kadar kendi paylarını aldıklarını, eski bir voyvodadan naklen belirtmektedir.[308]

Eflâk ve Boğdan voyvodalığı için verilen valide sultan caizeleri ile yukarıda Darphane'den ödendiği ifade edilen 750 kuruşluk maaşla ilgili III. Ahmed döneminden itibaren yaşanan ilginç bir uygulama ve sorunun varlığını belirledik. Sorun, Gülnuş Valide Sultan vefat etmiş olduğu halde onun için hem Darphane'den ödenen maaşının[309] hem de 10.000 kuruşluk Eflâk voyvodalığı caizesi ile samur kürk bahasının Hazine-i Hümayun'a verilmeye devam etmesidir. Tespit edebildiğimiz

---

305 Süleyman Paşa, ayrıca, şehzade caizeleriyle müjdeci için de 10.000'er kuruş göndermişti (11 Haziran 1741/26 Rebiülevvel 1154, BOA, C.SM, 42/2108).

306 Naima, *Tarih*, IV, 1564.

307 Voyvodaların padişaha 30.000 kuruş nakit ile bir samur ve bir de vaşak kürk, dârüssaade ağası ile başkadın ve maiyetlerine de nakit ve kumaş göndermeleri gelenekti (BOA, *A.d*, nr. 347, s. 82).

308 P. Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi*, s. 97.

309 Valide sultan öldükten yaklaşık 11 yıl sonra bile Enderun Hazinesi'ne yapılan 750 kuruşluk ödemeler için bkz. Mart 1716/Rebiülevvel 1128 (*TSMA.d*, nr. 2359/3), Muharrem 1132 (*TSMA.d*, nr. 2363/1), Rebiülevvel 1132 (*TSMA.d*, nr. 2363/3), Zilhicce 1132 (*TSMA.d*, nr. 2363/12) ve Zilhicce 1134 (*TSMA.d*, nr. 2365/12).

kadarıyla Darphane'den verilen 750 kuruşluk valide sultan aylığının Mart 1726 tarihine kadar ödendiği[310] görülüyor ki, bu, arada bazı aylar ödenmemiş olsa da yaklaşık 11 yıl boyunca bu paranın verildiğini ortaya koymaktadır.

Niçin böyle bir uygulamaya gerek duyulduğuna dair açıklamayı ise başka kayıtlardan öğrenebiliyoruz. III. Ahmed döneminde ülkedeki altın ve gümüş gibi değerli madenleri toplamakla görevli olan kişilerin bu madenleri para basılmak üzere Darphane'ye intikal ettirmek yerine kurallara aykırı bir biçimde daha fazla para veren tüccarlara satarak ülke dışına çıkmasına neden olması,[311] doğal olarak Darphane'de işlenen değerli maden miktarının azalmasına ve bu da burada işlenen madenlerden hasıl olan faiz denilen gelirlerinden aylık 3.500 kuruşluk bir pay almakta olan padişahın gelirlerinin düşmesine neden oldu. Bu yolsuz ticareti engellemek isteyen[312] III. Ahmed, annesinin 6 Kasım 1715'te ölümünden beş gün sonra, değerli maden girişindeki azalma sonucunda Darphane'den aldığı maaşta meydana gelen bu düşüşü telâfi etmek amacıyla Gülnuş Valide Sultan'ın ölümüyle boşta kalan 750 kuruşluk gelirin kendi tahsisatına eklenmesine karar verdi.[313]

Gülnuş Sultan'ın ölümünden yaklaşık 8 yıl sonra gönderilen Eflâk ve Boğdan caizesinin belgede "beray-ı merhume vâlide sultan" şeklinde kaydedilmesi de ilginçtir.[314] Vefat etmiş olduğu hâlde caizesinin alınmaya devam etmesi, padişahın, valide sultanın sağlığında alınan bu gelirlerden ölümünden sonra

310 Mart 1726 (Receb 1138), *TSMA.d*, nr. 2369/6.

311 Evail-i Muharrem 1121, BOA, *A.DVN.MHM.d*, nr. 127, s. 278.

312 6 Eylül 1715 (7 Ramazan 1127), BOA, *MAD.d*, nr. 1673, s. 182-183.

313 11 Kasım 1715 (14 Zilkade 1127), BOA, *MAD.d*, nr. 1673, s. 3.

314 Gülnuş Sultan 1715'te öldüğü halde 1723'te Eflâk voyvodalığına atanan İskerletoğlu, padişah, valide sultan, başkadın, dârüssaade ağası ve hazinedar ağaya caize olarak toplam 68.640 kuruş gönderdi. Valide sultan için 10.000 kuruş caizenin dışında 1.500 kuruş da samur kürk bedeli alınmıştı (TSMA.E, 425/27).

da vazgeçmediği ihtimalini akla getirir ki, herhalde en makul açıklama da bu olmalıdır.[315] Öte yandan III. Mustafa dönemine ait bir belgenin, Eflâk voyvodalığına atanan Kostantin'in valide sultanın payını İstanbul'a gönderdiğini ortaya koyması,[316] sorunu daha da ilginç ve karmaşık bir hale getirmektedir, zira, bilindiği gibi, III. Mustafa'nın annesi oğlu tahta çıkmadan önce vefat etmiş olduğu için o dönemde valide sultan yoktu. Buna rağmen valide sultan adına voyvodalık caizesi alınması, caize konusunun valide sultan olsa da olmasa da voyvodaların merkeze karşı yerine getirmeleri gereken bir yükümlülük olarak değerlendirdiğini ve bu hususun voyvodalara da kabul ettirildiğini göstermektedir. Nitekim Eflâk ve Boğdan voyvodaları atandığında yukarıda zikredilen caize miktarının valide sultan için de ödeneceğini gösteren teşrifat kaydı da valide sultanın sağ olup olmamasına dair bir kısıtlamayı içermemektedir.[317] Dolayısıyla, bunun, her hâlükârda ödenmesi gereken bir vergi olarak düşünüldüğü anlaşılıyor.

Valide sultan olmadığı dönemlerde bile daha önce oluşmuş olan bu hukukun gözetildiğine dair önceki yüzyıldan ve uluslararası uygulamalardan da örnek verilebilir. Nitekim 1616 yılında Kutsal Roma (Cermen) İmparatoru II. Matthias'ın elçisinin sekreteri olarak İstanbul'a gelen Adam Werner, o sırada Osmanlı tahtında bulunan I. Ahmed'in annesi Handan Sultan 26 Kasım 1605 (15 Receb 1014) gibi bu tarihe göre hayli erken bir

---

[315] Diğer bir tarihsiz belgede, "bu defa rikâb-ı hümayuna Eflâk ve Boğdan taraflarından ihda olunan kürklerdir, devletlü merhume valide sultan hazretleriçün, 4 tulum sammur post" şeklinde yine vefat etmiş bir valide sultan için gönderilen kürklere işaret edilmektedir (TSMA.E, 435/51).

[316] Voyvoda padişaha 60 kese (30.000 kuruş) ve valide sultana 20 kese (10.000 kuruş) ile bir post sammur, diğer görevlilerle birlikte toplam 51.500 kuruş tutarında caize göndermişti. Defterin başlığı şöyleydi: "Bu def'a Eflâk voyvodalığı tevcih olunan Kostantin Voyvoda cânibinden verilen avâidat" (16 Haziran 1761/13 Zilkade 1174, TSMA.E, 433/46).

[317] BOA, *A.d*, nr. 347, s. 82.

dönemde vefat etmiş olmasına rağmen, İmparator adına diğer görevlilerin yanında valide sultan için de hatırı sayılır hediyeler getirmişti.[318] Elçinin ve Habsburgların yakın ilişki içerisinde oldukları Osmanlı padişahının annesinin ölümünden haberdar olmaması zayıf bir ihtimaldir. O halde bu bilgi yukarıdaki uygulamalarla birlikte ele alındığında daha bir anlam kazanmaktadır. Bununla beraber bu uygulamaya niçin başvurulduğu ve bunun ne zaman başladığı hususları araştırılmayı bekleyen bir problem olarak önümüzde durmaktadır. Öte yandan aşağıda izah edileceği üzere, 1853 yılında vefat eden Bezmiâlem Valide Sultan'ın maaşının hazineye aktarılmayıp tahsisat-ı seniyyeye, yani padişahın gelirine ilâve edilerek inşaatı sürmekte olan Dolmabahçe'deki Bezmiâlem Valide Sultan Camii ile Büyük Mecidiye Camii için tahsis edilmesi de bu bağlamda anlamlıdır.

Müteferrik Gelirleri

Padişah veya göreve getirilen yüksek bürokratlarla yabancı elçilerin sunduğu zengin hediyelerin de valide sultanın gelirleri bağlamında zikredilmesi gerekir.[319] Valide sultanların düzenli olmayan gelirlerinden biri de âzad etmiş oldukları cariyelerin erkek evlâdı veya erkek kardeşi olmaksızın vefat etmeleri durumunda İslâm hukukunun "velâ" (veli) ilişkisi çerçevesinde kendilerine tanıdığı cariyeye mirasçı olma ve terekesinden pay alma hakkıydı.[320] Cariyeler bunu bildikleri için bazen kendilerini ölüme yakın hissettiklerinde tasarruflarında olan

[318] Werner, valide sultan için bir dikiş kutusu, iki altın kaplama saat ve içine değerli taşlar yerleştirilmiş 70 adet altın düğme getirmişti (Crailsheimli Adam Werner, *Padişahın Huzurunda, Elçilik Günlüğü, 1616-1618*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 135).

[319] L.P.Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 286-287.

[320] B.İ. Argıt, *Harem-i Hümayun Cariyeleri,* s. 113-117. Haremdeki cariyelerin vefat etmeleri durumunda geri bıraktıkları mal varlıkları hukuki olarak padişaha aitti (F. Millingen, "The Circassian Slaves and the Sultan's Harem", s. cxviii).

mücevher, değerli eşya veya hanelerini eşlerine ya da uygun buldukları bir başkasına bağışlama ve bir yerde miras kaçırma yoluna gidebiliyorlardı. Bu tür uygulamaları önlemek için Sultan II. Ahmed ve II. Mustafa dönemlerinde bazı emirlerin yayımlandığını biliyoruz.[321] Esasında bu payı alıp almamak padişahın veya valide sultanın kendi seçimleri olup isterlerse alırlar isterlerse cariyelerin geride bıraktıkları eş veya çocuklarına bağışlayabilirlerdi.

Bezmiâlem Valide Sultan'ın hicri yılbaşında (*muharremiyye*), yaz aylarının başında (*sayfiyye*), kışın başlangıcında (*kasımiyye*), Kurban Bayramı ve Ramazan Bayramı'nda (*îdiyye*) 5.000'er kuruş olmak üzere toplam 25.000 kuruşluk senelik tahsisatı vardı.[322] Ayrıca vefatından sonra düzenlenmiş olan bir belgeden valide sultanın miktarını bilemediğimiz bir miktar eshama tasarruf ettiği[323] anlaşılıyor. İlgili belgede eshamın niteliği hakkında bilgi verilmezse de bunların Şirket-i Hayriyye hisse senetleri oldukları açıktır. Bezmiâlem'in 1850 yılında kurulan Şirket-i Hayriyye'nin ilk etapta çıkardığı toplam 1.500 hisse senedinden 50'sini[324] almış olduğunu biliyoruz. Esham ile ifade edilenin niteliği açık değildir, ancak daha sonra düzenlenen bazı belgelerden[325] bu hisseler ile Üsküdar isimli vapurun 20 hissesinin[326] kastedildiği anlaşılıyor. Esasında Bezmiâlem'in kadınefendilik döneminde de birtakım eshama tasarruf ettiğini biliyoruz. Nitekim II. Mahmud döneminde 5.000'er kuruş senelik faizi olan Selânik Memlehası Mukataası ile Duhan

---

321 A. Refik, *Onikinci Asr-i Hicrî'de İstanbul Hayatı*, s. 20.

322 BOA, *Darphane Defteri*, nr. 45, s. 34. Bu defter Sultan Abdülmecid dönemine ve muhtemelen 1840'lı yılların ortalarına tarihlenebilir.

323 4 Haziran 1853 (26 Şaban 1269), BOA, HH.İ, 8/80.

324 Valide sultanın vefatından sonra bu hisseler diğer emlâki gibi padişahın uhdesine geçmişti (14 Haziran 1853/7 Ramazan 1269, BOA, HH.İ, 9/5).

325 14 Haziran 1853 (7 Ramazan 1269), BOA, HH.İ, 9/5; 9/46; 9/56.

326 BOA, HH.VRK, 222/21.

Gümrüğü Mukataası'ndan toplam 10.000 kuruş faizi senede iki taksit halinde ödenen eshama tasarruf etmekteydi.[327] Bütün bu hisse senetleri ile eshamın yıllık getirisi hesaplanarak valide sultana iletilirdi.[328]

Pertevniyal Valide Sultan'ın da Bezmiâlem gibi o dönemde yaygınlaşan esham türü menkul değerlere yakın ilgisinin olduğu anlaşılıyor. Bilindiği gibi, başrollerini Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Mehmed Rüşdi Paşa'nın üstlendiği bir ihtilâl neticesinde Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ardından uzun süre gündemi meşgul eden sorunlardan biri de Pertevniyal ile oğlu Sultan Abdülaziz'in tahvil, hisse senetleri ve nakit paralarına ihtilâlcilerin el koyup yağmaladığı tartışmalarıdır. Söz konusu esham ile nakit paraların miktarı konusunda spekülatif ve birbirinden çok farklı rakamlar mevcuttur.[329] Şu anki bilgilerimizle bu miktarların gerçeğini bilemiyoruz. Ancak bu döneme ait tarihsiz, fakat, üzerindeki verilerden 1866 tarihli olduğu çıkartılan bir belgeden, o tarihte Pertevniyal'in 100.000 lira değerinde çok büyük bir esham grubuna tasarruf ettiği ve bunların yıllık getirisinin 10.000 lira olduğu anlaşılıyor.[330]

Görüldüğü gibi, valide sultanların devletin tahsis etmiş olduğu normal yevmiye veya maaşlarının yanında bir araya getirildiğinde büyük bir toplama ulaşan müteferrik gelirleri mevcuttu.

---

[327] *TSMA.d*, nr. 5102. Defterde II. Mahmud'un diğer kadınlarının tasarruf ettiği eshamın kaydı da vardır.

[328] 15 Ekim 1851 (19 Zilhicce 1267), BOA, HH.İ, 4/10; 4/14.

[329] Sultan Abdülaziz'in söz konusu esham ve paraları konusundaki rakam ve tartışmalar için bkz. Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 47-50.

[330] MB,113/107.

Valide Sultanların Tayinatları

Valide sultanların zikredilen nakdî ve müteferrik gelirlerinin yanında, günlük, aylık ve yıllık olarak verilen yiyecek, içecek ve yakacak tayinatları vardı. Zamana ve döneme göre değişmekle beraber valide sultanların yiyecek ve gıda maddeleri tayinatının ayrıntısına dair bilgilerimiz 17. yüzyılın başlarına, Safiye Sultan dönemine kadar inmektedir. Saraya ait bir muhasebe defterinden anlaşıldığına göre, 1603 tarihinde Safiye Sultan'ın dövülmüş buğdaydan, nohut, şehriye, kuş üzümü, kuru siyah üzüm, kuru kırmızı üzüm, siyah erik, incir, nişasta, limon suyu, tarhana, bulgur, kuru soğan, badem, susam yağı, zeytinyağı, şalgam, lahana, maydanoz, ispanak, Mısır kabağı, yaprak, tarhun otu, süt ve pancara kadar toplam 27 kalem tutan yıllık tayinatı vardı.[331] Padişah av için veya başka bir nedenle saraydan ayrıldığı zaman özel mutfağının (*Matbah-ı Hâss*) görevlileri ve techizatı da kendisiyle birlikte götürülür, ayrıca, padişahın maiyetinde bulunursa valide sultan ve harem halkı için de tayinat verilirdi.[332]

Hatice Turhan Sultan'ın ölümü üzerine tayinatının kesilmesi için düzenlenen defter vesilesiyle valide sultanların tahsisatının ayrıntısını ve sistematiğini öğrenebiliyoruz. Buna göre, valide sultanın günlük olarak has ekmek, burgulu ekmek, yağlı halka, pide, nohut ekmeği, *mirahıri* ekmek, simit ve çörek; haftalık olarak, şeker, pirinç, sade yağ, tereyağı, zeytinyağı, badem, karabiber (*fülfül*), has tarçın, limon suyu, kuru kayısı, siyah erik, fındık içi, siyah üzüm ve bal; aylık olarak da, has un, kelle şekeri ve hoşaf için de şeker ile meyve tayinatı vardı.

Valide sultan için ayrıca harem tarafına et, tavuk, güvercin, soğan, nohut, yumurta, tarhana, süt, taze peynir, yoğurt,

---

[331] Bu tayinatların ve verilen miktarların ayrıntısı için bkz. Ömer L. Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *TTK Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, Sayı 13, Ankara 1979, s. 163-164.

[332] B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 67.

buğday, mercimek, badem, şehriye (*şairiyye*), bulgur, Üsküdar kaymağı, börülce, sirke, paça, ispanak, kabak, lahana, maydanoz, kereviz, marul, *durak otu* veya yaygın olarak bilinen adıyla dere otu, taze soğan, asma yaprağı, gül suyu, tereyağı, sarımsak, patlıcan, bamya, acımsı ve sert bir dometes çeşidi olan *kavata* ile *muluhiyye otu*, nişasta, beyaz mum ve sarı balmumu verilirdi.[333] Yine, mevsimine göre, günlük olarak sucuk,[334] haftalık olarak da, işkembe, paça, böbrek, ciğer, sosis ve lahana turşusu tahsis edilir,[335] listede yer alan meyve ve sebzeler ise mevsimlik olduğu için Haziran ayından itibaren verilirdi.[336]

Valide sultanın bunlar dışında, her yıl Muharrem ayının onuncu günü değişik hububatlar ile meyve kurularının karışımıyla pişirilen aşure için senede bir kere verilen ve "harc-ı aşure" olarak nitelenen tayinatları vardı. Aşure için, şeker, badem, nohut, Eflâk tuzu, gül suyu, köftelik buğday, börülce, kuru

---

[333] 15 Ağustos 1683 (21 Şaban 1094), BOA, *D.BŞM.MTE.d*, nr. 11417, s. 2-3; *TSMA.d*, nr. 2232, vr. 3a-b. Valide sultanın tayinatını gösterir diğer defterler için bkz. 12 Şubat 1695-23 Şubat 1695 (27 Cemaziyelâhir 1106-9 Receb 1106), BOA, *D.BŞM.d*, nr. 785, s. 2-3, 8-9; nr. 830, s. 9, 15; *TSMA.d*, nr. 6633. Tarihleri yakın olmasına rağmen iki defterde verilen tayinat oranlarında bazı farklılıklar mevcuttur. Gülnuş Valide Sultan'ın ve harem halkının tayinatları için bkz. BOA, *D.BŞM.d*, nr. 828; BOA, *MAD.d*, nr. 948, s. 17.
Valide sultanın ekmek tayinatı için ayrıca bkz. 21 Mayıs 1696 (18 Şevval 1107), BOA, *D.BŞM.d*, nr. 819. Yine, valide ve diğer harem halkına günlük ve haftalık olarak yoğurtçubaşı tarafından verilen süt, yoğurt, Üsküdar kaymağı, tereyağı, taze peynir miktarları için bkz. 2 Haziran 1737 (3 Safer 1150), BOA, C.SM, 163/8176; 15 Mart 1811 (19 Safer 1226), BOA, *D.BŞM.MTE.d*, nr. 11600. 19. yüzyılla bir karşılaştırma yapılabilmesi için Bezmiâlem Valide Sultan'la padişah için Mart 1845 (Rebiülevvel 1261) ve Haziran 1851 (Şaban 1267) aylarında Matbah-ı Hâss'a verilen aylık tayinatın miktarlarına bakılabilir (BOA, *ML.MSF.d*, nr. 6498, s. 7; nr. 9503, s. 2).

[334] 14 Mart 1736 (1 Zilkade 1148), BOA, *D.BŞM.MTE.d*, nr. 11035, s. 18; nr. 11611; *TSMA.d*, nr. 2232, vr. 3a.

[335] *TSMA.d*, nr. 2232, vr. 3a; BOA, *D.BŞM.MTE.d*, nr. 11611.

[336] BOA, *MAD.d*, nr. 948, s. 17.

bakla, kuş üzümü, kırmızı üzüm, siyah üzüm, fındık, yumurta ve ceviz verilir; ayrıca, balmumu, kırmızı mum, astar, demir kürek, kıl elek, ibrişim elek, süzgü eleği, kalbur gibi bazı âletler temin edilirdi.[337] Helvahanede pişirilen aşure "aşure testisi" denilen özel kaplarla sarayın harem ve selâmlık bölümlerindeki dairelere dağıtılırdı.[338] Valide sultanın aşuresi kahvecibaşısı eliyle getirilir ve kahvecibaşıyla hademelerine valide sultan tarafından atiyye ve ihsanlarda bulunulurdu.[339]

Valide sultan kendi dairelerinde pişen aşureden padişaha gönderir, padişah annesinden gelen aşureyi getiren görevliye para ve hediyeler verirdi.[340] Bezmiâlem Valide Sultan'ın vefatından sonra dairesinden çıkan 77 adet değişik desenlerle süslü aşure testileri, valide sultanın pişirttiği aşureden sadece padişaha değil, diğer hanedan üyelerine de gönderdiğini ortaya koymakta,[341] saray içerisinde yapılan bu aşure dağıtımının dışında, üçüncü bölümde izah edileceği üzere, bazı valide sultanların fakirler için aşure pişirilmek üzere gelirlerinden bir pay ayırdıkları görülmektedir.[342] 19. yüzyılın ikinci yarısında valide

---

[337] 16 Temmuz 1796 (10 Muharrem 1211), BOA, *D.BŞM.MTE.d*, nr. 11508, s. 1; nr. 11611; *TSMA.d*, nr. 2232, vr. 3b.

[338] Yusuf Şevki Yavuz, "Âşurâ", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 26.

[339] Valide sultan adına kahvecibaşıya 500, hademesine 50 ve teberdarlara da toplam 100 kuruş verilirdi (28 Temmuz 1795/11 Muharrem 1210, BOA, *A.d*, nr. 352, vr. 2a). 25 Haziran 1798 (11 Muharrem 1213) tarihinde aşure getiren görevlilere validenin verdiği hediyeler için bkz. BOA, *A.d*, nr. 355, vr. 66a.

[340] Sultan Abdülaziz, annesi Pertevniyal'in gönderdiği aşureyi getiren görevliye 20 lira ihsan etti (Mart 1871/Mart 1287, BOA, MB, 132/46).

[341] "Firdevs-âşiyan valide sultan tâbe serâhâ hazretleri taraflarından beher sene tabh olunmakta olan aşure..." (28 Mayıs 1853/19 Şaban 1269, BOA, MB.İ, 10/123).

[342] Aşağıda hayır eserleri kısmında zikredilenlerin dışında Mihrişah Valide Sultan'ın fakirler için aşure pişirtmesine dair bkz. 14 Temmuz 1797 (19 Muharrem 1212), BOA, C.SM, 162/8148, lef 23.

sultanın pişirttiği aşurenin bedeli Hazine-i Hassa tarafından ödenirdi.[343]

Valide sultanların her sene Ramazan ayında verilen ve *iftariye* adıyla anılan keçikulağı (*rubas*), kuzukulağı (*hummaz*), gömeç balı, kırma zeytin, yuvarlak zeytin, tirilye zeytini, çekirdeksiz üzüm, kuş üzümü, rezaki üzüm, incir, kaşar peyniri, pastırma, şehriye, makarna ve reçel;[344] *Ramazaniye* adıyla da şeker, sade yağ, badem, güllaç, hurma, yumurta, has un gibi çeşitli tahsisatları vardı.[345] Bunun dışında Ramazan ayı başlamadan sadrazam tarafından valide sultan, padişah, dârüssaade ağası, silâhtar ağa ve diğer bazı görevlilere *iftariyelik* adı altında İngiliz yapımı billur bardaklar, içlerinde şerbet, karanfil, zencefil ve sakız doldurulmuş kavanoz ve kâseler hediye edilmesi gelenekti, ancak bu âdetin II. Mahmud döneminin sonlarından itibaren terkedildiği anlaşılıyor.[346]

Valide sultan için reçel pişirilmek ve içecek hazırlanmak üzere helvahaneye her ay, şeker, kuru kayısı, ayva, siyah erik, elma, yumurta, kavanoz, astar ve sabun gibi bazı erzak ve malzemeler,[347] ayrıca, ilgili kısımda da ifade edildiği üzere, her sene *rûz-ı hızır*da valide sultan dairesine kuzu, yoğurt ve zil peyniri gibi çiftlik ürünleri[348] ve Edirne bahçelerinin meyve, peynir,

---

[343] 5 Haziran 1862 (7 Zilhicce 1278), BOA, HH.İ, 37/5.

[344] 1807 (1222) senesinde verilen bu gıda maddelerinin miktarları için bkz. BOA, *D.TŞF.d*, nr. 26083, s. 2. Bir diğer iftariye listesi için bkz. Mayıs 1791 (Ramazan 1205), BOA, C.SM, nr. 2731.

[345] *TSMA.d*, nr. 2232, s. 3; BOA, *D.MSF.d*, nr. 32158, s. 2.

[346] Kemal Beydilli, "İftar (Osmanlı Devlet Geleneğinde İftar)", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 519. 30 Eylül 1810 (1 Ramazan 1225) tarihinde valide sultana sunulan iftariyelik takımları için bkz. BOA, C.DH, nr. 8493.

[347] 14 Mart 1736 (1 Zilkade 1148), BOA, *D.BŞM.MTE.d*, nr. 11035, s. 8; *TSMA.d*, nr. 2232, s. 3; BOA, *D.MSF.d*, nr. 32158, s. 2. Muharrem ve Recep aylarında senede iki kere valide sultan için 280 kıyye (358 kg) şekerle 160 kıyye (205 kg) sabun verilirdi (aynı yer).

[348] 6 Mayıs 1791 (3 Ramazan 1205), BOA, C.SM, nr. 2731.

çiçek (*şükûfe*), kebe ve gül suyu gibi mahsulleri verilirdi. Bu bahçe ürünlerinden valide sultanın maiyetinde bulunan hazinedar, kilerci, saray ustası ve diğer usta cariyelerle baş ağa, ikinci ve üçüncü ağaları ile kethüda kadının da payı vardı.[349] Şam valisinin her yıl padişaha, valide sultana, haseki sultana ve bazı üst düzey devlet görevlilerine üzüm, kayısı, zeytin, kek ve bazı yöresel otlar,[350] Mısır kapıkethüdalarının da her ay belirli bir miktar kahve ile şekeri valide sultana göndermeleri âdetti.[351]

Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal'in valide sultanlığı dönemine ait olan bir defterden, maiyetinde 100 cariye bulunan valide sultanın dairesi için günlük olarak Kuşhane'den 33 ve Matbah-ı Âmire'den de 60 sahan yemek, ayrıca, 100 çift fodla[352] ve 10 çift de has ekmeğin tahsis edildiği,[353] yine bu döneme ait bir belgeden, ekşi yiyeceklerin de ayrıca servis edildiği anlaşılıyor. "Ekşi takımı" olarak adlandırılan günlük 8 tabaklık bu yiyecekler padişahın has mutfağından Pertevniyal Valide Sultan'ın dairesine gönderilirdi.[354]

V. Murad'ın kısa süren saltanatı esnasında mabeyn müşirliğine atanan Sultan Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan'ın ikinci eşi Damad Nuri Paşa'nın saray geleneklerine aykırı olarak harem mensuplarına fodla yerine sıradan tayin ekmeği çıkartması üzerine bunun büyük bir probleme dönüşüp tepki gördüğü, Şevkiefsar Valide Sultan'ın devreye girerek Nuri Paşa'yı bu uygulamasından dolayı azarladığı ve bunun üzerine bir günlük

---

349 *TSMA.d*, nr. 7908/1.

350 30 Aralık 1697 (16 Cemaziyelâhir 1109), BOA, C.SM, 35/1762; nr. 5048.

351 Mısır kapıkethüdasının her ay valide sultana 190 kıyye (243 kg) kahve ve 170 kıyye (217,6 kg) şeker göndermesi gerekiyordu (3 Ekim 1739/29 Cemaziyelâhir 1152, BOA, C.SM, nr. 5932).

352 A. Bobovius, fodlayı yassı ve yumuşak bir ekmek türü olarak tanımlamaktadır (*Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, s. 42).

353 24 Ağustos 1861 (17 Safer 1278), BOA, *HH.d*, nr. 14162; nr. 22811.

354 *TSMA.d*, nr. 5031/4.

bir kesintinin ardından tekrar eski düzene dönüldüğü ifade edilmektedir.[355]

Yiyecek ve İçeceklerin Soğutulması: Kar ve Buz Tayinatı

Sıcak yaz aylarında yiyeceklerin bozulmaması veya içtikleri şerbetlerin soğutulması[356] için padişah, yüksek bürokratlar ile bazı üst düzey harem ve Enderun mensupları gibi, valide sultanlara da günlük olarak kar ve buz tayinatı verilirdi. Bu konuyla ilgili veriler 16. yüzyıla kadar inmektedir. 1578-81 yılları arasında İstanbul'da görev yapan ve çok kârlı bir iş olarak nitelediği kar ve buz ticaretinden III. Murad ile sadrazamın da iyi paralar kazandığını belirten S. Schweigger, şehirdeki kar depolarını ve kar ve buzun hazırlanışını şu şekilde anlatır: "kentin çevresinde çok sayıda buz çukuru bulunmaktadır. Galata dolaylarında, açık arazide derin ve geniş çukurlar açılmış ve üzerine tahtadan bir kulübe yapılmıştır... Özel olarak tutulan işçiler kış mevsimi süresince bu çukurlara kar dökerler. Kar burada donarak buz haline gelir. Sonradan bu buz kütleleri testereyle büyük parçalar halinde kesilerek ikişer ikişer atların sırtına yüklenir. Hıristiyanlar ve Bulgarlar belli bir para karşılığında bu buz parçalarını keçelere sararak kente naklederler ve meyve tüccarlarına satarlar".[357]

Bir Batılı seyyahın bu dönemde şehirde kar satılan dükkânların kasap dükkânları kadar yaygın olduğunu belirtmesi, İstanbul halkının rağbet ettiği kar ve buz ticaretinin önemli bir sektör haline geldiğini göstermektedir. Sarayın kar ihtiyacı, kışın kar yağdığında sadrazamın da katıldığı bir törenle yeniçerilerin doldurduğu Okmeydanı ile Eyüp civarlarında bulunan

---

[355] Mehmed Galib Bey, *Sadullah Paşa Yahud Mezardan Nidâ*, haz. Nazir Akalın, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s. 96-97.

[356] "Bütün bu içecekleri soğutmak için kar ve buz eksik edilmez" (Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, s. 60).

[357] S. Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 141-142.

ve Karcıbaşı'nın denetiminde olan Hassa Karlıklarından karşılanırdı. İstanbul'a karın az düşmesinden dolayı karlıkların yetersiz kalması durumunda Yalova'da bulunan karlıklar devreye sokulurdu. Buz ise, Bursa Harc-ı Hassa emininin denetiminde Keşiş Dağı (Uludağ) ve Gemlik'teki Katırlı Dağı'ndan temin edilip büyük bloklar hâlinde İstanbul'a getirtilir, depolarda muhafaza edilir ve ilkbahardan itibaren yaz aylarında saraya ve üst düzey devlet görevlilerine dağıtılırdı.[358] Bu süreç içerisinde bazen kar ve buz nakleden görevlilerin eşkıya tarafından rehin alınıp Karcıbaşı'dan fidye istendiği ilginç durumlar da olabilirdi.[359] Öte yandan Tatavla ve Kumderesi'nde bulunan karlık ve buzluklardan bir kısmının Mihrişah Valide Sultan'ın vakıfları için gelir olarak tahsis edildiğini biliyoruz.[360]

Normalde kar ve buz tayinatı Haziran ayı başlarından itibaren verilirdi, ancak bazı hallerde, padişah ve valide sultan için bu kural biraz daha esnetilerek dağıtıma daha erken

---

358 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, s. 230-232; M. Nuri Türkmen, "Osmanlı Devleti'nde Saray İhtiyaçlarının Karşılanması: Kar ve Buz Temini", *Gazi Akademik Bakış*, Ankara 2011, IV/8, s. 203-214. Esir düşüp 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarında İstanbul'da ve sarayda bulunan ve daha sonra Yavuz Sultan Selim döneminde bir yolunu bulup İtalya'ya kaçan Giovan Antonio Menavino, acemi oğlanlarının kar topladığını ve bu kar kütlelerini toprağın altında hazırlanan karlıklara koyup sıcak yaz günlerinde saray için kullanıldığını belirtmekte (*Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine*, s. 103-104), eserini 17. yüzyılın başlarında kaleme almış olan Ottaviano Bon/Robert Withers, devletin hatırı sayılır paralar sarfederek yüksek dağlardan kar ve buz getirtip bunları yer altında yaptıkları depolara yerleştirdiklerini ve daha sonra yazın sıcak günlerinde de kullandıklarını ifade etmektedir (*Büyük Efendi'nin Sarayı*, s. 107).

359 Karcılar karşılığında 5.000 kuruş isteyen Arnavut eşkıyalarla ilgili Eylül 1768 (Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1182) tarihli hüküm için bkz. Ahmet Refik, *Onikinci Asr-i Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 219.

360 Bu karlık ve buzluklar bir seneliğine Karcıbaşı Mehmed Reşid Ağa'ya ihale edilmişti (26 Mayıs 1805/26 Safer 1220, BOA, C.EV, 367/18624).

başlanabilirdi.[361] 3 Haziran 1714 tarihine kadar valide sultanla padişaha onar denk kar verilirken, bu tarihte yapılan bir düzenlemeyle kar tahsisatı yedişer denke düşürüldü. Bunun dışında valideye günlük iki torba da buz verilirdi.[362] Ancak daha sonraki tarihe ait bir defterden, Eylülden itibaren padişahın emriyle kesilinceye kadar valide sultana günlük bir torba buz ve dört denk kar verildiği anlaşılıyor.[363]

Bu oranların aşağı yukarı 19. yüzyılın başlarında da muhafaza edildiği görülüyor. 4 Mayıs 1814 tarihli bir belgede Nakşidil Valide Sultan'ın günlük bir denk kar ve bir torba buz, valide sultan matbah ve kuşhanesinin de yarımşar denk kar tayinatının olduğu görülüyor. Ancak kar ve buz tayinatının bu şekilde az olması, Mayıs ayında havaların çok ısınmamış olmasıyla alâkalıdır. Bu dönemde hayatta olan IV. Mustafa'nın annesi Ayşe Sineperver Sultan'ın matbah ve kuşhanesinin kar ve buz tayinat miktarı da aynıydı. Havaların ısınmasıyla birlikte tayinat miktarı da arttırılırdı. Nitekim 13 Haziran'dan 12 Eylül'e kadar valide sultana bir torba buz ile altı denk kar ve kuşhanesine, has mutfağına ve helvahanesine de birer denk kar verilirken bu tarihten sonra havalar serinlediği için tekrar yukarıda zikredilen Mayıs ayındaki oranlara geri dönülürdü.[364]

Valide sultanlara ısınmak ve yemek pişirmek amacıyla yıllık belli bir miktar odun ve kömür de verilirdi.[365] Nakşidil Valide Sultan dairesinin yemeklerinin pişirilmesi ve diğer ihtiyaçları için üç ve hoşaf için de bir olmak üzere günlük dört çeki (1.000 kg) odun tahsisatı olduğu,[366] tarihsiz, ancak büyük bir ihtimalle Bezmiâlem Valide Sultan dönemine ait olan bir

---

[361] BOA, C.SM, nr. 5524.

[362] BOA, *D.BŞM.BZB.d*, nr. 12235.

[363] 11 Eylül 1731 (9 Rebiülevvel 1144), BOA, C.SM, nr. 6313.

[364] BOA, *D.BŞM.BZB.d*, nr. 12286.

[365] 1681 (1092), BOA, CSM, nr. 7308.

[366] 4 Mayıs 1817 (17 Cemaziyelâhir 1232), BOA, *D.BŞM.ODE.d*, nr. 16571, s. 2.

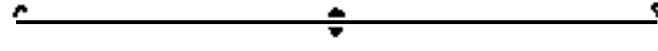
defterden de, valide sultana kış aylarında günde 12 kıyyeden (15,3 kg) toplam 21.900 ve yaz aylarında da günde 2 kıyyeden (2,56 kg) toplam 3.650 olmak üzere senede toplam 25.550 kıyye (32.704 kg) kömür verildiği anlaşılıyor.[367] Ayrıca, maiyetindeki önemli görevlilerin de aynı şekilde günlük kömür tahsisatları mevcuttu. Bunların dışında padişahların Edirne'yi ikametgâh olarak kullandıkları dönemlerde valide sultanların Edirne ile İstanbul arasındaki seyahatlerinde her menzilde belli miktarda odun ve kömür bulundurulması için yol üzerindeki menzil görevlileri sıkı sıkıya uyarılırdı.[368]

[367] BOA, *HH.d*, nr. 18621, s. 1. II. Abdülhamid'in valide sultan yerine koyduğu analığı Perestu Kadınefendi'ye senenin değişik dönemlerinde yıllık 650 çeki (162.500 kg) odun ve 12.300 kıyye (15.744 kg) de kömür verilirdi. Perestu Kadınefendi'ye 16 Şubat 1887 (4 Şubat 1302)'de 32; 21 Mart 1887 (9 Mart 1303)'te 150; 14 Nisan'da 2; 22 Nisan'da 50; 4 Mayıs'ta 200 ve 28 Haziran 1887 (16 Haziran 1303)'te de 216 çeki (54.000 kg) olmak üzere toplam 650 çeki (162.500 kg) odun verilmişti (BOA, *HH.d*, nr. 25129).

[368] Gülnuş Valide Sultan'ın yapacağı seyahatte yol üzerindeki yetkililere gönderilen bir hükümle her menzilde 60 araba odun ve bir araba da kömürün hazır bulundurulması emredildi (3 Aralık 1695/25 Rebiülâhir 1107, BOA, İE.SM, nr. 2087).

Sarayın Has Mutfağı ve Haremde Yemek Düzeni

Osmanlı saray mutfaklarının sayısıyla ilgili ilk dönem kaynakları ile Batılı seyyahların verdiği bilgiler birbirinden farklı ve çelişkilidir. Nitekim 1501'de tutsak edilip 1514'e kadar iç oğlanı olarak sarayda yaşamış olan Menavino, Topkapı Sarayı'nda biri padişaha diğeri ise saray halkına ait olmak üzere bulunan iki mutfakta yaklaşık 160 kişinin çalıştığını ve ustaların nöbetleşe yemek pişirdiğini belirtirken,[369] yaklaşık bir yüzyıl sonra 1604-1609 yılları arasında Venedik'in İstanbul balyosu (elçi) olarak görev yapan Ottaviano Bon/Robert Withers, padişah, sultan (valide sultan), sultanlar, kapıağası, Divan, ağalar, hizmetkârlar, kadınlar ile Divan'ın küçük rütbeli görevlilerinin mutfağı olmak üzere toplam dokuz mutfağın bulunduğunu ifade etmektedir.[370]

Bon/Withers'den yaklaşık 50 yıl sonra İstanbul'da bulunan Fransız seyyah Tavernier ise, sarayda, padişaha ait *has mutfak*, padişahın annesi, eşleri, kızları ve kızkardeşlerine ait *valide sultan mutfağı*, dârüssaade ağasıyla maiyetine ait *kızlarağası mutfağı*, Sarayın Büyük Efendisi olarak nitelenen ve saraya girip çıkan her şeyle ilgili olan *kapıağası* ile Divan-ı Hümayun görevlilerine ait mutfak, maiyetindekilerle beraber *hazinedarbaşı mutfağı*, maiyetiyle birlikte *kilercibaşı mutfağı* ile *saray ağası* ve maiyetine ait mutfak olmak üzere yedi mutfak bulunduğunu yazmakta, ayrıca,

---

369 G.A. Menavino, *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine*, s. 83.
370 O. Bon/R. Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, s. 9.

saray mutfağına sığır etinin girmediğini ve her gün 500 civarında koyunun etinin tüketildiğini, sarayda tatlı pişirilen altı veya yedi yerin bulunduğunu ve bu helvahanelerde 400 kişinin çalışıp tatlı, şekerleme, reçel, şerbet ve turşu hazırladığını belirtmektedir.[371]

Bon/Withers ile Tavernier'in sarayda valide sultan ve harem kadınları için bir mutfağın bulunduğunu ifade etmelerine rağmen, son yıllarda belgeler üzerinde yapılan araştırmalar, seyyahların verdiği bu bilgileri desteklememektedir. 1527-28 tarihlerinde sarayda, *has*, *ağalar*, *içoğlanlar* ve *müteferrika* mutfaklarının var olduğu, 17. yüzyılın ilk yarısında ise bunlara *dârüssaade*, *bâbüssaade*, *hazinedarbaşı* ve *kilercibaşı* mutfaklarının eklenerek mutfak sayısının sekize çıktığı ve bu durumda seyyahların bahsettiği valide sultan mutfağının has mutfağın bir alt birimi olması ihtimali ağırlık kazanmakta, bazı tayinat listelerinde padişah kadınlarıyla kızlarının yemeklerini has mutfaktan aldıklarının görülmesi de bu ihtimali güçlendirmektedir.[372]

18. yüzyılın başlarına dair yapılan bir araştırma, Matbah-ı Hâss'ın bu dönemde padişah, valide sultan ile Has Oda mensuplarına yönelik hizmet verdiğini ve harem mutfağının da bu mutfağın bir parçasını olduğunu ortaya koymaktadır. 1703 yılında has mutfağa, padişah, valide sultan, Has Oda vazifelileri ve diğer üst düzey saray görevlileri için ayrı ayrı tayinat verilir, Ramazan ayı gibi özel dönemlerde bu tayinatın miktarı arttırılıp çeşitlendirilirdi. Tatlı, reçel, şerbet, hoşaf, turşu, macun, kokulu sabun, hatta bazı ilâçlar helvahanede hazırlanır, valide sultan için özel olarak getirtilen kırmızıgül şerbeti gibi bazı içecekler ise dışarıdan satın alınabilirdi.[373]

---

[371] Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, s. 56, 59. İnek etinin Türkler arasında makbul olmadığı konusundaki diğer şahitlikler için bkz. A. Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, s. 43; S. Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 164.

[372] A. Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, s. 57-58.

[373] F. Emine Berksan, "Matbah-ı Âmire (Saray Mutfağı), 1703-1730", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 9-11, 21-22.

Esasında valide sultanın mutfağıyla ilgili bilgilerimizin netleştiği 19. yüzyıldaki durum da belgelerin desteklediği tabloya, yani valide mutfağının has mutfağın bir bölümü olma tezine katkı yapmaktadır. Şöyle ki muhtemelen Sultan Abdülmecid dönemine ait tarihsiz bir belge, padişah ile valide sultanın "Matbah-ı Hâss-ı Hümayun" denilen özel matbahlarındaki görevliler hakkında bilgi sahibi olmamıza imkân veriyor. Belgeden, padişahla valide sultanın ayrı ayrı aşçıbaşılarının olduğu ve bunların dışında matbahta, sekiz aşçı, vekilharç, ocakbaşı, balıkçı, börekçi, iki perhizci, üç kebapçı, üç tatlıcı, iki pilavcı, beş tablacı ve çöpçünün görev yaptığı anlaşılıyor.[374] Esasında burada balıkçı, börekçi, kebapçı gibi görevlilerin bulunması, padişah ile valide sultanın mutfağında bu dönemde mevcut yemek eğilimleri konusunda da fikir sahibi olmamızı sağlıyor.

Sultan Abdülaziz dönemine ait bir belge, Dolmabahçe Sarayı'nda valide sultana ait bir mutfağın olduğunu hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koymakta,[375] aşağı yukarı Sultan Abdülmecid dönemindeki tatlıcı ve kebapçı gibi uzman aşçıların bu dönemde de var olduğu görülmektedir.[376] Öte yandan ilgili kısımda da belirtildiği gibi, Dolmabahçe Sarayı'nda valide sultana ait üç katlı muhteşem bir valide sultan dairesi olduğu halde mutfağının burada değil de, hünkâr dairesinin zemin katında padişaha ait has mutfak ile aynı yerde hizmet vermesi,[377] yukarıda bahsedilen Topkapı Sarayı'ndaki valide sultan mutfağının has mutfağın bir alt birimi olma tezini de destekler mahiyette olup bu geleneğin yüzyıllardır değişmeksizin sürdü-

---

374 Bu görevlilerin maaşları 100 ilâ 1.500 kuruş arasında değişmekte olup padişahın aşçıbaşısı 1.500 ve valide sultanınki de 1.000 kuruş maaş almaktaydı (BOA, C.SM, 10/547).

375 "Beşiktaş Sahilsaray-ı Hümayunu'nda mehd-i ulya-yı saltanat-ı seniyye devletlü ismetlü sultan-ı aliyyetü'ş-şân efendimiz hazretlerine mahsus matbahın..." (21 Mayıs 1873/23 Rebiülevvel 1290, BOA, HH.İ, 53/12).

376 BOA, MB, 127/29.

377 T.C. Göncü, "Dolmabahçe Sarayı'nın İnşa Süreci, Mekân ve Teşkilat", s. 121, 141.

rüldüğünün de bir delili olabilir. Tarihsiz, ancak 19. yüzyılın ilk yarısına ait olması gereken bir belgeden, harem mutfağında şehzadeler, başkadın, kadınefendiler, hazinedar usta, kethüda kadın ve dârüssaade ağası için yemek pişirilen ayrı ocakların olduğu gibi bir sonuç çıkıyor. Bunların dışında tatlıcı ocağı, hamurcu ocağı ve saltanat kayıkları personeli ile seyislerin yemeklerinin pişirildiği perakende ocağı mevcuttu.[378]

Bu dönemde valide sultanın mutfağındaki görevlilerin maaş ve tahsisatları hakkında bilgi sahibiyiz. Aşçının günlük bir çift ekmek, aylık olarak 150 kuruş maaş, 3 kıyye (3,84 kg) sabun ve bir top astar, yıllık olarak da bir takım iş elbisesi, bir kırmızı Tunus kuşağı, püsküllü fes, ayakkabı, iş şalvarı, iki önlük, mintan ve yağmurluk tayinatı vardı.[379] Aldığı maaş ve tahsisatın miktarından bu aşçının kıdemsizlerden birisi olduğu anlaşılıyor. Doğal olarak aşçılar için yapılan bu tespit 19. yüzyılın ikinci yarısına ait olup öncesine teşmil edilemez.

Haremdeki yemek düzeni ve mutfak sisteminin işleyişine dair ayrıntıları en erken olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında hanedanın kadınlarıyla sıkı ilişkileri olduğundan dolayı rahatlıkla hareme girip çıkabilen ve oradaki yapıyı çok iyi bilen Leylâ Saz'ın anılarında bulabiliyoruz. Bu bilgilerin doğal olarak haremin uzun tarihi için son derece geç bir dönem olduğu ifade edilmelidir, bundan dolayı bu bilgilerin önceki dönemler için bir temsil kabiliyetinin olup olmadığı hususu, üzerinde durulması gereken ve konu açısından can alıcı olan bir meseledir. Ancak konunun ayrıntılarına nüfuz etmeye başlayınca, aradan yüzyıllar geçmiş olsa da bu bilgilerin önceki dönemlerin harem ve saraydaki yemek âdabı üzerine mevcut ipuçlarıyla pek çok noktada örtüştüğü görüldü. Hâl böyle olunca Leylâ Saz'ın anlattıklarını merkeze alıp önceki yüzyıllardaki harem ve sarayın yemek âdabı hakkında bazı kaynakların verdikleri bilgileri bunlarla mukayese

[378] BOA, C.SM, 38/1517. Benzer bir tablo Pertevniyal Valide Sultan döneminde vardır (BOA, MB, 127/29).

[379] 15 Mart 1871 (22 Zilhicce 1287), BOA, HH.İ, 51/33.

etmek şeklinde bir yöntem tercih edildi. Aşağıda verilecek olan bilgiler incelendiğinde ve sarayda kuralların gayet katı olduğu ve son derece yavaş değiştiği göz önüne alındığında, Leylâ Saz'ın aktardığı verilerin önceki dönemler için de belli bir dereceye kadar temsil kabiliyetinin olduğu görülecektir.

Leylâ Saz, mutfakta pişirilip tablalara yerleştirilen yemek sahanlarının pamuklu örtülerle örtülerek soğumaktan korunduğunu ve örtülerin götürülecek kişinin statüsüne uygun olarak farklı renklerde olduğunu belirtmektedir. Padişah kızlarına giden yemek tablalarının örtüsü kahverengi veya koyu lacivert çukadan yapılırdı. Tablakârlar başlarının üzerinde taşıdıkları tepsileri haremde bulunan ve bu işler için özel olarak hazırlanmış olan uzun masaların üzerine bırakırlar, burada, her bir tabla, ayaklarında sedef kakmalı nalinler ve üzerlerinde yaldız işlemeli önlükler olan genç ve güzel cariyelerin üçü tarafından alınarak ait oldukları dairelere âdeta bir seremoni ile taşınıp çaşnigire teslim edilirdi.

Yemeğin servisi de belli bir teşrifat dahilinde ve bu iş için özel olarak yetiştirilen kalfa ve cariyeler aracılığıyla yapılırdı. Sultan Abdülaziz döneminden önce hanedan üyelerinin sofraları kendi odalarında hazırlanır, yere serilen sırma ve pullarla işlenmiş yaygının üzerine konulan ve ayakları gümüşten olan alçak bir sehpanın üstüne bir örtü yayılıp üzerine gümüş bir sini yerleştirilir, böylece yemek kırıntılarının yerlere saçılması önlenirdi. Sininin etrafına oturulması için minderler ve üzerine de nereye oturulacağının işareti olan kumaş peçeteler ile sapları değerli taşlarla süslenmiş olan sedef veya fildişinden yapılmış biri çorba ve diğeri de komposto için olmak üzere iki kaşık konulurdu.[380]

---

380 II. Mustafa'nın gözdelerinden Hafize Hanım'a akşam yemeğine giden Lady Montagu, 10 Mart 1718 tarihli mektubunda, yemekte altın ve sapları elmaslı bıçakların kullanıldığını belirtirse de, bunların bir şeyleri kesmek için mi, yoksa yemek bıçağı olarak mı kullanıldığı konusunda ayrıntıya girmez. Montagu'nun dikkatini daha ziyade yemekte kullanılan eşyalar çeker: "bana en ziyade dokunan, sofra örtüsü ve peşkirlerdi. Bunlar ipek ve sırmadan işlemeli tabiî çiçeklerle işlenmiş bir nevi bezdendi. Hattâ bu memlekette yapılan en güzel

Bu geleneğin en azından 250 yıldan beri devam ettiği, 17. yüzyılın başlarında İstanbul'da bulunan Bon/Withers'in, padişahın önüne ellerini silmek üzere bir peşkir ile birisi çorba ve diğeri de hoşaf içmek için iki kaşığın konulduğu şeklinde yapmış olduğu şahitliğinden anlaşılmaktadır.

Yemekten önce cariyelerin getirdiği gümüş ibrikteki suyla gümüş leğende eller yıkanıp sofraya oturulur ve yemek servis edilen saksonya porselen tabaklar gümüş nihalelerin üzerine konulurdu. Leylâ Saz'ın belirttiğine göre 1860 yılına kadar sarayda çatal kullanılmadığı[381] için sıvı olmayan yemekler baş, işaret ve orta parmaklar aracılığıyla yenilir, büyük lokmalar halinde yemek yemek veya yerken ses çıkarmak âdaba aykırı sayılır, yemekten sonra yine eller ve ağız yıkanırdı. Leylâ Saz'ın söylediği yemeğin üç parmak ile yenilmesi alışkanlığının yaklaşık 350 yıl önce de aynı olduğu, Menavino'nun anlatımından anlaşılmaktadır. Menavino, sarayda çatal veya çubuk kullanılmayıp yemeğin üç parmak ile yenildiğini ve Arapların ise yemek yerken beş parmağını kullandıklarını yazmaktadır.

Haremde öğle yemekleri öğle saatinden önce ve akşam yemekleri de güneşin batmasından iki saat evvel çıkar, akşamları tepsiler içerisinde mevsim meyveleri ikram edilirdi. Bu yemek düzeninin de yüzyıllardan beri pek değişmediği anlaşılıyor. Bu veriler de Bon/Withers'in 17. yüzyılın başları için verdiği bilgilerle uyum içerisindedir. Sabahları kahvaltı için üstü meşin kaplı, çevresi gümüş, üzeri beyaz çuka ile örtülü tepsiler içerisinde

çevrelerden de zarif işlenmişti. Bunları fevkalâde acıyarak kullandım; çünki daha yemek bitmeden hepsi kirlendi. Yemeklerde bermutat verilen şerbet te, kapakları ve tabakları kabartma altından çini kâselerle getirildi. Yemekten sonra altın liğenler ve yemekte kullanılan peşkirlerin ayni havlularla su verildi. Bunlara ellerimi sildim; fakat bunu da kıyamadan yaptım. Daha sonra altın tabaklı, çini fincanlarla kahve getirildi" (*Şark Mektupları*, s. 110).

381 İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'in 1599 yılında Safiye Sultan'a gönderdiği hediyeler arasında çok değerli bir çatal bıçak takımının bulunduğunun da bu vesile ile ifade edilmesi yerinde olur (Stanley Mayes, *Sultan'ın Orgu*, çev. M. Halim Spatar, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 180).

bal, reçel, peynir, zeytin, pastırma, buğulanmış et, havyar ve yeşil salata, bazen de kahvaltı için yumurta verilirdi. Yemeklerde genelde kuzu ile kaz, hindi, tavuk gibi kümes hayvanlarının etleri, peynirli ve kıymalı börekler, kuşbaşılı sebze yahnisi ve pilav bulunur, sofrada su yerine taze meyvelerden yapılmış kompostolar güğümler içerisinde sunulurdu. Tuz, biber, tarçın ve limon suyu sofranın olmazsa olmazlarıydı.

Leylâ Saz'ın balık ve deniz ürünlerinden söz etmemesi, önceki dönemlerin anlatılarıyla da uyum içerisindedir. Nitekim Menavino, Türklerin balığı pek sevmediğini, S. Schweigger, balık eti yemediklerini, hatta, dinlerinin bunu yasakladığını ve Bon/Withers de, padişahın çok nâdiren balık yediğini belirtmektedir. Oysa yukarıda Sultan Abdülmecid döneminde padişahın has mutfağındaki görevliler arasında bir de balıkçının bulunduğu belgelere dayalı olarak ortaya konulmuştu. Has matbahta müstakil bir görevli olarak balıkçının bulunması, balığın nadiren değil sıklıkla tüketildiğinin bir işareti sayılabileceği gibi, geçen yüzyıllar içerisinde padişah ve hanedan üyelerinin yemek kültürünün değiştiğinin bir göstergesi de olarak da değerlendirilebilir. Öte yandan La Motraye'nin 18. yüzyılın başları için bir aşçıbaşıya dayanarak sarayda yılda 130 bin kalkan balığının tüketildiğini belirtmesi de konumuz bağlamında anlamlı ve zikre değerdir.

Padişah, valide sultan ve haremin önde gelenlerinin yedikleri ekmekler saraydaki özel fırında en iyi ve özel olarak hazırlanan unlardan yapılır, has mutfakta kullanılan baklagiller, bal, kurutulmuş meyve, yağ, et gibi erzaklar cinslerinin en kalitelileri olup memleketin farklı yerlerinden özel olarak getirtilir, meyveler ise çoğu kere saraya ait bahçelerden temin edilirdi. Yemekten sonrasının vazgeçilmezi olan kahve de değerli taş ve sırmalarla süslü örtü, cezve, sitil, zarf ve fincanlarla haremin önde gelenlerine ve ekâbirine âdeta bir merasim eşliğinde sunulurdu.[382]

---

[382] L. Saz, *Anılar*, s. 101-106, 112; Menavino, *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine*, s. 70-71, 83; O. Bon/R. Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, s. 102vd.; S. Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 164; *La Motraye Seyahatnamesi*, s. 106.

Valide Sultanların Zekât ve Fitreleri

Esasında bu başlık altında gündeme getirilecek olan valide sultanların, hatta biraz daha geniş tutulacak olursa hanedan üyelerinin mal varlıkları ve gelirleri üzerinden tahakkuk eden zekât ve fitrelerinin fakir ve muhtaçlara dağıtılması hususu üzerinde bugüne kadar pek durulmamıştır. Yaptığımız araştırmalar sırasında bu konularla ilgili belirleyebildiğimiz belgelerin 19. yüzyılda yoğunlaştığı ve önceki dönemlere ait verilerin daha nadir olduğu görüldü.

Zekât

Burada öncelikle hepsi cariye kökenli olan valide sultanların zekât yükümlülüğünün olup olmadığı sorununu tartışmak konunun anlaşılması açısından önemlidir. Zira, İslâm hukukçularının genel kabullerine göre bir insanın zekât ibadetiyle sorumlu tutulabilmesi için birincisi Müslüman, ikincisi akıl ve irade sahibi, üçüncüsü ergen (*bâliğ*) ve dördüncüsü ve konumuzu yakından ilgilendireni de hür olması gerekir. Elde ettiği mallara tasarruf hakkı bulunmayan veya hürriyeti olmayan köle ve cariyeler zekât ibadeti ile yükümlü değillerdi. Bununla birlikte, İbn Hazm, Müslüman ve zengin olmanın zekât vermek için yeterli olduğunu belirtirse de, genel kabul, hürriyeti olmayanların bu ibadetten muaf oldukları yönündedir.[383]

---

383 İbn Hazm, "namaz kılın, zekâtı verin" ve "inananların mallarından zekât al" âyetleriyle "onlara bildir ki Allah kendilerine zekâtı farz kılmıştır, zen-

O halde bu kıstaslara göre cariyelikten gelen valide sultanların hürriyetleri ve mallarına tasarruf ve onları istediği gibi harcama iradeleri olmadığı için zekâtlarını vermemeleri icap ederse de durum böyle değildir. Şöyle ki, valide sultanların konumu İslâm hukukundaki *ümmiveled* statüsüne uygun düşmektedir. Fıkhın bu konudaki hükümlerine göre efendisinden çocuk sahibi olan ve böylece ümmiveled statüsüne geçen bir cariye, efendisinin vefat etmesi durumunda hiçbir şarta bağlı olmaksızın hürriyetine kavuşur ve bu tarz bir ilişkiden doğan çocuk ise babasının soy bağına sahip olduğu için tamamen hür bir insan olarak yoluna devam eder.[384] Dolayısıyla bu statü sonucunda özgürlüğünü elde eden valide sultanın, hürriyetine sahip her Müslüman gibi bu durumda zekâtını vermesi gerekirdi. Ancak mal varlığı üzerinden zekâtını hesaplatıp fakirlere verdiğini tespit edebildiğimiz dört valide sultan ön plana çıkmaktadır. Bunlar, II. Mustafa ve III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah Sultan, III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan, Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan ve Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'dır.

Bu tespitlerimiz, diğer valide sultanların zekâtlarını vermedikleri anlamına gelmemektedir. Onlar da her yıl zekâtını hesaplatıp fakirlere vermiş olabilirler. İleride bu konularla ilgili yapılacak olan daha derinlikli çalışmalarla bu hususta yeni ve doyurucu bilgilerin ortaya çıkması muhtemeldir, ancak şimdilik bu konuda elimizde daha fazla verinin olmadığını belirterek bu önemli konuya dikkat çekmekle yetiniyoruz. Zekât hususunda açık verilere sahip olduğumuz ilk valide şimdilik Gülnuş Emetullah Sultan'dır. Kethüdası Mehmed'in ona yazmış olduğu

---

ginlerden alınıp fakirlerine verilecektir" şeklindeki hadiste Müslümanlar arasında herhangi bir ayrımın yapılmamasını görüşlerine delil olarak gösterir (Yunus Vehbi Yavuz, *İslamda Zekât Müessesesi*, Feyiz Yayınları, Bursa 2008, s. 149-152).

[384] M. Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, "Köle", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 243.

tarihsiz bir mektupta geçen "mutad üzere verilegelen zekât akçesi" ibaresinden Gülnuş Emetullah Sultan'ın bu maddi ibadetini her yıl aksatmaksızın yerine getirmiş olduğu ve zekâtının bir kısmının valide sultanın kendisi ve bir kısmının da kethüdası aracılığıyla fakirlere dağıtıldığı anlaşılıyor.[385] Yine, III. Selim'in annesi Mihrişah da zekâtını verdiğini belirlediğimiz valide sultanlardan biri olup gelir ve giderlerini içeren bir muhasebe defterinde zekâtını verdiği bilgisi yer almaktadır.[386]

Bezmiâlem Valide Sultan'ın da her yıl mübarek üç aylarda zekâtını ihtiyaç sahiplerine verdiği anlaşılıyor. Elimizde mevcut bir defterde valide sultanın zekâta esas olan bütün değerli eşyaları, mücevherleri ve taşınabilir mal varlığı teker teker zikredilmekte olup defter bu açıdan da önemli ayrıntılar içermektedir.[387] 12 Haziran 1850 tarihli bir defterde o yıl kendisine düşen zekâtı İstanbul'daki medreselerde okuyan fakir talebelere gönderdiği bilgisi yer almakta, aynı zamanda o dönemde İstanbul, Üsküdar, Galata ve Eyüp'te faal olan medreseleri göstermesi açısından da ilginç bir kaynak olma özelliğine sahip olan bu defterde geçen "ber-mutad-ı kadim" ifadesi, Bezmiâlem'in her yıl zekâtının en azından bir kısmını fakir talebelere dağıttığına işaret etmektedir.[388] Valide sultan, her yıl Ramazan ayı yaklaşır-

---

385 "*Mutâd üzere verilegelen zekât akçesi*nden beş kisesi devletlü efendimin hâk-pâ-yi devletlerine irsal olunup ve beş kisesi dahi bu kulları yediyle fukara-yı müstehakkîne verilmek üzere alıkonulmuştur ve surre içün dahi mutâd üzere iki bin zincirli altun hâk-pâ-yi devletlerine irsal olundu" (TSMA.E, 20/48).

386 "Bâ-hükm-i şerif devletlü efendimize iki defada zekât içün irsal olunan, 3.500 kuruş"; "Bâ-hükm-i şerif kulları marifetiyle verilen zekât akçesi, 6.000 kuruş" (5 Kasım 1804/1 Şaban 1219, BOA, *D.BŞM.d*, nr. 7005, s. 5). "fî 18 M sene 1207, zekât-ı valide sultan efendimiz bâ-hükm-i şerife, 2.000 kuruş"; "fî 20 M sene 1208, bâ-hükm-i şerif zekâtlariçün fukaraya tevzi olunan, 2.700 kuruş". (BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 18, 21).

387 27 Şubat 1847 (11 Rebiülevvel 1263), *TSMA.d*, nr. 204.

388 Bezmiâlem, muhtemelen kethüdası vasıtasıyla 12 Haziran 1850 tarihinde 155 medresede eğitim gören fakir öğrencilerin her birine 10'ar kuruştan toplam 230 lira (46 kese) dağıtmıştı (*TSMA.d*, nr. 2703).

ken bu işler için gerekli olan parayı kethüdası aracılığıyla temin etmeye çalışırdı.[389]

Pertevniyal'e ait iki belge onun da zekâtını verdiğini gösteriyor. Belgelerden biri Sultan Abdülmecid dönemine ait olup diğeri tarihsizdir. 1 Ocak 1858 tarihli belge, çeşitli gelir kalemlerinden tahsil edilen 25.250 kuruşun zekât ödemelerinde kullanılmak üzere o dönemde kadınefendi olan Pertevniyal'e verilmesine dairdir.[390] Valide sultanın altın ve gümüş mal varlığı üzerinden yıllık zekâtının hesap edildiği tarihsiz belgeye göre ise, Pertevniyal'in 2.732 kese (1.366.000 kuruş) tutan mal varlığı üzerinden ait olduğu yıl için toplam 69 kese 150 kuruş (34.650 kuruş) zekât vermesi öngörülür.[391]

Fitre

Ramazan Bayramı'na ulaşan Müslümanların mali bir ibadet olarak fakir ve muhtaçlara vermekle yükümlü oldukları fitre sadakasının saray ve hanedan mensupları tarafından ödendiğine dair belgeler de zekâtta olduğu gibi 19. yüzyılda yoğunlaşmaktadır. Esasında İslâm hukukunda fitreyi ödeyebilecek kişilerin kapsamı zekâtâ göre daha geniş tutulmuş, Hz. Peygamber'in bir hadisine dayanılarak fitrenin kadın, erkek, hür, köle, büyük, küçük herkese farz ve bayram namazından önce verilmesi şart kılınmıştır.[392] Burada bizi esas ilgilendiren husus, bu hükme göre kadın köleler olan cariyelerin de fitre vermekle yükümlü tutulmuş olmalarıdır. Ancak cariyelerin fitrelerini kendileri değil, Müslüman ve hür olan efendileri öderlerdi.[393] Dolayısıyla

---

[389] 21 Haziran 1851 (21 Şaban 1267), BOA, HH.İ, 3/26.

[390] Taksim Atatürk Kütüphanesi, Pertevniyal Valide Sultan Evrakı (AKPVS), nr. 2256.

[391] AKPVS, nr. 3553.

[392] Y.V. Yavuz, *İslamda Zekât Müessesesi*, s. 392.

[393] "Zengin müslim ve hür olan kimseye kendi nefsiçün ve fukara olan küçük evlâtlariçün ve hidmet içün olan cariye ve köleleriçün ve ümmiveled ve müdebbiriçün fitrelerini vermek vâcibdir" (Mehmed Emin Efendi, *Namazı ve*

bu hükme göre harem-i hümayundaki cariyelerin fitrelerinin de padişah tarafından verilmesi gerekiyordu.

Şimdilik elimizde 19. yüzyıl öncesine dair valide sultanların verdikleri fitre miktarını gösteren bir veri yoktur, ancak bu ibadeti de zekât gibi aksatmadan yerine getirdikleri tahmin edilebilir. Harem halkının fitrelerinin verildiğine dair tespit edebildiğimiz ilk veri II. Mahmud dönemine ait olup Ocak 1834 (Ramazan 1249) tarihini taşımaktadır. Bu belgeden padişahın fitresinin çekirdeksiz üzüm üzerinden 17, yedi şehzade ve sultanın iyi kalitede hurma üzerinden 7'şer, 9 kadınefendinin siyah İzmir üzümü üzerinden 4'er ve 260 cariyenin iyi kalite un üzerinden 2'şer kuruş üzerinden ödendiği anlaşılıyor.[394] İki yıl sonraya ait diğer bir belgede, yine padişahın haremdeki şehzade, sultan, kadın ve cariyelerin fitrelerini verdiği zikredilmekte,[395] Nakşidil Valide Sultan bu dönemde hayatta olmadığı için doğal olarak fitresinin miktarı bu kayıtlarda yer almamaktadır.

Valide sultanların fitrelerine dair bulabildiğimiz ilk örnek ise Bezmiâlem Valide Sultan'a ve 1848 senesi Ramazan ayına aittir. Padişah, saray kadınları ve hanedan mensuplarının hesaplanan fitreleri kendileri tarafından değil, yukarıda ifade edilen fıkhî hükümler gereği sahipleri olan padişah ve dolayısıyla onun özel hazinesi olan Hazine-i Hümayun tarafından ödenirdi. Fitrelerin hesaplanma şeklini de gösteren bu belgeye göre, padişahın fitresi en iyi cins hurma, Bezmiâlem Valide Sultan'ınki orta kalite hurma, padişah kızlarıyla (*sultan*) şehzadelerinki çekirdeksiz üzüm, kadınefendilerinki düşük kalite hurma, ikballerinki düşük kaliteli rezaki üzüm, cariyelerinki buğday ve Şehzade

Zekâtı ve Orucu ve Fitreyi ve Kurbanı Beyan Hakkında Necatü'l-mü'minin Risalesidir, İstanbul 1308, s. 91).

394 TSMA.E, 114/21.

395 "Bâ-emr-i hümayun harem-i hümayun-ı ismet-makrunlarında necabetlü şehzadegân ve ismetlü sultanân ve iffetlü kadınân hazeratlarının ve mecmu cevâriler kullarının fitreleri olmak üzere ihsan-ı şâhâne buyurulan, 823 kuruş" (*TSMA.d*, 2482/9).

Abdülaziz Efendi'nin annesi Pertevniyal Kadınefendi'ninki de orta kalite rezaki üzüm üzerinden hesaplanır. Bu fitre ölçüleri aslında bu dönemdeki harem kadınları arasındaki statü sıralamasını da aşağı yukarı ortaya koymaktadır.

Bu ölçüler üzerinden padişah için 104, Bezmiâlem Valide Sultan 52, şehzadeler 13, sultanlar 10,4, kadınefendiler 7,8, geleceğin valide sultanı Pertevniyal Kadınefendi 7,8, ikballer 6,5 ve cariyeler için de 2'şer kuruş fitre ödenmişti. Sultan Abdülmecid'in haremi hakkında da bize bilgiler sunan bu belgeye göre söz konusu tarihte padişahın hareminde 7 oğlu, 5 kızı, 6 kadınefendisi, 5 ikbali ve 367 kalfa ve cariyesi mevcuttu, ancak ilgili kısımda da ifade edildiği üzere, burada verilen cariye sayılarının haremdeki toplam cariye sayısı olmadığının da belirtilmesi gerekir.[396] Öte yandan Abdülmecid'in iktidarının son yılına ait bir belge, ilginç bir şekilde verilecek olan fitreler için gerekli paranın Maliye Hazinesi'nden istendiğini gösteriyor.[397] Oysa, yukarıda da belirtildiği gibi, 1848 senesinin fitreleri Hazine-i Hümayun tarafından ödenmiş olup doğru olanı da budur. Bu durumun muhtemelen hanedan kadınlarının 1853-56 Kırım Savaşı sonrası iyice ayyuka çıkmış olan israflarının Hazine-i Hassa Nezareti'ni iflâsa sürüklemiş olmasıyla[398] da yakından alâkalı olduğu ifade edilebilir. Ancak bu paranın cariyelerin efendileri tarafından değil de, devlet hazinesi tarafından ödenmesi ibadetin ruhuna aykırıdır. Dolayısıyla harem halkının şahsi olması gereken bu tür ibadete dair masraflarının Maliye Hazinesi'nin sırtına yüklenmesi doğru değildir.

Valide sultanın verdiği fitrenin ayrıntılarına dair ikinci örnek ise Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal'e aittir. 2 Şubat

---

[396] Fitrelerin toplamı 1.120 kuruş tutmuştu (TSMA.E, 33/46). Bu konuda diğer bir belge için bkz. TSMA.E, 10/22.

[397] 31 Mart 1861 (21 Ramazan 1277), BOA, A.MKT.NZD, 347/57.

[398] Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Akyıldız, *Refia Sultan*, s. 25-31, 120-145.

1867 (27 Ramazan 1283) tarihli belgeye göre Sultan Abdülaziz ile Pertevniyal'in fitreleri iyi cins hurma, 11 şehzade, 6 sultan, 6 kadınefendi, 2 ikbal ve hazinedar ustanınki iyi cins rezaki üzüm ve 533 cariyeninki de iyi cins un üzerinden hesaplanmıştı. Burada ilginç olan husus Sultan Abdülmecid'in fitresi 104 kuruşla Bezmiâlem'in fitresinin iki katı iken, Sultan Abdülaziz ile Pertevniyal'in fitrelerinin miktarlarının aynı, 52 kuruş olmasıdır.[399] Ayrıca, fitrelerin belirlenmesinde baz alınan ölçütlerde de Sultan Abdülmecid ile Sultan Abdülaziz dönemleri arasında farkların olduğu görülüyor.

[399] *TSMA.d*, nr. 10329/1.

Valide Sultanın Haremdeki Yaşantısının Sınırları

Bu başlık altında valide sultanların haremde veya dışarıda kullandıkları eşyalar bağlamında yaşadıkları günlük hayatın bir çerçevesi çizilmeye gayret edilecektir. Bunu yaparken kullanılabilecek en önemli ve sağlam kaynağımız valide sultanlar vefat ettiklerinde geriye bırakmış oldukları kumaş, eşya, giysi, mücevher gibi veriler, yani, terekeleri olacaktır. Bilindiği üzere valide sultanlar genelde cariye kökenli oldukları ve padişahlarla düğün dernekle evlenmedikleri için çeyiz defterlerinin olması imkânsızdır. Diğer bir ifadeyle valide sultan oluncaya kadar çeşitli sıfatlar altında haremdeki hayatlarını sürdüren valide sultanların bu dönemdeki yaşam tarzlarına dair terekeler gibi başka bütüncül veriler elde etmek zordur. Öte yandan bu çalışmada ele aldığımız konu da zaten valide sultanların hayatlarının önceki değil, esas itibariyle valide sultanlık dönemleridir. Ancak şunun da belirtilmesi gerekir ki, 19. yüzyıla kadar geçen uzun dönem içerisinde haremdeki yaşama biçimi mahiyet itibariyle fazla bir değişikliğe uğramamış olduğu için kuralları uzun tarihi süreçte oluşan bu yaşam tarzında değişik karakterdeki valide sultanların ilgileri doğrultusunda şekillenen elbise, eşya ve mücevher tutkuları arasında bazı farklılıklar olsa bile bunun, bir veya iki örnek üzerinden ortaya konulabilecek genel tabloyu çok fazla ve esastan değiştirmeyeceği kanaatindeyiz. Bu yüzden konunun bir iki valide örneği üzerinden ele alınması yeterli ve açıklayıcı olacaktır.

Terekesinden çıkan kişisel eşyaları üzerinden hayat standardına ve yaşama biçimine mercek tutulacak olan ilk figür Osmanlı hareminde en uzun süre valide sultanlık yapmış ve sadece bu

özelliğiyle bile valide sultanlık müessesesi açısından önemli bir temsil özelliğine sahip olan Hatice Turhan Sultan'dır. Temsil gücünü yükselten diğer bir hususiyeti de tam anlamıyla ve bütün unsurlarıyla teşekkül ettiği bir dönemde bu makamda bulunmasıdır. Topkapı Sarayı'nda ve diğer saraylarda bulunan valide dairelerinin fizikî durumundan yukarıda bahsedilmişti. Esasında o dönemlerin şartlarında yazları ve kışları buralarda hayatın çok da kolay olmadığı tahmin edilebilir. Nitekim kışın dairede bulunan ateş ocaklarının, yüksek tavanlı ve hayli büyük olan bu mekânları yeterli derecede ısıtamadığı ve ısınmanın haremde önemli bir problem olarak ön plana çıktığı açıktır. Hâl böyle olunca soğuk kış günlerinde valide sultan dairesi için dışarıda yakılıp getirtilen mangallarla (*ateşdân*) ısı takviyesi yapılmakta, eşyaları arasından bir de gümüş kaplı tandır ile tandır örtülerinin çıkması, ısı takviyesinin sadece mangallarla sınırlı olmadığını göstermekte[400] ve terekesinden on tane mangalın çıkması da bu âletlerin valide sultan dairesinde ne denli yaygın olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Valide sultan ve diğer hanımların bunların yanında soğuk günlerde gündüzleri ısınmak amacıyla diz örtüsü, diz yorganı ve arka şalı kullandıkları anlaşılıyor.

Valide sultanın buna mukabil sıcak yaz günlerinin ağırlığını ve beraberinde getirdiği sorunları aşmak için kullandığı bazı eşyaları vardı. Vefat ettiğinde eşyaları arasından 11 cibinliğin çıkmış olması, geceleri yatarken rahat uyuyabilmek ve sivrisinek, böcek ve değişik haşaratlardan korunabilmek amacıyla yatağının üzerini ve etrafını kapatacak şekilde değerli kumaşlardan yapılmış cibinlik kullandığını göstermektedir. Diğer yandan sıcaktan korunabilmek ve biraz olsun serinleyebilmek için de soylu hanımların sohbet ve meclislerindeki kıyafetlerinin tamamlayıcı bir unsuru olarak son derece değerli taşlarla süslü yelpazeler

---

[400] Lady Montagu, 4 Ocak 1718'de Osmanlı ülkesinde gözlemlediği tandırla ısınma şeklini şu şekilde anlatmaktadır: "Türklerde soba veya ocak yerine tandır derler bir şey var. Bu iki ayaklı, tahtadan bir nevi sandık. İçine sıcak kül koyuyorlar. Sonra üstüne güzel bir halı veya işlemeli zarif bir kumaş örtüyorlar, ısınmak için yanına oturuyorlar, ayaklarını halının altından uzatıyorlar, bu vaziyette çalışıyorlar ve okuyorlar" (*Şark Mektupları*, s. 103).

kullanırdı. Doğal olarak bu yelpazeler valide sultanın statüsüyle orantılı olarak zümrüt, elmas, yeşim, yakut, inci gibi değerli taş ve mücevherlerle süslü olurdu. Ayrıca, sinek ve sair haşaratı kovmak amacıyla sapı elmas ve yeşimlerle işlenmiş sineklikleri de mevcuttu.

Saray kadınlarının ister haremdeki ister seyahatlerindeki kapalı hayatlarının dış dünyaya açılan en önemli penceresi olan ve uzakları yakın eden dürbün, valide sultanın eşyaları arasında neredeyse en mümtaz yere sahip bir araç konumunda olup gerek haremde gerek Topkapı Sarayı'nın harem bahçesinde ve gerekse de kafesli kayık, araba ve tahtırevanlarıyla çıkmış oldukları seyahatlerinde valide sultanların dışarıyla kurdukları tek taraflı irtibatlarının en önemli vasıtası ve şahidiydi. İlişki ve irtibat tek taraflıydı, çünkü onlar çevreyi ve dışarıdaki insanları dürbün vasıtasıyla görmelerine rağmen, dışardakilerin böyle bir şansları yoktu. Terekesinden bir kısmı altın ve diğerleri de gümüş, yeşim, yakut, zümrüt, firuze gibi değerli maden ve taşlarla süslenmiş çok sayıda dürbünün çıkması, bu aletin valide sultanın hayatındaki vazgeçilmez yerinin ve ağırlığının bir işareti sayılabilir.

Geceleri dairenin ve odaların aydınlatılması o dönemin en önemli aydınlatma aracı olan şamdanlarla sağlanır, hava sirkülasyonu ve rüzgârın söndürme ihtimaline karşı dışarıya çıkılacağı zaman cam fanus ve el fenerleri kullanılırdı. Bunlar gayet tabii olarak valide sultanın statüsüyle de orantılı bir biçimde altın, gümüş, pirinç ve bakırdan yapılmış olup sıradan eşyalar değildi. Dairesinde, ayrıca, güzel kokular yayması için değerli madenlerden yapılmış anberdan ve buhurdanlar ile gümüş ve porselen çiçekliklerin yanında; gül suyu serpmek amacıyla ağzı dar ve gövdesi uzun gümüş, kristal ve porselenden yapılmış şişeler (*gülâbdan*), gül suyu güğümü, sürmedân, ıtırlar, karanfil yağı, zambak yağı, misk göbeği, el yağı gibi vücut bakım malzemeleri ve güzel kokular da mevcuttu.

Terekesinden çıkan giysiler yaşama ve giyinme tarzları hakkında da bir fikir vermektedir. Bu giysilerin değerli kumaşlardan

yapılmış ve özellikle üst elbiselerinin aynı zamanda değerli taş ve ipliklerle süslenmiş olduğunu belirtmeye herhalde gerek yoktur, eşyalarının arasında yatarken giydiği pek çok gecelik entarinin olduğu görülmektedir. Günlük olarak ise içte giydiği gömleğin üzerine entari ve alt kısmına da şalvar giyip şalvarı belde tutmak üzere uçkur bağlar, beline elmas, yakut, altın, mine işlemeli kuşak takar, bunların üzerine ise mevsimine veya günlük kullanıma göre hırka, kaftan veya samur, vaşak veya kakımdan yapılmış değerli kürkler giyer, başına ise seraser kaplı samur bir başlık takıp üzerini de tülbent ile örterdi. Kullandığı başlığın mevsime göre değiştiği tahmin edilebilir. Elbiselerinde kullanılan düğmeler de mineli ve altın, elmas, yakut gibi değerli taşlarla işlenmiş idi. Valide sultanın terekesinden çıkan altın, zümrüt ve elmaslarla süslü üç hançer, duruma göre, savunma amaçlı olarak kuşakta taşınması yanında, Doğulu kıyafetin tamamlayıcı bir unsuru olarak da değerlendirilebilir.

Bu kıyafetin bütünleyici bir parçası da valide sultanın kullandığı kabzaları altın ve sedef kaplı olan âsadır, ancak bu âsaların yaşlılık döneminin vazgeçilmez bir yardımcısı mı yoksa seçkin statüsü ile kılık ve kıyafetinin tamamlayıcı bir unsuru veya her ikisinin bir karışımı mı, yani gençlik döneminde kılık kıyafetin bütünleyicisi ve yaşlılık döneminde de görev mahiyeti değişerek valide sultanın gezerken en önemli dayanağı mı olduğunu bilemiyoruz. Konu giyim kuşam ve kadın olunca bu tablonun olmazsa olmaz unsuru doğal olarak aynadır. Bu bağlamda terekesinden irili ufaklı çerçeveleri altın, ceviz ve sedefkârî süslü elmaslı ve yakutlu pek çok aynanın çıkması anlamlıdır.

Eşyalarının incelenen konu açısından en önemlilerinden biri de terekesinden çıkan kâğıt ve yazı takımlarıdır. Zira, haremin ve hanedanın kadın ve çocuklarının en yetkili yöneticisi olan valide sultanın faaliyetlerinin bir bölümünü onlarla ilgili işlere dair yazışmalar aldığı için yazı takımları önemliydi. Terekesinden valideye ait üzeri mercan ile süslü iki mürekkep hokkası, sapı altın ve yakutla süslü bir divit, kırk kalem, gümüş kabzalı

bir kalemtraş, altın kâğıt makası, yazı yazıldıktan sonra dağılmaması için mürekkebi kurutmaya yarayan *rıh* ve *İstanbul tabağı* denilen kâğıtlar çıkmıştı. Tespit edebildiğimiz kadarıyla valide sultanlar içinde okuma yazma bilmeyen olmadığını da bu vesile ile belirtmekte yarar vardır.

Bu eşyaların dışında validenin hamam tasından, peştemal ve sırt kaşağısına kadar banyoda kullandığı hamam takımları, namaz kılarken kullandığı seccadeler; taneleri inci, yakut, akik, mercan ve kristalden yapılmış tespihler; yemek için kullandığı ceviz, kaknus, abanoz ve kemikten yapılmış ve sapları değerli taşlarla süslenmiş yemek, hoşaf ve tatlı kaşıkları; gümüş, porselen, kristal ve ağaçtan yapılmış ve değerli taşlarla süslenmiş bardaklar, kahve takımları ile sair mutfak eşyaları, çeşitli vasıfta değerli kumaşlar, at takımları ve nakit paralar sayılabilir.

Valide sultanın ve kadınların vazgeçilmez tutkularından başlıcasının mücevher olduğu tahmin edilebilir. Terekesinden elmas, zümrüt, inci ve yakut gibi değerli taşlarla süslü küpeler, bilezikler, yüzükler, broşlar ve sair mücevherlerin çıkması o statüdeki bir kadın için gayet doğaldır. Dairesinde, ufak tefek eşya ve mücevherlerini koyacağı çekmeceler ile altın, gümüş, kristal, sedef, kemik ve değerli taşlarla işlenip süslenmiş onlarca kutu mevcuttu. Terekesinden değerli taşlarla süslü 27 altın ve gümüş saatin çıkmış olması, valide sultanın en büyük tutkularından birinin saatler olduğunu ortaya koyuyor. Bunlardan 9'u sadece saat başlarını gösterebilen ve 17. yüzyılın ortalarına kadar kullanılan yelkovanı olmayan *akreb saat*, diğerleri ise akrep ve yelkovanlı normal saatler olup bunların büyüklükleri ve kullanım alanları farklıydı. Nitekim bir kısmı masa ve duvar saati olup bir tanesi de büyük ayna saattı.[401] Öte yandan 1616 yılında İstanbul'a gelen Kutsal Roma (Cermen) İmparatoru II. Matthias'ın

---

[401] Bu metnin tesisinde İsmail Kıvrım'ın yayımlayıp ("17. Yüzyılda Bir Valide Sultanın Günlük Hayatı: Vâlide Hadîce Turhan Sultan", *History Studies*, V/2, March 2013, s. 243-262) Yusuf Sağır'ın ikmal ettiği ("Valide Turhan Sultan'ın Muhallefatı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı 20, Bahar 2016, s. 265-328) Hatice Turhan Sultan'ın tereke verileri kullanıldı.

olan Adam Werner'in, padişah, valide sultan, şeyhülislâm, veziriazam, sadaret kaymakamı, kızlarağası, kapıcılar ağası, yeniçeri ağası ve çavuşbaşıya saatler getirmiş olması, saatin o dönemler için en makbul hediyelerden biri olduğunu göstermektedir.[402]

Hatice Turhan Sultan'ın vefatından yaklaşık 12 yıl sonra valide sultan olan Gülnuş Emetullah Sultan'ın ölümünden sonra düzenlenen terekesi incelendiğinde, dürbün ve âsa dışında kalan diğer eşyaların çok daha zengin boyutlarda mevcut olduğu görülür. Gülnuş Sultan'ın terekesi özellikle nakit para ve mücevherat yönünden Turhan Sultan'ınkiyle kıyas kabul etmez derecede zengindi. Her iki terekede de dikkat çeken husus, başta kumaş ve saatler olmak üzere Avrupa mallarının kullanılmaya başlanmasıdır. Bu durum terekede "Frenk şişesi", "Londra çuka", "Londra çuka donluk", "Frenk-kârî sürme kuşak", "Venedik dârâyisi donluk", "Frenk-kârî altın düğme takım", "Nemçe-kârî sagir bardak", "Frengi ağır diba" gibi ifadelerle geçmektedir. İkinci terekede dikkat çeken bir husus da, birincisinin aksine, altın, zümrüt ve yakut ile süslü bir Kur'an cildiyle yine değerli taşlarla süslenmiş çelenk ve pek çok sorgucun çıkmasıdır, ayrıca, yazı takımları yönünden de daha zengindir. Her iki terekede de benzer mücevher ve eşyaların olması[403] Turhan Sultan'ın vefatı üzerine emlâk-i hümayuna intikal eden eşyalarının daha sonra valide sultan olan Gülnuş Sultan'a verilmiş olmasıyla izah edilebilir.

Esasında sonra iktidara gelen valide sultanın öncekinin terekesinden muhtemelen daha önce gözüne kestirmiş olduğu veya ihtiyaç duyduğu bazı parçaları kendileri için aldırdıkları anlaşılıyor. Nitekim Turhan Sultan'ın 1654 yılında kayınvalidesi Kösem Sultan'ın terekesinden intikal eden gümüş bir mangal, gümüş kaplı bir iskemle ve fincan takımını kendisi için aldırdığını biliyoruz.[404]

402 A. Werner, *Padişahın Huzurunda*, s. 135-138.

403 B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 211-235.

404 20 Ocak 1654 (1 Rebiülevvel 1064), *TSMA.d*, nr. 4155/1, vr. 6b. Kösem Sultan'ın öldürülmesinden sonra kaydedilen eşyalarından bir kısmının listesi için bkz. Özer Küpeli, "Kösem Sultan'a Ait Bir Muhallefat Kaydı", *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, I/2, Aralık 2015, s. 131-143.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VALİDE SULTANLARIN VAKIFLARI VE HAYIR ESERLERİ

Bu bölümde padişahların iktidarlarının yumuşak gücünu oluşturan valide sultanların hayatlarında önemli bir yer tutan ve en ayırdedici özelliklerinden biri olan hayırseverlikleri, zora düşmüş olan insanların sorunlarını çözmek amacıyla yaptıkları yardımlar ve halkın yararlanması için kurmuş oldukları vakıflar konusu ele alınacak, bu bağlamda açıklanan konuyu daha anlaşılır kılmak amacıyla vakıf kuran valide sultanların kısa ve özlü hayat hikâyelerine yer verilecek ve dolayısıyla vakıf kurmamış veya kurmaya fırsat bulamadan vefat etmiş olan validelerin özgeçmişleri çalışmanın kapsamı dışında tutulacaktır. Valide sultanların kurmuş oldukları vakıfların ve yaptırmış oldukları hayır eserlerinin böyle bir monografide ayrıntılı olarak incelenmeleri imkân dahilinde olmadığı için biz burada kurdukları vakıf eserler ve yaptıkları hayır faaliyetlerinin mümkün mertebe eksiksiz bir dökümünü ortaya koymaya çalışacağız.

Valide sultanların gerek hasekilik/kadınefendilik gerekse valide sultanlık dönemlerinde, yani, eşlerinin veya oğullarının iktidarlarında elde ettikleri servetlerle ya da onların sağladıkları ilâve imkânlarla kamu yararına yönelik hizmet veren pek çok hayır eseri meydana getirdiği ve iktisadi açıdan zor durumda olanlara, hatta, zaman zaman da devlet hazinesine yardım ettikleri bilinmektedir. Bu eser ve faaliyetlerin bir kısmının valide sultanlıktan önceki döneme ait olduğunun da ifade edilmesi gerekir. Valide sultanların çoğu kere oğlu olan padişahın sağladığı imkânları da kullanarak oluşturdukları vakıflar ve hayır eserleri için çok büyük gelir kalemlerini tahsis edebildiklerini görüyoruz.

Padişahın, annesinin hayır eseri vücuda getirmek için devlete ve özellikle de hanedana ait emlâk ve arazileri (*emlâk-i hümayun*) tahsis etmesi prosedürünün nasıl işlediği Sultan Abdülmecid ile annesi Bezmiâlem Valide Sultan üzerinden örneklendirebiliriz. Bezmiâlem'in vakfına tahsis edilmek üzere emlâk-i hümayuna ait olan yerleri araştıran valide kethüdası,

uygun arazi, bina, dükkân ve işletmeleri tespit ettikten sonra mülk olarak valide sultana tahsis işlemlerinin başlatılması için hükümete başvurur, sadaret, bunun üzerine konuyu padişaha arz ederek onayını alır ve düzenlenen bir mülknameyle belirlenen gelir kalemleri valide sultana tahsis edilirdi. Valide sultan ise bu sonuç üzerine artık kendi malı olan bu emlâk ve arazileri kurduğu veya kuracağı vakıfları için gelir olarak vakfedebilirdi.[1] Bu muamele biçimi Pertevniyal Valide Sultan üzerinden de aynı şekilde örneklendirilebilir,[2] ancak bu kadarı konunun izahı için yeterlidir.

Valide sultan, bir vakfiye düzenleyerek vakıftan yararlanacak kişilerin niteliği, alacakları tahsisat, vakıf görevlileri, vazifeleri, yönetimi, tahsis olunan gelir kalemleriyle bu gelirlerin kullanım şekli, gelir fazlasının işletilmesi gibi konuları ayrıntılarıyla belirlerdi. Bu işlem, yani vakfiyenin usulüne uygun düzenlenip yazılması için görevlendirilen kâtipler için valide sultanların hatırı sayılır meblağlar ödedikleri anlaşılıyor. Nitekim III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan'ın bir vakfiyesini tertip eden Haremeyn Müfettişi Kâtibi Hocazade'ye bu hizmeti karşılığında 500 kuruş gibi önemli bir meblağı verdiği görülüyor.[3]

Kurulan vakıflarla vakfiyeler arasındaki ilişkiyle ilgili bir soruna dikkat çekmekte yarar vardır ki, o, vakfiyeler bazen vakıf eser tamamlanıp işletmeye açıldıktan ve faaliyete başladıktan sonra da düzenlenebildiği için vakfiyelerin tarihinin vakfın faaliyete geçtiği tarih olarak alınmaması gereğidir. Özellikle saray

---

1 Kethüdanın yaptığı araştırma sonucunda Kocaeli sancağı Yoros nahiyesinde emlâk-i hümayuna ait Paşa köyünde bulunan ev, dükkân, şerbethane, arazi, mezra, bağ ve çayırlar, hükümetin başvurusu ve Sultan Abdülmecid'in uygun görmesiyle kendisine tahsis edilen Bezmiâlem daha sonra bu emlâki vakıflarına ekledi. Belgenin ekinde mülkname ile verilen taşınmazların uzun bir listesi mevcuttur (28 Şubat 1841/6 Muharrem 1257, BOA, EV.VKF, 4/15).

2 22 Aralık 1862 (29 Cemaziyelâhir 1279), BOA, HH.İ, 37/36.

3 BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 1.

kadınları gibi pek çok vakıf kuran hayırseverler bazen kurdukları vakıf için hemen bir vakfiye tanzim edebildikleri gibi, bazen de yaptırdığı birkaç hayır eserinin tamamı için bir vakfiye düzenleyebilirlerdi. Valide sultanlar kendi yapmayı düşünüp planladıkları vakıf eserlerin yanı sıra bazen de halktan gelen talepler doğrultusunda hareket edebilirlerdi. Aşağıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, halk zaman zaman valide sultana, kethüdasına, baş ağasına veya diğer bir adamına müracaat edip çeşme,[4] mektep, köprü veya cami gibi kamuya yönelik hizmet veren binaların kendi yöre veya mahallelerinde yapılmasını isteyebilirlerdi. Bu açıklamaları yaptıktan sonra şimdi sırayla vakıf eser bırakmış olan validelerin önce kısa özgeçmişleri ve ardından da yaptırdıkları hayır eserlerinin incelenmesine geçebiliriz.

Nilüfer Hatun

Orhan Bey'in hanımı ve I. Murad'ın annesi olan Nilüfer Hatun'un hayatı hakkındaki bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Âşıkpaşazâde, onun Yarhisar tekfurunun kızı olduğunu ve Bilecik tekfuruyla nişanlıyken düğünü basan Osman Bey tarafından kaçırılıp oğluyla evlendirildiğini belirtirse de bu bilgilerin doğru olmaması icap eder. Bursa'nın fethi esnasında Orhan Bey'in hanımları arasına katıldığı ve 1380'li yılların başında da öldüğü tahmin edilmektedir. Meşhur seyyah İbn Battuta'nın 1332-1333'te İznik'te görüşüp ikramlarına nail olduğu ve "sâliha ve fâzıla" bir kadın olarak tanımladığı Nilüfer Hatun, Bursa'da Orhan Gazi türbesinde medfundur.[5] TBMM I. dönem

[4] 21 Aralık 1875 (23 Zilkade 1292), TSMA.E, 16/118.

[5] Feridun Emecen, "Nilüfer Hatun", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 124; Cavid Baysun, "Nilüfer Hatun", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, IX, 284; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul 2009, III, 274; F. Babinger, "Nilüfer Khatun", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden 1995, VIII, 43.

Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey'in mecliste yaptığı bir konuşma esnasında türbenin "vaktiyle sen bir Türk'e vardın" denilerek Bursa'nın işgali sırasında Yunanlılar tarafından bombalanarak tahrip edildiğini belirtmesi,[6] bu olayın gerçekleşip gerçekleşmemesinden ziyade, aradan geçen yüzyıllara rağmen Yunanlılarda böyle bir zihniyetin canlılığını muhafaza etmesi bakımından ilginç ve zikre değerdir.

Vakıf ve Hayır Eserleri

Mevcut bilgilerimize göre, vakıf kuran ilk valide sultan I. Murad'ın annesi Nilüfer Hatun'dur. Bursa Hisarı'nın Kaplıca Kapısı yakınında bir tekke, Darphane mahallesinde bir mescit ve Uludağ'dan inip Bursa ovasından geçerek Mihaliç nehrine dökülen çay üzerinde bir köprü yaptırdığı ve bu çayın zamanla Nilüfer Çayı olarak anıldığını biliyoruz. Ayrıca, uzun yıllar yaşadığı İznik'te oğlu I. Murad tarafından Mayıs 1388 tarihinde onun adına bir imaret yaptırıldı. Fakirlere yemek dağıtılan ve vakfiyedeki ismi Zaviye-i Nilüfer Hatun olan bu imaretin vakfına, Hatuniye köyü, İznik'teki bir hamamın kirası, kapan vergileri, bağların gelirleri, Bursa Tahılpazarı'nda bir kervansarayla 17 dükkânın kirası gelir olarak tahsis edilmişti.[7] Yüzyıllar boyu vakfın amaçları doğrultusunda hizmet veren bu zaviye-i-maretin bütçesinin 17. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde bile fazla verdiği anlaşılıyor.[8] Şehrin doğusundaki Lefke Kapısı yakınında bulunan bu imaret, erken dönem Osmanlı mimarisinde görülen tabhhaneli ve zaviyeli binalar cümlesinden olup

---

6 Salim Gökçen, *Türkiye'de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 202.

7 Feridun Emecen, "Nilüfer Hatun", s. 124; Cavid Baysun, "Nilüfer Hatun", s. 284; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, III, 274; F. Babinger, "Nilüfer Khatun", s. 43. Farklı bir anlatım için bkz. L. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 42-45.

8 1676 yılı bütçesine göre gelirleri 7.777 ve personel maaşıyla zaviyede pişirilen yemeklerden oluşan giderleri de 6.680 akçe olup geriye gelir fazlası olarak 1.097 akçe kalmaktadır (*TSMA.d*, nr. 3923/2).

Osmanlı devri Türk mimarisinin en eski ve önemli eseridir, günümüzde İznik Müzesi olarak kullanılmaktadır.[9]

Gülbahar Hatun

Fatih Sultan Mehmed'in eşi ve Sultan II. Bayezid'in annesidir. Arnavut, Sırp ve Fransız asıllı olduğu yolunda görüşler mevcuttur. Bazı belgelerde isminin Gülbahar bint Abdullah şeklinde geçmesi cariye kökenli olduğunu ortaya koymakta olup Osmanlı sarayına ne zaman intikal ettiği belli değildir, ancak 1448'de Şehzade Bayezid'i Dimetoka'da dünyaya getirmesinden bir süre önce saraya girmiş olduğu tahmin edilmektedir. Oğlunun 1455 veya 1456'da sancakbeyi olarak atanması üzerine onunla birlikte Amasya'ya giden ve bir sene sonra Edirne'de gerçekleştirilen Şehzade Bayezid'in sünnet düğününe katılan Gülbahar Hatun, bu tarihten oğlunun tahta geçtiği 1481 yılına kadar Amasya'da yaşamıştı.

Amasya'nın kendisine muhalefet edenlerin toplandığı bir merkez haline geldiği kanaatini taşıyan Fatih Sultan Mehmed'in, Tokat ve Amasya civarındaki bazı mülklerin hukuka aykırı olarak Gülbahar Hatun'un üzerine geçirildiğini ve bunların timar olarak dağıtılması gerektiğini belirterek oğluna ve eşine bir göz dağı verme gereği duyduğu anlaşılıyor. Eşinin ölümü ve oğlunun 22 Mayıs 1481 tarihinde tahta çıkması üzerine valide sultanlığa yükselen Gülbahar Hatun'un oğlu üzerinde büyük bir nüfuzu olup devlet işlerine dair oğluna yazdığı iki mektubu günümüze ulaşmıştır. 11 yıl valide sultan olarak ömür sürdükten sonra 1492'de İstanbul'da vefat eden Gülbahar Hatun, Fatih Camii avlusundaki türbesinde medfundur.

---

[9] Binanın mimarî özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Nilüfer Hatun İmareti", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 124-125.

Akkoyunlu sarayına gelin giden Gevherhan Sultan da Gülbahar Hatun'un kızıdır.[10]

Vakıf ve Hayır Eserleri

Gülbahar Hatun'un aşağıda zikredilen Sorkuoğlanı köyündeki camii dışında kendisinin kurduğu bir vakfının olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak oğlu II. Bayezid, ölümünden yaklaşık bir yıl sonra 3 Eylül 1493'te (21 Zilkade 898) düzenlediği bir vakfiye ile, annesi adına Tokat'ta imaret, medrese ve camiden oluşan bir vakıf kurdu. İmaret, matbah, mahzen, ekmekhane, kiler, odunluk, ahır ve abdest yerinden oluşmaktaydı. Çerkeş, Kurşunlu, Mecidözü, Geldigelenâbad, Çorumlu, Karıpazarı, Tanonözü, Çankırı, Kalecik gibi kaza ve kasabalarda bulunan 52 kalem arazi ve köy bu vakfa gelir olarak tahsis edildi. Cami vakfiyede açık bir şekilde zikredilmezse de imaretteki görevlilere ve burada kalacak insanlara namaz kıldırmak üzere bir imam ile iki de müezzinin atanması öngörülmüş, muhtemelen bu yapı daha sonra vakıf gelirleriyle günümüze ulaşan ve Gülbahar Hatun, Meydan veya Hatuniye Camii adlarıyla şöhret bulan camiye dönüştürülmüştü.

İmarette her gün 15 kişinin birer cüz okuyarak iki günde bir hatim indirmeleri ve 6 hafızın Cuma günleri tecvidli Kur'an okumaları gibi şartların yanı sıra imarette ve medresede görev yapacak kişilerin vasıfları, sayıları, görevleri, alınacak eşyalar ve verilecek yemeklerin özellikleri vakfiyede ayrıntılı olarak zikredilir. Ayrıca, Sorkuoğlanı köyünde Gülbahar Hatun'un emriyle bir cami yapılmış ve bu cami için vakıf gelirlerinden aynî bir tahsisatın ayrılmış olduğunu öğreniyoruz.[11] Gülbahar Hatun adına kurulmuş olan imaret, medrese ve camiden medrese ta-

---

10 Feridun Emecen, "Gülbahar Hatun", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 230-231.

11 *VGMA.d*, nr. 740. Vakfiyenin Türkçe tercümesi için bkz. *VGMA.d*, nr. 1989.

mamen yok olmuş ve harabeye dönüşen imaretin bazı kalıntıları ile Hatuniye Camii günümüze ulaşabilmiştir.[12]

Hafsa Sultan

Tam adı Ayşe Hafsa olup Yavuz Sultan Selim'in eşi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın annesidir. Hayatı hakkında mevcut bilgilerimiz gayet sınırlı olup sultan ünvanını kullanan ilk cariye olarak bilinmektedir. Her ne kadar soyunu Kırım veya Dulkadirli hanedanlarıyla irtibatlandıran açıklamalar mevcut ise de bunların doğru olmaması gerekir, zira, belgelerde babasının adının Abdülmuin, Abdülhay veya Abdurrahman olarak geçmesi, onun cariye kökenli olduğuna işaret etmektedir. 6 Kasım 1494 (6 Safer 900) tarihinde eşinin sancakbeyi olarak bulunduğu Trabzon'da Şehzade Süleyman'ı doğurdu. 1509'da Kefe'ye ve 1513'te de Manisa'ya sancakbeyi olarak atanan oğlu Süleyman'la beraber buralarda yaşadı. Padişah oluncaya kadar oğluyla birlikte Manisa'da[13] bulunan ve onun aldığının üç katı maaş alan Hafsa Sultan'ın aylığı, sancağın en yüksek maaşı olup onun şehzade sarayındaki ağırlıklı yerini göstermektedir.[14] Oğlu üzerindeki derin nüfuzu sayesinde ölünceye kadar Hürrem Sultan'ın padişah ve harem üzerinde etkili olma çabalarını denetim altında tutarak dengeleri muhafaza edebildiği anlaşılıyor.

Eşi Yavuz Sultan Selim'e ve oğluna yazmış olduğu bazı mektupları günümüze kadar ulaşan ve eşine hitaben kaleme aldığı bir mektupta kendisini "zaife" olarak tanımlayan Hafsa Sultan, onun kendisine karşı olan ilgisizliğinden yakınmakta,

---

12 Camiin mimari özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Meydan Camii", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 499-500.

13 Ali Haydar Bayat, "Hafsa Sultan", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 122; Feridun M. Emecen, "Süleyman I", *DİA*, İstanbul İstanbul 2010, XXXVIII, 62-63.

14 Aylık 6.000 akçe maaşı vardı (L. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 69-70).

diğer eşleri gibi padişahın inayet ve ilgisine mazhar olmayı beklediğini ve bu ilgiden mahrum olmasına rağmen hâlâ onunla müşerref olma ümidini koruduğunu yazmaktadır.[15]

19 Mart 1534 (4 Ramazan 940) tarihinde vefat eden Hafsa Sultan, Fatih'te Sultan Selim Camii'nin dış avlusunda bulunan türbesinde medfundur. Dönemin kaynaklarından Celâlzade Mustafa, ölümüne herkesin üzüldüğüne ve dindar, dürüst, iffetli ve hayırsever bir insan olduğuna vurgu yapmakta, ayrıca, matem elbiseleri içerisindeki padişahın çok üzülüp göz yaşı döktüğünü, annesinin ruhu için fakirlere ihsanlarda bulunduğunu ve inşa ettirdiği türbesinde Kur'an okunması için cüzhanlar görevlendirdiğini belirtmektedir.[16]

Vakıf ve Hayır Eserleri

Hafsa Sultan'ın en büyük ve önemli eseri, yedi yıl ikamet ettiği Manisa'da Haziran 1523'te tamamlanan cami, 10 odalı bir medrese, hankâh, sıbyan mektebi, imaret, hamam ve dârüşşifadan oluşan külliyesi olup bu yapılar bütünü Sultaniye Külliyesi adıyla da anılmaktadır. Hazırlattığı ayrıntılı bir vakfiye ile, külliye için Urla, Saruhan, Menteşe, Hüdavendigâr ve Manisa civarında bulunan hamam, değirmen, dükkân, arazi gibi taşınmazlardan zengin gelirler tahsis ettiği gibi, ayrıca, buralarda görev yapacak kişilerin vasıflarını, görevlerini ve alacakları ücretleri de ayrıntılı olarak belirledi. Her sene Ramazan Bayramı'nda fakir çocukların giydirilmesi için vakıf gelirlerinden pay ayrılması ve her ay iki hatim indirilip Hz. Havva, Hz. Meryem, Hz. Fatımatüzzehra ve Zahide Rabia gibi din

15 M.Ç. Uluçay, *Harem'den Mektuplar*, I, 77.

16 Celâlzâde Mustafa, *Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, yay. Petra Kappert, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1981, vr. 238b-240a; Mehmed b. Mehmed, *Nuhbetü't-Tevârih*, s. 67; Peçuylu, *Tarih*, I, 172; *Solakzade Tarihi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297, s. 484.

büyüklerinin ruhlarına hediye ve onların ruhaniyetinden kendisi için istimdad edilmesi vakfiyedeki diğer şartlardandı.[17]

Hamam ve dârüşşifa binaları, Hafsa Sultan'ın vefatından sonra 1538-39 yıllarında oğlu Kanuni Sultan Süleyman tarafından külliyeye ilâve edilmişti. Padişah, boş arsalar üzerinde ev yapanlara bazı vergi muafiyetleri tanıdığı için şehrin dışında boş bir arazide inşa edilen ve zamanla etrafı giderek şenlenen külliye, şehrin ovaya doğru olan gelişimini de hızlandırmıştı.[18] O döneme kadar sadece padişahlara ait olan ve bu yapı ile Hafsa Sultan'a da tanınan iki minareli cami yapma imtiyazı, oğlunun ona verdiği büyük değerin açık bir ifadesidir. Hafsa Sultan'ın bu anlamda valide sultanlık müessesesinin teşekkülünde önemli yapı taşlarından birisi olduğu söylenebilir.[19] Vakfiyesinden Hafsa Sultan'ın Urla'da da bir mescit yaptırmış olduğu anlaşılıyor.[20]

Nurbanu Sultan

Sultan II. Selim'in hasekisi ve III. Murad'ın üzerinde büyük nüfuzu olan çok sevdiği annesidir. 1530 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Kökeni ve doğduğu yer konuları en çok tartışılan

[17] Hafsa Sultan Vakfiyesi, *VGMA.d*, nr. 1989. Vakfiyenin Arapça sureti için bkz. *VGMA.d*, nr. 576; *TSMA.d*, nr. 7017/2. Bu vakfiye için ayrıca bkz. İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (Hicri 954-1060)*, İstanbul 1946, I, 122-131.

[18] Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 95-96; Doğan Yavaş, "Hafsa Sultan Külliyesi", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 124-124. İsmet Parmaksızoğlu'nun Hafsa Sultan'ın külliyedeki camide kurduğunu belirttiği kütüphanede 1657'de 311 kitap bulunmaktaydı (İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 132).

[19] L.P.Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 265, 367; F. Emecen, *Manisa Kazası*, s. 95.

[20] Hafsa Sultan Vakfiyesi, *VGMA.d*, nr. 1989. Arapça vakfiyenin sureti için bkz. *TSMA.d*, nr. 6957. Ayrıca bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1969, VIII, 50.

saray kadınlarından biri olup bu bağlamda gelini Safiye Sultan'la da karıştırılır. Ege Denizi'nde bulunan Paros adasının Venedikli yöneticisi Nicolo Venier ile yine Venedikli soylu bir aileden gelen Violante Baffo'nun yasal olmayan ilişkilerinden doğan kızları Cecilia Venier-Baffo olduğu ve Barbaros Hayrettin Paşa tarafından esir alınarak saraya sunulduğu iddiası uzun süre literatürde kabul gördü.[21] Böyle bir soyluluk bağı ve Venedik ilişkisi iddiasının hem Nurbanu'nun hem de Venediklilerin işlerine geldiği için iki tarafça da benimsendiği anlaşılıyor. Ancak konuyla ilgili olarak son yapılan bir araştırma, bu senaryonun çok da doğru olmayabileceği ve Nurbanu'nun Venedik hâkimiyetindeki Korfu kasabasının Assumati köyünden Ekim 1537'de daha henüz 7 yaşındayken esir alınıp bir şekilde Şehzade Selim'in haremine katılan ve asıl adı Kale Kartanou olan bir Rum kızı olduğu bilgisini daha güçlü argümanlarla tedavüle sürmektedir.[22]

4 Temmuz 1546 (5 Cemaziyelevvel 953) tarihinde eşi Şehzade Selim Saruhan sancakbeyi olduğu esnada Manisa'da oğlu Murad'ı doğuran Nurbanu Sultan'ın[23] bunun dışında İsmihan Sultan, Gevherhan Sultan, Şah Sultan ve Fatma Sultan adında dört kızı daha vardır. 14 yıl gibi uzun bir süre eşiyle birlikte Manisa'da kaldıktan sonra 1558 senesinden itibaren Şehzade Selim'in sırasıyla Konya ve Kütahya sancakbeylikleri esnasında Akşehir sancakbeyliğine atanan oğlu Murad'la mı gittiğini, yoksa eşiyle beraber mi kaldığını bilemiyoruz. Kanuni Sultan

---

[21] S.A. Skilliter, "The Letters of the Venetian 'Sultana' Nûr Bânû and Her Kira to Venice", *Studia Turcologica, Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli 1982, s. 515-16.

[22] Benjamin Arbel, "Nûr Bânû (1530-1583): Venedikli Bir Sultan?", *Belleten*, çev. Betül İ. Argıt, Sayı 266, Ankara 2009, s. 201-219. Stephan Gerlach, hatıralarının iki yerinde Nurbanu'nun Korfu (*Türkiye Günlüğü*, s. 91, 160) ve iki yerinde de (s. 315, 561) Paros adasından esir alınan bir Rum olduğunu belirtir.

[23] Bekir Kütükoğlu, "Murad III", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 172; S.A. Skilliter, "Nûr Bânû", s. 517.

Süleyman'ın vefatı üzerine 24 Eylül 1566 (9 Rebiülevvel 974) tarihinde II. Selim'in İstanbul'a gelip tahta geçmesiyle birlikte başhasekilik makamına yükseldi.[24]

Normalde şehzade annelerinin sancağa çıkan oğullarıyla beraber gitmeleri gelenek olmasına rağmen oğlu Murad'ın Mart 1562'de atandığı ve tahta çıkıncaya kadar görev yaptığı Saruhan sancakbeyliği süresince Topkapı Sarayı'nda eşinin yanında kalan Nurbanu'nun hayatının bu dönemi hakkında da fazla bir bilgi sahibi değiliz, ancak daha sonra dışarıdaki işlerini görüp özellikle elçi ve diplomatlarla irtibatını sağlayan Yahudi kira kadını Ester Handali'nin bu esnada, Eylül 1569 tarihinde hizmetine girdiği anlaşılıyor.[25] Venedik docu ile iyi ilişkiler içerisinde olan ve ondan pek çok hediyeler alan Ester Handali zaman zaman Venedikle ticari ilişkileri bulunan Yahudi tüccarlar için de aracılık yapardı. Venedik kaynakları II. Selim'in 1571 yılı başlarında Nurbanu Sultan'la evlendiğini iddia ederse de diğer veriler bu iddiayı desteklememektedir.[26]

Venedik Elçisi Garzoni'nin belirttiğine göre, bu dönemde Topkapı Sarayı'nın haremi yaklaşık 150 kadın ile on yaşın altındaki şehzadelerin kaldığı ve 18 kara hadımın koruduğu fazla büyük olmayan bir mekândı. Ancak padişahın eş ve çocuklarının yaşadığı Eski Saray'da 1.500 civarında kadının olduğunu belirtmektedir ki bu sayı gerçekten abartılıdır. Vermiş olduğu bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda Topkapı Sarayı'nda daha ziyade padişahın gözde cariyelerinin ikamet ettiği düşünülebilir. II. Selim döneminde yapılan yeni ilâvelerle genişletilen sarayın hareminde ayrıca şehzadelerin eğitimleri için de yeni bir mekân hazırlanmıştı.[27] Şehzadelere böyle bir eğitim

---

[24] Feridun Emecen, "Selim II", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 415-418.

[25] S.A. Skilliter, "Nûr Bânû", s. 518.

[26] Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", s. 17-18.

[27] Gülru Necipoğlu, *Topkapı Sarayı*, s. 213.

yerinin tahsis edilmesi padişahın çocuklu hanımlarının artık yavaş yavaş buraya intikaliyle ilgili olmalıdır.

Eşi II. Selim 13 Aralık 1574'te vefat ettiğinde damadı Sokullu Mehmed Paşa ile birlikte bir yandan ölüm haberini kamuoyundan gizlerken bir yandan da tahta geçmek üzere İstanbul'a gelmesi için oğlu Murad'a haber gönderdi ve şehzadenin İstanbul'a gelmesiyle birlikte hem padişahın ölümü hem de III. Murad'ın cülûsu kamuoyuna ilan edildi. II. Selim'in Nurbanu dışındaki diğer kadınları Eski Saray'a gönderilirken oğlu tahta geçtiği için Nurbanu Sultan valide sultan olarak Topkapı Sarayı'ndaki yerini daha da pekiştirdi.[28] II. Selim'in diğer eşlerinin Eski Saray'a gönderilmesiyle birlikte Osmanlı hanedanı açısından yeni bir dönemin başladığı söylenebilir. Muhtemelen Eski Saray'ın padişahın ailesinin yaşadığı bir yer olma özelliğini kaybedip eski padişahın eşleri, kızları ve hizmetlilerine mekân olma haline gelmesi, yani Eski Saray'ın yeni, şöhretli ve bilinen fonksiyonunun başlaması ilk defa bu olay üzerine olur ve daha sonra bu uygulama bir gelenek halini alır. Oğlunun Manisa'dan getirtilmesine kadar eşinin ölümünün gizlenip nâşının buzlukta saklanması, ardından ölüm ve cülûsun ilan edilip beş şehzadenin yeni padişah tarafından öldürtülmesi[29] ve bu süreçler içerisinde hiçbir sorunun çıkmadan planın âdeta bir saat gibi işlemesi, Nurbanu'nun hem saray hem de İstanbul'daki güç odakları üzerindeki hâkimiyetiyle açıklanabilir.

III. Murad'dan büyük bir saygı gören Nurbanu, valide sultanlığın kurumsallaşmasında, o döneme kadar genelde

[28] S. Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, s. 159-160.

[29] II. Selim ile şehzadelerinin cenaze namazları ayrı kılınıp önce padişahın, ardından beş şehzadenin nâşları Ayasofya Camii bahçesinde hazırlanan ve üzerinde çadır kurulan mezarlara defnedilirler (Selânikî, *Tarih*, I, 98-102). O sırada İstanbul'da bulunan İngiliz elçisinin sekreteri John Sanderson'un III. Murad'ın kardeşlerini "hem canlı, hem de ölü" olarak gördüğünü belirtmesi, ilginçtir (Ö. Kumrular, *Nurbanu ve Safiye Sultan*, s. 288).

hasekilerin elinde bulunan haremdeki gücün valide sultanlara intikal etmesinde[30] ve Topkapı Sarayı hareminin teşekkülünde önemli bir rol sahibidir. Oğlu üzerindeki büyük nüfuzu sayesinde devlet işlerine ve devletin dış ilişkilerine müdahil olabildiği, dış siyasette Venedik yanlısı bir politikayı benimsediği, bu yaklaşımından dolayı Venedik Senatosu'nun Nurbanu Sultan'a 1583'te 2.000 Venedik altınlık bir nakit hediye gönderme kararı aldığı, ölümünden kısa bir süre önce Kapudan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'nın o sırada Venedik'e ait olan Girit'e karşı yapmayı düşündüğü seferi önlediği, Fransa Kralı III. Henri'nin annesi ve vasisi Kraliçe Catherine de Médicis ve Venedik docu ile mektuplaştığı, yabancı hükümdarların padişahın yanında valide sultana da hediye gönderdiği, çalışmamızın ilgili kısımlarında belirtildi. Öte yandan Venedik kaynaklarının Nurbanu'nun açgözlü bir insan olduğunu ve rüşvet karşılığı iş gördüğünü iddia etmelerinin de bu bağlamda zikredilmesi gerekir.[31]

İyi ilişkiler içerisinde olduğu Venedikli diplomatlarla mektuplaşıp hediyeleşen ve 1578 tarihinde kendisine bir top atlas kumaş gönderen elçi Nicolo Barbarigo'ya yazdığı teşekkür mektubunda kendisini "valide-i din-penah Sultan Murad Hân" olarak tanımlayan Nurbanu Sultan ile Venedik docu ve balyosu arasındaki mektuplaşmalar, değerli kumaş hediyesi, esir salıverilmesi ve kira kadını Ester Handali'nin oğlu için aracılık edilmesi gibi konulara dairdir. Ölümünden hemen önce 1583 tarihinde Venedik elçisi Gianfrancesco Morosini'ye yazmış olduğu mektuplardan birinden kendisine gönderilen uzun tüylü iki büyük köpeği pek beğenmediği ve bunların yerine beyaz tüylü küçük köpeklerin irsalini istediği anlaşılıyor.[32]

[30] Dönemin önemli şairlerinden Cinânî'nin ona 38 beyitlik uzun bir kaside yazmış olması, valide sultanın yükselen gücü ve etkinliğine işaret etmektedir (*Cinânî, Hayâtı, Eserleri, Dîvânının Tenkidli Metni*, haz. Cihan Okuyucu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 12-15)

[31] Ö. Kumrular, *Nurbanu ve Safiye Sultan*, s. 236.

[32] Susan Skilliter, "Nûr Bânû", s. 520-526.

Oğlunun sınırsız desteğinin yanında Nurbanu'nun bu derece etkili olmasının en önemli dayanaklarından biri de sarayda kurmuş olduğu güçlü ekibiydi. Eski Saray'dan getirtip kethüda kadın olarak haremdeki cariyelerin eğitim ve disipliniyle görevlendirdiği Canfeda Hatun, Bâbüssaade Ağası Gazanfer Ağa, musahip Şemsi Paşa, Raziye Hatun ve Yahudi kira kadını Ester Handali, iş gördüğü ekibi bağlamında öne çıkan kişilerdi. Canfeda ve Raziye, Manisa günlerinden beri Nurbanu ile beraber olan ve eski hukukları bulunan cariyelerdi.[33] Doktoru Domenico Hierosolimitano, III. Murad'ın Eski Saray'da bulunan annesine sık sık hediyeler gönderdiğini, Nurbanu'nun oğlundan büyük bir saygı gördüğünü, annesinin ayda bir padişahı ziyaret ettiğini ve hasta olduğunda da iyileşinceye kadar yanından ayrılmayıp kendisine dualar ettiğini belirtmektedir.[34]

Yukarıda ifade edildiği gibi, 7 Aralık 1583 (22 Zilkade 991) tarihinde Yenikapı'daki Bahçesarayı'nda vefat eden Nurbanu Sultan'ın nâşı, Fatih Camii'nde padişah, ulema, şeyhler, rical, vüzera ve halkın hazır olduğu bir cemaatle kılınan cenaze namazının ardından alay eşliğinde getirildiği Ayasofya'da bulunan eşi II. Selim türbesine defnedildi. III. Murad'ın Fatih Camii'ne kadar cenaze alayının arkasından üzüntü ile gözyaşı dökerek gitmesi, oğlunun ona verdiği değerin derecesini göstermektedir. Kendisini en doğru yola her zaman annesinin yönlendirdiğini düşünen III. Murad'ın validesinin son demlerinde sesli olarak ağladığı iddia edilir. Ölüm döşeğindeki annesinin, halka adaletli davranması, para hırsına yenik düşmemesi ve oğlu Mehmed'e karşı dikkatli olması yönündeki nasihatlerinin gayet bilgece olduğu açıktır.[35] Padişahın annesine duyduğu muhabbet ve sevginin Venedik elçilerinin raporlarına kadar yansıdığı

---

33 A.H de Groot, "Nur Banu Walide Sultan", *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden 1995, VIII, 124. Ayrıca bkz. Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", s. 24-25.

34 *Domenico's Istanbul*, s. 34.

35 L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 252, 316.

ve Venedik Cumhuriyeti'nin annesini çok seven III. Murad'a özel bir elçi ile başsağlığı mesajı ilettiği bilinmektedir.[36]

Dönemin meşhur şairlerinden olan Cinânî valide sultanın ölümüne şu tarihi düştü:

"Nûr Bânû ki odur Vâlide-i şâh-ı cihân

Eyledi mülk-i beka semtine tevcih-i rikâb

Didi târîh-i vefâtını bir eksükli anun

'Merkad-i pâkini pür-nûr ide anun Vehhâb'", H. 991[37]

İlk kez valide sultan namının onun tarafından kullanılması, Topkapı Sarayı hareminin oğlu tarafından genişletilip valide sultanlığın kurumsallaşması ve öldükten sonra da hanedan türbesine eşinin yanına defnedilmesi, bu uygulamalar bağlamında yeni bir dönemin başlangıcı ve ona verilen değerin diğer bir ifadesiydi. Zira, 15. yüzyılın ortalarından itibaren padişahların türbelerine başkaları defnedilmezken, III. Murad, öldürttüğü kardeşlerini ve daha sonra da annesi Nurbanu'yu babasının türbesine defnetti ve Nurbanu, bu anlamda kocasının türbesine gömülen ilk padişah eşi oldu.

Vakıf ve Hayır Eserleri

Oğlunun ona bahşettiği en önemli imtiyaz ve şereflerden biri de, aşağıda ifade edileceği üzere, padişahlara özgü bir imtiyaz olan iki minareli cami yaptırma ayrıcalığı oldu. İstanbul Üsküdar'da yaptırdığı zamanla Atik Valide olarak da adlandırılacak olan bu cami, hanedan mensubu bir kadının İstanbul'da yaptırmış olduğu ilk iki minareli cami olma vasfını taşımaktadır. Böylece Nurbanu Sultan'ın başlatmış olduğu başkentte külliye yaptırma uygulaması, daha sonra gelen saray kadınları tarafından da benimsenerek bir geleneğe dönüştürüldü. Esasında III.

[36] Ö. Kumrular, *Nurbanu ve Safiye Sultan*, s. 194, 239.

[37] *Cinânî (Hayâtı, Eserleri, Dîvânının Tenkidli Metni)*, s. 400.

Murad'ın annesine karşı göstermiş olduğu bu özen ile onu hem devlet idaresinde hem de halk nezdinde öne çıkaran bu tür uygulamaları, valide sultanlığın sonradan ulaştığı güçlü imaj ve konumunun da temellerini oluşturduğu anlaşılıyor.[38]

Nurbanu Sultan da büyük eserler bırakan valide sultanlardan biridir, en önemli eseri, 1570-1579 tarihleri arasında Üsküdar'da o dönemdeki adıyla Yenimahalle ve bugünkü adlandırmayla Toptaşı'nda Mimar Sinan tarafından yapılan ve cami, 19 odalı bir medrese, tekke, çocuklara Kur'an öğretilecek bir sıbyan mektebi, hadis ve tefsir derslerinin verileceği bir dârülhadis, Kur'an'ı tecvitli ve kıraat ilmine göre öğretmek üzere bir dârülkurra, aşhane, kervansaray, imaret, dârüşşifa ve hamamdan oluşan Atik Valide Sultan Camii ve Külliyesi'dir.[39] İmaret görevlilerinin dışında sadece camide, vakfın nazırı olan dârüssaade ağasından, imam, hatip, müezzin, na'than ve temizlikçiye varıncaya kadar çeşitli kademelerdeki görevli sayısının 300 civarında olması, külliyenin ne denli büyük bir vakıf olduğunu göstermektedir.[40]

Sabah, öğle ve ikindi namazlarından sonra otuzar görevlinin birer cüz okuyarak günde üç kere Kur'an'ın hatmedilip sevabının kendi ruhuna gönderilmesini, beş kişinin her gün Kur'an okuyup sevabının Hz. Peygamber, eşi Hz. Ayşe ve kızı

---

[38] L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 251-52.

[39] Nurbanu Sultan Vakfiyesi, *VGMA.d*, nr. 1766, s. 1-2; M. Baha Tanman, "Atik Vâlide Sultan Külliyesi", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 68-73. Kapısının üzerindeki kitabede şu mısralar mevcuttu:
"Nurbânu o zât-ı pür-ismet,
Taraf-ı hayra eyleyüp niyyet
Etti bu ma'bed-i latîfi bina
Habbeza re'y-i ahsen ü zîbâ
Eser-i hâssıdır bu hayr-i güzin
Oldu târih bihişt-i berin" (İbrahim Hakkı Konyalı, ***Âbideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi***, İstanbul 1976, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, I, 145).

[40] 9 Eylül 1760 (28 Muharrem 1174), *TSMA.d*, nr. 5609.

Fatımatüzzehra'nın ruhlarına hediye edilmesini ve mektepte eğitim gören öğrencilerden 30 fakir çocuğa senede iki kere ve Müslüman yetim çocuklara bayramlarda elbise yardımı yapılmasını isteyen Nurbanu Sultan, Üsküdar, Yoros, Yanbolu, Yeniil, Üsküp, Silivri, Rodos, Bursa, İpsala, Eskizağra, Şumnu, Karinabad, Yenipazar, Rodosçuk gibi kasaba ve kazalarında bulunan çiftlik, mera, köy, dükkân, han, hamam, mumhane, değirmen, selhhane, ev, arsa ve fırınların gelirleriyle Üsküdar Yenimahalle'de oturan gayrimüslimlerin cizye vergilerini kurduğu bu vakfın giderleri için tahsis etti.[41]

Külliye içinde yer alan kütüphanenin Osmanlılarda bir kadın tarafından kurulan ilk kütüphane olduğu ifade edilmektedir.[42] Buraya vakfettiği kitaplar arasında çok değerli Kur'an-ı Kerimler olup bunların üzerinde yer alan vakıf mühründe kendisini "Valide-i pâdişâh-ı din-penâh Sultan Murad Hân el-mütevekkil ala'llah el-melikü'l-mennân", yani, dinin koruyucusu Sultan Murad Han'ın annesi olarak tanımlar.[43] Vakfiyede, kütüphanecinin (*hâfiz-ı kütüp*), valide sultanın vakfettiği kitapları sadece medresenin müderrisiyle dârülhadisin şeyhine verebileceği ve bunların dışında kim olursa olsun kitap verilmeyeceği şeklinde diğer vakıf kütüphanelerden farklı ilginç bir kayıt söz konusudur. III. Murad'ın annesinin kurduğu bu kütüphaneye bazı kitaplar bağışladığı da bilinmektedir.[44]

Nurbanu Sultan, yukarıda bahsedilen külliyenin dışında, Valide-i Atik külliyesi içinde yer alan dârüşşifada minaresi

41 Nurbanu Sultan Vakfiyesi, s. 2-12, 16. Bu vakfiye için ayrıca bkz. Tijen Sabırlı, "Vakfiyesi ve Muhasebe Kayıtları Işığında Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

42 İlhan Şahin, "Nurbânû Sultan", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 251.

43 G. Kut, N. Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, s. 48.

44 İ.E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s. 149.

olmayan bir mescit[45] ile Lapseki kasabasında bir mescit, sıbyan mektebi ve imarethane yaptırdı. Kapısı fakir ve muhtaç herkese açık olan bu imarette, mutfak, yemekhane, odunluk ve herhalde fakirlerin geceleyeceği bir han mevcuttu. Buradaki cami, mektep ve imaretin giderleri de yukarıda zikredilen vakıf gelirlerinden karşılanırdı.[46] Vakfın 20 Kasım 1588'den itibaren geçen bir yılın muhasebe defterinde "Lapseki'de vaki olan zaviye" başlığıyla bir gider kaleminin olması, Nurbanu Sultan'ın buradaki yapılarının arasında bir de zaviyenin bulunduğu veya bu kasabadaki bir zaviyenin vakıf gelirlerinden desteklendiği ya da bu imaretin ilk dönem vakıflarındaki gibi bir zaviye-imaret olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Öte yandan muhasebe defterinden, vakıf gelirleriyle Sarıgazi'de bir mescit ile bir ahır inşa edildiği, Kâbe, Medine, Kudüs ve Şam'da cüz okuyanların maaşlarının ödendiği ve Kâbe ve Medine'deki fakirlerin desteklendiği anlaşılmaktadır.[47]

Stephan Gerlach'ın Nurbanu'nun mahkûmları affetmesi için sık sık oğluna ricada bulunduğunu belirtmesi,[48] daha sonra özellikle borçlarından dolayı hapis yatmakta olan tutukluları affettirme girişimlerinin valide sultanların en ayırdedici vasıflarından biri olma geleneğinin teşekkülünde önemli bir merhaleyi teşkil ediyor olmalıdır. Ölümü halinde hizmetindeki cariyelerin 150'sini âzad edip her birine 1.000 altın gibi hatırı sayılır birer servet verilmesi yönündeki vasiyeti,[49] onun hayırseverlik yönüne işaret etmektedir.

---

45 Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1281, II, 218-19.

46 Nurbanu Sultan Vakfiyesi, s. 2.

47 20 Kasım 1588-9 Kasım 1589 (1 Muharrem 997-30 Zilhicce 997), *TSMA.d*, nr. 3662. Bir diğer örnek için bkz. *TSMA.d*, nr. 1193, vr. 4a.

48 *Türkiye Günlüğü, 1573-76*, I, 315.

49 L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 279.

Safiye Sultan

III. Murad'ın eşi ve III. Mehmed'in annesi olan Safiye Sultan'ın 1550'de doğduğu tahmin edilmekte olup menşei hususu tartışmalıdır. Babasının Korfu valisi, asıl isminin Cecilia Baffo olduğu ve Adriyatik'te Osmanlı korsanlarınca kaçırılıp Manisa Sancakbeyi Şehzade Murad'a takdim edildiği yaygın kabul gören bir rivayet olmasına rağmen doğru değildir. Bosnalı,[50] Moldovalı ve Çerkes olduğu yönünde görüşler varsa da, dönemin Venedik kaynakları Arnavut asıllı olduğunu belirtmektedir.[51]

1563'te Şehzade Murad'a takdim edilen ve şehzadeliği boyunca Murad'ın tek kadını olan Safiye Sultan, 26 Mayıs 1566'da Manisa'da Şehzade Mehmed'i dünyaya getirdi. 22 Aralık 1574'te III. Murad'ın tahta geçmesiyle birlikte annesi Nurbanu Sultan ile hasekisi Safiye Sultan arasında başlayan büyük mücadele ve rekabette İsmihan Sultan, Gevherhan Sultan ile Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan, Nurbanu'nun yanında yer aldı. Bu güçlü blokun Safiye Sultan'ı padişahın gözünden düşürmek ve ilgisini ondan uzaklaştırmak amacıyla padişaha güzel cariyeler sunduğu rivayet edilmekle birlikte harem geleneği göz önünde bulundurulduğunda, bunun, hanedanın devamını sağlamak üzere şehzade sayısını arttırmakla da alakası olabileceği göz ardı edilmemesi gereken bir ihtimal olarak ortaya çıkmaktadır. Zira, Safiye Sultan'ın III. Murad'ın tek kadını olduğu uzun yıllar içerisinde padişaha biri erken vefat eden sadece iki erkek çocuk verebildiğini[52] bu bağlamda ifade etmekte yarar vardır.

Ölümün rakiplerini birer birer safdışı etmesiyle birlikte 1585'ten itibaren haremin yegâne hâkimi olan Safiye Sultan,

---

[50] Stefan Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, s. 315, 637.

[51] S.A. Skilliter, "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Safiye to Queen Elizabeth I.", *Documents from Islamic Chanceries*, Oriental Studies III, ed. S.M. Stern, Oxford 1965, s. 144, 145.

[52] L.P. Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 344.

bir Venedik mühtedisi olan Bâbüssaade Ağası Gazanfer Ağa ile Bostancıbaşı Ferhad Ağa'nın desteğiyle devlet işlerini de yönlendirmeye başladığı için Divan'daki işlerini gördürmek isteyenler ona başvurmak zorundaydı. 1595'te III. Murad'ın vefatı ve oğlu III. Mehmed'in tahta geçmesiyle birlikte valide sultan[53] olarak konumunu daha da güçlendirdiği, tahta geçme planları yaptığı gerekçesiyle III. Mehmed'in büyük oğlu Mahmud'u öldürttüğü, yukarıda ifade edildiği üzere, aldığı rüşvet ve hediyeler karşılığında atamaları yönlendirdiği ve sadrazamdan düşük dereceli memurlara kadar bütün azil ve atama işlemlerinde etkisinin olduğu bilinmekte olup oğlu III. Mehmed önemli konularda daima kendisine danışırdı.

1596'da Eğri seferine çıkan III. Mehmed'in bir milyar akçelik bir hazineyi validesinin kullanımına bırakması ve annesinin sürekli olarak devlet işlerine karışması, İstanbul'da ona karşı büyük bir muhalefetin oluşmasına yol açtı.[54] Sefer dönüşü maiyetiyle birlikte oğlunu karşılamak üzere Davutpaşa çiftliğine giden ve burada iki gün kalıp eğlenen Safiye Sultan, oğlunun dönüşünden duyduğu sevincin bir tezahürü olarak dul, yetim ve fakirler ile yol boyunca rastladıkları muhtaçlara altın ve gümüş paralar dağıttırdığı gibi, padişahı karşılayanlara da ziyafetler verildi.[55]

---

[53] Dönemin önemli bürokratlarından Gelibolulu Mustafa Âlî, oğlunun tahta çıkması üzerine Safiye Sultan'a "Cülûsiyye-i belâgat-nişân be-Vâlide Sultân firistâde şud" başlıklı 22 beyitlik bir kaside yazmıştı (Hatice Aynur, Didem Havlioğlu, "Medhiyenin Cinsiyeti: Kadınlara Yazılmış Kasideler (1566-1603)", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VIII: Kasideye Medhiye: Biçime, İşleve ve Muhtevaya Dair Tespitler*, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 114-115).

[54] Ali Akyıldız, "Safiye Sultan", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 472-473.

[55] Selânikî, *Tarih*, II, 650-651; Ümran Ay, "15-16. Yüzyıllar Tarihî-Menkıbevî Mesnevîlerde İstanbul'a Dair Ayrıntılar", *Osmanlı İstanbulu III*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 314-318.

Devletin dış işlerine de müdahale eden Safiye Sultan, yabancı hükümdarlarla doğrudan mektuplaşırdı. İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth, 1593'te o sırada henüz haseki olan Safiye Sultan'a çok değerli mücevherlerle işlenmiş bir portresiyle birlikte altın yaldızlı tabaklar, altın sırmalı kumaşlardan yapılmış elbiseler, kumaş vs. gönderdi. Safiye Sultan da, gümüş işlemeli elbise ve kemer ile altın işlemeli mendil gibi hediyelerle kraliçeye mukabelede bulunduysa da Safiye Sultan'ın kraliçeye gönderdiği hediyelerin bir kısmına bu işlerde aracılık eden kira kadını tarafından el konulduğuna dair İngiliz elçisi Barton'un iddiaları dikkate değerdir. İkili arasındaki ilişki ve hediyeleşmeler Safiye Sultan'ın valide sultanlığı döneminde de devam etti. I. Elizabeth, 1599'da iki ülke arasındaki ticaret antlaşması konusunda yardımlarını istediği valide sultana hediye olarak bir fayton gönderdi. İngiliz kaynakları, 12 Eylül 1599 tarihinde valide sultan ve padişahın ayrı kayıklara binerek hediyeleri getiren Hector isimli İngiliz gemisini yakından görmek amacıyla etrafını dolaştıklarını iddia ederler. Safiye Sultan, Bostancıbaşı Ferhat Ağa ile kira kadını Esperanza Malki'yi ayrı ayrı İngiliz elçisi Lello'ya göndererek kraliçenin hediyelerine kaftan, kuşak, altın işlemeli mendiller, havlular, yakut ve inci ile bezenmiş bir taçla karşılık verdi, ayrıca, ahidname konusunu merak etmemesini, zira ticari anlaşmalara uyması gerektiği hususunda oğluna tavsiyelerde bulunduğunu belirtti.[56]

Kraliçenin hediye ettiği 600 sterlin tutarındaki bu çok değerli araba Safiye Sultan'ın isteği üzerine elçilik sekreteri Paul Pindar ile padişahla valide sultanın o sırada ikamet ettiği Üsküdar Sarayı'na gönderildi. İngiltere elçisi Lello, hediyeyi getiren heyete üç top sırma kumaş ile 300 altın hediye eden Safiye

---

[56] S.A. Skilliter, "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Safiye", s. 119-154; S. Mayes, *Sultan'ın Orgu*, s. 188. Valide sultanın kraliçeye gönderdiği iki mektubun sureti için ayrıca bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 209-10.

Sultan'ın ayrıca her türlü işini görmeye hazır olduğunu kendisine söylediğini ve valide sultanla padişahın arabaya binerek sık sık dışarı çıktıklarını belirtmektedir. İngiliz kaynaklarının Safiye Sultan'ın Paul Pinder'e duygusal bir yakınlık ve ilgi duyduğunu ifade etmeleri ise Oryantalist bir fantezi ve yakıştırmadan öte bir anlam taşımamaktadır.[57] Valide sultanın pahalı hediyeler alma konusundaki zaafını iyi değerlendiren İngiltere elçisi Edward Barton'un verdiği hediyeler sayesinde İstanbul'daki atamalarda etkin bir rol oynadığı iddia edilir.

Kayınvalidesi Nurbanu'nun Venedik taraftarı dış siyasetini devam ettiren Safiye Sultan'ın bu siyaseti benimsemesinde Venedik elçilerinin kendisine sunmuş oldukları zengin hediyelerin de payı olup elçilerle irtibatını valide sultanın rüşvet çarkının da merkezinde yer alan Yahudi *kira kadını* Esperanza Malki sağlardı. Dönemin yabancı müşahitlerinin zeki, akıllı, zarif, hazır cevap, mağrur, basiretli, uyanık ve sabırlı biri olarak tanımladığı Safiye Sultan'ın III. Mehmed'in dışında, küçük yaşta ölen bir oğlu ile Ayşe Sultan ve Fatma Sultan isimlerinde iki de kızının olduğu bilinmektedir.[58] Oğlu III. Mehmed'in 1603'teki beklenmedik ölümünün ardından 9 Ocak 1604 tarihinde torunu I. Ahmed tarafından Eski Saray'a gönderilmesiyle[59] birlikte Topkapı Sarayı'nda yaşarken oğlunun hayatını kaybetmesi üzerine cariyeleriyle birlikte Eski Saray'a gönderilen ilk valide sultan oldu. Bu kararından dolayı torunu I. Ahmed'e lânetler yağdırmasının,[60] hasekiliğinden beri uzun bir

[57] S. Mayes, *Sultan'ın Orgu*, s. 201-203. İngiliz elçisi Henry Lello, Safiye Sultan'ın, arabayı getiren Hector isimli geminin kendisinden habersizce İstanbul'dan ayrılmasına üzüldüğünü, zira, geminin kraliçeye yazacağı teşekkür mektubunu almadan gitmesiyle kraliçe nezdinde nankör durumuna düştüğünü belirttiğini ifade eder (s. 242).

[58] Ali Akyıldız, "Safiye Sultan", s. 473.

[59] Naima, *Tarih*, I, 265; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 293; Mehmed b. Mehmed, *Nuhbetü't-Tevârih*, s. 221.

[60] G. Börekçi, "İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan", s. 90.

süre iktidarın nimetlerinden yararlanan bir insanın birdenbire kendisini inziva hayatına mahkûm bir halde bulmasıyla alâkalı olduğu açıktır. Gönderilmiş olduğu Eski Saray'da Ocak 1619'a kadar yaşayan[61] Safiye Sultan, III. Murad türbesine defnedildi.

Dönemin şairlerinden Nev'î, yazmış olduğu iki kaside ile kasidenin doğası gereği bir yandan Safiye Sultan'ı överken bir yandan da bu övgülerinde dönemin bazı yaklaşım ve gerçeklerine işaret eder. Nev'î, "Destüne teslîm olunmışdur makalîd-i umûr" mısraıyla bütün devlet işlerinin ve hazinelerinin kendisine teslim edilmiş olduğunu belirttiği valide sultan için yazdığı "Şâhlık ismi hakîkatde sana mahsûsdur, Gayrıya olur mecâzî intisâb-ı saltanat" beytiyle gücün ve iktidarın mecazî ve şeklî değil, gerçek sahibine işaret etmekte, ayrıca, "Vechüni göster muhâlifler yüzine şöyle kim, Eylesun şâhân-ı âlem ictinâb-ı saltanat" beytiyle de Safiye Sultan'ın haşmetine vurgu yapar.[62]

Vakıf ve Hayır Eserleri

Birçok hayır eseri yaptırmış olan Safiye Sultan, 8 Nisan 1598 (2 Ramazan 1006) günü gerçekleştirilen bir törenle Eminönü'ndeki Yenicami'nin inşasını başlatırsa da[63] denize yakın olan arsanın açılan temellerine su dolması[64] ve bina emini olarak atanan Kara Mehmed Ağa'nın arsa istimlâk ücretlerini vermemek gibi yolsuzluklara sapması yüzünden zaten yavaş ilerleyen inşaat,[65] III. Mehmed'in 1603 yılında vefatı ve Safiye Sultan'ın da Eski Saray'a nakledilmesi üzerine yarım kaldı. Aşağıda ifade edileceği üzere, bu büyük yapı Turhan Sultan tarafından yaklaşık 60 yıl sonra tamamlanabilmişti. Kendi adıyla anılan

---

61 Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 538.

62 Nev'î, *Divan*, s. 22-23, 80-82. Kasidelerin metni için Ek 1 ve 2'ye bakınız.

63 Naima, *Tarih*, I, 132.

64 Selânikî, *Tarih*, II, 761.

65 Yolsuzlukları ortaya çıkan Mehmed Ağa görevinden alınmıştı (Selânikî, *Tarih*, II, 849-851).

bir medrese, Üsküdar'da Karamanlı köyünde bir cami ile çeşme ve 1610 yılında da Kahire'de Melike Safiye Camii'ni yaptıran Safiye Sultan, III. Murad'ın türbesinde Kur'an okunması için de bir vakıf kurmuştu.[66] Bunların dışında Medine'deki fakirler için vakıf gelirlerinden bir pay ayırdığı görülmektedir.[67]

Safiye Sultan'ın borcu yüzünden hapis yatanların borçlarını ödeyip tahliyelerini sağladığı, İslâm büyüklerinin kabirleri üzerine türbe yaptırdığı,[68] oğlunun 1596 Haziranında ordunun başında çıktığı Avusturya seferinde Eğri kalesinin fethi haberinin gelmesi üzerine şenlikler ile donanma yapılıp topların atıldığı İstanbul'da kurbanlar kestirdiği, yoksullarla yetim ve dullara sadakalar dağıttığı,[69] top arabalarını yenilediği, askerlerin kullanımına verilmek üzere atlar satın aldığı,[70] hatta, şefkatinin sınırlarının İstanbul'un fahişelerine kadar uzandığı[71] bilinmektedir. Öte yandan Enderun Hazinesi Kethüdası Osman Ağa'nın kurmuş olduğu vakıftan Safiye Sultan'ın ruhu için her gün bir kişinin Kur'an'dan bir cüz okunmasını şart koşması,[72] ilginç bir uygulama olarak zikre değerdir.

---

66 A. Akyıldız, "Safiye Sultan", 473.

67 29 Ocak 1664-17 Ocak 1665 (1 Receb 1074-29 Cemaziyelahir 1075), *TSMA.d*, nr. 1193, vr. 3a.

68 Temmuz 1596'da Âşıkpaşa mahallesinde kabri bulunduğu ve âlimler arasında duasının kabul olduğu iddia edilen İmam Gazali soyundan birinin kabri üzerine türbe yapılmasını emreden Safiye Sultan, o civarda oturan fakirlere de ihsanlarda bulunmuştu (Selânikî, *Tarih*, II, 621).

69 Selânikî, *Tarih*, II, 637-638; *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri Efendi) Tarihi*, haz. Ziya Yılmazer, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, I, 175.

70 Selânikî, *Tarih*, II, 790.

71 İngiliz elçisinin sekreteri John Sanderson, Sadrazam Hadım Hasan Paşa'nın fahişelere ceza vermesinden hoşlanmayan Safiye Sultan'ın o sırada seferde olan oğlu III. Mehmed'in kendisini kadınları cezalandırması için değil, şehri yönetmesi amacıyla görevlendirdiğini belirterek kadınlarla uğraşmayı bırakmasını istediğini yazmaktadır (L.P Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 268).

72 *TSMA.d*, nr. 6942, vr. 71b-72a. Vakfiye Eylül 1597 (Evail-i Safer 1006) tarihlidir.

Handan Sultan

Hayatı hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. III. Mehmed'in eşi ve I. Ahmed'in annesidir. Aslen Boşnak olduğu ve 1582'de Sultan III. Mehmed'in sünnetini gerçekleştiren Cerrah Mehmed Paşa tarafından 1583'te şehzadeye hediye edildiği rivayet olunmaktadır. 28 Nisan 1590'da Manisa'da Şehzade Ahmed'i doğurdu. Venedik elçisi Leonardo Dona'ya dayandırılarak Handan Sultan'ın Şehzade Ahmed dışında Şehzade Selim, Şehzade Süleyman ile iki kız çocuğu daha doğurduğu ve dolayısıyla bu kabulden hareketle III. Mehmed'in hasekisi olduğu yönünde bazı iddialar vardır. Eşinin 21 Aralık 1603'te vefat etmesi ve 13 yaşındaki oğlunun tahta geçmesi üzerine valide sultan oldu. Ancak oğlu, önceki şehzadeler gibi sancağa çıkmadığından dolayı ekibi ve hane halkı oluşmadığı için güçlü Safiye Sultan'ın kalabalık maiyetiyle Eski Saray'a göç ettirilmesiyle birlikte yeni valide sultan ile oğlu âdeta haremde yalnız kalmıştı.[73]

Nurbanu Sultan ve Safiye Sultan gibi çok baskın olmasa dahi silik bir karakter de değildi. Safiye Sultan'ın Eski Saray'a gönderilmesinde rolü olduğu, III. Mehmed'in sadarete getirdiği Boşnak kökenli Yavuz Ali Paşa'nın İstanbul'a gelip göreve başlamadan önce padişahın vefat etmesi üzerine bu görevi yeni padişahın yine Ali Paşa'ya vermesinde Handan Sultan'ın gayret gösterdiği ve etrafında Boşnaklardan bir ekip oluşturduğu ifade edilir. Handan Sultan ve faaliyetleri konusunda Osmanlı kaynaklarının suskunluğuna karşın Venedik kaynakları daha detaylı bilgiler vermektedir. Venedik kaynaklarının Handan Sultan'ın siyasi gelişmeleri tartışmak üzere bir gece yarısı Yavuz Ali Paşa'yı gizlice hareme çağırdığını, burada padişah ile görüşürken kendisinin de perde arkasından müzakereleri dinlediğini ve padişaha ulaşmak isteyen vezirlerin öncelikle valide

[73] G. Börekçi, "İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan", 79-80, 87, 90.

sultanla irtibat kurmaları gerektiğini belirtmeleri,[74] karakter hususiyetleri bakımından önemli ipuçları vermektedir.

Osman kaynaklarında az da olsa bu bağlamda Venedik kaynaklarını destekleyen bazı veriler bulunmaktadır. Nitekim Peçuylu İbrahim'in, Handan Sultan'ın Kapudan-ı Derya Derviş Paşa'nın sözünü dinlemesi yönünde tavsiyelerde bulunduğunu ve onun nasihatlarinin aksine davranmayacağına dair "validelik hakkı" üzerine oğluna yemin ettirdiğini belirtmesi,[75] anlamlıdır. Bütün bu veriler, I. Ahmed'in ilk dönemlerinde önemli bir siyasi rol üstlenmek isteyen Handan Sultan'ın erken ölümünün, belki de sarayda Nurbanu ve Safiye Sultan gibi, önemli bir figürün ortaya çıkmasını engellediğini ortaya koyuyor.

Yukarıda da açıklandığı üzere, devlet işlerinde aktif rol oynayan valide sultanların aldıkları yüksek maaş ve tahsisatlar da etkin konumlarının bir göstergesiydi. Buna karşılık Eski Saray'a gönderilen kayınvalidesi Safiye Sultan günde 3.000 akçe alırken, oğlu padişah olmasına rağmen Handan Sultan'ın günlüğü 1.000 akçeydi.[76] Bu durumun, babaannesinin devlet işlerine karışıp babasına çıkardığı sorunlara genç padişahın gösterdiği bir tepkiden mi, yoksa sert bir mizacı olduğu bilinen I. Ahmed'in annesine böyle bir rol biçmesinden mi kaynaklanmış olduğunu bilemiyoruz. Oğlunun padişah olması üzerine Venedik docunun Handan Sultan'a hitaben hususi bir tebrik mektubu kaleme alması,[77] herhalde önceki etkin valideler olan Nurbanu ve Safiye Sultanlardan kalma bir alışkanlıkla ilgili olmalıdır.

Handan Sultan, oğlunun iktidarında yaklaşık iki sene kadar valide sultan ünvanını taşıdıktan sonra 26 Kasım 1605 (15

[74] Günhan Börekçi, "Factions and Favorities at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors", Basılmamış Doktora Tezi, The Ohio State University, 2010, s. 126, 129-138.

[75] Peçuylu, *Tarih*, II, 316.

[76] Ö.L. Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 155.

[77] Ö. Kumrular, *Kösem Sultan*, s. 85.

Receb 1014) tarihinde birkaç günden beri devam eden hastalığından kurtulamayarak vefat etti. O sırada devletin uğraştığı Celâlîlerin üzerine bizzat yürümek amacıyla Bursa'ya gitmeyi kararlaştıran ve Vezir Nakkaş Hasan Paşa'yı Bursa Sarayı'nı düzenlemekle görevlendiren I. Ahmed, o sırada annesinin ölümü üzerine kararını değiştirerek ulema ve ricalin de hazır bulunduğu cenaze namazına katıldı. Handan Sultan'ın nâşı III. Mehmed türbesine defnolunduktan sonra ruhu için fakir ve yetimlere sadakalar dağıtıldı. Annesinin vefatının üçüncü günü, yedisini dahi beklemeksizin Bursa'ya doğru yola çıkan[78] I. Ahmed'in bu davranışının ve annesinin ölümünden dört gün önce haremi denetlemek üzere yeni bir harem ağası atamasının, her ne kadar elde kayda değer bir delil yoksa da muhtemelen o dönem İstanbul'unda dolaşan padişahın annesini zehirlettiği söylentilerine zemin hazırladığı[79] anlaşılıyor.

Vakıf ve Hayır Eserleri

Tahsisatının azlığına ve valide sultan olarak kısa süren iktidarına rağmen, kendisinden önceki validelerin oluşturduğu vakıf kurma geleneğini sürdüren Handan Sultan'ın düzenlettiği vakfiyeye ulaşılamadığı için müteferrik belgelere yansıyan veriler değerlendirildi. Kurduğu vakıf genele değil, kocasıyla daha sonra kendisinin de defnedildiği Ayasofya Camii'nin yanındaki III. Mehmed türbesinin bakımına ve burada kendileri için Kur'an-ı Kerim okunmasına, yani, özele yönelik hizmet veren bir vakıftı. Vakfın genele yönelik sayılabilecek hizmeti ise vakıf gelirlerinden Hac bedeli için belli bir pay ayrılması olup "On altı bin akçesi dahi ber-muceb-i şart-ı vâkıfe ve hüccet-i

[78] Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târihi*, s. 858-869; Naima, *Tarih*, I, 305; F.M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları*, II, 147-148.

[79] B. Tezcan, "The Debut of Kösem Sultan's Political Career", s. 351. Bu iddialar için ayrıca bkz. Godfrey Goodwin, *Osmanlı Kadınının Özel Dünyası*, çev. Sinem Gül, Sabah Kitapları, İstanbul 1998, s. 112.

şer'iyye bedel-i Hacc-ı şerif akçesiçün eda olmağın" şeklindeki kapalı ifadeden, bu paranın Hacca gitmek isteyen fakirler için mi yoksa bazı validelerin yaptığı gibi kendi adına vekâleten Hacca gitmesi için mi tahsis edilmiş olduğu anlaşılmıyor.[80] Ancak Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarının bir yıllık gelirlerini içeren bir kayıtta, Handan Sultan'ın vakıf gelirlerinden Medine'de Kur'an okumakla görevli bazı kişilerle Mekke ve Medine fakirlerinin tahsisatlarının ödendiği görülmektedir.[81]

Handan Sultan, fazla zengin ve büyük olmayan vakfına İzmir, Birgi, Menemen kazalarıyla Kilizman'a[82] bağlı bazı yerlerin gelirlerini tahsis etti. Yıllık geliri ortalama 200.000 akçe civarında olup bu meblağın büyük bir kısmı türbe görevlilerinin maaşlarıyla türbenin tamir, bakım ve diğer ihtiyaçlarına harcanırdı. Vakıf muhasebe defterlerinden, türbede görevli olanların her gün sabah, öğle ve ikindi namazlarından sonra türbede yatanların ruhları için Kur'an okuyup dualar ettiği[83] ve ölümünden hemen sonra muhtemelen oğlunun isteği üzerine Handan Sultan'ın ruhu için Silivri kazasında bulunan bir köprünün hassa başmimarı Ahmed Ağa aracılığıyla onarıldığı anlaşılıyor.[84]

---

80 11 Mart 1694 (1 Mart 1105), BOA, *EV.HMH.d*, nr. 793. Ayrıca bkz. BOA, *EV.HMH.d*, nr. 4191; nr. 5120; 6965; nr. 7111.

81 Defter 29 Ocak 1664-17 Ocak 1665 (1 Receb 1074-29 Cemaziyelahir 1075) tarihleri arasındaki bir yıllık hesapları içermektedir (*TSMA.d*, nr. 1193, vr. 3a).

82 *TSMA.d*, nr. 1510; nr. 1830/25.

83 4 Mart 1669 (1 Şevval 1079), *TSMA.d*, nr. 3990/1; 25 Mart 1678 (1 Safer 1089), nr. 3925/20. 12 Mart 1792 (1 Mart 1206) tarihinden itibaren bir yıllık muhasebesinde vakfın gelirlerinin 306.960 akçe olduğu görülüyor. Vakıf görevlilerinin senelik maaşları da 250.490 akçeye yükseldiğine göre bu rakamsal büyüme paranın alım gücü ve enflasyondaki değişimle alâkalı olmalıdır (BOA, *EV.HMH.d*, nr. 6965). Ayrıca bkz. BOA, *EV.HMH.d*, nr. 4191; nr. 5120; nr. 7111.

84 Köprünün tamir bedeli olarak Dârüssaade Ağası Mustafa Ağa aracılığıyla Ahmed Ağa'ya 409.080 akçe ödenmişti (25 Mart 1606/16 Zilkade 1014, *TSMA.d*, nr. 4926).

Kösem Sultan

Diğer harem kadınları gibi Mahpeyker Kösem Sultan'ın da hayatının ilk dönemlerine ve geldiği etnik kökene dair bilgilerimiz az, tartışmalı ve eksiktir. Boşnak ve Çerkes olduğuna dair iddiaların mevcudiyetine rağmen Rum asıllı olduğu genel bir kabul görmektedir.[85] 1589 yılında doğduğu tahmin ediliyor. Haremine dahil olduktan sonra I. Ahmed'e Mehmed,[86] Murad, Kasım ve İbrahim isimli dört şehzade ile Ayşe ve Fatma adlı iki sultan vermesi, onun eşinin gönlündeki mümtaz yerini göstermesi açısından önemlidir. Bazı kaynaklarda Süleyman'ın da Kösem'in oğlu olduğu belirtilir.[87] IV. Murad'ın tahta geçtiğini bildirmek vesilesiyle Venedik'e gönderilen mektupta geçen "Sultan Ahmed'in gayetden mu'teber ü makbûlesi olmağın onu nikâh ile tazimen tezevvüc" ettiği şeklindeki ibare[88] Kösem Sultan'ın I. Ahmed'in nikâhlı eşi olduğunu hiçbir şüpheye yer bırakmaksızın ortaya koymaktadır. Eşinin 22 Kasım 1617 tarihinde vefat etmesi üzerine geleneğe uygun olarak Eski Saray'a gönderildi. II. Osman'ın, Kösem Sultan'ın vermiş olduğu bir ziyafete katılıp sarayda birkaç gün kalmış olması, yaklaşık altı yıl ikamet ettiği Eski Saray'da bile siyasi olay ve gelişmelere kayıtsız kalmadığını göstermektedir.[89]

9 Eylül 1623 (14 Zilkade 1032) tarihinde oğlu IV. Murad'ın 11 yaşında tahta geçmesi üzerine bu sefer valide sultan olarak çok daha güçlü bir şekilde tekrar Topkapı Sarayı'na dönen Kösem Sultan, oğlunun yaşı henüz küçük olduğu için ister istemez devlet işlerinde yöneticilerin muhatabı oldu. Karşılaştığı ilk kriz olan cülûs bahşişi isteyen yeniçerilerin ayaklanması

---

85 Ö. Kumrular, *Kösem Sultan*, s. 16-18.

86 B. Tezcan, "The Debut of Kösem Sultan's Political Career", s. 354-55.

87 Cavid Baysun, "Kösem Sultan", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul 1977, VI, 916.

88 Ö. Kumrular, *Kösem Sultan*, s. 111.

89 Cavid Baysun, "Kösem Sultan", 916.

sorunu, saraydaki değerli eşyalar Darphane'ye gönderilip para bastırılarak çözüldü. Bunun dışında Abaza Mehmed Paşa isyanı, Bağdat'ın Safevilerin eline geçmesi ve diğer iç karışıklıklar gibi sorunlarda bürokrasinin saraydaki muhatap genellikle valide sultan oldu, bu durum, IV. Murad'ın 1632 yılında iktidarı tam olarak ele alıncaya dek sürdü. IV. Murad'ın çıktığı Bursa seyahati esnasında İznik kadısını haksız yere astırmasından duyduğu üzüntüyle konuyu yazdığı bir yazı ile valide sultana aktaran ve oğlunu uyarmasını isteyen Şeyhülislâm Ahizade Hüseyin Efendi'nin İstanbul'a dönüşte 1634'te öldürülmesi olayının, Kösem Sultan'ın ulemanın İznik kadısının öldürülmesine karşı duyduğu tepkiyi ve Ahizade'nin bu konuyla ilgili vermiş olduğu tezkireyi oğluna iletip İstanbul'da ihtilâl emareleri sezdiğini bildirmesi sonucunda meydana geldiği anlaşılıyor.[90]

IV. Murad'ın sağlığıyla da yakından ilgilenen ve düzensiz yaşamasını problem edinen valide sultanın "Arslanım sabah gider ahşâm gelir, ben dahi görmem, sovuktan perhiz etmez mizacı geri bozulur, hele oğul elemi beni helâk ediyor... neyleyem söz tutmaz, hastalıkdan kalkmışdır, sovukda gezer, bunlar bende akıl komadılar" şeklindeki sözleri padişah anası da olsa analık duygusunun evrenselliğine işaret etmekte, IV. Murad'ın Sultanahmet Meydanı'ndaki cirit oyunlarına merak salmasından şikâyet eden diğer bir mektubunda geçen "neyleyüm şimden sonra bizim sözümüz onlara acı gelir" şeklindeki ifadesi de, padişahın artık valide sultanın öneri ve nasihatlerinden sıkılmaya ve annesini dinlememeye başladığını göstermektedir.[91] Öte yandan Venedik elçisinin raporlarına inanmak gerekirse valide sultanın iltimas ve rüşvet karşılığında bazı kişilerin üst makamlara getirilmesini sağladığı anlaşılıyor.[92]

---

[90] Mücteba İlgürel, "Kösem Sultan", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 274; C. Baysun, "Kösem Sultan", s. 917; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 741.

[91] M. Kocaaslan, *Kösem Sultan*, s. 43, 47.

[92] Venedik kaynaklarında Bağdat seferine katılan padişahın kızkardeşi Ayşe Sultan'ın eşi Hafız Ahmed Paşa'nın padişaha ve annesine verdiği altınlar

IV. Murad'ın önce 1635'te kardeşleri Bayezid ve Süleyman'ı ve ardından 1638'de de Kasım'ı öldürtmesinden sonra artık padişah dışında hayatta kalan tek hanedan üyesi olan ve ruhsal sorunları bulunan Şehzade İbrahim'in öldürülmemesi, Kösem Sultan'ın çabalarıyla mümkün oldu. Padişahın 8 Şubat 1640 tarihinde vefatı ve hanedanın tek varisi durumunda olan diğer oğlu Sultan İbrahim'in tahta çıkması üzerine valide sultanlığı daha etkin bir şekilde devam etti, zira, oğlunun zihnî sorunları böyle bir durumu zorunlu kılıyordu. Bu dönemde hanedanın devamını temin de önemli bir sorun olarak ortaya çıktığı için Kösem'in problemi çözmek amacıyla oğluna sürekli cariyeler sunması neticesinde saray kadınlarının idaredeki etkinliği iyice arttı. Aynı anda yedi hasekisi olan Sultan İbrahim'in bunlardan birine Şam'ı arpalık olarak vermesi,[93] dönemin karakterini göstermesi açısından hayli ilginç bir uygulamadır. Öte yandan yine bu dönemde ön plana çıkıp rüşvet karşılığı devlet işlerine müdahale eden ve haremdeki kadınlarla kavgalı olup bazı ölçüsüz davranışlarda bulunan musahibelerden ve Sultan İbrahim'in gözdelerinden olan Şekerpare isimli kadının Kösem Sultan tarafından dövdürtüldüğü iddia edilir.

Dengesi yerinde olmayan padişah, gözdelerinin de etkisiyle çeşitli konularda kendisini uyarmaya çalışan annesini bir ara Rodos'a sürmeyi kararlaştırırsa da daha sonra onu Yeşilköy yakınlarındaki İskender Çelebi bahçesine göndererek saraydan uzaklaştırır. Kösem Sultan'ın burada yaşadığı süre boyunca oğlu tarafından öldürülme korkusu yaşadığı açıktır.[94] Derviş Abdullah, harem ağalarının sözüyle hareket etmemesi yönünde oğluna nasihatler yaptığı bilgisinin ağalarla saray kadınlarının kulağına gitmesi ve bunların padişah üzerine baskı yapması ne-

ve zengin hediyeler karşılığında bu seviyeye geldiği belirtilmektedir (L.K. Ocakaçan, "Gazanfer Ağa", s. 104; Ö. Kumrular, *Kösem Sultan*, s. 182).

[93] Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî*, s. 17.

[94] Naima, *Tarih*, III, 1137-38, 1163.

ticesinde Sultan İbrahim'in annesini saraydan uzaklaştırdığını belirtir.[95]

Sultan İbrahim'in davranışlarının çığırından çıktığı ve saraydaki israf çekilmez hale geldiği için başta Sadrazam Sofu Mehmed Paşa ve Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi olmak üzere devlet ileri gelenleri bir heyet göndererek o sırada saraya dönmüş olan Kösem Sultan'a padişahın tahttan indirilip yerine oğlu Mehmed'in geçirilmesi taleplerini iletirler. Başında siyah ipek bir başörtü olduğu hâlde heyet ile haremde görüşen valide sultanın dile getirdikleri sorunlara tatmin edici cevaplar vermesine ve padişahın bu duruma gelmesinde kendilerinin uyarı görevlerini yerine getirmemelerinin de etkisi olduğunu bildirmesine rağmen heyetin ısrarı ve *aklı karışık bir yetişkin yerine akıllı bir çocuğun geçirilmesinin caiz olduğu*nu belirten fetvayı iletmeleri üzerine oğlunun tahttan indirilmesine rıza gösterdi, neticede 7 Ağustos 1648'te Sultan İbrahim'in altı buçuk yaşındaki oğlu IV. Mehmed tahta çıkartıldı.[96]

Padişahın çocuk yaşta ve annesi Turhan Sultan'ın da henüz 21 yaşında tecrübesiz bir kadın olmasından dolayı normalde oğlu tahttan indirildiği için Eski Saray'a gönderilmesi gereken Kösem Sultan, muhtemelen yönetimdeki bağlantılarını da kullanarak Topkapı Sarayı'nda kalmayı başardı. Böylece kendisi "valide-i muazzama", "koca valide", "valide-i atika", "valide-i kebîre", yani büyük valide, asıl valide sultan olan Turhan Sultan da "valide-i sagire", küçük valide olarak o zamana kadar ve o tarihten sonra da mevcut olmayan bir sistem içerisinde sarayda görev yapmaya başlarlar. Esasında bu durum bir yandan sarayda deneyimli bir muhatap bulacakları için bürokrasinin işine gelirken bir yandan da genç valide sultana güvensizlik anlamını içermektedir. Böylece çok hassas dengeler üzerinde

95 Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdariye*, s. 138.

96 Naima, *Tarih*, III, 1161-1165; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 987-988; J.W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IV, 559-560.

oturan Osmanlı sarayındaki iki cambaz bir ipte oynamayı başarsalar bile taraftarlarının ve etraflarındaki ekiplerinin onları rahat bırakmaları mümkün değildi. Nitekim asıl gücü elinde bulunduran ve Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinden sonra öldürülmesine de rıza gösteren Kösem Sultan sırtını dayadığı yeniçeri ocak ağaları sayesinde iktidarını sürdürürken, bu şartlar altında kendi valide sultanlığını yaşayamayan Turhan Sultan'ın da başlala Süleyman, padişahın hocası Reyhan ve musahip İsmail gibi saray ağalarıyla işbirliği yapma yoluna gittiği ve iktidar ortak kabul etmediği için bir müddet sonra iki grup arasında çatışmaların yaşanması kaçınılmaz oldu.

O sırada isyan halinde olan İpşir Mustafa Paşa'nın ordusuyla İstanbul'a doğru yaklaştığı haberi Kösem Sultan ile ocak ağalarının korkuya kapılmalarına neden olduğu için iki grup arasındaki çatışmanın fitilini ateşledi. Valide sultan ve ekibi, İpşir Mustafa'ya karşı asker toplamak yönündeki ocak ağalarının önerisinin o sırada sadarete getirilen Siyavuş Paşa tarafından reddedilmesi üzerine IV. Mehmed'i tahttan indirip yerine kardeşi Süleyman'ın getirilmesini kararlaştırırlar. Böyle bir değişiklikteki esas amaçları, daha saf, hatta "meczub-meşreb" ve kolay idare edilebilir bir kadın olarak gördükleri Şehzade Süleyman'ın annesi Saliha Dilaşub Sultan'ı Turhan Sultan'a tercih etmekti, daha açık bir ifadeyle, Kösem Sultan ile ekibinin yaptıkları tercih iki padişah arasında değil, iki valide sultan arasında idi. Turhan Sultan'ın müttefiki olan saray ağalarının gizlice saraya sokulacak yeniçeriler yardımıyla öldürülmesi ve helvacıbaşı Üveys Ağa aracılığıyla padişahın zehirlenerek ortadan kaldırılması şeklinde bir plan yapılarak Kösem Sultan tarafından ocak ağalarına iletildi. Ancak Kösem Sultan'ın cariyelerinden Meleki'nin ifşa ettiği plandan haberdar olan Turhan Sultan, erken davranarak ve saray ağalarını devreye sokarak Kösem Sultan'ı öldürttüğü gibi, bu büyük kargaşa sırasında

büyük validenin dairesi de yağmalandı (2 Eylül 1651/16 Ramazan 1061).[97]

Kösem Sultan'ın nâşı Eski Saray'a götürülüp techiz ve tekfin edildikten sonra eşi I. Ahmed'in türbesinde toprağa verildi. Önce Eski Saray'a gönderilen maiyetindeki cariyeler de daha sonra durumlarına uygun birer eş bulunarak ve Kösem Sultan'ın malından para ve eşyalar verilerek evlendirilip saraydan uzaklaştırılırlar. Valide sultanın diğer gelirleri dışında Menemen, Zile, Gazze, Kilis ve İzdin'de yıllık geliri 250.000 filoriye ulaşan hasları vardı. Kendi inşa ettirdiği Valide Hanı'ndaki hazine odasında bulunan ve yaklaşık 50 yıllık birikimi olan mücevherler ile 20 araba tutarındaki nakit filorisi devlet hazinesine aktarıldı. Sadece bir kalemi teşkil eden 2.700 kıymetli şalların değerinin 50.000 kuruşa ulaşması, çok zengin olan terekesinin tamamı hakkında bir fikir verebilir.[98]

Yaşadığı dönemin ve olayların mahiyeti göz önünde tutulduğunda Kösem Sultan'ın devlet işlerine nüfuz edebilen son derece zeki, akıllı ve muktedir bir figür olduğu anlaşılır. Esasında eşi I. Ahmed döneminde haseki olarak başlayan parlak kariyeri, küçük yaşta tahta geçen oğlu IV. Murad'a, ardından aklî melekeleri sorunlu diğer oğlu Sultan İbrahim'e ve nihayet altı buçuk yaşında padişah olan torunu IV. Mehmed'e nâibelik ederek âdeta siyasi olayların içinde şekillendi. Üç padişaha art arda saltanat nâibeliği yapmak ve bu kadar uzun süre çok etkin bir şekilde yönetim mekanizmasının merkezinde bulunmak, onun zamanına kadar ve ondan sonra hiçbir saray kadınına nasip olmadı. Öldürülmesinden sonra yukarıda zikredilen

---

[97] Naima, *Tarih*, III, 1325-29; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 1045-47. Ricaut, bu dönemde İstanbul'da yaşananları, iktidar ve üst yönetimin bölünmüşlüğünü ve saraydaki olayları ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır (P. Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Halihazırının Tarihi*, s. 19-32). Yaklaşık altı yıl sonra İstanbul'a gelmiş olan Claes Ralamb'ın kaleminden olayların diğer bir anlatısı için bkz. *İstanbul'a Bir Yolculuk, 1657-1658*, s. 61vd.

[98] Naima, *Tarih*, III, 1329, 1343; C. Baysun, "Kösem Sultan", s. 921-22.

sıfatlarına "valide-i maktule" veya "valide-i şehide" sıfatları da eklenmiş oldu.

Vakıf ve Hayır Eserleri

Kösem Sultan da vakıflar kurarak eserler vücuda getirmiş ve kamunun yararına tahsis etmiş olan bir hayırseverdi. Eşi I. Ahmed henüz padişah ve kendisi de haseki sultan olduğu sırada Ocak 1617 (Evail-i Muharrem 1026) tarihli olarak düzenlediği vakfiyesiyle Eğriboz sancağındaki bazı köylerin geliri olan 6.000 halis sikkeyi vakfederek Şam'dan Mekke ve Medine'ye kadar olan Hac yolu üzerinde hacıların su ihtiyacını karşılamak amacıyla develerin kiralanıp su dağıtılmasını, her sene bu güzergâh üzerindeki fakirlere gömlek, elbise ve ayakkabı verilmesini, Mekke'de 19 kişinin sabah namazından sonra birer cüz Kur'an okumasını ve vakıf gelirlerinden zemzem kuyusu hizmetlileri ile Mekke'deki imamlar için pay ayrılmasını sağladı. Diğer faaliyet alanları, Medine'de 65 ağa tarafından her gün üç İhlâs bir Fatiha okunması, Ravza-i Mutahhara'da su çeken iki görevli ile şeyhülharem, 12 Medine mücaviri, hazinedar ağa ve diğer bazı görevlilere vakıf gelirlerinden belli bir senelik tahsisi, sabah ve ikindi vakitlerinde 32 ve Kudüs'teki Hz. Musa türbesinde de her gün 30 kişi tarafından birer cüz Kur'an okunması, Mekke'de 33 kişi tarafından üç İhlâs bir Fatiha okunup sevabının Kösem Sultan'a hediye edilmesi olan vakfın nazırı dârüssaade ağası idi.[99]

IV. Murad zamanında hazırlattığı 12 Haziran 1630 (1 Zilkade 1039) tarihli bir vakfiye ile, İstanbul Küçükçekmece yakınlarında bulunan Ahmedpaşa Bahçesi ile çok büyük arazileri içeren mülk tarla ve çiftlikleri, Ortaköy'deki bir sahilhane ile

---

[99] M. İlgürel, "Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi", s. 87-92; *Osmanlı Valide Sultanlarının Hayır Eserleri, Mâhpeyker Kösem Vâlide Sultan'ın Haremeyn-i Şerîfeyn Vakfiyesi*, Tıpkıbasım ve metin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul ty.

büyük bir evi, Kıbrıs adasında toplam büyüklüğü 6.828 dönüme ulaşan tarla, bahçe, çiftlik ve değirmenleri vakıflarına gelir olarak kaydetti. Sultanahmet Camii'nde sabah ve öğle namazlarının ardından 30'ar kişinin birer hatim indirip sevabının Kösem Sultan ile oğlu IV. Murad'a hediye edilmesi, sabah ve öğle vakti birer kişinin ikişer rek'at namaz kılıp ve 500'er salâvat getirip sevabının Hz. Peygamber, dört reşid halife ve İslâm büyüklerinin ruhlarına gönderilmesi, Sultan Ahmed türbesinde öğrencilere Kur'an öğretilmesi, bir kişinin sabah işrak vaktinde türbede 12 rek'at namaz kılıp sevabının Kösem Sultan'a hediye edilmesi ve bir müderrisin İstanbul'da Mahmud Paşa Camii'nde öğrencilere ders vermesi vakfiye şartlarındandı. Valide sultan, nezaretini dârüssaade ağasına bıraktığı vakfın diğer görevlileri ile alacakları yevmiyeleri de belirlemişti.

Valide sultan, ayrıca, "sâdât-ı kirâm" denilen ve Hz. Peygamber'in soyundan gelen kadın erkek 500 fakirin vakıf gelirlerinden alacakları 5'er kuruş mukabilinde birer Fatiha okuyup sevabını Hz. Peygamber'in ruhuna göndermelerini, IV. Murad ile Kösem Sultan için duada bulunup her ayın ilk Cuma gecesi fakirler için pilav ve zerde dağıtılmasını, Rumeli'de Eğriboz sancağındaki bazı kaza ve kasabalara bağlı gayrimüslim köylerinin cizye gelirleri mukabilinde Üsküdar bahçesindeki bostancıların kendisi için üç İhlâs bir Fatiha okumalarını şart koştu.[100]

İstanbul Fatih'te Kovacıdede mahallesinde daha önce Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından kurulduğu hâlde zamanla vakıf gelirlerinin yetersizliği yüzünden işlevsiz ve harap bir hale gelmiş olan 15 hücreli medreseyi vakıflarından yeni gelirler ve görevliler tahsisiyle ihya etti. Yavuz Selim'de bulunan ve Valide Sultan Medresesi adıyla şöhret bulan bu medresenin mihrap ve minare eklediği dershanesini mescide dönüştürüp bitişiğinde de bir çeşme yaptırdı.[101] Medreseyi tekrar faal hâle getirmek

---

[100] *VGMA.d*, nr. 1642, s. 2-13.

[101] Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1281, I, 215-

amacıyla düzenlediği 21 Aralık 1634 (1 Receb 1044) tarihli vakfiye ile mevcut evkafına Livadya kasabasından tahsis edilen gelirler fazlasından burada ders verecek müderris ile aklî ve naklî ilimleri öğrenecek olan talebeler için belli bir pay ayırdığı gibi, talebelerin iki günde bir hatim indirip kendisi, oğlu ve geçmiş Osmanlı padişahları için dua etmelerini, geçmişte kılamadığı namazlar için medresede görevlendirdiği birisinin 20 rek'at nafile namaz kılmasını, bir sâlih kişinin IV. Murad'ın iktidarının sürmesi için her gün 3.000 tevhid ve 500 salavat getirmesini şart koşup medresedeki diğer görevliler ile alacakları yevmiyeleri belirledi.

Aynı vakfiye ile Tavukpazarı yakınında bulunan Atik Ali Paşa zaviyesinde sabah namazlarından sonra 1.000 tevhid getirilip sevabının Hz. Peygamber'in ruhuna hediye edilmesi ve IV. Murad'ın saltanatının devamı için duada bulunulması, ayrıca, İstanbul'daki bazı ev ve dükkân gelirlerinin vakfedilerek kâtip, câbi, medresede namaz kıldıracak imam, müezzin gibi görevlilerin maaşlarının karşılanması ve her ayın ilk Cuma günü fakirlere verileceği belirtilen pilav ve zerde için Ayasofya yakınlarında Kabasakal mahallesinde bulunan Hafsa Hatun vakfı imaretinin mutfak olarak kullanılması kararlaştırıldı. Bu vakfın nezareti şeyhülislâma aitti.

Kösem Sultan, medrese için gerekli olan ve vakfiyede künye ayrıntıları verilen Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh, sözlük, mantık, şerh, hâşiye ve gramer konuları ağırlıklı olmak üzere toplam 102 cilt kitabı vakfettiği gibi, iki de kütüphaneci (*hâfiz-ı kütüp*) atadı. Kütüphanecilerin görevi kitapları muhafaza etmek ve müderrisin gerektikçe, talebenin de haftanın üç günü yararlanmalarını sağlamaktı. Kitapların medrese dışına çıkarılmaları yasak olup kaybolması durumunda kütüphanecilerin hem bedelini ödemeleri hem de görevlerinden alınmaları söz

216; Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 218-221.

konusuydu. Talebelerin derslerden sonra Hz. Peygamber, dört halife, büyük evliyaların ruhları ve padişahla valide sultanın saltanatlarının devamı için Fatiha okuyup dua etmeleri de vakfiye gereğiydi.[102]

Kösem Sultan, IV. Murad'ın vefatının ardından düzenlediği 17 Ekim 1640 (1 Receb 1050) tarihli bir vakfiye ile, Kıbrıs, Küçükçekmece, Beşiktaş ve Kovacıdede, Mimar Sinan ve Kabasakal Sinan Ağa mahallelerinde bulunan bazı bahçe, çayır, çiftlik ve tarlalar ile oda, ev ve dükkânları vakfederek yukarıda zikredilen 1617 tarihli vakfını daha da büyüttü. Ayrıca, 13 kişinin Ravza-i Mutahhara'da her gün birer cüz Kur'an okuyup sevabını Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Câfer-i Sâdık, Hz. Hamza, Hz. Hatice, Hz. Fâtımatüzzehra ve Hz. Ayşe gibi İslâm büyüklerinin ruhlarına ve 30 kişinin her gün bir hatim indirip sevabını I. Ahmed'in ruhu ile Kösem Sultan'a hediye etmelerini, ayrıca, her yıl surre alayı ile Mekke ve Medine fakirleri için 3.150 hâlis sikke gönderilmesini kararlaştırdı.

Bütün bu hizmetleri görmek üzere Haremeyn için tahsis ettiği toplam 7.150 halis sikkenin her yıl surre alayı ile gönderilmesi, vakıf gelirlerinden Ahmedpaşa ile Ortaköy bahçeleri hademeleri için pay ayrılması, daha önce şart koştuğu Sultanahmet Camii'nde sabah ve öğle vakitlerinde 30'ar kişinin birer hatim indirmesine ek olarak ikindi vaktinde 30 kişinin bir hatim indirmesi ve iki kişinin de hatim sonrası iki rek'at ve Sultan I. Ahmed türbesinde de bir kişinin işrak vaktinde dört rek'at namaz kılıp sevabını Kösem Sultan'a hediye etmesi, Üsküdar'da inşa ettirdiği camide her yıl bir Mevlid okutulması ve Muharrem ayında aşure pişirilip fakirlere dağıtılması, vakfiye şartlarındandı.

---

102 *VGMA.d*, nr. 1642, s. 14-21.

Kösem Sultan'ın en önemli eseri 1640 yılında Üsküdar'da yaptırdığı cami, dârülhadis, sebil, çifte hamam, sıbyan mektebi ve çeşmeden oluşan Çinili Camii ve külliyesidir. Mimarının o dönemin Hassa Başmimarı Kasım Ağa olduğu tahmin edilmektedir.[103] Ayrıca, cami ve mektep görevlilerinin kalmaları amacıyla bazı odalar inşa ettirten valide sultan, giderleri için İstanbul'un değişik yerlerinde ve özellikle de Küçükçekmece'de yoğunlaşan bazı zengin gelir kalemlerini vakfetti. Bunlar arasında Piyale Paşa Sarayı arsasında[104] inşa ettirdiği 227 oda, dükkân, kâgir kule ve mescidi ihtiva eden büyük çifte han, meşhur ismiyle Valide Hanı, ayrıca zikre değerdir. Külliye için görev yapacak hatip, imam, müezzin, vaiz, kayyim, ferraş, kandilci, muallim, güzel yazı hocası, Valide Hanı'ndaki mescidin imam ve müezzini gibi vazifeliler ile alacakları yevmiyeleri de belirledi. İmamların sabah, öğle, ikindi ve akşam namazlarından sonra sırasıyla *Yâsin*, *Amenerrasulü*, *Nebe'* ve *Mülk* surelerini okumaları, külliye kâtibi ile iki kişinin her gün dörder rek'at namaz kılıp sevabını Hz. Peygamber ile Kösem Sultan'a hediye etmeleri, 30 kişinin sabah namazı vaktinde birer cüz okuyarak her gün bir hatim indirmeleri, Çinili Cami'de kuşlar için oluşturulmuş olan yemliğe günde üç kere darı ve su konulması, 20 kişinin öğle namazı vaktinde tesbih ve tehlil çekmesi, sıbyan mektebinde okuyan 20 talebeye her yıl Berat gecesinde giyecek yardımı yapılması, yukarıda zikredilen külliye görevlilerine her yıl Ramazan ayında "baklava akçesi" adıyla belli bir meblağın ödenmesi, vakfiyesindeki diğer şartlardı.[105]

---

[103] Külliyenin mimari özellikleri için bkz. M. Kocaaslan, *Kösem Sultan*, s. 153-219; Gülçin Erol, "Çinili Cami Külliyesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII, 335-337.

[104] Vakfiyede açıkça Valide Hanı'nın Piyale Paşa Sarayı arsasında inşa edildiği belirtilmesine rağmen Evliya Çelebi bu arsanın Cerrah Mehmed Paşa Sarayı'na ait olduğunu ifade etmekte olup (*Seyahatname*, I, 134) biz vakfiyedeki bilgiyi esas aldık.

[105] Vakıfla ilgili diğer ayrıntılar için bkz. *VGMA.d*, nr. 1642, s. 22-33.

Namazlardan sonra niçin *Yâsin*, *Amenerasulü*, *Nebe'* ve *Mülk* surelerinin okunduğu sorusu anlamlı olmalıdır. Bir kısmı sahih, bir kısmı mevzu (uydurma) ve bir kısmı da zayıf olan bazı hadis rivayetleri muhtemelen bu surelerin tercihinde rol oynamış olabilir. Nitekim "Yâsin Sûresi'ni geceleri okuyan kimsenin günahları bağışlanır" mealindeki hadisin sahih, bu surenin Kur'an'ın kalbi olduğu ve ölüler veya ölmek üzere olanlar için okunmasını tavsiye eden hadisin zayıf,[106] Hz. Peygamber tarafından namazın bir rek'atında okunduğu bilinen *Nebe'* Sûresiyle ilgili rivayet edilen 'bu sureyi okuyan kimseye Cenâb-ı Hak kıyamet gününde soğuk içecekler lutfedecektir' şeklindeki hadisin mevzu,[107] *Mülk* Sûresiyle ilgili olarak da Hz. Ayşe'den rivayet edilen Hz. Peygamber'in gece yatmadan önce ve yolculuk esnasında bu sûreyi okuduğu şeklindeki hadisin sahih, "*Mülk* Sûresini okuyan kimse Kadir gecesini ihya etmiş gibi olur" şeklindeki hadisin ise mevzu olduğu belirtilmektedir.[108] Ancak halk arasındaki inanç ve rivayetlerin bu akademik bilgilerden çok daha güçlü bir kabul görebileceğini, zayıf veya mevzu rivayetlerin insanları Kur'an okumaya teşvik edebileceğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Dolayısıyla bu sûrelerin seçilme nedeni sûrelerle ilgili olarak halk arasında yaygın olan bu tür kabuller olduğu düşünülebilir.

Kösem Sultan, her sene mübarek üç aylar girdiğinde kıyafet değiştirerek hapishaneleri gezer, borcundan dolayı hapiste olanları belirleyip borçlarını öder ve cinayet suçlusu dışındakilerin tahliyelerini sağlardı. Kendi cariyelerini birkaç sene hizmet ettikten sonra azat ile uygun bir eş bularak ve çeyizlerini hazırlatarak evlendirir, eşlerini uygun işlerde istihdam edip kayırır, kendilerine her yıl kutsal günlerde ve bayramlarda ihsanlarda bulunur, kimsesiz ve yetim kızların çeyizlerini hazırlatıp

---

[106] Bekir Topaloğlu, "Yâsîn Sûresi", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 341.
[107] Bekir Topaloğlu, "Nebe' Sûresi", *DİA*, İstanbul 2013, XXXII, 470.
[108] M. Kâmil Yaşaroğlu "Mülk Sûresi", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 542.

evlenmelerine yardımcı olurdu.[109] Öte yandan 1650 yılında Melek Ahmed Paşa'nın sadaretinde altı aydan beri ödenemeyen yeniçeri mevacipleri sorununun çözülebilmesi için üst düzey bürokrasiden borç para toplanması kampanyasına 1.000 kese (500.000 kuruş) ile katkıda bulunduğunu biliyoruz.[110]

1635'te sevabı Hz. Hasan ile Hüseyin'in ruhlarına gönderilmek üzere Şehremini yakınlarında Ebülhüda ve Mimar Acem tekkeleri arasında,[111] Yenikapı yakınlarında[112] ve Beşiktaş'ta birer çeşme[113] ve Halveti tarikatının Şemsiyye kolu şeyhi Abdülmecid Sivasî Efendi'nin Eyüp'teki mezarı üzerinde de bir türbe yaptıran Kösem Sultan'ın[114] Anadolukavağı kale istihkâmı içerisinde 1624 yılında küçük bir cami,[115] haslarının bulunduğu Livadya yakınlarında Narda Nehri üzerinde yedi gözlü bir köprü,[116] Karamürsel yakınlarında Yalakdere köprüsü ile Konya'da bir han[117] inşa ettirdi. Bunun dışında aşağıda izah edileceği üzere, Venedik donanmasının Çanakkale Boğazı'nı kapaması üzerine buradaki tahkimatın güçlendirilebilmesi için boğazın iki yanında iki kale yaptırmayı planladığı ve heyet gönderip bir fizibilite çalışması yaptırmasına rağmen bu projenin gerçekleşmediği hususunun da bu bağlamda zikredilmesi gerekir.

---

109 Naima, *Tarih*, III, 1329-1330.

110 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, III, 146.

111 İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, I, 74.

112 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I, 135.

113 Mücteba İlgürel, "Kösem Sultan", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 275.

114 Cengiz Gündoğdu, "Sivâsî, Abdülmecid", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 286.

115 Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi*, II, 144.

116 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VIII, 95.

117 Murat Kocaarslan, *Kösem Sultan*, s. 118.

Hatice Turhan Sultan

Cariye kökenli diğer saray kadınları gibi hayatının ilk dönemleriyle ilgili bilgiler büyük ölçüde rivayetlere dayanır. Tavernier ve Ricaut, çok güzel bir kadın ve Çerkes asıllı olduğunu iddia ederlerse de[118] genel kabul Rus asıllı olduğu, 1627 yılında doğduğu ve 12 yaşında Kırım Tatarlarına esir düşüp Kösem Sultan'a hediye edildiği yönündedir. Mavi gözlü, beyaz tenli, kahverengi saçlı olduğu ve haremdeki ilk eğitimini IV. Murad'ın kızkardeşi Atike Sultan'dan aldığı rivayet edilir. 1 Ocak 1642'de Şehzade Mehmed'i doğurması üzerine Sultan İbrahim'in hasekiliğine yükseldi, öte yandan hanedanda Sultan İbrahim'den başka erkek kalmadığı için de oğlunun doğumu büyük şenliklere sahne oldu.[119]

7 Ağustos 1648 (17 Receb 1058)'de oğlu IV. Mehmed'in tahta geçmesi üzerine valide sultanlığa yükseldi, ancak padişah 6,5 ve yukarıda doğumuyla ilgili verilen tarih doğru kabul edilirse annesi de 21 yaşında çok genç ve tecrübesiz olduğu için oğlu tahttan indirildikten sonra Eski Saray'a gitmesi gereken Kösem Sultan'ın "valide-i muazzama" veya "büyük valide" ünvanıyla sarayda bırakılması kararlaştırıldı. Turhan Sultan ise bu durumda "valide-i sagir", yani "küçük valide" olurken Osmanlı tarihinde ilk defa böyle bir durum ortaya çıktı. Tecrübelerinin ve yeniçeriler ile devlet içerisindeki güç odaklarıyla olan bağlantılarının da etkisiyle haremde esas sözü geçen doğal olarak Kösem Sultan'dı. Dolayısıyla hem hasekilik döneminin

---

118 Valide sultanı görme imkânı olmayan Tavernier'in onun güzelliği hakkındaki değerlendirmesi, muhtemelen etraftan duyduğu söylentilere dayanmakta (J.B. Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, s. 145, 147), Ricaut ise, onun Tatarların Çerkesistan'a yaptıkları seferlerde ele geçirilmiş bir Çerkes olabileceğini ifade etmektedir (P. Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi*, s. 15).

119 Filiz Karaca, "Turhan Sultan", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 423-24; L. Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 34; E. Afyoncu, U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 27-29.

tamamının hem de valide sultanlığının ilk üç yılının Kösem Sultan'ın vesayeti altında geçtiğini söylemek yanlış olmaz.

İfade edildiği gibi istismara açık böyle bir ortamda sorun çıkmaması mümkün değildi. Turhan Sultan, neticede 2 Eylül 1651'de Kösem Sultan'ı öldürdükten sonra haremin tek hâkimi ve 14 Eylül 1656 tarihinde Köprülü Mehmed Paşa'yı sadarete getirinceye kadar da sarayda ve neredeyse bütün devlet işlerinde ekibiyle beraber esas belirleyici oldu. Bu kararıyla birlikte devlet işlerini Köprülü Mehmed Paşa'ya bırakmakla beraber sonraki dönemlerde elini tamamen siyasetten ve devlet işlerinden çektiği de söylenemez. Nitekim Âdil Giray'ın Kırım hanlığına getirildiği haberini iletmek üzere Viyana'ya giden Ahmed Ağa ile biri Avusturya İmparatoru Leopold'a ve diğeri de İmparatoriçe Margarita Theresa'ya olmak üzere iki mektup göndermesi ve IV. Mehmed'in, kendisinden habersiz Turhan Sultan'a saray dışından herhangi bir konuda iltimasa dair istek ve yazı iletmemesini Dârüssaade Ağası Abbas Ağa'ya sıkı sıkıya tenbihlemesi, bu bağlamda anlamlıdır.[120] İster padişahın annesinin bu tür isteklerle rahatsız edilmemesi isterse annesinin kendi iktidarına ortak olmaması gerekçesiyle olsun padişahın bu durumdan rahatsız olduğu âşikârdır. Padişahın Abbas Ağa'ya ilettiği bu rahatsızlığı, 1660'ların sonlarına tarihlenen ve Venedik kaynaklarına yansıyan Turhan Sultan ile gelini Gülnuş Emetullah arasındaki rekabet iddialarından da kaynaklanmış olabilir, bununla birlikte IV. Mehmed'in annesine karşı olan saygısını her zaman koruduğu gerçeğini de unutmamak gerekir.[121]

Turhan Sultan, ava çok meraklı olan oğlu IV. Mehmed'le birlikte bazen av sahalarına kadar giderdi. IV. Mehmed'in, kendisi, valide sultan ve harem halkı sıtmalı olmasına rağmen, İstanbul'da çıkan ve çok geniş bir sahayı etkileyen yangından

---

120 E. Afyoncu, U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 163, 169-70.

121 E. Afyoncu, U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 180-186.

dolayı 21 Eylül 1660 tarihinde mecburen Edirne'den İstanbul'a giderken bile yolu avlanarak katetmesi,[122] padişahın av merakının âdeta hastalık derecesine vardığını göstermektedir. Yine, Ferecik ve Dimetoka taraflarına avlanmaya giden oğluna refakat eden valide sultan, 11 Haziran 1665 tarihinde Edirne'ye geri dönmüştü.[123] IV. Mehmed avladığı hayvanlardan zaman zaman valide sultana, vezirlere ve hasekisi Gülnuş Emetullah Sultan'a da ikram olmak üzere gönderirdi.[124] Çeşitli vesilelerle oğluna zengin hediyeler sunmayı seven Turhan Sultan'ın, Kasım 1664'te padişah Karinabat'ta iken, Edirne'den ona donanmış iki at ile pek çok hediyeler, başka bir gün kendisini çiftliğinde ziyaret eden oğluna donanmış bir at ile seri hareket edebilen iyi bir cins at olan bir *çapkun* ve diğer bir vesile ile de kürk, kaftan ve entariler ile donanmış üç at gönderdiği biliniyor.[125]

IV. Mehmed padişahlığı süresince daha ziyade Edirne'yi ve Edirne Sarayı'nı ikametgâh olarak kullanmıştır. Valide sultan 1661 senesinde Avcı Sultan Mehmed Han Dairesi veya kurulduğu alanın bir kısmı toprak doldurularak inşa edildiği için Dolmabahçe Kasrı adlarıyla anılan Tunca nehrine nazır bir köşk yaptırarak oğluna hediye etti. Daire, üç oda, tavanları süslü ve tezhipli bir divanhane, hamam ve hazineden oluşmaktaydı. Etraftan getirttiği büyük ağaç fidanlarını köşkün bahçesine ve yaseminleri de duvar kenarlarına diktiren padişah, ortaya çıkan ağaçlıkların içerisine küçük kameriyeler ile bir de camlı köşk yerleştirdi.[126]

---

[122] Mehmed Halife, "Tarih-i Gılmanî", s. 85.
[123] Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 64.
[124] *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, s. 251.
[125] *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, s. 170, 211, 273-74.
[126] Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, s. 90-91, 94.

Turhan Sultan'ın vefat tarihi dönemin bazı kroniklerinde[127] ve bunlara istinaden ortaya çıkan literatürde[128] yanlış olarak 5 Temmuz 1683 (10 Receb 1094) olarak zikredilir. Bununla birlikte dönemin kroniklerinden birisi olan Silâhdar, vefatı için doğru tarihi, yani 4 Ağustos 1683 (10 Şaban 1094) tarihini vermektedir.[129] Kroniklerdeki bu iki farklı verinin dışında 16-24 Temmuz 1683 (21-29 Receb 1094) tarihlerinde valide sultanın yaşadığını gösteren bir defterdeki kayıtlardan[130] yola çıkarak vefat problemini müstakil olarak araştırdık. Neticede arşivde ulaşılan bir belge valide sultanın 4 Ağustos 1683 (10 Şaban 1094) tarihinde vefat etmiş olduğunu hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde kesinleştirdi. Bu belge 11 Ağustos 1683 (17 Şaban 1094) tarihli olup valide sultanın vefatının yedinci günü yemeği için kasabbaşından sipariş olunan etlere dairdir.[131] Böylece yakalanmış olduğu hastalıktan kurtulamayarak 4 Ağustos 1683 tarihinde Edirne'de vefat eden Turhan

---

[127] Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 248; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 156; *İsâ-zâde Tarihi (Metin ve Tahlîl)*, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996, s. 179.

[128] Filiz Karaca, "Turhan Sultan", s. 424; E. Afyoncu, U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 203-204; Yusuf Sağır, "Valide Turhan Sultan'ın Muhallefatı", s. 269. Kaynak olarak *Raşid* ve *Silahdar*'a dayanan İsmail Kıvrım'ın, validenin ölüm tarihi olarak Hicri 10 Receb 1094 ve Milâdi karşılığı olarak da 4 Ağustos 1683 tarihlerini vermesi ilginçtir (İsmail Kıvrım, "17. Yüzyılda Bir Valide Sultanın Günlük Hayatı: Vâlide Hadîce Turhan Sultan", s. 247). Oysa, ifade edildiği gibi, 10 Receb'in milâdi karşılığı 4 Ağustos değil, 5 Temmuz'dur. Nasıl böyle çelişkili bir sonuca ulaşmış olduğu anlaşılamadı.

[129] *Silâhdar Tarihi*, II, 116. Bu konuyla ilgili dönemin diğer kaynaklarına müracaat etmeyip sadece Silahdar'ı kullanan Lucien Thys-Şenocak da doğru tarihi vermektedir (*Hadice Turhan Sultan*, s. 299).

[130] "Defter oldur ki, Edirne'de devletlü valide sultan dâmet ismetühâ hazretleri saadet ile Hıdırlık-ı hümayuna azimet buyurduklarında mısır hasırları ve kubbe hasırları döşenüp ve cevânib-i erbaasına çuvallar tutulup ve bazı mahaller tamir olunup ve sair masarıftır ki zikr olunur. El-vâki fi 21 Receb sene 94 ilâ gaye fi 29 Receb sene 1094" (BOA, C.SM, 134/6736).

[131] BOA, İE.SM, 12/1216.

Sultan, cenaze namazı kılındıktan sonra nâşı bir arabaya konularak İstanbul'a nakl ve 6 Ağustos günü Yenicami yanında daha önceden hazırlanmış olan türbesine defnedildi. Dönemin kaynaklarında cömert, afif, dindar ve hayırsever bir insan olarak nitelendirilir.[132] IV. Mehmed'in dışında Atike Sultan isimli bir de kızının olduğu ifade edilir.[133] Turhan Sultan'ın günümüzde Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen inci mührünün üzerinde "Valide-i Gazi Sultan Mehmed Han" ibaresi yazılıdır.[134]

Vakıf ve Hayır Eserleri

Turhan Sultan, gerçekten de büyük bir hayırseverdi. Geriye bu kadar çok eser bırakmasında rol oynayan etkenlerden biri de en uzun süre valide sultanlık makamını işgal etmiş olmasıdır. En büyük eseri, Safiye Sultan tarafından başlatıldığı halde yarım kaldığı ifade edilen cami, sıbyan mektebi, dârülkurra, Mısır çarşısı, sebil, çeşme, türbe ve hünkâr kasrından oluşan Yenicami Külliyesi'dir. 24 Temmuz 1660'ta çıkıp geniş bir alanı ve Bahçekapı'dan Unkapanı'na kadar olan sahayı etkileyen ve 120 saray ile 360 caminin kül olmasına neden olan yangının[135] tahrip ettiği Cerrah Mehmed Paşa Camii'ni onartmak isteyen valide sultan, Hassa Mimarı Mustafa Efendi'nin yönlendirmesiyle Safiye Sultan'ın bitiremediği camiyi tamamlamaya karar verdi. Etraftaki Yahudilerin ev ve arsaları istimlâk olunarak 22 Temmuz 1661 (25 Zilkade 1071) tarihinde inşaata yeniden başlandı. Vakfiyede, bu bölgedeki Yahudilerin durumunun, "bi-emri'llahi Teâlâ bi'l-külliyye mahallât-ı Yehuda ateş-i kahr-ı

[132] *Silâhdar Tarihi*, II, 116; Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 248; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 156; *İsâ-zâde Tarihi (Metin ve Tahlîl)*, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996, s. 179.

[133] Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015, s. 348.

[134] L. Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 53-54.

[135] Bu yangının çıkışı ve İstanbul'da meydana getirdiği tahribat için bkz. Mehmed Halife, "Tarih-i Gılmanî", s. 77-81.

ilâhi ile zîr ü zeber ve ol-cemaat-i dalâlet-intimânın büyût ü me'vâları te'sir-i nâire-i gazab-ı Mevlâ ile mânend-i hâkister olup" yani, Allah'ın emri ve kahrecidi ateşiyle Yahudi mahalleleri darmadağın ve altüst ve dalalet içindeki o cemaatin ev ve meskenleri Allah'ın gazab ateşi tesiriyle yerle bir oldu şeklinde tanımlanması, o dönem aydınlarının Yahudilere bakış açıları hakkında da önemli ipuçları vermektedir. Öte yandan arazisini vermek istemeyenlerin korkutularak ve tehdit edilerek satmaya mecbur edildiği görülmektedir.[136]

İnşaatı tamamlanan camii 30 Ekim 1665 (20 Rebiülahir 1076) Cuma günü oğlu IV. Mehmed'in de katıldığı büyük bir törenle hizmete açan valide sultan, oğluna zümrüt kabzalı bir altın hançer, elmasla müzeyyen bir kuşak ve elmas sorguç ile 10 donanmış küheylân hediye ettikten ve padişah tarafından da sadrazam, şeyhülislâm, valide kethüdası, devlet ricali, ulema ve inşaatta hizmeti geçenlere nakit paralar verilip hil'atler giydirildikten sonra önce padişah, ardından valide sultan alayla saraya dönmüştü.[137]

Valide sultanın külliye içerisinde oluşturduğu kütüphane için bağışladığı Kur'an-ı Kerim, tefsir, tefsir şerhi, hadis, hadis şerhi, fıkıh, fıkıh usulü, feraiz, fetva, kelâm, sözlük, divan, tarih, siyer, tıp, tasavvuf, nahiv, sarf, belagat, aklî ve riyazî ilimlere dair 314 cilt yazma kitap listesinin içeriğine bakıldığında bunların İslâm medeniyetinin temel klasikleri olduğu görülür.[138] Ayrıca, bir kütüphaneci ile kâtip ve ciltçinin atan-

---

[136] *Silâhdar Tarihi*, I, 218-219.

[137] Külliyenin inşası için toplam 3.080 kese (1.540.000 kuruş) harcama yapıldı (*Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, s. 212-214; *Silâhdar Tarihi*, I, 390-92; Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 69-70). Külliye için ayrıca bkz. Şahabeddin Tekindağ, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden Bir Âbide Yenicâmi Külliyesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi*, Sayı 28-29, İstanbul 1975, s. 167-177; Ali Saim Ülgen, "Yenicami", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 2, Ankara 1942, s. 387-397.

[138] Valide sultanın vakfettiği eserlerin listesi için bkz. *TSMA.d*, nr. 4155/1, vr. 9b-12a.

dığı kütüphanede kimlere, hangi şartlarda kitap verileceği gibi hususlarla çalışma sistemi vakfiyede ayrıntılı olarak belirlendi. Kitapların üzerinde yer alan vakıf mühründe "Turcu rahmete rabbiha's-Subhân vâlidetü's-Sultan Gazi Mehmed Han, 1072", yani, Yüce Allah'tan rahmet uman Gazi Mehmed Han'ın annesi ibaresi mevcuttur.[139]

Mayıs 1704'te düzenlettiği vakfiye ile bu kütüphaneye dört kütüphaneci ile bir kâtip tayin edip kitaplardan yararlanma kurallarını yenileyen ve Kur'an, hadis, fıkıh, fıkıh usulü, kelâm, meâni, lügat, edebiyat, tarih, tasavvuf, felsefe, tıp gibi çeşitli ilimlere dair 1483 cilt kitap bağışlayan[140] III. Ahmed'in kütüphanenin zenginleşmesinde ve gelişiminde büyük katkılarının olduğu açıktır. Padişah, daha sonra araştırıcıların türbe içindeki dolaplara konulmuş olan bu kitapları kullanmada zorluk çektiklerini duyunca 1725 senesinde türbenin yanında bir kütüphane binası inşa ettirmişti.[141]

Önceden kurduğu vakıflarla birleştirerek oluşturduğu vakfının merkezine bu büyük külliyeyi oturtan valide sultan, İstanbul ve Rumeli'deki pek çok dükkân, arsa, çiftlik ve köyün gelirlerini vakfına tahsis eder. Mart 1656 (Cemaziyelevvel 1066) tarihli olarak oluşturduğu 5.200 riyalî kuruşluk bir para vakfıyla Enderun'da Büyük Oda ve Küçük Oda'da bulunan 30 içoğlanının her gün bir hatim indirmelerini şart koşar. Kasım 1657 (Evahir-i Muharrem 1068) tarihli vakfiye ile, Bergama ve Soma'da bulunan dükkânlar ile hamam, çiftlik, kahvehane, değirmen ve bahçenin gelirlerini vakfederek Ayasofya Camii'nde 30 kişinin sabah namazından sonra her gün bir hatim

[139] G. Kut, N. Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, s. 52; Turhan Valide Sultan Vakfiyesi, *VGMA.d*, nr. 744, s. 28-30; İsmail E. Erünsal, "Turhan Vâlide Sultan Kütüphanesi", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 426.

[140] İstanbul Şer'iyye Sicilleri, *Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi*, nr. 161, vr. 19b-25a.

[141] Râşid, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, III, 1426.

indirmesi, bir kişinin *Yasin* ve bir kişinin de öğle namazından sonra *Feth-i Şerif* okuması için bir vakıf oluşturur.

Turhan Sultan'ın kurduğu vakıfların bir kısmı Hac yollarıyla Mekke ve Medine, yani kutsal yerlerle ilgilidir. 7.800 halis ayar riyalî kuruş vakfedilerek gelirleriyle 65 devenin kiralanıp Şam'dan Surre Alayı ile Hacca giden hacı adaylarına su servisi yapılması, Mekke'de Harem-i Şerif'te ve Medine'de de Ravza-i Mutahhara'da 40'ar kişinin sabah namazlarından sonra Kur'an okuyarak IV. Mehmed'in ömrü ve iktidarı için dua etmesi, sabah, öğle ve ikindi namazlarından sonra 30'ar kişinin birer hatim indirerek sevabını Hz. Muhammed, dört halife ve Turhan Sultan'a hediye etmesi, şart koşuldu.[142]

17. yüzyılın ortalarında Venedik'le yapılan savaşlar ve Venedik donanmasının Çanakkale Boğazı'nı kapatması, Çanakkale Boğazı'nın güvenliğini ve tahkimatını ciddi olarak gündeme getirir. Tehlikeyi gören ve öldürülmeden önce Turhan Sultan'ın daha sonra inşa ettirdiği kalelerin biraz daha batısında boğazın Ege Denizi'ne açılan kısmına yakın iki yakada birer kale inşa ettirmek üzere bir mimar ile heyeti görevlendiren Kösem Sultan, heyetin yaptığı çalışmalar neticesinde maliyetin yüksekliğini, inşa edilecek kalelere su getirmenin güçlüğünü ve civardaki köylerin halkının itirazlarını gerekçe göstererek olumsuz bir rapor vermesi üzerine şevki kırıldığı için projeden vaz geçmişti.[143]

Daha sonra boğazın savunmasını tahkim için Avrupa yakasında Seddülbahir'i ve Anadolu yakasında da Kumkale'yi

---

[142] 7 Mart 1663 (27 Receb 1073), Turhan Valide Sultan Vakfiyesi, *VGMA.d*, nr. 744, s. 112-136. Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide, nr. 150'de bulunan müzehhep vakfiyenin yayımlanmış şekli için bkz. *Turhan Valide Sultan Vakfiyesi*, haz. H. Ahmet Arslantürk, Okur Kitaplığı, İstanbul 2012.

[143] Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, s. 272-73; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 1027-28. Caroline Finkel, kaynak göstermeksizin bu projeden bahseder (*Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü, 1300-1923*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 237).

(*Kal'a-i Sultaniyye*) yaptıran Turhan Sultan, her iki kalenin içinde, ayrıca, cami, mektep, hamam, dükkân, çarşı ve kale muhafızlarının ikametleri için evler inşa ile İstanbul ve Rumeli'deki birçok yerin gelirini bu vakıflar için tahsis eder, ayrıca bu kalelerin içerisinde yaptırtmış olduğu iki camiye konulmak üzere Hazine-i Hümayun'dan tefsir, fetva, sözlük ve akaid gibi konulara dair 48 cilt kitap bağışlar.[144] Bu kaleler gibi bir eserin daha önceki validelere nasip olmadığını belirten Abdurrahman Abdi Paşa, padişahın emri üzerine kalelerin yapımına düştüğü 20 beyitlik tarih şiirinin altına "bu tarih ve alâmeti görenlerden mercudur ki üç İhlâs-i şerifle bir Fatiha-i şerife okuyup sevabını bu kal'aları yaptıran sahâvetlü devletlü valide sultan hazretlerine bağışlayalar" notunu düşer.[145]

1669'da Kandiye'nin fethiyle birlikte buradaki kiliselerin bir kısmının camiye çevrilmesi bağlamında Ayos Anariyiros mahallesinde bulunan Saint Salvador Manastırı, Valide Turhan Sultan Camii adını aldı, ayrıca, hem buradaki hem de diğer bazı mahallelerdeki birtakım ev, dükkân ve değirmenler camiye gelir getirecek vakıf mülke dönüştürüldü.[146] Öte yandan Turhan Sultan'ın donanma için bir kalyon inşa ettirmiş[147] ve 1651 yılında henüz Girit kuşatması devam ederken ordunun giderleri için 50.008 riyallik bir bağış yapmış[148] olması, kendisinden önceki ve sonraki validelerin gerektiğinde orduyu ve donanmayı destekleme anlayışıyla da uyum içerisindedir.

---

[144] 27 Ağustos 1661 (1 Ramazan 1072), *TSMA.d*, nr. 4155/1, vr. 8b-9a.

[145] Tarih beyti: "Budur bu kal'anun her birine târîh ey Abdi, Kilid-i bahr-i İstanbul sedd-i pâk-i Sultânî". 20 beyitlik bu şiirin tamamı için bkz. TSMA.E, nr. 2477. Ayrıca bkz. *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, s. 151.

[146] Turhan Sultan'ın vakıfları hakkında geniş bilgi için bkz. L. Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan,* İstanbul 2009. Bu konuda ayrıca bkz. *Silâhdar Tarihi*, I, 525-526; Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670),* Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2004, s. 263-64.

[147] Naima, *Tarih*, IV, 1678.

[148] Ö. Kumrular, *Kösem Sultan*, s. 261.

Turhan Sultan 16 Aralık 1672 tarihli bir vakfiye ile kardeşi Yusuf Ağa'nın Rumelihisarı kasabasında[149] yaptırttığı cami ve sıbyan mektebinin rutin giderleri, okulun hocası ile camiin imam, hatip, müezzin ve diğer görevlilerinin maaşlarının kendi vakfından karşılanmasına imkân tanıdı. Kendi vakfının mütevellisi aynı zamanda Yusuf Ağa'nın vakfının da mütevellisiydi. Valide sultan, ayrıca, İstanbul'da Akbıyık Camii'nde Kur'an okuyacak kişiler ile vaiz için vakıf gelirlerinden senelik belli bir pay ayırmıştı.[150]

Resmo kalesi içerisinde bir cami ile çocuklara Kur'an öğretmek amacıyla bir sıbyan mektebi yaptıran Turhan Sultan, 6 Ocak 1669 (3 Şaban 1079) tarihli vakfiye ile camiin görevlileri ile mektebin giderlerine harcanmak üzere Resmo'ya bağlı Bigi köyü ile Resmo kasabasında inşa ettirdiği bir hamamın gelirlerini vakfedip gelir fazlasının bir kısmının her yıl Surre emini aracılığıyla Mekke ve Medine'deki fakirlere gönderilmesini şart

---

149 "Bu cami-i şerifi karındaşı Yusuf Ağa içün bina eylemiştir" (Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi*, II, 144). Vakfiyede geçen "müvekkilem müşarünileyhâ hazretlerinin müteallikatından ... Yusuf Ağa" şeklindeki ibareden (*VGMA.d*, nr. 744, s. 37), Yusuf Ağa'nın Turhan Sultan'la mahiyeti açıklanmayan bir ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Ayvansarayî, Turhan Sultan'ın bu camii kardeşi adına yaptırdığını ve camiin Rumelikavağı'nda bulunduğunu belirtirse de vakfiyede camiin Yusuf Ağa tarafından Rumelihisarı'nda yaptırıldığı ve sadece görevlilerinin maaşlarının Turhan Sultan vakfından karşılandığı ifade edilmektedir. Biz vakfiyenin verdiği bilgileri esas aldık. Ayrıca daha sonra kaleme alınan bir belgede de camiin Rumelihisarı'nda olduğu açıkça belirtilir (6 Kasım 1737/13 Receb 1150, BOA, C.EV, 190/9477). Konuyla ilgili en son akademik çalışmayı gerçekleştiren Lucienne Thys-Şenocak da Ayvansarayî'nin verdiği bilgileri benimser (*Hadice Turhan Sultan*, s. 297), ancak bir belgede geçen "kasaba-i Tophane'de vaki merhume valide sultan biraderleri merhum Yusuf Ağa mescidi..." (2 Eylül 1693/1 Muharrem 1105, TSMA.E, 50/20) ve yine daha önce yayımlanan bir belgedeki "valde sultan tabet serahanın karındaşı olup İstanbul sakinlerinden Yusuf Ağa..." ibareleri (A. Refik, *Onikinci Asr-i Hicrî'de İstanbul Hayatı*, s. 1), Yusuf Ağa'nın Turhan Sultan'ın kardeşi olduğunu ispat eder.

150 Valide sultan bu iş için vakıf gelirlerinden 20.000 akçelik bir meblağ tahsis etti (Turhan Valide Sultan Vakfiyesi, *VGMA.d*, nr. 744, s. 35-40).

koştu. 6 Kasım 1668 (1 Cemaziyelâhir 1079) tarihli diğer bir vakfiye ile de Hz. Peygamber'in kabrinde (*Ravza-i Mutahhara*) yakılan kandiller için vakıf gelirlerinden senelik bir meblağ ayırdı,[151] kurmuş olduğu 1.000 kuruşluk bir para vakfının gelirlerini Eski Saray helvahanesi çalışanlarına tahsis etti.[152]

Gülnuş Emetullah Sultan

Venedik asıllı Verzizi ailesine mensup olduğu iddialarına rağmen, Girid'in Resmo kasabasında 1640'ta doğduğu, Rum asıllı olduğu ve Girid'in fethinden sonra esir alınıp İstanbul'a gönderildiği rivayet edilmektedir. Saraya intikal tarihi belli değildir.[153] IV. Mehmed'in başhasekiliğine kadar yükselen Gülnuş Emetullah'ın padişah üzerinde büyük bir nüfuzu ve etkisi vardı. Av merakı yüzünden pek çok kere uzun süren av partileri için Dimetoka, Yenişehir ve Selânik gibi Balkan şehirlerinde padişahla beraber bulunduğu gibi, dönemin şartlarında gerçekleştirilen bu uzun yolculukların bütün meşakkatlerine, yağmur ve yolların kötülüğü yüzünden gümüş arabasının çamura saplanıp kalması gibi pek çok sıkıntılara katlanmak zorunda kaldı. Valide sultanlarda olduğu üzere, üst düzey devlet görevlilerinden biri bu seyahatlerde haseki sultana da muhafız olarak eşlik ederdi.[154] Padişah bazen Gülnuş Emetullah'ın bulunduğu yerde ziyaretine gider ve o da eşine değerli hediyeler verirdi.[155]

---

[151] Turhan Valide Sultan Vakfiyesi, *VGMA.d*, nr. 744, s. 31-35, 109-111.

[152] Z. Tarım, *Kızlar Sarayı*, s. 86.

[153] B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan,* s. 32-33; Mehmet İpşirli, "Gülnuş Emetullah Sultan", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 248; Mustafa Güler, *Gülnuş Vâlide Sultan'ın Hayatı ve Hayrâtı I*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2006, s. 19.

[154] *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, s. 189, 203, 312, 320, 333, 337, 340, 367, 369, 405.

[155] Karaağaç'taki çiftlikte kalan Gülnuş Sultan'ın yanına giden IV. Mehmed, hasekisinin kendisine gönderdiği kabzası murassa altın bir hançerle donanmış küheylândan çok memnun kalmıştı (*Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, s. 212). Gülnuş, bir başka sefer ise, padişaha eşsiz bir samur

Gülnuş Sultan, 5 Haziran 1664 (8 Zilkade 1074)'te Şehzade Mustafa'yı ve 31 Aralık 1673 (22 Ramazan 1084)'te de diğer oğlu Şehzade Ahmed'i sarayın dışında Hacıoğlu Pazarı'nda dünyaya getirdi. IV. Mehmed üzerindeki nüfuzunu kullanarak Şehzade Süleyman ile Şehzade Ahmed'i bertaraf ederek kendi oğlu Mustafa'yı taht adayı yapmak için bazı faaliyetlerde bulunursa da Turhan Sultan bu girişimleri başarısız kıldı. Sonraki yıllarında kayınvalidesiyle iyi geçinmeye gayret eden Gülnuş Sultan, ikbali ve iktidarı uzun süren nadir saray kadınlarından biri olup eşi IV. Mehmed'in 8 Kasım 1687 (2 Muharrem 1099)'de tahttan indirilmesiyle birlikte bu mutlu yaşantısı kesintiye uğrayarak gelenek olduğu üzere Eski Saray'a gönderildi.[156]

II. Ahmed vefat edip II. Mustafa'nın 6 Şubat 1695 (21 Cemaziyelâhir 1106) tarihinde tahta çıkmasına kadar geçen yaklaşık sekiz senelik yaşantısı hakkında fazla bir bilgimiz yoktur, ancak burada dışarıyla irtibatı olmaksızın münzevi bir hayat sürdüğü tahmin edilebilir.[157] Edirne'de tahta çıkan ve sadaret kaymakamı Elmas Mehmed Paşa'yı İstanbul'daki annesini getirmesi için görevlendiren II. Mustafa'nın İskenderköy civarına kadar giderek karşıladığı Gülnuş Emetullah Sultan, tekrar eski şaşaalı günlerine bu sefer haremin tek hakimi ve valide sultan olarak geri dönmüş oldu.

II. Mustafa döneminde daha ziyade Edirne'yi ikametgâh olarak kullanan ve 1695 yılının sonlarında geldiği İstanbul'da yaklaşık altı ay kalan Gülnuş Sultan'ın zaman zaman iki şehir arasındaki seyahatleri büyük alaylar eşliğinde gerçekleşirdi. 27 Ağustos 1699'da Edirne'den hareketle İstanbul'a gelirlerken, Silivri'de yeni inşa edilen çiftlikte annesine mükellef bir ziyafet

---

kaftan, entariler, çamaşırlar ve makremeler ile mükemmel donanmış iki küheylan hediye etmişti (*Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, s. 276).

[156] M. İpşirli, "Gülnuş Emetullah Sultan", s. 248; M. Güler, *Gülnuş Vâlide Sultan'ın Hayatı ve Hayrâtı I*, s. 19-22.

[157] *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 107-108.

veren[158] II. Mustafa'nın zaaf derecesinde bağlı olduğu hocası Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin uygulamaları halkın ve yeniçerilerin tepkisini çekti. Olayların vehametini görüp zamanında hocasını görevden uzaklaştıramaması doğal olarak kendi sonunu hazırladı. Bir süredir yönetimden memnun olmayan yeniçeriler ile halkın İstanbul'da isyan bayrağı açması üzerine casuslar gönderip durumu tahkik ettiren dârüssaade ağası ile sadrazam, Feyzullah Efendi ve ekibi görevden uzaklaştırılmadıkça bu sorunun çözülemeyeceği yolunda oluşturdukları kanaatlerini padişah ile valide sultana da ilettiler. Muhtemelen bu istihbarat neticesinde, valide sultanın, isyanı bastırmak isteyen oğlunu "arslanım bir âdem içün ümmet-i Muhammed arasına kılıç düşürürsün, sonra ne sen kalursun ne biz kaluruz. Azl ve nefy edüp bir tarafa gitsün, gavga basılsun" diye uyardığı ve Feyzullah Efendi'yi görevden uzaklaştırmaya ikna ettiği rivayet edilir.[159]

İster annesinin bu tavsiyeleri, ister başka bir neden etkili olmuş olsun, II. Mustafa, neticede çatışma olmaksızın kendi rızasıyla tahtı kardeşi III. Ahmed'e terk etmek zorunda kaldı. İlgili kısımda açıklandığı gibi, bu taht değişikliği müzakereleri esnasında ulema ve ricalin muhatabı bir kez daha valide sultan oldu. Gülnuş Sultan, tahttan indirildikten sonra kısa bir süre yaşayan oğlu II. Mustafa ile Topkapı Sarayı'nda mutadın aksine herhangi bir sorunla karşılaşmaksızın görüşmeyi sürdürdü,[160] esasında valide sultanın geleneklere aykırı olan bu rahatlığının nedeni, o sırada diğer oğlunun tahtta bulunuyor olmasıydı.

İki oğlu tahta çıkan iki valide sultandan biri olup yaklaşık yirmi yıl valide sultan olarak görev yapan Gülnuş Sultan, hem başhaseki hem de valide sultan olarak belki de Osmanlı saray kadınları arasında en uzun süre ikbalde kalan kadınlardan biridir. III. Ahmed, fırsat buldukça annesiyle birlikte

---

[158] *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 117, 140.
[159] *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 231-232.
[160] *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 275.

zaman geçirmeyi severdi.[161] Bununla birlikte bu uzun ikbal dönemlerinde aynı zamanda hem eşinin hem de oğlunun tahttan indirilmeleri ve ölümleri gibi üzücü hadiselere de şahit oldu. Valide sultanlığı süresince zaman zaman siyasi konulara da ilgi duyduğu ve müdahale ettiği bilinmektedir.

Gülnuş Sultan, doktorlarının bütün müdahalelerine rağmen birkaç aydan beri tedavi gördüğü hastalığından kurtulamayarak 6 Kasım 1715 (9 Zilkade 1127)'te Edirne Sarayı'nda vefat etti. Silahdar, öldüğünde 75 yaşında olduğunu belirtir. Gelenek olduğu üzere devlet adamları, ulema ve ricalin katıldığı bir cemaatle cenaze namazı Alay Köşkü'nde kılındıktan sonra arabaya konularak Üsküdar'da inşa ettirdiği camiin yanında, vasiyetine uygun olarak yaptırmış olduğu üstü açık kafes şeklindeki türbesine defnedilmek üzere ikinci vezir Türk Mehmed Paşa'nın nezaretinde İstanbul'a doğru yola çıkarıldı. Nâşı İstanbul kaymakamı vezir Kürd Mehmed Paşa ve şehrin ileri gelenleri tarafından Davutpaşa Sarayı'nda karşılanıp burada sabaha kadar ruhu için Kur'an okunduktan sonra düzenlenen cenaze alayı Topkapı'dan şehre girdi. Soğukçeşme kapısından hasbahçeye, oradan Yalı Köşkü'ne ve kayıkla Üsküdar'a intikal ile Cuma günü defnedildi.[162] 19 Kasım 1715 günü inşa ettirmiş olduğu imaretinde valide sultanın ruhu için fakirlere yemek dağıtıldı.[163]

Vakıf ve Hayır Eserleri

Gülnuş Sultan'ı "ümmü'l-hayrat", yani, hayır işlerinin anası olarak niteleyen Râşid, gecesini gündüzünü hayır ve hasenat ile geçirdiğini[164] belirtir ki, aşağıda verilecek olan eserlerinin

---

[161] Ağustos 1705 (Rebiülahir 1117)'te annesiyle birlikte Çiftehavuzlar'da beş gece geçirmişti (Uşşakizade, *Tarih*, II, 811-812).

[162] Silahdar, "Nusretname", s. 837; Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, 961, 965-66.

[163] Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, 970.

[164] "Ümmü'l-hayrat ve uhtü'l-meberrat devletli valide sultan hazretleri şeb ü

listesi de bu tanımlamanın ne derece isabetli olduğunu ortaya koymaktadır.

IV. Mehmed, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'yla birlikte çıktığı Lehistan seferi esnasında 27 Ağustos 1672 tarihinde ele geçirilen Kamaniçe kalesinde mevcut altı büyük kiliseden birini kendisi, diğerini annesi Turhan Sultan ve birisini de hasekisi Gülnuş Emetullah adına camiye çevirdi, ayrıca, kendi adına oluşturduğu ve hemen bir minber ile kürsü koydurtup eksikliklerini giderdiği camide 2 Eylül 1672'de Cuma namazını kıldı.[165] Gülnuş Emetullah Sultan'ın hasekiliği dönemindeki hayır eserleri bu cami ile sınırlı değildi. 1 Kasım 1679 tarihli bir vakfiye ile Mekke'de bir dârüşşifa, hemen yanında Hasekiye İmareti, anbar ve ekmek fırını yaptırtarak giderleri için Mısır'da bulunan 21 köyün gelirlerini vakfetti, ayrıca, bu arazilerden elde edilen hububatın bir kısmının imarette kullanılmak üzere Mısır'dan Cidde'ye taşınması için bir gemi ile iki sandal tahsis edip Cidde, Bulak ve Süveyş'te zahirenin konulacağı anbarlar yaptırdı. 30 yatak kapasiteli olduğu anlaşılan dârüşşifa ile imarette görev yapacak personeli belirledi.[166] Daha sonra Haseki İmareti'nin çevresinde ve Cidde'de Han isimli yerde pek çok mahzen, oda ve dükkânlar yaptırtarak gelirlerini buradaki vakıflarına ilâve ettiği gibi, vakfiyesini bu gelirler doğrultusunda yeniden düzenledi.[167]

Valide sultanın Hac yolu üzerinde çeşme ve kuyular yaptırdığı, Hz. Hatice'nin evinin yanı sıra Mekke'de bazı tamirler gerçekleştirdiği, surre mevsiminde Mekke ve Medine ahalisine dağıtılmak üzere her sene belli bir tahsisat ayırdığı, Edirne'de

rûz hayrat ve hasenata sarf-ı evkat ve hasr-ı müddet-i hayat edip" (Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, 797).

165 Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 165.

166 Emine Berksan, "II. Mustafa ve III. Ahmed'in Valideleri Emetullah Gülnûş Sultan ve Vakıfları", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 45-46; M. Güler, *Gülnuş Vâlide Sultan'ın Hayatı ve Hayrâtı I*, s. 43 vd.

167 TSMA.E, 20/45.

İmad Köşkü yakınlarında bir çeşme inşa ettirdiği, muhtemelen yine Edirne civarında bulunan Çömlek köyü ile Akpınar'da iki çeşmeyi onarttığı bilinmektedir. Valide haslarından Menemen'de bulunan 13 çeşme, sebil ve bir cami şadırvanının su yollarını onartarak halkın su sıkıntısına çare olması, ahalinin başvurusu üzerine Kastamonu'daki bir camii, muhtemelen Nasrullah Camii'ni tamir ettirtip halıları ile kapı perdelerini yeniletmesi, nehirlerin taşması ve yağmurlu günlerde arazinin yumuşaması yüzünden halkın ulaşımda zorluk çektiği Hersek kasabasından İznik Gölü'ne varıncaya kadar olan yol üzerinde altı köprü ile bir çeşme yaptırıp kaldırım döşettirmesi ve zamanla bu yol ve köprülerin bozulmaları durumunda onarımları için Galata ve Sakız camileri vakıf gelirlerinden pay ayırması, valide sultanın diğer hayırları cümlesindendir. Hersek kasabası yolunu önemli kılan ise Hac güzergâhı üzerinde bulunmasıydı.[168] Valide sultanın bunların yanında Anadoluhisarı'ndaki bir hamamı da onarttığını görüyoruz.[169]

Daha önce Osmanlı hakimiyetinde olduğu halde 1694'te Venediklilerin zaptettikleri Sakız adasının ertesi yıl II. Mustafa tahta geçer geçmez düzenlenen bir seferle tekrar Osmanlılar tarafından geri alınması üzerine şehrin varoşlarında bulunan kiliselerden biri II. Mustafa, biri Gülnuş Sultan ve bir diğeri de Serasker İbrahim Paşa adına camiye çevrilmişti.[170] Ancak Silahdar'ın verdiği bu bilgi ile vakfiyenin bilgileri çelişmektedir; çünkü, vakfiyede bu cami, "cezire-i Sakız'da mücedded bina

---

[168] Defterin üzerinde muhtemelen kendi el yazısıyla yazdığı "kethüdam eliyle yapılan hayrat dergâh-ı Hakk'da kabul-i makbul ola, âmin" duası mevcuttur (*TSMA.d*, nr. 10090; 28 Aralık 1704 (1 Ramazan 1116), *VGMA.d*, nr. 1641, s. 35-36; nr. 1640, s. 21; E. Berksan, "II. Mustafa ve III. Ahmed'in Valideleri Emetullah Gülnûş Sultan ve Vakıfları", s. 83, 97, 103-104). Yaklaşık 80 yıl sonra bu yol ve köprülerin yine vakıf gelirlerinden tamirleri için karar alınmıştı (21 Temmuz 1780/19 Receb 1194, BOA, C.NF, 54/2692).

[169] B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 188.

[170] Silahdar, "Nusretname", s. 17.

buyurdukları cami-i şerif", yani Sakız adasında yeniden inşa ettikleri cami olarak tanımlanmaktadır. Eğer bu ikincisi farklı bir cami değilse, Silahdar'ın verdiği bilginin tashih edilmesi gerekir. 20 kişiden fazla personeli olan bu camiin giderleri için adada bulunan gümrükhane, zeytinyağı değirmeni, kahvehane, tarla, ev ve arsaların gelirlerini tahsis eden valide sultan, camiin imamlarının sabah namazından sonra *Yasin*, ikindiden sonra *Amme* ve akşam namazından sonra da *Tebareke* sûrelerini okumalarını ve vakfedilen evlerin bir kısmının imam ve müezzinlere tahsis edilmesini şart koştuğu gibi,[171] adada bir çeşme[172] ile bir de kütüphane yaptırdı.[173]

Valide sultan adına kiliseden camiye çevrilen yapılardan biri de Cezayir'in Vehran (Oran) vilâyetindeydi. İspanyolların idaresinde bulunan ve 15 Nisan 1707 tarihinde Cezayirliler tarafından kuşatılarak uzun ve aylarca süren mücadelelerden sonra fethedilen Vehran kalesindeki kiliselerin ikonaları kazınıp mihrap, minber ve mahfil-i şerif gibi cami için gerekli olan eşyalar konulduktan ve düzenlemeler yapıldıktan sonra biri III. Ahmed, biri Gülnuş Sultan ve diğeri de sadrazam Ali Paşa adına camiye çevrildi.[174] Arşivden çıkan bir belgede bu yeni camilerde hutbe okunabilmesi için merkezden izin istendiğini görüyoruz.[175]

Valide sultan, Galata'da daha önce yanmış olan ve arsasında keşişlerin taverna açıp şarap sattıkları iddia edilen[176] San Francesco Latin Kilisesi'nin el konulan arsası üzerinde inşa ettirdiği Yeni Valide Camii ile yanındaki çeşme Şubat 1697 (Evasıt-ı Receb 1108)'de tamamlanarak ibadete ve kullanıma açılırsa

[171] *VGMA.d*, nr. 1641, s. 6, 20-23, 28-31; nr. 1640, s. 2, 8-9, 11-12. Gülnuş Sultan'ın Sakız'daki vakıflarına tahsis edilen gelirlerin bir listesi için bkz. 15 Mayıs 1822 (23 Şaban 1237), BOA, HAT, 872/38761-A.

[172] B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 175.

[173] İ. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s. 183.

[174] Silahdar, "Nusretname", s. 699-702.

[175] BOA, C.EV, 28/1354.

[176] *La Motraye Seyahatnamesi*, s. 73.

da[177] muhtemelen Edirne'de ikamet eden oğlu II. Mustafa o esnada Avusturya savaşlarıyla uğraştığından dolayı camiin resmi açılış törenini yaptırtamamıştı. Bu yüzden 26 Eylül 1699 (1 Rebiülâhir 1111) Cuma günü İstanbul'da bulunmalarını fırsat bilerek oğlunu davet ile bu camiin resmi açılış merasimi icra edildi. Cuma namazından sonra kethüdası Kürt Mehmed Efendi vasıtasıyla padişaha donanmış bir at ile murassa bir kuşak hediye etti. Padişah ise kethüda ile valide baş ağasına birer erkân samur kürk ve bina nazırlarına hil'at giydirip camiin görevlilerine paralar ihsan etti,[178] böylece geç de olsa camiin resmi açılışı yapılmış oldu.

Gülnuş Sultan, Nisan 1699 tarihli olarak düzenlediği bir vakfiye ile bu caminin imamlarından vaiz, şeyhülkurra, hatip, müezzin, muvakkit ve hayli kalabalık olan diğer görevlilerine varıncaya kadar herkesin görev sınırlarını ve alacakları maaşları ayrıntılı olarak belirledi. İmamların sabah namazından sonra *Yasin*, ikindiden sonra *Amme* ve akşamdan sonra da *Tebareke* sûrelerini okumaları vakfiye gereğiydi. Vakfın muazzam giderleri için Üsküdar, Samandıra, Büyük Maltepe, Kartal, Adalar, Yoros ve Edirne'de bulunan ev, kahvehane, gümrükhane, mahzen, su değirmeni, binlerce dönüm tarla, bağ, bostan ve çayır gibi gelir kalemlerini vakfetti.[179] 19 Eylül 1700 (5 Rebiülâhir 1112) tarihli ek bir vakfiye ile hem Sakız'da hem de İstanbul'da olan yeni gelir kalemleriyle vakfını güçlendirdi, ayrıca, Galata'daki camide sabah namazından sonra 15 ve öğleden sonra

---

[177] Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, 535; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 606-607; Silahdar, "Nusretname", s. 143. Camiin inşaatı devam ederken yıldırım düşmesi sonucu harap olan minarenin yeniden yapılması zarureti doğduğunda, arsaları elinden alınan keşişlerin bu olayı Tanrı'nın bir mucizesi olarak değerlendirmeleri ilginç ve zikre değerdir (*La Motraye Seyahatnamesi*, s. 221). Perşembe Pazarı'nda bulunan bu cami 1958'de yıktırılmıştır (M. Güler, *Gülnuş Vâlide Sultan'ın Hayatı ve Hayrâtı I*, s. 33).

[178] Silahdar, "Nusretname", s. 440.

[179] *VGMA.d*, nr. 1641, s. 6-28; nr. 1640, s. 2-12.

da 15 olmak üzere toplam 30 kişinin her gün bir hatim indirip sevabını Hz. Peygamber, dört reşit halife, kendisi ve evliyaların ruhları için hediye etti.[180]

O dönemde camiin bulunduğu bölgedeki halk hayli su sıkıntısı çektiği için Galata'daki camiin iki yanında birer ve Yağkapanı önündeki iskele başında, Cameşuy Hasan ile Emekyemez mahallelerinde birer olmak üzere toplam beş çeşme inşa ettirterek bölgenin su sorununu büyük ölçüde çözen Gülnuş Sultan, camiin yakınlarında kethüdası Mehmed Efendi'nin çocukların ders görmesi için yaptırdığı dârülhadisin gelirlerinin yetersiz kalması üzerine kendi vakıf gelirlerinden önemli bir pay ayırdı.[181]

Türbesinin üzerinin açık ve kafes şeklinde yapılmasını, yanında bir medrese ile imaret yaptırılıp pilav ve zerde dağıtılmasını, Pazartesi ve Cuma günleri burada ruhu için birer hatim indirilmesini, 40 cariyesi ile ağalarına harçlıklarının ve kendi giyeceklerinden verilerek âzat edilmelerini, Üsküdar'daki fakirlere sadaka dağıtılmasını, Hacca gidebilmeleri için 7 iyi insana gerekli olan paranın verilmesini ve 10 deve ile hacılara su servisi yapılmasını vasiyet eden[182] Gülnuş Emetullah Sultan'ın şüphesiz en önemli eseri Üsküdar'da inşa ettirtmiş olduğu külliyesidir.

7 Kasım 1708 (23 Şaban 1120)'de oğlu III. Ahmed döneminde Üsküdar'da devlet ileri gelenleri, şeyhler ve halkın katıldığı bir törenle külliyenin inşasına başlandı ve merasime katılanlara valide sultan adına Ayazma Bahçesi'nde büyük bir

---

[180] *VGMA.d*, nr. 1640, s. 19-20.

[181] 16 Eylül 1708 (1 Receb 1120), *VGMA.d*, nr. 1640, s. 23; 9 Temmuz 1711 (25 Cemaziyelevvel 1123), *VGMA.d*, nr. 1640, s. 24-25; B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 179-180.

[182] E. Berksan, "II. Mustafa ve III. Ahmed'in Valideleri Emetullah Gülnûş Sultan ve Vakıfları", s. 21-22.

ziyafet verildi.[183] Cami, hünkâr mahfili, sebil, çeşme, türbe, muvakkithane, imaret, sıbyan mektebi, çarşı, bedesten ve meşruta evlerden oluşan Yeni Valide Camii Külliyesi, 5 Mart 1711 (15 Muharrem 1123) cuma günü merasimle hizmete açıldı. III. Ahmed ile valide sultan, açılıştan bir gün önce Üsküdar'a geçip eski Bostancıbaşı Mustafa Ağa'nın evine yerleşir, ertesi günü vezirler, kadıaskerler, âlimler, şeyhler, ocak ağalarının katıldığı Ayazma Bahçesi'ndeki ziyafetin ardından kılınan Cuma namazıyla birlikte cami hizmete girmiş olur. Şeyhülislâm namazdan sonra padişahın huzurunda dualar ettikten sonra üst düzey görevliler ile inşaatta görev alanlara samur kürkler giydirilip pek çok ihsanlarda bulunulur. Gülnuş Sultan, ertesi gün kaldığı evden camiye varıncaya kadar yol üzerindeki bütün evler boşaltılıp dükkânların önüne perdeler çekildikten sonra harem halkıyla birlikte camiye giderek nafile namazı kılıp dualar eder, ayrıca, civardaki insanlarla cami görevlilerine ihsanlarda bulunur.[184]

Gülnuş Sultan, 5 Temmuz 1711 (19 Cemaziyelevvel 1123) tarihli olarak düzenlediği vakfiyesi ile, oluşturduğu külliyenin giderleriyle büyük bir sayıya ulaşan çalışanlarının maaşları için Üsküdar, Ziştovi, Niğbolu, Lofça, Tırnova'ya bağlı köy ve mahallelerde bulunan ev ve arazilerin gelirlerini tahsis etti. Vakfiye, camide haftanın belirli günlerinde hadis, tefsir ve diğer ilimlerin öğretilmesi, imamların ikindi namazından sonra *Nebe'* ve akşamdan sonra da *Mülk* sûrelerini okumaları, görevlendirilen bir kişinin öğrencilere tecvidli Kur'an öğretmesi, 15 kişinin sabah ve 15'inin de öğle namazından sonra birer cüz okuyup her gün bir hatim indirilmesi ve sevabının Hz. Peygamber, ailesi, büyük evliyalar, Osmanlı padişahları ve Gülnuş Sultan'la çocuklarının ruhlarına hediye edilmesi, sıbyan

---

[183] Silahdar, "Nusretname", s. 708; Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, 797; *Uşşâkîzâde Tarihi*, II, 953.

[184] Silahdar, "Nusretname", s. 742-743; Râşid, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, 848-49.

mektebi hocalarıyla 40 öğrenciye Ramazan Bayramı'nda elbise yardımı yapılması gibi şartlar içermekteydi.[185]

Üsküdar'daki külliyesine bağışladığı fıkıh, hadis, tefsir, tarih, mantık ve lügat gibi daha ziyade dinî ağırlıklı 66 ciltlik yazma eserlerden oluşan küçük bir kütüphane kuran[186] Gülnuş Sultan, bu eserlerin üzerinde yer alan vakıf mühründe kendisini "Vâlide-i Sultan Ahmed Han-ı Sâlis", yani, Sultan III. Ahmed'in validesi olarak tanımlar.[187] III. Ahmed, 1729'da annesi adına Üsküdar meydanındaki meşhur çeşmeyi inşa ettirmiş olup her ne kadar bu çeşme III. Ahmed Çeşmesi olarak bilinirse de meşhur şair Nedim'in yazdığı tarih şiirinde geçen

"O hakan-ı keremkârın bu arz-ı Cennet-âsâda
Olup gufrân ile ümm-i sâfiyye-hasleti der-hâb
Onun rûh-ı şerîfin hayr ile yâd eylemek kasdın
Derûn-ı pâkine ilhâm edince Hâlikü'l-esbâb"[188] şeklindeki ifadeler çeşmenin annesi adına yapıldığını ortaya koymaktadır.

---

185 *VGMA.d*, nr. 1640, s. 27-45.

186 E. Berksan, "II. Mustafa ve III. Ahmed'in Valideleri Emetullah Gülnûş Sultan ve Vakıfları", s. 15-20. Her ne kadar Gülnuş Emetullah Sultan'ın Beyazıt'ta Simkeşhane'yi inşa ettirip bir sıbyan mektebi, mescit ve sebil yaptırdığı iddia edilirse de ("Simkeşhane", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 211-212; E. Berksan, "II. Mustafa ve III. Ahmed'in Valideleri Emetullah Gülnûş Sultan ve Vakıfları", s. 30), sebil kitabesinden, bunları inşa ettirenin valide sultan değil, III. Ahmed'in başkadını Emetullah Sultan olduğu anlaşılıyor. Nitekim kitabede, "hem sebilin eyleyip hüddâmını âmade hem/Mektebe etfal içün ta'yin-i üstâd eyledi... Dürriyâ hâtif dedi itmamının tarihini/bu sebil ü mektebi Başkadın âbâd eyledi" (Hatice Aynur, Hakan T. Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 108).

187 G. Kut, N. Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, s. 54.

188 H. Aynur, H.T. Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, s. 189-190.

1710'da Üsküdar'da Yenicami'in arkasında İmam Nasır sokağında bir çeşme yaptıran Gülnuş Sultan,[189] 1708 yılında bir Müslüman gence kaçarak İslâmı seçen Yahudi kızın bütün çeyiz masraflarını karşılar,[190] zaman zaman İstanbul'daki medrese ve tekkelere ihsanlarda bulunup kurbanlar gönderir, kendisinden önceki valide sultanlar gibi borcu yüzünden hapse düşmüş olanların borçlarını ödeyip tahliyelerini sağlar, kitap ve Kur'an-ı Kerimler satın alarak Haremeyn'e gönderir, Medine'de ve Ravza-i Mutahhara'da her gün Kur'an okunması için vakıf gelirlerinden pay ayırır.[191]

Mekke'nin âlim, hatip ve ileri gelenlerinin başvurusu üzerine Kâbe'nin minberinin eskimiş olan siyah çuka üzerine beyaz sırma ile işlenmiş kapı perdesi, merdivenine döşenen kırmızı çukası ve minberin yukarısında iki ve aşağısında iki olmak üzere kılapdanlı ipekten yapılmış toplam dört adet sancak-ı şerifin yenilenmesi gündeme geldi. Kethüdası Mehmed Efendi'nin bu talepleri bir mektupla valide sultana iletmesi ve bunun hem dünyada hayır dua hem de ahirette mağfirete vesile olacağını belirtmesi üzerine bu eşyaların hazırlanması için kethüdasına yetki verdi. Diğer bir mektubunda eşyaları hazırlayıp görmesi için valide sultana ilettiğini belirten Mehmed Efendi,[192] muh-

---

[189] Osmanzâde Tâib'in düştüğü tarih metni için bkz. H. Aynur, H.T. Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, s. 119.

[190] Hasköy'de devlete yoğurt temin eden bir bostancı, Yahudi bir kıza âşık olur ve gizli aşkları üç sene devam eder. Ailesinin başka birisine vermek istemesi üzerine durumu bostancıya anlatan kız ile oğlan bir kayığa binerek kaçmaya çalışır, ancak ailesinin haber verdiği bostancıbaşının kayıkla yaklaştığını gören kız, gizli Müslüman olduğunu ve ailesinin korkusundan bunu açıklayamadığını belirtmesi üzerine mahkeme kızla bostancının evlenmelerine karar verir. III. Ahmed, evlilere bir ev alınmasını ve valide sultan da bütün çeyizinin hazırlanmasını taahhüt eder, Hatice Sultan ise, bir kakum kürk ile elli sikke gönderir (*Uşşâkîzâde Tarihi*, II, 946-947).

[191] B.İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 194 vd.

[192] TSMA.E, 39/30, lef 1-2.

temelen valide sultan tarafından görülüp onaylandıktan sonra bunları Mekke'ye göndermiş olmalıdır.

Saliha Sultan

II. Mustafa'nın kadını ve I. Mahmud'un annesidir. 1680 yılında doğduğu ve Rum asıllı olduğu ileri sürülen Saliha Sultan'ın doğum tarihi, kimliği ve kadınefendi oluncaya kadarki hayatı hakkında bildiklerimiz cariyelikten gelen diğer padişah eşlerinde olduğu gibi gayet sınırlıdır. 2 Ağustos 1696 (3 Muharrem 1108)'da Edirne Sarayı'nda Şehzade Mahmud'u dünyaya getirdikten sonra II. Mustafa'nın 23 Ağustos 1703 (10 Rebiülâhir 1115)'te tahttan indirilmesi üzerine yaklaşık 27 yıl münzevi bir hayat süreceği Eski Saray'a gönderildi. 1 Ekim 1730'da Patrona Halil isyanı olarak isimlendirilen isyan neticesinde III. Ahmed'in tahttan indirilip yerine oğlu I. Mahmud'un geçmesiyle birlikte bu sefer valide sultan olarak tekrar Topkapı Sarayı'na taşındı.

I. Mahmud'un saltanatının ilk yılı devlete musallat olan Patrona Halil'le yandaşlarının gölgesinde geçti. Patrona'nın cariyesi için bir saray hazırlatılması ve bu cariyenin çocuk doğurması vesilesiyle valide sultanın şerbet göndererek tebrik etmek zorunda kalması,[193] esasında padişah ile valide sultanın Patrona ve âsiler karşısında bulundukları zelil konumlarını göstermesi açısından önemlidir. Saliha Sultan, bu şartlarda mecburen ikinci oğlum diye hitap ettiği Patrona Halil saraya geldiğinde ona bol bol ihsanlarda bulunurdu. Topkapı Sarayı'nda yaklaşık dokuz yıl valide sultan olarak yaşayan ve uzun bir süreden beri muz-

[193] Baptistin Poujoulat, *Geschichte des Osmanischen Reichs*, Leipzig 1853, s. 194. Bu bilgiden beni haberdar eden Prof. Dr. Kemal Beydilli'yi bu vesileyle teşekkür ederim. N. Jorga'nın kaynak belirtmeksizin Patrona Halil'in çocuğunun doğumunda cariyesinin ebeliğini valide sultanın yaptığını iddia etmesi, hiçbir şekilde doğru olmaması gereken bir bilgidir (*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IV, 340).

tarip olduğu hastalığına iyi gelir beklentisiyle gittiği Tırnakçı Yalısı'nda fenalaşarak 21 Eylül 1739 (17 Cemaziyyelâhir 1152) tarihinde vefat eden Saliha Sultan'ın nâşı, Yalı Kasrı'nda kılınan cenaze namazının ardından Yenicami'nin arkasındaki Cedid Havâtin türbesine defnedildi. Alibeyköyü'nde bizzat kendisinin inşa ettirdiği bir çiftliği olup oğlu zaman zaman buraya gelerek dinlenir, bazen de anne-oğul birlikte Şevkabâd Kasrı'na giderlerdi.[194]

Vakıf ve Hayır Eserleri

Saliha Sultan'ın hayır eserleri daha ziyade su yapıları ağırlıklı olup 1725'te henüz valide sultan olmadan önce Silivrikapı civarındaki Sitti Hatun Mescidi'nin karşısında, Eyüp Defterdar'da Yavedud Camii'nin yakınında ve 1731'de valide sultanlığı döneminde Tophane civarındaki Kadirî dergâhının cümle kapısının yanında yaptırdığı çeşmeler[195] bu bağlamda zikredilebilir. Haziran 1732 (Zilhicce 1144) tarihli vakfiyesinden, sözkonusu çeşmelerin dışında Fındıklı, Beşiktaş ve Kasımpaşa'da da çeşmeler yaptırdığı anlaşılıyor. Valide sultanların hemen hepsinin çeşmeler ve su ağırlıklı yapılar yaptırmış olması, esasında bir ihtiyaçtan kaynaklanırdı. Zira, genelde büyük vakıflar tarafından sağlanan su şebekeleri o dönem İstanbul'unda her yere ulaşamadığı için pek çok mahallenin ve insanların en önemli problemi su idi. Halkın bu ihtiyacının bir şekilde farkına varan valide sultanlar ve diğer hayırseverler sıkıntıyı ortadan kaldırmak amacıyla bu tür yapılara ağırlık verirlerdi. I. Mahmud, bu çeşmeler için Bahçeköy ve Balaban derelerinden Galata ve Beyoğlu taraflarına su getirtmek amacıyla annesi adına Bahçeköy civarındaki su kemerini inşa ettirdiği gibi, valide sultan da, Azapkapı'da çeşme, sebil ve çocukların Kur'an öğrenmeleri için de bir sıbyan mektebi yaptırdı.

---

[194] Ali Akyıldız, "Sâliha Sultan", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 45.

[195] İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 132, 148; İstanbul 1945, II, 63, 73-75.

Valide sultan düzenlediği bir vakfiye ile bu okulda görevlendirilecek öğretmen ve diğer görevliler ile su yollarıyla ilgilenecek kişilere verilecek maaşları belirledi. Öğrencilerle hocalara her yıl elbise yardımı yapılması, Galata'daki Arap Camii'nde her gün sabah, öğle ve ikindide 10'ar kişinin birer cüz Kur'an okuyup indirdikleri hatmin sevabının Hz. Peygamber ile Saliha Sultan'ın ruhuna hediye edilmesi, vakıf gelirleri fazlasından her yıl Mekke ve Medine fukarası için pay ayrılması, Mekke ve Medine'deki harem ağaları, harem-i şerif şeyhi ve Kâbe miftahdarına para gönderilmesi, her sene Rebiülevvel ortalarında Arap Camii'nde Mevlid okutulması, vakfiye şartlarındandı. Vakıf mütevelliliğini kendi uhdesinde bulunduran ve öldükten sonra doğru ve güvenilir bir kimsenin bu görevi üstlenmesini isteyen valide sultan, vakfın nezaretini ise dârüssaade ağasına verdi, kendisi mülkü olan Mihaliç ve tevabii mukataası gelirleriyle İstanbul'daki bazı ev, ekmek fırını, dükkân, arsa ve sair gelir kalemlerini vakıflarının giderleri için tahsis etti.[196]

Saliha Sultan, kurduğu bu vakıflarının yanında zamanla tahrip olan bazı binaları da onartıp yeniden halkın kullanımına tahsis etmişti. 1731 Galata yangınında harap olan Arap Camii'ni tamir ettirip genişletmesi, cami için yeni bir şadırvan yaptırması, tamir ettirdiği Çengelköy'deki Hacı Ömer Mescidi'ne tuğladan bir minare ilâve ile bir de minber koydurması, 1711'de Kısıklı'daki Selâmi Efendi Mescidi'ni onartıp Üsküdar'daki Alaca Minare Mescidi (Murad Kaptan Mescidi)'nin minaresini[197] ve Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa ve Kubbetüssahra'nın su yollarını yenilemesi, bu bağlamda değerlendirilebilir.[198]

---

[196] *VGMA.d*, nr. 1643, s. 9-70. Bir sureti için bkz. *VGMA.d*, nr. 638, s. 61-69.

[197] Ali Akyıldız, "Sâliha Sultan", s. 45.

[198] 16 Ekim 1742 (16 Şaban 1155), BOA, C.EV, 481/24315.

Mihrişah Valide Sultan

Sultan III. Mustafa'nın başkadını ve III. Selim'in de annesi olup hayatı hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Tam adının Emine Mihrişah olduğu ve 1740'lı yılların ortalarında doğduğu tahmin edilmektedir. III. Selim'in dışında Hibetullah Sultan ile Fatma Sultan'ın da annesidir. Ceneviz[199] ve Çerkes asıllı olduğu söylenirse de Gürcü asıllı olduğu ve Şeyhülislâm Veliyüddin Efendi tarafından padişaha hediye edildiği genel bir kabul görür. 24 Aralık 1761 (27 Cemaziyelevvel 1175)'de Şehzade Selim'i doğurdu. I. Mahmud ve III. Osman'ın çocukları olmadığı ve uzun yıllardan sonra Osmanlı hareminde bir şehzade doğduğu için Selim'in doğumu bir hafta süren şenliklerle kutlandı. Eşi III. Mustafa'nın 21 Ocak 1774 (8 Zilkade 1187) tarihinde vefat etmesi üzerine yerine geçen kardeşi I. Abdülhamid[200] merhamet göstererek yeğeni Selim'i şimşirliğe ve annesi Mihrişah Sultan'ı da teamüllere aykırı olarak Eski Saray'a göndermedi.[201] Bu bilgiye rağmen I. Abdülhamid vefat edip III. Selim 7 Nisan 1789 tarihinde tahta geçtikten dört gün sonra (11 Nisan 1789) yeni padişahın annesini valide alayı ile Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na getirtmiş olması, Mihrişah Sultan'ın bilmediğimiz bir tarihde I. Abdülhamid tarafından Eski Saray'a gönderilmiş olduğunu gösteriyor. Mihrişah'ın, muhtemelen Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın 1785'te Şehzade Selim'i I. Abdülhamid'in yerine tahta geçireceği yönündeki komplo iddialarından sonra Eski Saray'a gönderilmiş olduğu düşünülebilir.

Anne oğul arasındaki ilişkinin hayli samimi ve derin olduğu anlaşılıyor. Padişah, annesi için Topkapı Sarayı'nda valide sultan dairesinin üst katında yeni bir daire yaptırdığı gibi, Beşiktaş

---

[199] Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 457-58.

[200] Kemal Beydilli, "Selim III", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 420-21.

[201] J.W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, VI, 8.

Sahilsarayı'ndaki valide sultan dairesini de yeniledi. Oğlunun sağlığı için zaman zaman sadakalar dağıtır,[202] bazen harem halkıyla geniş katılımlı olarak bazen de daha dar bir maiyetle İstanbul'un değişik mahallerindeki hasbahçe ve çiftliklerde oğlunun da katıldığı halvetler düzenler, sultan saraylarına ziyaretlerde bulunur, zaman zaman oğlu ve sultanlarla beraber musiki fasılları tertipleyerek veya güreş ve tavşan oyunları seyrederek eğlenir, bazen de yeni kurulmuş olan Nizam-ı Cedid birliklerinin tâlimlerini izleyip başarılı askerleri ödüllendirir ve oğlunun askeri reformlarına destek verirdi. "Ümmü'l-Mü'minîn", yani Müslümanların annesi ve "Ümmü'd-Dünya", dünyadaki bütün insanların annesi sıfatlarıyla da anılan Mihrişah Sultan, yazılarında genellikle "valide sultan" imzasını kullanırdı.

Mihrişah Sultan, oğlu III. Selim veya kızlarıyla birlikte zaman zaman eğlenir, Ramazan'da iftar açar, güreş ve tavşan seyreder, musiki dinler, ziyafetlere katılıp sanatçılara ihsanlarda bulunur,[203] ayrıca, Levend çiftliğinde yeni usulde talim etmekte olan Nizam-ı Cedid askerlerinin eğitimlerini izleyip başarı gösterenleri ödüllendirir[204] ve muhtemelen kendilerini ihmal etmediğini göstermek için de yeniçerilere çeşitli vesilelerle atiyyeler verirdi.[205]

Uzun yıllar kethüdalığını yapmış olan Yusuf Ağa, bu makamı ve padişah ile valide sultanla olan iyi ilişkilerini kullanarak çok büyük bir servet yapmanın yanında devlet işlerinde de gayet etkin oldu. Mihrişah Sultan'ın devlet işlerinde onun siyasi gücünü kullandığından ve bu muhteşem zenginliğinin kaynağından haberdar olup olmadığını bilemiyoruz, ancak kendisinin gayet dindar, mahçup ve ismi rüşvet ve yolsuzluk dedikodularına karışmayan bir insan olduğu göz önünde bulundurulursa,

---

202 20 Aralık 1794 (27 Cemaziyelevvel 1209), BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 1.
203 *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 131, 139, 159, 189.
204 *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 144, 168.
205 *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 168, 170.

kethüdasının yaptıklarından haberdar olmadığı düşünülebilir. Yıllık toplam gelirleri üzerinden zekâtını hesaplatıp fakirlere dağıtan valide sultanın mukaddes emanetlere karşı özel bir ilgisi vardı. Muhtemelen içinde bulunduğu durumdaki en önemli sıkıntısı oğlunun bir çocuk sahibi olamamasıydı.

Yakalanmış olduğu hastalığından kurtulamayarak 16 Ekim 1805 tarihinde vefat eden Mihrişah Sultan, Eyüpsultan yakınında daha önce yaptırmış olduğu türbesinde medfundur. Ölümünden yaklaşık altı yıl sonra Mihrişah Valide Sultan'ın türbesi 21 Mart 1811 tarihinde yol tarafındaki pencereleri kırıp içeriye giren hırsızlar tarafından soyularak türbede bulunan gümüş şamdanlar, askılar, değerli Kur'an-ı Kerimler ve puşidelerin çalındığını biliyoruz.[206]

Vakıf ve Hayır Eserleri

Mihrişah Sultan, önemli ve çok sayıda eser vücuda getirmiş büyük bir hayırseverdi. İstanbul'da Gureba Hüseyin Ağa mahallesinde inşa edilip görevlileri ile alacakları maaşları daha henüz belirlenemeden bânisi Mehmed Paşa vefat ettiği için harap bir hale düşen ve bir süre önce çıkan yangında da tamamen kül olan cami valide sultan tarafından yenilendiği gibi, yanında yer alan valide sultana ait arsa üzerinde de bir sıbyan mektebi inşa ettirdi. Ayrıca, 30 Nisan 1790 (15 Şaban 1204) tarihinde bir vakfiye düzenleyerek cami ile mektebin görevlileriyle alacakları maaş ve tahsisatları belirledi.

Camiin imam, hatip, vâiz, müezzin ve diğer görevlileri ile sıbyan mektebinin hoca ve halifelerinin alacakları maaşlarla diğer giderler için Rumeli'de Yenişehr-i Fenar kazasında bulunan Malakaş çiftliğinin gelirlerini vakfeden valide sultan, her yıl Ramazan ayı öncesinde mektebin hocalarıyla 30 öğrencisine elbise ve ayakkabı parası dağıtılmasını, kış ayları için mektebe

[206] *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, s. 142.

kömür ve aydınlatmada kullanılmak üzere camiye de yağ ve mum verilmesini ve Eski Saray baltacılarının yiyecek ihtiyaçlarına harcanmak üzere senelik 1.500 kuruş tahsis edilmesini kararlaştırdı. Vakfın nezareti dârüssaade ağasına ve mütevelliliği de oğlu III. Selim'e aitti.[207]

Mihrişah Sultan'ın herhalde en önemli eseri, Eyüp'te Bostan iskelesinde bulunan ve imaret, sebil, çeşme ve türbeden oluşan külliyesidir. 6 Haziran 1793'te inşasına başlanan imaret,[208] malzeme temininde yaşanan güçlüklere rağmen[209] yaklaşık bir buçuk yıl içerisinde tamamlandı. 16 Şubat 1795 (26 Receb 1209) günü Kur'an okunup padişaha ve valide sultana dualar edildikten sonra valide kethüdası Yusuf Ağa'nın imaretin önünde kurdurduğu 100-150 sofrada öğlene kadar fukara ve garipler yedirilip içirilerek imaretin açılışı gerçekleştirildi, valide sultan, kethüdası aracılığıyla bina emini ve inşaatta görev alan işçilere ihsanlarda bulundu ve meşhur şâir Sümbülzade Vehbi Efendi imaretin tamamlanmasına aşağıdaki tarihi düştü:

"Zehî târîh Vehbî kabz-ı rûh-ı çâr yâr ile
İmâret buldu me'vâ-yı Ebî Eyyûb-i Ensârî"[210]

---

[207] *VGMA.d*, nr. 58, s. 4-9; nr. 636, s. 5.

[208] Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi*, İstanbul 1281, I, 249-250.

[209] Gerekli keresteyi satın almak için Ahyolu tarafına gönderdiği adamları burada tekel oluşturup keresteyi üç katına satan bir çeteyle karşılaşan valide kethüdası Yusuf Ağa, konuyu sadarete yazarak halka zarar veren bu tip uygulamaların önlenmesini istedi (26 Şubat 1793/15 Receb 1207, BOA, C.BLD, 85/4206). Binaların mermeri Marmara adasından (18 Ocak 1793/5 Cemaziyelâhir 1207, BOA, C.BLD, 97/4838), od taşı Karamürsel'den (BOA, C.EV, 21/1027), siyah ve kızıl taşlar, Gebze Eskihisar'dan (19 Mart 1794/16 Şaban 1208, BOA, C.EV, 31/1501) temin edilmişti.

[210] Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 175-177. Ayrıca bkz. *VGMA.d*, 58, s. 61. Mihrişah Sultan'ın masraf defterinden, Eyüp'teki imaret ve türbe için bina eminine ilk ödemenin 11 Şubat 1793 (29 Cemaziyelâhir 1207) ve son ödemenin de 26 Şubat 1795 (6 Şaban 1209) tarihinde

Esasında külliyenin inşaatı bir bütünlük içerisinde tamamlanmadı, muhtemelen fakirlerin yiyecek ihtiyacı düşünüldüğü için öncelikle imaret inşa edilip faaliyete geçirildi, sebil ile valide sultanın türbesinin tamamlanması ise yaklaşık dokuz ay sonra, 21 Kasım 1795 (9 Cemaziyelevvel 1210) tarihinde ve külliyenin bütünü de yaklaşık iki buçuk yıl içerisinde tamamlanmış oldu. Yusuf Ağa ile bazı davetlilerin katıldığı ve Nakşibendi şeyhi Şeyh Abdülhalim Efendi'nin dualar ettiği bir törenle külliye faaliyete geçirildi.[211] Valide sultanın vakıfları cümlesinden olarak burada inşa ettirmiş olduğu mektep külliye binasının tam karşısında yer almaktaydı.

Valide sultan, etraftaki bazı dükkânların yanı sıra Vefa'da yaptırdığı 60 oda ve 20 dükkânı içeren büyük han ile Çelebioğlu mahallesi, Üsküdar, Kasımpaşa, Tatavla, Büyükçekmece, Terkos, Çatalca, Levend çiftliği, Kütahya, Sapanca, Bözüyük, Muğla, Köyceğiz, Ula, Çine, Baba-yı Atik, Yenişehr-i Fenar, Badracık, Mora, Midilli'deki bağ, buzluk, karlık, değirmen, han, hamam, dükkân ve büyüklüğü binlerce dönüme ulaşan tarla ve zeytin bahçelerinden oluşan çok zengin gelirleri, oluşturmuş olduğu bu büyük külliye ve imaretin giderleri için tahsis etmişti.

İmaretten yararlanan kişilerin çoğalıp 600 kişiye çıkmasına paralel olarak tahsis edilen senelik zahire ve kumanyanın miktarı da arttırıldı. Verilen günlük yemeğin yeterli gelmemesi durumunda tahsisatın arttırılması, Eyüp'te bulunan Özbekî Abdullah Efendi, Şeyh Murad Efendi, Şahsultan ve Mustafa Paşa zaviyelerinden imtihanla seçilecek bir şeyh ile 12 dervişin

---

yapıldığı ve toplam tutarın da 319.156,5 kuruşa ulaştığı anlaşılmaktadır (BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 2). Külliyenin mimari özellikleri için bkz. Sevgi Parlak, "Mihrişah Vâlide Sultan Külliyesi", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 42-44.

[211] Şeyh Galip, imaret ile birlikte yanında inşa edilen sebil için şu tarihi düştü:
"Gâlib kalemden akdı sebil, târîhi hemçün zemzem sel-sebîl
Ashâba zemzem hem sebîl, ayn-i safâ-yı Mihrişâh" (Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, s. 176-77, 300-301).

Perşembe ve Pazar günleri türbede zikir edip sevabının Hz. Peygamber, valide sultan, çocukları ve bütün müminlerin ruhlarına hediye edilmesi şartları vakfiyede yer almaktadır. Valide sultan kurduğu bu büyük vakfın nazır, mütevelli, kâtip, ruznamçe kâtibi, câbi, maaş kâtibi, imaret şeyhi gibi görevlileriyle türbedarların maaşlarını da belirledi.[212]

III. Selim'in Hasköy'de inşa ettirdiği Humbaracılar Kışlası içerisinde valide sultanın yaptırttığı Humbaracılar Kışlası Camii'yle müştemilâtı 26 Eylül 1794 (1 Rebiülevvel 1209) tarihinde burada yapılan bir Cuma selâmlığı ve törenle ibadete açıldı. Padişah ve maiyeti açılış günü denizyoluyla bölgeye intikal edip Cuma namazını kıldıktan sonra Kasr-ı Hümayun'da dinlendi, valide sultan oğluna bir sorguç ile donanmış at, saray ağalarına ve görevlilerine mücevherler ve bohçalar hediye edip ihsanlarda bulundu, ayrıca, kethüdası Yusuf Ağa'ya da erkân samur kürk giydirip[213] inşaatta hizmeti geçenlere pek çok hediyeler verdi. Camiin açılışı vesilesiyle valide sultanın talepleri doğrultusunda bazı suçlular affedildi. Sadrazam ve Bâbıâli ricalinin, bir sonraki hafta Cuma namazını kıldığı[214] ve valide sultanın ziyaret ettiği bu camide bir de Mevlid okutuldu.[215]

---

[212] Bu gelir kalemlerinin uzun bir dökümü için bkz. *VGMA.d*, nr. 636, s. 6-47, 53-54.

[213] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 177.

[214] Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, s. 135-136. Ayvansarayî, camiin 1803'te yapıldığını belirtirse de bunun doğru olmaması icab eder (*Nuri Tarihi*, I, 309). Nitekim valide sultana ait bir defterde 13 Şubat 1793 (2 Receb 1207) tarihinden itibaren cami için masraf yapılmaya başlandığı, ayrıca, imam evi ile kayyım ve müezzin gibi görevliler için de odaların inşa edildiği ve bunlar için son harcamanın 22 Ekim 1794 (27 Rebiülevvel 1209)'te yapıldığı görülmektedir (BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 3). Öte yandan III. Selim'in 1 Nisan 1794 tarihli bir hükmünde geçen "...validem müşarünileyhanın Hazret-i Hâlid civarında müceddeden bina ve ihyasına muvaffak oldukları imaret ve türbe-i şerife ve Hasköy'de Humbaracı Kışlası derununda cami-i münif..." ibaresi (*VGMA.d*, 58, s. 61) inşaatın bu tarihlerde tamamlandığına işaret etmektedir.

[215] Cami için 18.586 kuruş ihsanda bulunan Mihrişah Sultan 26 Ekim

Camiin hatip, vaiz, imam, müezzin ve muvakkit gibi görevlilerinin yevmiyeleri ile imaretten alacakları aynî yiyecek tahsisatlarını da belirleyen valide sultan, imamları öğle namazından sonra *Yasin*, ikindiden sonra *Nebe'*, akşamdan sonra da *Mülk* sûrelerini ve Cuma günleri de Kur'an'dan bir bölümü okumakla görevlendirdi; ayrıca, camiin mum ve sair giderleri ile her yıl Rebiülevvel ayında camide Mevlid okutulması için vakıf gelirlerinden ciddi bir pay ayırdı.[216]

Daha sonraki dönemlerde bazen Cuma selâmlığını burada eda ettiğini, bazen de camiyi ziyarete gittiğini bildiğimiz[217] III. Selim'in valide kethüdası Yusuf Ağa'ya yazmış olduğu bir hatt-ı hümayundan, bu caminin tek minareli olarak yapılmış olmasının Mihrişah Sultan'ı üzdüğü ve bu sıkıntısını uzun süre oğluna bile açamadığı anlaşılıyor. Belgede valide sultanın hasta olduğu zikredildiğine göre bu tarihsiz hatt-ı hümayun valide sultanın ölümüne yakın kaleme alınmış olmalıdır. Öte yandan padişahın yaptırdığı camiden bahsetmesi de bu kanaatimizi desteklemektedir. Gerek III. Selim'in yaptırdığı camiin gerekse diğer valide sultan camilerinin iki minareli olduğunu ve Hasköy'de kendisinin inşa ettirdiği camide ise tek minare bulunduğunu belirten valide sultan, III. Selim'in yaptırdığı camiye gıpta ettiğini belirterek kendi camiine de "bir minare dahi yapıl"ması temennisini dile getirir. Bu belgede kastedilen III. Selim'in inşa ettirdiği cami büyük bir ihtimalle Üsküdar'daki Büyük Selimiye Camii olmalıdır. Padişah, annesine, "kethüdanıza yazın yaptırır" diye cevap verince, valide sultanın "yok ben hicap ederim, sen yaz yaptırsın, yaptırır ise pek haz ederim" cevabını vermesi, Mihrişah Sultan'ın zarif, naif, ince ve mütevazı kişiliğini yansıtmaktadır.

1794 (1 Rebiülâhir 1209) günü burada bir Mevlid okutmuştu (BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 1).

[216] *VGMA.d*, nr. 636, s. 48-53.

[217] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi,* s. 203, 214, 222, 276.

Padişahın bu ilginç hatt-ı hümayununun metni saray nezaketini ve anne-oğul arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir:

"Ağa,

Fe-lillahi'l-hamd buraya gele valideme nabet [nöbet] gelmeyor. Lakin meraktan bazı kere ah of ediyor. Lakin inşallah böyle kalır ise külliyen sıhhati dahi Hüda'dan me'mulümdür. Bizim camie karşu olmağla ahşam bana dedi ki 'senin camiine gıpta ede[ri]m ve sair valideler dahi iki minarelidir. Benim Hasköy'deki camiime ah bir minare dahi yapılsa' dedi. Ben de 'kethüdanıza yazın yaptırır' dedim. 'Yok ben hicab ederim sen yaz yaptırsın. Yaptırır ise pek haz ederim' deyu söyledi. Ben de 'olsun sabah yazayım yaptırsın' dedim. Hasılı Humbarahane Camii'ne bir minare dahi yapılmasını arzu ediyor. Sen valideme yazasınki 'şevketlü efendimiz tenbih eyledi sizin Humbarahane[de]ki camie bir minare dahi ısmarladım' deyu yazasın haz eder."[218]

Vakıflarına gelir sağlamak üzere yapıldığı yukarıda zikredilen Vefa'daki büyük hanın içerisinde de bir mescid inşa ettiren valide sultan, mescid için görevlendirdiği imam, müezzin ve diğer giderleri için gerekli olan maaşları belirledi, ayrıca, Galata Mevlevihanesi postnişini Şeyh Mehmed Galip Dede'nin Salı ve Cuma günleri Mesnevi okuyup istekli öğrencilere Mesnevi dersi vermesini ve padişahla valide sultanın ömür ve iktidarları için dua etmesini kararlaştırdı. 9 Temmuz 1795 (21 Zilhicce 1209) tarihli bu vakfiyenin en önemli maddelerinden biri de, aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde ele alınacak olan vakıf gelirleri fazlasının nazır ve mütevellinin oluru ile din ve devlete daha faydalı olacak olan gaza ve cihad için ordunun donatılması ve ihtiyaçlarına sarf edilmesi şartıdır.[219]

---

218 BOA, HAT, 1487/63.

219 *VGMA.d*, nr. 636, s. 57-58, 65. Ayrıca bkz. Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, s. 302-304.

Düzenlediği 24 Ocak 1797 (25 Receb 1211) tarihli diğer bir vakfiye ile, vakıf gelirlerini çoğaltıp faaliyet alanlarını zenginleştirdi. Böyle bir düzenlemeye ihtiyaç duyma nedeni Levend çiftliğinde yaptırmış olduğu aşağıda açıklanacak olan ahşap cami idi. Öte yandan halkın susuzluk çektiği konusundaki şikâyetlerin kendisine intikal ettirilmesi üzerine, I. Mahmud'un, annesi Saliha Sultan adına Bahçeköy'den getirttiği yukarıda zikredilen ve Tophane, Beşiktaş ve Beyoğlu taraflarına su sağlayan bend ve kanalları da su kaçağını önlemek amacıyla yeniletti, zira, artık iyice eskimiş olan bu kanalların taşıdığı suyun üçte ikisi yolda kaybolmaktaydı. Arabacıoğlu Mandırası Deresi üzerinde bir bend yaptırmanın yanında, burada topladığı suları I. Mahmud'un inşa ettirmiş olduğu bende aktaracak su yollarını inşa ettirip bütün bu kanalların bakımı için suyolcuları görevlendirdi. Vakıflarının giderlerini karşılamak amacıyla Havass-ı Refia kazası, Galata, Hasköy, Kumkapı, Balıkpazarı, Eyüp ve Atina'da bulunan çiftlik, ev, hamam, han, mahkeme binası, kahvehane, kayıkhane, değirmen, dükkân, sahilhane, manastır, zeytinlik, bağ ve binlerce dönüm tarlanın gelirlerini tahsis etti.

Çerkeş kazasında vakıf gelirleri az olduğu için görevlileri zaruret içinde olan Kadınşah Camii'nin imam, hatip ve müezzini için vakıf gelirlerinden bir miktar para ayıran Mihrişah Sultan, ayrıca, camide çocuklara haftada iki gün Kur'an öğretmek üzere bir hâfız ile dini ilimleri öğretmek amacıyla ulemadan birini hoca olarak tayin etti. Bunun yanında camide zikir eden Halveti tarikatı şeyhine padişah ile valide sultana dua etmesi mukabilinde vakıf gelirlerinden tahsisat ayırdı.[220]

Mihrişah Sultan'ın önemli eserlerinden birisi de Levend çiftliğinde inşa ettiği camidir. Cami için görevlendirdiği hatip, imam, Cuma vâizi, müderris, muvakkit, müezzinin alacakları yevmiyeleri belirleyen valide sultan, ayrıca, imamların sabah,

---

220 *VGMA.d*, nr. 636, s. 71-79.

öğle ve ikindi namazlarından sonra sırasıyla *Yâsin*, *Mülk* ve *Nebe'* sûrelerini okumalarını, müderrisin öğrencilere fıkıh, *Birgivi Risalesi* ve diğer dini ilimleri öğretmesini, camiin yanında bulunan sıbyan mektebinde bir hâfızın çocuklara Kur'an talim ettirmesini ve mektebin temizlik ve diğer işleriyle ilgilenmek üzere bir kişinin mektep halifesi olarak görevlendirilmesini şart koştu.[221] Her ne kadar vakfiyesinde cami olarak geçiyorsa da, bu caminin başlangıçta cami değil mescid olarak yapıldığı ve daha sonra vakıf nazırı ile dârüssaade ağasının başvurusu üzerine, III. Selim'in bir hatt-ı hümayunu ile mescide bir minber konularak Cuma ve bayram namazları kılınabilir bir camiye dönüştürüldüğü anlaşılıyor.[222]

Kutsal mekânlara da kayıtsız kalmayan valide sultan, Medine'de Bâbü'r-rahmet hizasında daha önce I. Ahmed tarafından yaptırılan ve zamanla harap olan sebil, abdesthane, musluklar ile su kanallarını tamir ettirdiği gibi, zamanla ortaya çıkabilecek olan onarımların yapılabilmesi için de vakıf gelirlerinden bir pay ayırdı, ayrıca, Hac mevsiminde hacılara su dağıtmak üzere sakaların görevlendirilmesini vakıf şartlarına ilâve etti.

İstanbul'da Arabacı Bayezid mahallesinde Vâni Şeyh Seyyid Ahmed Efendi'nin yeni yaptırdığı Nakşibendi zaviyesi ve mescidi ile Kadıköy'de Sa'diye tarikatına bağlı Abdülbaki Efendi zaviyesi için imaretten yemek tahsis etti, ayrıca, zamanın tahribine uğrayan Tophane Firuzağa mahallesindeki Sirkeci Mescidi'ni onartıp aydınlatma giderleri ve bazı görevlilerin yevmiyeleri için vakıf gelirlerinden pay ayırdı. Yukarıda yeniden inşa ettirdiği belirtilen Mehmed Paşa Camii'nde Mevlid okutularak ve Eyüp'teki türbesinde de her gün bir hatim indirilerek oğlu ile kendisine dua ve sevabının vefat etmiş olan

---

[221] *VGMA.d*, nr. 636, s. 79-81.
[222] BOA, HAT, 1464/49.

kızları Hibetullah Sultan ile Fatma Sultan'ın ruhlarına hediye edilmesini şart koştu.[223]

Mihrişah Sultan, 11 Kasım 1800 (23 Cemaziyelâhir 1215) tarihli vakfiyesiyle yeni hayır eserleri oluşturduğu gibi, eski vakıflarına da zengin gelirler tahsis etti. Çatalca, Hasköy, Kırkkilise, Tophane, Eyüp ve Beşiktaş'taki çiftlik, ev, tarla, dükkân ve gedikli imalathaneleri vakfederek gelirlerini daha önce kurmuş olduğu vakıflarına aktardı. Balıkpazarı Kapısı'nın dışında Tozkule yakınlarında bir çeşme inşa ettirdiği gibi, Arabacıoğlu Mandırası Deresi üzerinde yaptırdığı su bendinden Yenicami'ye gelen suyun miktarını çoğalttı. Ayrıca, Medine'de Ravza-i Mutahhara'da bir kişinin her gün *Buhari-i Şerif* okuması, Hz. Mevlânâ'nın türbesinde mübarek gecelerde yakılan kandiller için belli bir tahsisat ayrılıp buradaki şeyhle dervişlerin padişahla annesine dualar etmesi, III. Selim'in dadısı ve hazinedarı Nâzperver Usta'nın sıbyan mektebi ile çeşmeden oluşan vakfının maddi olarak desteklenmesi, bu mektepte her yıl Rebiülevvel ayında bir Mevlid okutulup sevabının Hz. Peygamber ile valide sultanın ruhuna gönderilmesi, mektep öğrenci ve hocalarına her yıl Receb ayında elbise ve ayakkabı yardımı yapılması, III. Selim'in onarttığı Eyüp Otakçılar'daki Mehmed Bey Mescidi ile görevlileri için vakıf gelirlerinden pay ayrılması, Topkapı Sarayı yakınında bulunan Bostancılar Hastahanesi'ne atanan tabip, cerrah, çavuş ve hastabakıcıların maaşlarıyla yıllık belli bir miktar ilâç ve malzeme parasının vakıf gelirlerinden karşılanıp fakir hastalardan ücret alınmaması kararlaştırıldı.[224]

Bilindiği üzere, 1766'da İstanbul'da meydana gelen büyük depremde zarar gördüğü için 1776 yılında Sadrazam Derviş

---

[223] *VGMA.d*, nr. 636, s. 81-84.

[224] *VGMA.d*, nr. 636, s. 85-90. Hazinedar Nâzperver Usta'nın vakfının valide sultan vakfı gelirlerinden desteklenmesine dair Mihrişah Sultan'ın 2 Nisan 1800 (7 Zilkade 1214) tarihli ilâve vakfiyesi için bkz. *VGMA.d*, nr. 636, s. 95-97.

Mehmed Paşa tarafından onarılan ve zamanla namaz kılanların hayatını tehlikeye düşürecek derecede harap olan Eyüpsultan Camii, III. Selim tarafından yeniden yaptırılarak 25 Ekim 1800 (6 Cemaziyelâhir 1215) tarihinde ibadete açıldı.[225] Bu büyük inşaat esnasında daha önce Eyüpsultan türbesine yakınlıkları dolayısıyla yerleri uygun olmayan abdesthane, tuvaletler ve üstlerinde bulunan dükkânlar da türbeden uzakta kiralanan bir arsa üzerinde yeniden inşa edilerek arsaların yıllık kira bedeli Mihrişah Sultan vakfından karşılandı.

Galata Sarayı'nın içinde bulunan kütüphane ile Eyüp'teki türbesine vakfettiği sakal-ı şeriflerin (*lihye-i saadet*) her yıl Mevlid, Regaip, Mirac ve Berat gecelerinde kütüphane ve türbedeki görevliler tarafından çıkarılarak ziyarete açılmasını isteyen valide sultan, güzel sesli hâfızların Kur'an okuyup ziyaretçilere içecek vermesi ve oğluyla kendisine dualar edilmesi için vakıf gelirlerinden tahsisat ayırdı.[226]

Mihrişah Sultan'ın inşa ettirdiği eserlerden biri de bir süre önce yanmış olan Ayasofya yakınlarındaki Üskübî İbrahim Efendi Mescidi'dir. Sevabı Hazinedar Nâzperver Usta'nın ruhu için olmak üzere mescidi yeniden yaptırtmanın yanı sıra, imam, müezzin, kayyım gibi görevlileriyle mum ve diğer giderlerine harcanmak üzere de vakıf gelirlerinden pay ayırdı;[227] ayrıca, 1 Ocak 1801 (15 Şaban 1215) tarihli vakfiye ile Eyüpsultan Camii'ndeki kütüphaneye bir kısmı Kur'an-ı Kerim olmak üzere çeşitli bilimlere dair 247 cilt kitap bağışladı.[228] Daha sonra yapılan bağışlarla zenginleştiği anlaşılan bu koleksiyonda mevcut 447'si yazma ve 93'ü de basma olmak üzere toplam 540 kitap arasında oğlu III. Selim ile kethüdasının bağışladığı

[225] Semavi Eyice, "Eyüp Sultan Külliyesi", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 10.
[226] *VGMA.d*, nr. 636, s. 91-93.
[227] 6 Nisan 1802 (3 Zilhicce 1216), *VGMA.d*, nr. 636, s. 98-99.
[228] *VGMA.d*, nr. 636, s. 103.

kitaplara da rastlanır. Kitapların üzerinde yer alan vakıf mühründeki ibareler Arapçadır.[229]

Eyüp'teki imaretinin yanında ahşaptan bir mektep ile bir de çeşme yaptırtan valide sultan, vakıflarının gelirlerini arttırmak amacıyla İzmit, İstanbul, Büyükçekmece ve Terkos'ta bulunan çiftlik, ev, kahvehane, imalathane gediği, dükkân, yüzlerce dönüm tarla, çayır ve bağı vakfetti. Kütüphane hizmetleriyle ilgilenmek üzere iki kütüphaneci (*hâfız-ı kütüp*), mektebe muallim, meşk hocası ve halife, çeşmeye de tas görevlisi atayıp maaş ve tahsisatlarını belirledi. Okuldaki görevliler ile Kur'an öğrenecek 40 çocuğa imaretten yemek ve Şaban ayında giyecek parası verilmesi, Eyüp'ten Üsküdar'a varıncaya kadar İstanbul'un değişik yerlerinde bulunan zaviyelere imaretten yemek ve tahsisat ayrılması, Çatalçeşme'de yaptırttığı çeşme, Fındıklı Selime Hatun mahallesinde kilerci Dildâde Usta'nın ruhu için inşa ettirdiği çeşme ile Yusuf Ağa çeşmesine su sağlanması, surre eminleri aracılığıyla Mekke fakirleri için her yıl belli bir meblağ ayrılması, sevabı valide sultana ait olmak üzere her sene bir kişinin Hacca gönderilmesi, valide sultan türbesinde birinin öğrencilere Kur'an öğretmesi, Eyüp, Ayasofya, Bayezid, Fatih camileri imam ve müezzinlerinin vakit ve Cuma namazından sonra valide sultanın ismini yâd ederek ruhu için dua etmeleri, vakfiye şartlarındandı.

Bununla birlikte bu vakfiyeyi hem valide sultanın önceki hem de eski validelerin o zamana kadar hazırlamış oldukları vakfiyelerden ayıran husus, Mihrişah Sultan'ın vakıf gelirleri fazlasını, oğlu III. Selim'in kurduğu Nizam-ı Cedid ordusunun ihtiyaç ve eğitim giderleri için harcanmasını istemesidir. Bu konudaki düşüncelerini "izhâr-ı şeâir-i din ve i'lâ-yı kelimetullahi'l-mübin zımnında şehriyar-ı hazret-i müşârünileyh efendimiz hazretlerinin ihyâ-kerde-i şâhâneleri olan Tophane-i Âmire ve Top Arabacıları Ocakları neferatları ve Levend çiftliği

[229] G. Kut, N. Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, s. 57-58.

ve Üsküdar Kışlağı asakiri ve sair sunuf-i askeriyyenin masarıf-ı zaruriyyelerine iânet cümle umurun akdemi ve istihzâr-ı esbâb-ı umur-i cihadiyye farîzası kâffe-i mesâlihin ehemm ve elzemi", yani, dinin şiarları ile Allah'ın adının yüceltilmesi için III. Selim'in kurmuş olduğu topçu ocaklarıyla Nizam-ı Cedid askerinin giderlerine yardım edilmesi ve cihad şartlarını hazırlamanın bütün devlet işlerinin en önemlisi olduğu cümleleriyle açıklar. Vakfın gelir fazlasının İrad-ı Cedid Defterdarı'na teslim ve hazinede muhafaza edilip gerektikçe buradan askeri ihtiyaçlar ve ordunun donatılması amacıyla harcama yapılması kararlaştırıldı.[230]

Esasında valide sultanın askerlik konularında göstermiş olduğu bu hassasiyete ve vakıf gelirleriyle askerî modernizasyonu destekleme yönünde vakfiye metnine de giren bu kararına biraz daha yakından bakılacak olursa yaklaşımının bu dönemde devletin uyguladığı genel reform siyasetinin bilinçli bir parçası olduğu görülür. III. Selim, almış olduğu bir kararla annesinin, kendisinin ve babası III. Mustafa'nın vakıflarının gelir fazlasının askerî reformlar için kullanılmasına imkân sağlar. Kararın gerekçesinde, eski Osmanlı padişahlarının aldıkları tedbirlerle düşmanlarını etkisiz kıldıkları, ancak düşmanın bir süreden beri kara ve deniz ordularında geliştirdiği yeni usul ve hilelerle güçlendiği belirtilerek savaşlarda genellikle düşmanın kazandığı tesbiti yapıldıktan sonra, III. Selim'in tahta geçtiği günden beri eğitimli ve modern silâhlarla donanmış bir ordu ortaya çıkarmak için uğraştığı, bu amaç için gerekli idari düzenlemeleri yaparak yeni ordunun giderlerini karşılamak üzere İrad-ı Cedid Defterdarlığı ile gerekli ıslahatları yapması için ilk defa Bahriye Nezareti'ni kurduğu belirtilir, bütün bu işler için İrad-ı

[230] *VGMA.d*, nr. 636, s. 101-111. Vakıf şartlarına uygun olarak Eyüp'teki mektebin hoca ve görevlilerine her yıl verilen maaşlar ile talebelerine verilen elbise, fes ve ayakkabı giderlerinin ayrıntıları için bkz. TSMA.E, 433/25.

Cedid Hazinesi'nde toplanan paranın yeterli olmadığı ve yeni kaynakların bulunması gerektiğine vurgu yapılır.

Bu noktada bulunan çözümlerden biri, söz konusu üç büyük vakfın gelir fazlasının askerî reformlar ve cihad giderleri için tahsis edilmesiydi. Kendi vakıflarıyla ilgili şartları zaman içerisinde değiştirme yetkisinin Mihrişah Sultan ile padişahta olduğu, artık hayatta olmayan III. Mustafa'nın ise vakıflarının gelir fazlasının hazineye teslimini şart koştuğu ve dolayısıyla vakıf gelirleri fazlasının askeri amaçlar için tahsis edilmesinin önünde hukuki bir engel bulunmadığı belirtilerek ve İrad-ı Cedid Defterdarı'nın III. Mustafa'nın vakıflarının mütevellisi olması kararlaştırılarak bütün bu hususlar vakfiyeye de eklendi.[231]

Mihrişah Sultan'ın bunların dışında Göksu'da (Küçüksu) Bostancı Ocağı askerleri için bir cami yaptırdığını[232] ve Yenikapı Mevlevihanesi dışında olup harap bir vaziyette bulunan Merkezefendi türbesi ile camiini yeniden inşa ettirdiğini biliyoruz.[233] Muhtemelen oğlunun yönlendirmesinin de etkisiyle reformlara ve askerlere karşı özel bir ilgisinin olduğu anlaşılıyor. Nitekim 1790'da, Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşları devam ederken asker temininde güçlükler çekilmesi üzerine 500 bostancı askerini kendi bütçesinden donatıp padişahın da katıldığı bir törenle cepheye göndermesi,[234] 1799'da Napolyon

---

231 16 Şubat 1805 (16 Zilkade 1219), BOA, HAT, 1490/16.

232 "Göksu'da vaki merhume ve mağfurunleha Mihrişah Valide Sultan tâbet-seraha cami-i şerifinin hitabeti mahlûl olmağla erbab-ı istihkaktan Hasan Halife'ye sadaka buyurulmak recasına nâzır-ı vakf dârüssaadetü'ş-şerife ağası kulları arz etmekle..." (BOA, HAT, 1532/53).

233 5 Kasım 1804 (1 Şaban 1219), BOA, *D.BŞM.d*, nr. 7005, s. 5; Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, I, 145.

234 Valide sultanın haremdeki Sultan Osman Kasrı'na giderek geçişlerini izlediği kendi techiz etmiş olduğu askerler dualarla savaş alanına gönderildi (Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekayi*, s. 20-21; "Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i", s. 162) ve bu askerlerin yiyecekleri peksi-

Bonapart'ı Akkâ Kalesi önünde durduran ve yaralanıp İstanbul'a gelen yaklaşık 100 askere ihsan ve atiyyelerde bulunması[235] ve Tersane-i Âmire'nin ihtiyacı olan kereste, bez, kömür ve diğer ihtiyaçlarına harcanmak üzere 150.000 kuruşu İrad-ı Cedid Hazinesi'ne bağışlayıp belirlenen amaç doğrultusunda peyderpey harcanması da bu bağlamda anlamlıdır.[236]

Napolyon'un Mısır'ı işgali üzerine 3 Ağustos 1798'de Fransız donanmasını Mısır'da Ebu Kır denilen mevkide ağır bir yenilgiye uğratan İngiliz Amirali Horatio Nelson'a memnuniyet ve teşekkürlerini belirtmek üzere III. Selim'in 2.000 sterlin değerinde bir çelenk ile 1.000 sterlinlik bir kürk ve valide sultanın da 1.000 sterlin değerinde elmaslarla müzeyyen bir "mücevher gül" gönderdiğini görüyoruz.[237] Öte yandan Eylül 1801'de İngilizlerin yardımıyla İskenderiye'nin Fransızlarca boşaltıldığı haberi, İstanbul'da padişah, valide sultan ve halk nezdinde büyük bir memnuniyet ve sevinç yarattı. Topların atıldığı, müzikli ve şenlikli eğlencelerin yapıldığı ve valide sultanla harem halkının da izlediği bayramlara mahsus törenlerin ardından haberi getiren İngiliz generaline kürk giydirilip şapkasına mücevher çelenk takıldı, ayrıca, kendisine padişah tarafından 50 (25.000 kuruş) ve valide sultan tarafından da 25 kese (12.500 kuruş) altın ve değerli kumaşlar armağan edildi.[238]

---

metlerin bedelinin başmuhasebeden ödenmesi kararlaştırıldı (31 Mayıs 1791/17 Ramazan 1204, BOA, C.AS, 413/17099).

235 *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 310.

236 Mihrişah Sultan'ın bağışladığı paradan yapılan harcamaların ayrıntısı için bkz. 6 Nisan 1801 (22 Zilkade 1215), BOA, *D.BŞM.İCH.d*, nr. 19295.

237 Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz, Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2004, s. 22, 27.

238 Mısır seferine katılan İngiliz kumandanlara verilmek üzere yeni bir nişan hazırlanıp Darphane'de basılmıştı (*III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*, s. 358).

İnşa kararı III. Selim döneminde 1804'te alınıp ertesi yıl yapımına başlandığı halde Sultan IV. Mustafa döneminde tamamlanabilen Taksim Topçu Kışlası (Beyoğlu Kışlası)'nda inşa edilen ve içinde bir de hünkâr mahfili bulunan kubbeli, tek minareli ve minberli küçük cami, ancak IV. Mustafa döneminde tamamlanıp ibadete açılabildi. Esasında cami ile ilgili yazışmalarda eserin Mihrişah Sultan'la ilgisi olduğuna dair herhangi bir ipucuna sahip değiliz. Sadece caminin inşaatı tamamlanıp halı, hasır, şamdan ve perde gibi mefruşatı ile görevli maaşlarına karşılık bulunması tartışmaları yapılırken o sırada vefat etmiş olan Mihrişah Sultan'ın ismi gündeme gelir. Topçubaşı vekili bu camiin Hamidiye, Lâleli veya Selimiye evkafından birine, sadrazam ise IV. Mustafa'nın babası I. Abdülhamid'in kurmuş olduğu Hamidiye vakıflarına bağlanmasını önerirse de padişah o ana kadar hiç bahsi geçmeyen Mihrişah Sultan'ın vakıflarına bağlanmasını uygun buldu. Böylece 2 Haziran 1808'de atanan hatip, imam, müezzin ve diğer görevlilerle birlikte toplam 9 personelin maaşları ile camiin rutin giderleri valide sultan vakfı gelirlerinden karşılanmaya başlandı.[239]

Mihrişah Sultan da diğer bazı valide sultanlar gibi senede birkaç defa İstanbul'da borcundan dolayı hapis yatanları belirler ve borçlarını ödeyip hapisten kurtulmalarını sağlardı.[240] Kethüdası Yusuf Ağa'yı bu iş için özel olarak görevlendirip İstanbul'daki değişik mahkemelerin verdiği kararlarla hapis yatanların borçlarını ödeyerek senetlerini geri aldırttığını

[239] Bu görevlere atanan kişiler ve alacakları yevmiyeler için bkz. HAT, 1506/11. Ayrıca bkz. Yüksel Çelik, "Mit ve Gerçek Arasında: Taksim Topçu Kışlası (Beyoğlu Kışla-i Hümâyûnu)", *Osmanlı İstanbulu III*, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 444-45, 467-68.

[240] "Senede çend def'a mahbûsları iftikad ve medyûn olanların deynlerini edâ ile teng-nây-ı gamm u gussadan âzâd eylemek mu'tâdları idi" (Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, I, 143). Ayrıca bkz. 14 Ekim 1794 (19 Rebiülevvel 1209), BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074, s. 25.

biliyoruz.[241] Ayrıca, Sultan Abdülmecid tarafından Hırka-i Şerif Camii yaptırılmadan önce Hırka-i Şerif'in saklandığı odanın perdelerini yenilediği gibi, hırkanın konulacağı mahfazayı (*boğça-i şerif*) da camiye hediye etti.[242]

En fazla çeşme yaptıran valide sultanlardan biri olan Mihrişah Sultan'ın âdeta İstanbul'un dört bir yanını çeşmelerle donattığı söylenebilir. Kâğıthane Camii'nin karşısında daha önce Sultan İbrahim'in Silâhtarı Yusuf Paşa'nın yaptırdığı çeşmeyi 1794'te ihya ettirdiği gibi, Eyüp'teki türbesinin yanında ve 1796 yılında da Eminönü ile Balıkpazarı arasında Taşçılar Caddesi'nin başında birer çeşme yaptırdı.[243] Bu son çeşmeyi su sıkıntısı çeken bölge halkının ihtiyacını gidermek amacıyla vefat etmiş olan padişahın çaşnigiri Zeynep Usta'nın ruhu için inşa[244] ve ertesi yıl da Cihangir Sormagir mahallesindeki bir çeşmeyi tamir ettirdi.[245]

Vefat etmiş olan kızı Fatma Sultan'ın ruhu için 1791'de Karacaahmet'te Aşçıbaşı Mehmetağa Camii yakınında,[246] 1793'te Halıcıoğlu'nda Abdüsselâm Camii mezarlığı önünde, Hasköy yolu üzerinde, Hasköy'de kışla duvarı sırasında, yine müteveffa kızı Hibetullah Sultan'ın ruhu için 1797'de Beşiktaş Kılıçali mahallesi Topalhoca Mescidi arsası karşısında, yine kızı Fatma Sultan'ın ruhu için Fındıklı'da Molla Bayırı Yokuşu'nun başında, 1799'da Kasımpaşa'da Hacı Ahmed Camii önünden Kurtuluş'a çıkan yokuşun sonunda ve 1805'te de Yeniköy Molla Çelebi Camii bitişiğinde çeşmeler yaptırdı. 1806 tarihli olarak Küçüksu Kasrı önünde inşa edilmiş olan çeşme, Mihrişah

---

241 20 Ekim 1794 (25 Rebiülevvel 1209), BOA, C.ADL, 87/5213.

242 28 Mart 1794 (25 Şaban 1208), BOA, C.SM, 88/4450.

243 İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 194, 220, 222.

244 *VGMA.d*, nr. 636, s. 86; 15 Nisan 1797 (17 Şevval 1211), BOA, C.SM, 162/8148, lef 17.

245 26 Mart 1797 (27 Ramazan 1211), BOA, C.SM, 162/8148, lef 7.

246 28 Eylül 1792 (11 Safer 1207), *VGMA.d*, nr. 58, s. 60.

Sultan 1805'te öldüğüne göre, onun adına oğlu tarafından yaptırılmış olmalıdır.[247] Vakfiyesinden daha önceden başkalarının eseri olan bazı çeşmelerin suyuna ilâveler yaptırdığı, Levend çiftliği civarında[248] ve kızı Hibetullah Sultan'ın ruhu için Üsküdar İhsaniye mahallesinde[249] birer çeşme inşa ettirdiği anlaşılıyor.

Mihrişah Sultan'ın gelir ve giderlerini içeren bir muhasebe defterinden, Berat gecesi fakirlere mum bedeli verdiği, yine bayramlarda fakir çocukları baştan ayağa kadar giydirip bahşiş dağıttığı, Tophane'de evi yanan bir kadına maddi yardımda bulunduğu, eşi III. Mustafa'nın annesi Mihrişah Emine Kadın'ın türbesini onarttığı, fakirler için aşure pişirtip dağıttırdığı, Selimiye Camii'ni ziyaret edip cami görevlilerine ihsanlarda bulunduğu, borcu yüzünden Nakibüleşraf konağında hapis yatan kişilerin borçlarını ödeyerek tahliyelerini sağladığı, fakirlere vermesi için Galata Mevlevihanesi şeyhine para gönderip mevlevihaneyi onarttığı[250] ve geçim sıkıntısı çeken Beşiktaş'taki bazı dul kadınlara ihsanlarda bulunduğu anlaşılıyor.[251]

Mütercim Âsım, Mihrişah Sultan'ı "mâ'iletü'l-hayrât ve nâ'iletü'l-hasenât" ve "bânûy-i uzmâ", yani hayrat ve güzel işler yapmaya meyilli büyük bir hayırsever olarak tanımlar. İstanbul'da Şeyh Vefa meydanındaki menzilhane dahilinde bir cami inşa edip görevlilerinin maaşlarını belirlediği, bir süre önce çıkan bir yangında kül olan İstanbul'da Deniz Abdal mahallesi yakınlarındaki Himmetzade dergâhını yeniden inşa ile dervişleri için tahsisat ayırıp her sene burada bir Mevlid okunmasını

---

[247] İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 16, 26, 151-154, 157, 159, 163, 168, 386, 402. Ayrıca bkz. *VGMA.d*, nr. 636, s. 88.

[248] *VGMA.d*, nr. 636, s. 11.

[249] 28 Eylül 1792 (11 Safer 1207), *VGMA.d*, nr. 58, s. 60; nr. 636, s. 82, 88.

[250] 5 Kasım 1804 (1 Şaban 1219), BOA, *D.BŞM.d*, nr. 7005, s. 1-7. Aynı şekilde Ağustos 1792-22 Mart 1795 (Muharrem 1207-1 Ramazan 1209) tarihleri arasında benzer faaliyetleri için bkz. BOA, *D.BŞM.d*, nr. 6074.

[251] 23 Ekim 1797 (2 Cemaziyelevvel 1212), BOA, C.SM, 162/8148, lef 5.

kararlaştırdığı, daha önce tamamen yanmış olan Samatya'daki Mirahur Camii, yirmi seneden beri harap durumda bulunan Nevbahar Hatun mahallesinde Fatih Sultan Mehmed'in ekmekçibaşısının mescidi, Tophane'de tamamen yanmış olan Defterdar Camii ile Sarıyer'de viran olmuş bir mescidi yeniden yaptırdığı, mevlevihanelere ciddi destek verdiği, Beşiktaş Mevlevihanesi'nde zikirlerin ardından dualar edilmesi mukabilinde mesnevihan ve dervişlere vazifeler tahsis ettiği, Sarıkadı (Sarıgazi) türbesini onarttığı ve mübarek üç aylarda kethüdası eliyle fakir ve gariplere ihsanlarda bulunduğu görülmektedir.[252]

Bütün bunların yanında iyice harap olmuş olan Kasımpaşa Mevlevihanesi'ni yıktırtıp yenilettiği gibi, yeniden inşa esnasında etraftaki bazı evleri satın alıp mevlevihanenin kullanım alanını daha da genişletti. Yusuf Ağa, 20 Eylül 1795 (6 Rebiülevvel 1210) tarihinde binanın açılışı münasebetiyle yapılan âyinden sonra oradaki fakirlere valide adına zengin atiyyeler dağıttı. Galata Mevlevihanesi şeyhi meşhur Şeyh Galip bu önemli hadiseye,

"Ney-i hâmem bu târîh ile Gâlib nâğme-bahş oldu,

Yapıldı devr-i Mevlânâ'ya bu dem Mevlevîhâne"; inşa edilen mahfil-i hümayuna,

"Çıkdı Gâlib latîf bir târîh,

Hân Selîm'e güzel makam-ı safâ" ve semahaneye de,

"Semâ'a vecd ü hâlet balış eder târîhî de Gâlib,

Nevâ-sâz oldu budur ki ney-i devrân uşşâka" tarihlerini düştü.[253] Bütün bu veriler, valide sultanın da oğlu gibi Mevlevilere yakın durduğunu gösteriyor. Mihrişah Sultan'ın vakıflarının bazı validelerle kıyaslandığında hayli büyük bir vakıf olduğu görülür. Öte yandan III. Selim de annesinin vefatından sonra

---

[252] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, I, 145-146.

[253] Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, s. 284-85.

hazırlattığı 14 Kasım 1805 (21 Şaban 1220) tarihli bir vakfiye ile Mihaliç kazasında üzerinde köşk, pek çok ev ve bina olan Balıklı ve Tepecik çiftliklerini vakfederek annesinin vakıflarının gelirlerini arttırma yoluna gitti.[254] 10 Mayıs 1834 tarihi itibariyle vakfın gelirleri 203.286 ve giderleri de 298.084 kuruş olup bu hesap üzere vakfın yıllık açığı olan 94.797 kuruş Laleli vakfı fazlasından kapatılmıştı.[255]

Ayşe Sineperver Sultan

Ayşe Sineperver'in kökeni ve hayatının ilk dönemleri hakkındaki bilgilerimiz de son derece sınırlı olup 1760'ların başında doğduğu tahmin edilmektedir. 7 Aralık 1776 (25 Şevval 1190)'da henüz iki yaşını doldurmadan vefat eden Şehzade Ahmed'i, ardından 17 Temmuz 1778 (21 Cemaziyelâhir 1192) tarihinde Esma Sultan'ı ve 8 Eylül 1779 (26 Şaban 1193)'da da Şehzade Mustafa'yı dünyaya getirdikten sonra I. Abdülhamid'in ikinci kadınlığına kadar yükseldi.[256] İlk oğlunu hummadan kaybeden ve diğer oğlu Şehzade Mustafa hastalanınca onu da kaybetmekten korkan Ayşe Sineperver, kethüdasına bir miktar para vererek borcundan dolayı hapsedilmiş olanların salıverilmelerini ve serbest kalan mahkûmların oğluna dua etmelerini istedi.[257]

IV. Mustafa'nın 29 Mayıs 1807 (21 Rebiülevvel 1222) tarihinde tahta geçişinin onuncu gününe rastlayan 7 Haziran 1807'de yapılan valide alayıyla Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na

---

[254] *VGMA.d*, nr. 636, s. 111-113.

[255] *TSMA.d*, nr. 2117/13.

[256] Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 15-16, 45.

[257] Türkân Duran, "I. Abdülhamid'in Kızı Esma Sultan'ın Hayatı (1778-1848)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 7.

intikal etti, valide alayı esnasında gelenek olduğu üzere etrafa paralar saçıldığı gibi, törende görev alanlara hil'atler giydirilip atiyyeler dağıtıldı.[258]

Ordusuyla birlikte İstanbul'a gelen Alemdar Mustafa Paşa'nın 28 Temmuz 1808 tarihinde IV. Mustafa'yı tahttan indirip yerine II. Mahmud'u geçirmesiyle birlikte valide sultanlığı son bulan Ayşe Sineperver'in bu olayı kabul edemediği ve ağzına geleni söyleyerek tepkisini gösterirken bazı görevlilerin onu uzaklaştırmak suretiyle Alemdar Mustafa Paşa'nın hışmından koruduğu rivayet edilir.[259] Yeni padişah II. Mahmud'un geleneklere aykırı bir biçimde Ayşe Sineperver'i Eski Saray'a göndermemesi, saraydan çıkarılması hususunda ısrarcı olan ve kendisini iktidara taşıyan Alemdar Mustafa Paşa ile aralarında ciddi bir soruna neden oldu. Bu kaotik ortamda Alemdar'ın öldürülmesiyle neticelenen isyan esnasında âsilerin saraya yönelmesi üzerine tahttan indirilme korkusunu yaşayan II. Mahmud, isyancıları saltanat konusunda alternatifsiz bırakmak amacıyla 17 Kasım 1808 (28 Ramazan 1223) tarihinde IV. Mustafa'yı öldürtmek zorunda kalmasıyla Ayşe Sineperver bir annenin tadabileceği en büyük acıyı yaşadı.

Ayşe Sineperver Sultan'ın II. Mahmud dönemindeki hayatı hakkında bilgilerimiz de sınırlıdır. Aşağıda açıklanacağı üzere, kurduğu vakıfların önemli bir kısmı bu döneme aittir. Mehmed Süreyya, onun son yıllarını alil ve münzevi bir şekilde geçirdiğini söylemesine rağmen,[260] Hâfız Hızır İlyas Ağa, dönemin bir tanığı olarak Sineperver'in herkes tarafından saygı gördüğünü belirtmekte, ayrıca, Eyüp civarında ve şehrin diğer yerlerindeki sarayların onun hizmetinde bulunduğunu ve hava değişimi için Eyüp'teki sultan saraylarında kaldığını ifade etmektedir.[261]

---

[258] 8 Haziran 1807 (1 Rebiülâhir 1222), BOA, *A.d.*, nr. 357, s. 39.

[259] Kemal Beydilli, "Mustafa IV", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 284.

[260] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308, I, 51.

[261] Hâfız Hızır İlyas Ağa, Sineperver Valide Sultan'ın 19 Ocak 1829 (13 Re-

Belgeler de Hızır İlyas Ağa'nın ifadelerini destekler mahiyettedir. Nitekim Şubat 1825 tarihli olduğunu düşündüğümüz bir harem mevacib defterinden, Ayşe Sineperver'in o tarihlerde bile hâlâ haremde yaşayıp itibar gördüğü, ancak valide sultan olarak nitelendirilmediği anlaşılıyor.[262]

11 Aralık 1828 tarihinde vefat eden ve Eyüpsultan hazire-sine defnedilen Ayşe Sineperver'in mezar taşında, "Hüve'l-Bâki, Hüdavendigâr-ı sâbık cennet-mekân, firdevs-âşiyân Sultan Mustafa Han ibn Sultan Abdülhamid Han tâbe serâhumâ hazretlerinin vâlide-i muhteremeleri merhume ve mağfiret-nişân Âyişe Sîneperver Valide Sultan hazretlerinin rûh-ı şerifelerîçün rızâen-lillahi Teâlâ fatiha. Fî 3 C[emaziyelâhir] sene 1244" ibaresi yer almaktadır.

Kızı Esma Sultan ve maiyetiyle olan ilişkileri değerlendirildiğinde, Ayşe Sineperver'in müdahaleci ve mücadeleci bir kişiliğinin olduğu ortaya çıkıyor. Nitekim bir yandan savurgan, hesapsız ve müsrif bir yapısı olan kızı Esma Sultan'ı dizginlemeye çalışırken diğer yandan da maiyetindeki cariyeler ile dışarıyla irtibatını sağlayan adamlarının onu aldatmalarını önlemeye gayret eder, maddi sıkıntıya düştüğünde kızının yanında yer alır ve yardımda bulunurdu. Ancak Esma Sultan'ın annesinin bu müdahalelerinden zaman zaman sıkılıp bunaldığı ve rahatsızlığını açıkça annesine hissettirdiği anlaşılıyor. Kızının bu davranışlarından alınan Ayşe Sineperver, her seferinde artık işine karışmayacağını belirtirse de kızını sıkıntıda görünce yine dayanamayıp müdahale etmek zorunda kalırdı.[263]

---

ceb 1244) tarihinde öldüğünü belirtirse de (*Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat,* s. 497) biz mezar taşındaki bilgiyi esas almayı tercih ettik.

[262] "Necabetlü Sultan Mustafa Han merhumun valideleri kadın hazretleri" olarak nitelendirilen Ayşe Sineperver'in maiyetinde toplam 14 cariye vardı (Taksim Atatürk Kütüphanesi, MC. Yz., nr. B0004, vr. 17b).

[263] T. Duran, "I. Abdülhamid'in Kızı Esma Sultan'ın Hayatı", s. 8-10, 33-36, 39vd.

Vakıf ve Hayır Eserleri

Kısa bir süre valide sultanlık yapan Ayşe Sineperver'in, biri, vefat eden oğlu Ahmed için 1780'de Üsküdar Yeni Valide Camii ile Bedesten kapısı yakınında ve diğeri de 1825'te Hırka-i Şerif ile Karagümrük arasında olmak üzere iki çeşme yaptırdığı bilinmektedir.[264] İnşa tarihlerine dikkat edildiğinde, her iki eserin de valide sultan olmadığı dönemlerde yaptırılmış olduğu görülür. Oğlu tahttan indirilip öldürüldükten sonra düzenlettiği 2 Mart 1810 (25 Muharrem 1225) tarihli vakfiyeden İstanbul Atpazarı yakınlarında Manisalı Mehmed Paşa mahallesinde çocuklara Kur'an okumak, yazı yazmak ve bazı yararlı bilgileri öğretmek üzere bir sıbyan mektebi ile bir çeşme yaptırttığı anlaşılıyor. Çeşme ve okulun giderleri için İstanbul, Anadolu ve Rumeli'de han, dükkân, bostan, tarla, ev ve çiftlikleri vakfetti, ayrıca, mektebin su şebekesi, rutin giderleri ve görevliler ile fakir öğrencilerin maaş ve elbise giderlerinin vakıf gelirlerinden karşılanmasını şart koştu. Yine vakıf gelirlerinden karşılanmak üzere her yıl Muharrem ayında aşure pişirilip öğrenci ve fakirlere dağıtılması, Rebiülevvel ayında mektepte ve Enderun'daki Zülüflü Baltacılar dairesinde birer Mevlid okutulup sevabının Hz. Peygamber ile IV. Mustafa'nın ruhlarına hediye edilmesi ve her hafta salı günü bir kişinin Laleli III. Mustafa Camii'nde vaaz vermesi kararlaştırıldı. Kurduğu vakfın nezaretini dârüssaade ağası ve tevliyetini de kendisi üstlenen Ayşe Sineperver, öldükten sonra vakıflarının eşi I. Abdülhamid vakıflarına ilhaken idare edilmesini şart koştu.

7 Mart 1814 (15 Rebiülevvel 1229)'te düzenlediği yeni bir vakfiye ile İstanbul'un değişik yerlerinde bulunan ev, han, dükkân ve fırınların gelirlerini ilâve ederek vakfını daha da güçlendirdi. Muhtemelen sonradan pişman olduğu için ölümünden sonra eşinin vakıflarına ilhaken idare edilmesi kararını değiştirerek vakfının mütevelliliğinin kızı Esma Sultan'a bırakılmasını

---

[264] İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 250; II, 380.

ve Esma Sultan'dan sonra ise vakıfları önceki vakfiyede belirlendiği gibi I. Abdülhamid'in vakıflarına ilhaken yönetilmesini istedi. 11 Temmuz 1825'te vakfiyesine yine ilâveler yaptığı görülen Ayşe Sineperver, burada "Hudavendigâr-ı sâbık cennet-mekân, firdevs-âşiyân merhum ve mağfiret-nişan Sultan Mustafa Han tâbe serahu hazretlerinin vâlide-i muhteremeleri" ibaresiyle tanımlanır.[265]

Ayşe Sineperver'in yaptırmış olduğu sıbyan mektebi, ilerleyen zaman içerisinde Kız Rüşdiyesi hâline getirilirse de 23 Ağustos 1908'de Çırçır'da meydana gelen ve yaklaşık 1.500 binanın yandığı yangında[266] tamamen kül olur. Çocuklarının eğitimden uzak kalmamaları için ortak bir dilekçe düzenleyerek Maarif Nezareti'ne başvuran halka, mektep tekrar inşa edilinceye kadar kiralanacak bir yerde eğitimin sürdürüleceği cevabı verilir.[267] 1841-42 yıllarına ait bir muhasebe defterinden, harcamaları çıktıktan sonra vakfın gelirlerinin hayli fazla verdiği ve maddi durumunun iyi olduğu anlaşılıyor.[268]

---

[265] *VGMA.d*, nr. 1457, s. 2-94. Bir sureti için bkz. *VGMA.d*, nr. 745, 258-262, 353-354; nr. 746, s. 241-242. Ayrıca bkz. *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar, Hanım Sultan Vakfiyyeleri*, Ed. Tülây Duran, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayını, İstanbul 1990, s. 391 vd.
"İsmetlü Sineperver Âyşe Valide Sultan hazretlerinin Destgâhçılar kurbunda müceddeden bina ve ihya eylediği mektep ve çeşme-i latifleri..." (BOA, HAT, 1301/50697). Mektep ile çeşmeye ilâve su bağlanmasına dair bkz. 28 Şubat 1810 (23 Muharrem 1225), BOA, HAT, 1515/43. Vakfın 13 Mart 1826 (1 Mart 1241)'den itibaren iki yıllık muhasebe defteri için bkz. BOA, *EV.HMH.d*, nr. 8909.

[266] Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, 696.

[267] 9 Aralık 1908 (26 Teşrinisâni 1324), BOA, MF.MKT, 1086/7.

[268] BOA, *EV.d*, nr. 11534.

Nakşidil Valide Sultan

Sultan I. Abdülhamid'in yedinci kadınefendisi ve II. Mahmud'un annesi olan Nakşidil Valide Sultan'ın doğum tarihi belli değildir. Belgelerde, şahsi mühründe ve mezar taşında ismi Nakşi veya Nakşi Kadın şeklinde geçer. Herhalde kimliği ve ismi etrafında en yoğun tartışmaların yaşandığı saray kadınlarından biridir. Onun 1776'da doğan ve Fransız kraliyet ailesiyle akrabalık bağları bulunan Aimée du Buc de Rivery olduğu ve eğitim gördüğü Fransa'dan Martinik adasına dönerken Cezayirliler tarafından kaçırılıp hareme intikal ettirildiği iddiasının efsaneden öte bir anlamı yoktur, zira, Aimée'nin 1788'e kadar Nantes'te yaşadığı yapılan son araştırmalarla ortaya çıkmıştır. I. Abdülhamid'in kızkardeşi Esma Sultan'ın cariyesi olup daha sonra padişaha takdim edilen Nakşidil Sultan, büyük bir ihtimalle Kafkas kökenlidir.

22 Ekim 1783 (25 Zilkade 1197)'te ilk çocuğu olan Şehzade Murad Seyfullah'ı, 20 Temmuz 1785 (13 Ramazan 1199)'te Şehzade Mahmud'u ve 28 Kasım 1786 (6 Safer 1201)'da da Saliha Sultan'ı dünyaya getiren Nakşidil Sultan'ın Mahmud dışındaki iki çocuğu yaşlarını dolduramadan vefat etti. Eşinin ölümünün ardından gönderildiği Eski Saray'daki yaşamı hakkında da fazla bir bilgiye sahip değiliz. Oğlu Mahmud'un çalkantılı bir dönemin ardından 28 Temmuz 1808 tarihinde Osmanlı tahtına çıkması üzerine valide sultanlık koltuğuna oturdu. 8 Ağustos 1808 (15 Cemaziyelâhir 1223)'de Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na nakledildiği valide alayı imparatorlukta icra edilen son valide alayı oldu. Ömrünün geri kalan kısmını daha ziyade Beşiktaş Sahilsarayı'nda geçiren Nakşidil Sultan'ın oğlu üzerindeki nüfuzunu kullandığına veya devlet işlerine müdahale ettiğine dair fazla bir veriye sahip değiliz.

II. Mahmud, mütevazı bir hayat sürdüğü anlaşılan annesini sık sık ziyaret ederdi. Yakalandığı verem hastalığından kurtulabilmesi için bir ara Çamlıca'da bulunan Gümrükçü Osman

Paşa'nın köşküne götürülerek tedavisi burada sürdürülen ve birkaç gün Çamlıca'da kaldıktan sonra hastalığı şiddetlendiği için tekrar Beşiktaş Sahilsarayı'na nakledilen Nakşidil Sultan,[269] alınan tedbirlere ve hekimlerinin tüm çabalarına rağmen 6 Eylül 1817 (24 Şevval 1232)'de vefat etti.[270] Sarayda yıkanıp techiz edilen nâşı, sandala konularak dârüssaade ağasının kayığı önde olduğu halde Enderun takımının kayıkları eşliğinde, sadrazam, şeyhülislâm ve kaptan paşanın beklemekte olduğu Yalı Kasrı'na ve oradan da oluşturulan alay eşliğinde Topkapı Sarayı'na götürüldü. Sarayda harem kapısının önünde Şeyhülislâm Seyyid Mehmed Zeynelâbidin Efendi'nin kıldırdığı cenaze namazının ardından oluşturulan alayla daha önce inşa ettirdiği Fatih'teki külliyesine nakil ve defnedildi. Öteden beri uygulandığı hâlde bir süreden beri terk edilmiş olan defin merasimi sonrası sadrazamın padişaha taziye telhisi gönderme geleneği bu cenazede de uygulanmadı, ancak sadrazam, şeyhülislâm ve kaptan paşa, beş gün sonra maiyetleriyle birlikte Çırağan Sahilsarayı'na giderek padişaha taziye ziyaretinde bulundular.[271] Mezarı üzerinde bugün mevcut olan türbe oğlu II. Mahmud tarafından daha sonra yaptırılmıştır.

---

[269] Fikret Sarıcaoğlu, "Nakşidil Sultan", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 343-344; a.mlf., "Nakşıdil Valide Sultan", Marmara Üniversitesi *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2001, IX, 97-108; Hâfız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat*, s. 144-145.

[270] F. Sarıcaoğlu, "Nakşidil Sultan", XXXII, 344. Şânizade, Nakşidil Sultan'ın ölüm tarihini Şevval'in ortası ve hastalığını da bayılma ve nefes darlığı olarak zikreder (*Şânî-zâde Târîhi*, II, 792).

[271] Defterde cenaze alayının tertibi de yer almaktadır (BOA, *A.d*, nr. 453, s. 93-94). 161.696 kuruş tutan has gelirleri Darphane-i Âmire tarafından idare edilmek üzere Ceyb-i Hümayun'a tahsis edilen Nakşidil Valide Sultan'ın haslarının bir listesi için bkz. 13 Nisan 1818 (6 Cemaziyelâhir 1233), BOA, C.SM, 2/7361. Annesi vefat ettiğinde sadrazamın padişaha gönderdiği telhis sureti için bkz. Taksim Atatürk Kütüphanesi, MC-Yz-KO437, vr. 17a.

Nakşidil Sultan'ın şahsi mührünün üzerinde "Mâder-i şâh-ı cihân Mahmud Hân, Nakşi Sultan'a meded kıl Müsteân, 1223", yani Cihan Şahı Mahmud Hân'ın annesi Nakşi Sultan'a yardım et Yarabbi ibaresi kazılıdır. Bilindiği üzere 1223 (Milâdi 1808) tarihi Sultan II. Mahmud'un tahta çıktığı tarihtir. Elimizde bulunan iki mektubunda ise imza yerine "an-cânib-i hazret-i vâlide sultan-ı aliyyetü'ş-şân", yani şânı yüce valide sultan hazretleri tarafından ibaresi mevcuttur.[272]

Vakıf ve Hayır Eserleri

Fatih külliyesine ait Tabhhane medresesi karşısında bir sıbyan mektebi yaptıran Nakşidil Sultan'ın ölümünden sonra oğlu II. Mahmud'un çeşme, sebil, türbe ve bazı odalar ilâve etmesiyle birlikte bina bir külliyeye dönüştü.[273] Ayrıca, türbeye bir sakal-ı şerif koydurttuğu gibi, Mirac kandilinin olduğu gecelerde görevlilere Kur'an okutup dualar ettirterek sakal-ı şerifin halkın ziyaretine açılmasını kararlaştırdı.[274] Yine, valide sultanın bu külliye bünyesinde kurmuş olduğu kütüphaneye bazı kitap bağışlarının yapıldığı bilinmektedir.[275]

Bunların dışında, 1789'da Sultanahmed Hapishanesi'nin deniz cephesinde bir çeşme inşa ettiren Nakşidil Sultan, Sarıgazi Köyü Camii'nin kıble tarafında yer alan Nurbanu Valide Sultan çeşmesini yenileyip su yollarını ve buradaki bir camii de onarttı.[276] 1812'de Ebu Zer el-Gıfarî türbesinin yanında daha

---

[272] *Hatt-ı Rikkat,* s. 126-129.

[273] F. Sarıcaoğlu, "Nakşidil Sultan", 344; a.mlf., "Nakşıdil Valide Sultan", s. 108-109. Nakşidil Valide Sultan'ın inşa ettirdiği külliyenin mimari özellikleri için bkz. Enis Karakaya, "Nakşidil Sultan Külliyesi", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 344-345.

[274] BOA, HAT, 1557/48.

[275] İ. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s. 284.

[276] F. Sarıcaoğlu, "Nakşidil Sultan", 344; a.mlf., "Nakşıdil Valide Sultan", s. 109. Sarıgazi'deki çeşmenin su yollarıyla buradaki camiin tamir masrafları olan 8.768 kuruşun ayrıntısı için bkz. 6 Kasım 1814 (23 Zilkade 1229), *TSMA.d*, nr. 5734.

önce Şehid Ali Paşa tarafından inşa ettirilen ve zamanla tamamen yıkılmış olan Ayvansaray Karabaş mahallesindeki Çınarlıçeşme Tekkesi Mescidi'nin arsasında bir ahşap cami, bir sıbyan mektebi ve bu binalar için gerekli olan su yollarını yaptırdı, cami ve mektep için görevlendirdiği imam, müezzin, hoca ve diğer vazifelilerin maaşlarını belirleyip bütün bu giderleri karşılamak için işletilmek üzere 7.500 kuruş bağışladı. Ramazan ayı başında mektepte okuyan 40 fakir öğrenciye bayram harçlığı verilmesi, vakfın mütevelliliğinin sağ olduğu sürece kendi uhdesinde olması, eğer ileride vakıf işlemez hale gelirse gelirlerinin Haremeyn fukarasına tahsis edilmesi, validenin vakıfla ilgili diğer şartlarıydı.

Ertesi yıl düzenlediği diğer bir vakfiye ile Mora yarımadasında üzerinde binalar ile zeytin ağaçları bulunan yaklaşık 100 dönümlük bir araziyi tahsis ederek vakfını güçlendirdi, ayrıca, mektep ve camideki görevlilerin maaşlarını arttırdı.[277] Bu mescit, mektep, hoca ile imamın ikamet ettiği evlerin daha sonra bölgede çıkan bir yangında harap olmaları üzerine vakıf gelirlerinden onarılmalarını kararlaştırdı.[278] Üsküdar'da Bulgurlu mezarlığının karşısında bulunan Sarıkaya denilen yerde oğlu II. Mahmud için bir kasır yaptırtıp döşeten Nakşidil Sultan, 2 Temmuz 1813 tarihine tekabül eden Kandil gecesinde burada oğluna büyük bir ziyafet verdi.[279] Vakıflarının 10 Mayıs 1834 tarihi itibariyle bir yıllık gelir-gider hesapları incelendiğinde yıllık 34.000 kuruş geliri, 30.305 kuruş gideri ve 3.694 kuruş

[277] Vakfiye 6 Temmuz 1812 (25 Cemaziyelâhir 1227) tarihli olup (*VGMA.d*, nr. 1463, s. 1-54) bir sureti için ayrıca bkz. *VGMA.d*, nr. 745, s. 291-296. İlave vakfiye 1 Şubat 1813 (29 Muharrem 1228) tarihli (*a.g.def.*, s. 56-88) olup bir sureti için bkz. *VGMA.d*, nr. 745, s. 305-308.

[278] Yaptırılan keşif neticesinde bu binaların 7.650 kuruş masrafla tamir edilebileceği öngörülmüştü (BOA, HAT, 1579/44).

[279] *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, s. 153. Mefruşat defteri incelendiğinde köşkün ana bölümleri ortaya çıkmaktadır (28 Ağustos 1813/1 Ramazan 1228, *TSMA.d*, nr. 7790).

gelir fazlasıyla diğer valide sultan vakıflarına göre gayet mütevazı bir vakıf olduğu görülür.[280]

II. Mahmud'un kızı ve Nakşidil Sultan'ın torunu olan Âdile Sultan, 15 Şubat 1851 tarihinde bağışladığı 60.000 kuruşla babaannesinin türbesinde her gün sabah namazından sonra tecvidli Kur'an okuyabilen 10 kişinin birer cüz okumak üzere her ay 10 hatim indirmelerine imkân tanıyan bir vakıf oluşturur, okunacak olan Kur'an'ın sevabını babası II. Mahmud, annesi Zernigâr Kadınefendi ve babaannesi Nakşidil Sultan'la bütün geçmişlerinin ruhlarına hediye etmişti.[281]

Bezmiâlem Valide Sultan

Akıllı, tedbirli, merhametli, cömert ve hayırsever bir insan olarak tanımlanan Bezmiâlem Valide Sultan'ın valide sultanlıktan önceki hayatı hakkındaki bilgilerimiz diğerleri gibi hayli sınırlı olup doğum tarihi bilinmemektedir. Ancak o dönemde İstanbul'da bulunan İngiliz amirali Adolphus Slade'in Bezmiâlem'in 46 yaşında vefat ettiğini belirtmesi,[282] doğum tarihinin 1807 civarında olduğuna işaret etmektedir. Gürcü asıllıdır. 25 Nisan 1823 tarihinde oğlu Şehzade Abdülmecid doğunca II. Mahmud'un ikinci kadınefendiliğine yükseldi. Eşi 1 Temmuz 1839'da vefat edip o sırada henüz 16 yaşında bulunan oğlu Abdülmecid tahta geçtiğinde valide sultan olarak çocuk yaştaki padişaha yol gösterici rolünü üstlendi. Padişahın ülke içi seyahatlerinden dolayı başkentten ayrıldığı dönemlerde İs-

---

[280] Aynı tarihte gelirleri 203.286 ve giderleri ise 298.084 kuruş olan III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan vakfının yıllık açığı Nakşidil'in vakıflarının yıllık gelirinin yaklaşık üç katına ulaşır. Mihrişah Sultan'ın vakfının açığı Laleli vakfının fazlasından kapatılmıştı (*TSMA.d*, nr. 2117/13).

[281] *Âdile Sultan Vakfiyesi*, haz. Hikmet Özdemir, Türkiye İlmi, İçtimai Hizmetler Vakfı Yayını, İstanbul 1998, s. 33-42.

[282] Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, Askeri Matbaa, İstanbul 1943, s. 56.

tanbul'daki devlet işlerinin aksamaması için çaba göstermenin yanında, payitahtın ahvali hakkında oğluna mektuplar yazdığı ve hatta devlet adamlarına talimatlar verdiği, Sultan Abdülmecid'in israf ve eğlenceye yönelik ilgilerini bir dereceye kadar frenleyebildiği bilinmektedir.

Saray kadınları 19. yüzyıldaki ve özellikle II. Mahmud dönemindeki gelişmelerin sonucu olarak toplum içinde daha fazla görünür oldular. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın 1846'da İstanbul'u ziyaret eden Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa onuruna ziyafet vermesi,[283] oğlu Sultan Abdülmecid ve maiyetiyle beraber Taksim Topçu Kışlası'nı ziyaret etmesi ve halka ihsanlarda bulunup verdikleri arzuhalleri toplatması,[284] 1 Haziran 1850'de Sultan Abdülmecid'in çıktığı Limni, Girit, Rodos ve diğer Ege adaları gezisinden dönüşünde şehzade ve sultanlarla birlikte Zeytinburnu'na kadar giderek oğlunu karşılaması[285] ve 1851 Londra Sergisi'nde yer almak üzere taşradan İstanbul'a gönderilen ve Ticarethane'de sergilenen Osmanlı tarım ve sanayi ürünlerinin teşhir edildiği sergiyi 25 Mart 1851 günü ziyaret etmesi[286] bu bağlamda değerlendirilebilir.

Bu ziyaretler esnasında bugün de devlet büyüklerinin gözlerini boyamak amacıyla yapıldığı gibi padişah ve valide sultanın

---

[283] "...Mehmed Ali Paşa, yevm-i vürudundan avdetine kadar gelip defaatle huzur-i hümayuna kabul buyurularak mazhar-ı envâ'-ı taattüfat oldu. Valide sultan ile Esma Sultan ve vükelâ taraflarından ziyafetler verilerek bu vesile ile dahi levâzım-ı ihtiramiyyeye kemayenbagi itina olundu" (Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, Sabah Matbaası, İstanbul 1328, VIII, 112).

[284] 14 Temmuz 1849, BOA, İ.DH, 200/11395; Yüksel Çelik, "Mit ve Gerçek Arasında: Taksim Topçu Kışlası", s. 462.

[285] Valide sultan, Şehzade Abdülhamid Efendi ile sultanlar yanında olduğu hâlde oğlunu karşılamak üzere Zeytinburnu'na kadar gider (10 Temmuz 1850/29 Şaban 1266, *Takvim-i Vekayi*, nr. 427, s.1-2; *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, IX, 30-32).

[286] 31 Mart 1851 (28 Cemaziyelevvel 1267), *Ceride-i Havadis*, nr. 525, s. 1.

geçeceği yollar ile caddelerin önceden onarılması türünden bazı palyatif tedbirlerin alındığı görülür. Nitekim Sultan Abdülmecid ile annesi Bezmiâlem'in Tersane'de inşa edilen gemilerin denize indirilme törenine katılacağı haberi üzerine karadan gelme ihtimaline binaen geçeceği yol ve kaldırımların onarılıp yenilenmesi kararı bu bağlamda değerlendirilebilir.[287]

Bezmiâlem'in özellikle eşi II. Mahmud döneminden itibaren saray ve toplum hayatına nüfuz etmeye başlamış olan Avrupai zevklere karşı da belirli bir ilgisinin olduğu anlaşılıyor. Nitekim daha sonra Donizetti Paşa olarak ünlenen Giuseppe Donizetti'nin kardeşi Gaetano'nun Doğu Romalı bir komutan olan Belisario hakkında aynı ismi taşıyan operası, Venedik'teki temsilinden yedi sene sonra 1843 yılının başlarında haremde hazırlanan özel bir sahnede Bezmiâlem Valide Sultan ve harem kadınları için sahnelendi. Oyunun akışının daha rahat takip edilebilmesi için opera güftesinin Türkçeye çevrilerek önceden harem kadınlarına dağıtılması ve 1851 sonbaharında Defterdarburnu Sarayı hareminin iç avlusunda harem kadınlarının da görebileceği şekilde bir sahnenin kurulup Naum Tiyatrosu sanatçılarının değişik operalardan parçalar seslendirmesi,[288] hep valide sultanın Avrupai zevklere karşı duyduğu merakın yansımalarıydı.

Giuseppe Donizetti, Sultan Abdülmecid ile annesi Bezmiâlem Valide Sultan için güfteleri Türkçe olan birer kaside bestelemişti. Basılan bu bestelerden valide sultan için olanı "Şarkı-i Cedid der-vasf-ı Hazret-i Valide-i Sultan Abdülmecid Han", yani, Sultan Abdülmecid'in annesinin vasıflarını hikâye eden yeni şarkı başlığını taşmakta, bu başlığın çevresinde ve her iki yanında çiçek motifleri bulunup altında talik yazı ile güfte metni ve en altta ise bestesi yer almaktadır. Sultan Abdülmecid,

[287] 27 Şubat 1851 (25 Rebiülâhir 1263), BOA, A.MKT, 70/46.

[288] Emre Aracı, *Donizetti Paşa, Osmanlı Sarayının İtalyan Maestrosu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 117, 122.

bu çalışmaları üzerine 9 Aralık 1846'da saraya davet ettiği Donizetti'ye pırlantalarla süslü bir kutu, altın kupa ve saat hediye etti. Öte yandan Donizetti'nin oğlu Andrea, bir mektubunda babasının bu kutuyu bizzat padişah ile valide sultanın ellerinden aldığını iddia etmesi ilginç, ancak şüpheyle karşılanması gereken bir bilgidir. Şarkının sözlerinde Bezmiâlem'in yaradılışına sinmiş olan cömertliğine, iyiliklerine ve karakter özelliklerine vurgu yapılmakta ve ömrünün uzun olması için dualar edilmektedir.[289]

Bezmiâlem Valide Sultan'ın gerek oğlunun zaman zaman çıkmış olduğu yurt içi seyahatlerinin[290] gerekse kendisinin tedavi amaçlı olarak gittiği aşağıda açıklanacak olan Yalova'daki ikametinin neden olduğu ayrılık dönemlerinde çok sevdiği oğluyla sürekli mektuplaştığı ve bu mektupların bazen bilgilendirme, bazen hasret, bazen oğlunun durumunu merak, bazen de memnuniyet saikiyle yazıldığı görülüyor. Valide sultan, mektuplarda, oğlu sayesinde gördüğü saygı ve sahip olduğu nimetlerden, ondan haber ve mektup alamamasının yarattığı endişe ve kederden, havaların durumundan, başta veliaht konumundaki Şehzade Abdülaziz Efendi olmak üzere, sultanlar, kadınefendiler ve harem mensuplarının ahvalinden, oğlundan haber geldiğinde duyduğu sevinçten, padişahın gönderdiği kumaşları kadınefendi, Şehzade Abdülaziz ve sultanlar arasında bölüştürdüğünden, padişahın ikiz çocuğunun olması gibi sevinçli haberlerden ve oğlunun dönüş yolunda olmasından duyduğu memnuniyetten bahseder.

289 E. Aracı, *Donizetti Paşa*, s. 127-133.

290 Sultan Abdülmecid, 1844'te İzmit, Bursa, Çanakkale, Midilli ve Gelibolu'ya; 1846'da Edirne, Zağra-i Atik, Tırnova, Rusçuk, Silistre, Şumnu ve Varna'ya ve 1850'de de Limni, Girit, Rodos, Marmaris, Sisam, Sakız, Çeşme, İzmir ve Bozcaada'ya seyahat etmişti (Yunus Özger, "Sultan Abdülmecid'in Cezayir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) Gezisi, 1 Haziran 1850-24 Haziran 1850", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 193, İstanbul 2011, s. 1-24).

İstanbul'da durumun sakin olduğunu belirten valide sultanın "vükelânın çalışmaları ve gayretleri(nde) hiç kusur olmayub zerre kadar vesvese ve endişe etmeyüb vücuduna sıkıntı verme"mesi yönünde yaptığı tavsiyelerle oğlunu rahatlatmaya çalışması, muhtemelen padişahın İstanbul halkının ve siyasetin durumuyla ilgili kendisine sormuş olduğu sorularla ve bu hususta duyduğu kaygı ve endişelerini validesiyle paylaşmış olmasıyla alâkalıdır. Öte yandan seyahate çıktığının ertesi günü, annesinin "tatlı poğaça pişirtüp posta vapuru ile" her istediği nimete anında ulaşabilecek imkânlara sahip olan padişah oğluna göndermesi,[291] valide sultan dahi olsa, annelik duygusunun o değişmeyen fıtratını somutlaştıran muhteşem bir örnektir.

Bezmiâlem Valide Sultan'ın ölümüne neden olan hastalığına dair emareler 1845 yılına kadar indirilebilir. Hastalığının ne olduğuna dair eldeki verilerde bir ipucu yoktur. Kendisini tedavi eden Dr. Spitzer, hatıralarında bu konuda herhangi bir imada bulunmamakta, tedavisini üstlenen hekimlerin taltifine dair olan belgelerde de hastalığı "vücuduna ârız olan inhiraf",[292] yani sıhhatinin bozulması ibaresiyle ifade edilmektedir. Valide sultanın 16 Eylül 1845 tarihinden bir süre önce hastalandığını belirten Spitzer, bu durumun Sultan Abdülmecid'i çok üzdüğü ve bu yüzden başarısız olma korkusuyla onu tedavi etmek konusunda çekimser davrandığını ifade ile padişahın kendisini teskin etmesi üzerine valide sultanı Çırağan Sarayı'nda bir harem ağasının gözetiminde muayene etti. Doktorun sorduğu soruları sakince cevaplayan ve o sırada 36 yaşlarında, dinç ve bakımlı görünen Bezmiâlem, muayenenin ardından Spitzer'e bir kese altın ihsan eder. Spitzer, muayene esnasında

---

[291] M. Çağatay Uluçay, *Harem'den Mektuplar*, İstanbul 1956, I, 150-164. Ayrıca yayımlanmamış iki mektubunun metni için bkz. BOA, MB, 48/59.

[292] 24 Şubat 1848 (19 Rebiülevvel 1264), BOA, İ.DH, 166/8735; 167/8851.

valide sultanın "örtülü ve feraceli" olduğunu ve başında yarı şeffaf bir örtünün bulunduğunu belirtir.[293]

Çok sevdiği annesinin hastalığına şifa bulabilmeleri amacıyla Dr. Spitzer'in dışında Seretibba İsmail Efendi, Dr. Konstantin Karatodori, Dr. Etyen Karatodori ve babasının da doktoru olan Julius Millingen'i seferber eden Sultan Abdülmecid, hastalığın günden güne iyiye doğru gitmesinden ve gösterdikleri gayretlerin kendisini memnun etmesinden dolayı doktorları birer imtiyaz nişanı ve bazılarını ise ev ile ödüllendirdi.[294] Öte yandan Sırbistan Başknezi Aleksandr Bey'in valide sultanın iyileşmesi dolayısıyla padişaha gönderdiği bir mektupla duyduğu sevinci ifade etmesi,[295] Sultan Abdülmecid'in annesinin iyileşmesi haberini bir şekilde kamuoyuyla paylaşmış olduğuna da işaret etmektedir.

4 Mayıs 1849 Cuma günü hastalığına iyi geleceği beklentisiyle maiyetiyle birlikte Yalova kaplıcalarına giden ve iskelede Hassa Ordusu Feriki Osman Paşa tarafından törenle karşılanan Bezmiâlem, aynı gün düzenlenen büyük bir alayla kaplıcalarda hazırlanan dairesine yerleşir. Maiyetinde bulunan kethüdası ve aynı zamanda Darphane nazırı olan Mehmed Tahir Bey'in yazdığı bir mektuptan, valide sultanın varır varmaz girdiği kaplıcalarda kendisini iyi hissettiği,[296] Yalova'da bulunduğu süre zarfında canı sıkılmasın diye Osman Paşa'nın ona çalgıcı ve oyuncular gönderdiği ve Sultan Abdülmecid'in de bu süre zarfında annesini üç kere ziyaret ettiği anlaşılıyor.[297]

---

293 "Doktor Spitzer'in Hâtıratı", s. 615-617.

294 Seretibba İsmail Efendi, Dr. Spitzer'in hanımı ve Dr. Konstantin Karatodori'ye birer hane hediye edildi, Mâbeyn Eczacıbaşısı Panayot Ektoridis de imtiyaz nişanıyla ödüllendirildi (24 Şubat 1848/19 Rebiülevvel 1264, BOA, İ.DH, 166/8735; 167/8851; C.SM, 124/6238).

295 28 Mart 1848 (22 Rebiülâhir 1264), BOA, İ.HR, 44/2080.

296 4 Mayıs 1849 (11 Cemaziyelâhir 1265), BOA, MB, 8/74.

297 "Şâh-ı âlem mâder-i zî-şânını tekrîm içün
Kıldı üç def'a o semti mevkib-i âlîde şen", Ziver Paşa (M. Hüdai Şen-

Yalova'daki ikameti süresince Mehmed Tahir Bey'in valide sultanın sağlığı ve durumu hakkında neredeyse günlük olarak mütemadiyen padişahı ve sarayı bilgilendirdiği ve bazen de valide sultanın padişaha bizzat mektup gönderdiği görülüyor. İlginç ayrıntılar öğrendiğimiz bu mektuplardan, kaplıca tedavisinin Bezmiâlem'in sağlığına iyi geldiği, ikametleri süresince hekimbaşı ile sayısını bilemediğimiz bir hekim grubunun kendisine refakat ettiği, valideye kaplıca tedavisinin yanında perhiz uygulandığı, İstanbul-Yalova arasında sefer yapan vapur vasıtasıyla başkent ile günlük olarak haberleşildiği,[298] Bezmiâlem'in oğlu Sultan Abdülmecid'e İzmit helvası, yani pişmaniye gönderdiği,[299] padişahın sık sık adamlarını yollayıp annesinin hâl ve hatırını sordurduğu,[300] Regaip kandili gecesi padişahın Mehmed Burhaneddin isimli bir oğlunun doğduğu, bu doğum vesilesiyle Yalova'da tüfeklerin atıldığı, geceleri kandillerin yakıldığı ve bazı şenliklerin yapıldığı anlaşılmakta ve Bezmiâlem'in Yıldız Kasrı'nda muhafaza ettiği ve beraberinde götürdüğü sakal-ı şerifi Yalova'da maiyetinin ve askerlerin ziyaretine açtığı anlaşılmaktadır. Mektuplar valide sultanın en azından Mayıs ayının son haftasına kadar kaplıcalarda kaldığını göstermektedir.[301]

Bezmiâlem Valide Sultan, yakalanmış olduğu hastalığından kurtulamayarak 2 Mayıs 1853 (23 Receb 1269) tarihinde

---

türk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Hayatı ve Hayır Eserleri", *İstanbul Araştırmaları*, İstanbul 1998, VI, 10-12). Ziver Paşa'nın padişahın Bezmiâlem'i Yalova'da ziyaret ettiğine dair vermiş olduğu bilgiler belgeler tarafından da doğrulanır (22 Mayıs 1849/29 Cemaziyelâhir 1265, BOA, MB, 8/83). Bezmiâlem'in saz ekibi için oğluna yazmış olduğu teşekkür mektubu için bkz. 15 Mayıs 1849 (22 Cemaziyelâhir 1265), TSMA.E, 433/20.

298 6 Mayıs 1849 (13 Cemaziyelâhir 1265), BOA, MB, 8/75; 8/76; 8/78.

299 10 Mayıs 1849 (17 Cemaziyelâhir 1265), BOA, MB, 8/77.

300 12 Mayıs 1849 (19 Cemaziyelâhir 1265), BOA, MB, 8/79.

301 22 Mayıs 1849 (29 Cemaziyelâhir 1265), BOA, MB, 8/73; 8/74; 8/81; 9/3; 9/4.

Beşiktaş Sahilsarayı'nda vefat etti.[302] Hünkâr kayığına bindirilen nâşı, maiyetiyle birlikte Topkapı Sarayı'na nakledilerek burada yıkanıp techiz edildikten ve Kur'an okunduktan sonra oluşturulan cenaze alayı eşliğinde eşi Sultan II. Mahmud'un türbesine defnedildi. Valide sultanın harem ağaları gelenek olduğu üzere cenaze alayının arkasında para saçarak ilerlemişlerdi.[303] Sultan Abdülmecid, annesinin cenazesinin techiz, tekfin ve tedfini için haremdeki cariyelerden, saray halkı, selâtin cami imam ve şeyhleri, müezzin, telkinci, taşçı, mezar kazıcısı, türbedar, mektep talebeleri, kayıkçı, hamal, harem ağaları ve fakirlere hatırı sayılır paralar dağıttırdı. Bu cenaze vesilesiyle, yüzyıllardan beri sürdürülen bir gelenek olan valide sultanlar öldüğünde Fatih, Süleymaniye, Sultanahmed ve Ayasofya gibi büyük camilerden salâ okunması uygulamasının 19. yüzyılda da aynen devam ettirildiğini öğreniyoruz.[304] Bu da zaman zaman belirttiğimiz gibi saray ve harem kurallarının kolay kolay değişmediği yönündeki tezimizi güçlendiren bir veridir.

Valide sultan vefat ettiğinde bir kısmı Yıldız Kasrı inşaatından dolayı inşaatın kalfası olan Karabet Kalfa'ya olmak üzere toplam 2.124.971 kuruş borcu vardı. Aşağıda izah edileceği üzere, ölümüyle açıkta kalan maaşının önemli bir kısmı Dolmabahçe Sarayı önünde yapılmakta olan caminin inşaatının tamamlanmasına tahsis edildiğinden dolayı bu borcun ödenebilmesi için yeni kaynaklar bulunması gerekiyordu. Bu hususta bulunan çözüm ise valide sultanın borcunun Hazine-i Hassa Nezareti tarafından üstlenilmesi oldu.[305]

---

302 *TSMA.d*, nr. 698, vr. 8b.

303 Adolphus Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 95-97.

304 Gerek cenaze alayı esnasında etrafa saçılan gerekse cenaze için harcanan paraların toplamı 93.760 kuruşa ulaşmıştı (*TSMA.d*, nr. 8136). Ayrıca yapılan masrafların ayrıntısı için kitabın sonundaki Ek 8 ve Ek 9'a bakınız.

305 1 Haziran 1853 (23 Şaban 1269), BOA, MB.İ, 10/125; 10/136. Sarrafı

Bezmiâlem'in Vekâleten Umre Yaptırması ve Bedel-i Hac Farizası

Padişahın annesine olan zaafını bilen bazı kişilerin ölüm olayından kendileri için vazife çıkarmak istedikleri görülüyor. Nitekim Mekke sakinlerinden Kürdizâde Yahya Efendi valide sultan için "bedel-i Hac", yani valide adına Hac yapmak üzere birinin vekil edileceğini duyduğunu ve bu göreve talip olduğunu bir dilekçe ile hükümete iletti. Başvurunun nasıl sonuçlandığını bilemiyoruz, ama bu vesile ile valide sultanın sağlığında aynı şekilde, yani vekâletle söz konusu şahsa umre yaptırmış olduğunu öğreniyoruz.[306] Esasında Yahya Efendi'nin bahsettiği ve kendisi aracılığıyla yapıldığını belirttiği umre, Cidde Valisi Mehmed Hasip Paşa'nın padişah ve Bezmiâlem adına 1849 yılı Ramazanında yaptırttığı umre olmalıdır. Hasip Paşa, Ramazan ayında yapılacak umrenin Hz. Peygamber ile yapılmış Hac ibadeti gibi sevabı olacağının Hadislerle sâbit bulunduğunu belirterek 27 Ramazan Kadir gecesi Sultan Abdülmecid ve arefe gecesi de Bezmiâlem Valide Sultan adına vekâleten birer umre ve sayısız tavaf yaptırıldığını saraya bildirmişti.[307]

Öte yandan valide sultanın vefatı üzerine beklenti saikiyle bu işi daha ileri götürenler de oldu. Nitekim Bezmiâlem'in feraşet vekili ve Harem-i Nebevî'nin imam ve hatibi Müftizade Hafız Mehmed Esad Efendi, valide sultanın ölümünden sonra Hac mevsiminde onun adına "bedel-i Hac farizasını" yerine getirdiğini belirterek Bezmiâlem'in sağlığında kendisine söz verdiğini iddia ettiği 100.000 kuruşluk borcunun ödenmesini ve maaş bağlanmasını, ayrıca, aynı içerikteki bir mektubu şeyhülislâma da yazarak bu konuda kendisine yardımcı olmasını

Karabet Bey de valide sultanın kendisine 404.561 kuruş borcu olduğunu iddia etmekteydi (17 Temmuz 1853/10 Şevval 1269, BOA, MB, 36/100; 306/58).

[306] 8 Mayıs 1853 (29 Receb 1269), BOA, A.DVN, 88/80.

[307] 25 Ağustos 1849 (6 Şevval 1265), BOA, MB, 9/47.

istedi.[308] Bu konunun nasıl sonuçlandığını ve verdiği bilgilerin gerçeği yansıtıp yansıtmadığını bilemiyoruz, ancak valide sultan adına yapıldığı iddia edilen umre ve Hac konusundaki bu iki şahitliğin Osmanlı hanedan tarihi için önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu bilgi yukarıda Handan Sultan ve Mihrişah Valide Sultan örneklerinde de zikredilen valide sultan adına vekâleten hac yapma göreviyle birleştirilince daha bir anlam kazanmakta ve hanedanın zaman zaman da olsa bu vekâlet yöntemini kullanmış olduğuna işaret etmektedir.

Nitekim hanedan içerisinde önceki asırlarda vekâleten Hac yaptırıldığına dair örnekler vardır. Bezmiâlem gibi önemli ve hanedan mensubu insanların vekâleten umre veya Hac yaptıracağı kişiler için âdeta bir Hac rehberi şeklinde fazla yazı bulunmayan görselli ve rulo şeklinde bir Hac Vekâletnamesi hazırlanır, ruloda Mekke ve Medine'deki kutsal mekânların çizimleri ile kim tarafından kim adına Hacca gidildiğinin yazılı olduğu belgenin sonunda, ayrıca, vekil tarafından bu görevi yerine getirdiğine dair kutsal mekânlardan güvenilir şahitlerin imzaları bulunur, böylece görevin eksiksiz yapıldığı delillendirilmiş olurdu. Kanuni Sultan Süleyman'ın genç yaşta vefat eden oğlu Mehmed için 1544'te bedelen Hacca gönderdiği Hacı Piri bin Seyyid Ahmed'e verdiği vekâletname bu konuda açıklayıcıdır. Vekâletnamede, Mekke ve Medine'de mevcut İslâm büyüklerinin mezarları, Hac için ziyaret edilecek cami, mescit ve diğer kutsal yerler, ihtiyaç duyulan sebil, kuyu, bahçe ve imaret gibi tesisler ayrıntılı olarak tespit edilip bu mekânların resimlerinin üzerine orada bulunduklarına dair kısa notlar düşülür ve belge Hz. Peygamber'in ayaklarının resmiyle son bulurdu.[309]

---

[308] BOA, MB, 53/80.

[309] Zeynep Atbaş, "Resimlerle Hac Yolları: Elyazma Kitaplarda Mekke ve Medine Resimleri", *Surre-i Hümâyûn*, haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2016, s. 133-134; *Surre-i Hümayun*, Sergi Kataloğu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2008, s. 173, 230-231.

Valide sultan öldüğü esnada İstanbul'da olan Adolphus Slade, Bezmiâlem'in kocasının ölümünden sonra "büyük servetini hayırlı işler yapmaya hasretmişti; özellikle aşağı sınıftan olsun, yukarı sınıftan olsun kadınların davasını daima savunurdu. İki cami, bir de yoksul Müslümanlar için hastane yaptırmıştır ki, imparatorlukta bu adı hak eden tek kurumdur burası, ancak kendisinin ölümünden beri hastane eskisi kadar yararlı olamamaktadır. Sultan ana, oğlu üzerindeki etkisini oğlunun ve devletin iyiliğine hizmet için kullanmıştır. Abdülmecit, annesinin etkisinden yoksun kalınca kendisini vakitsiz mezara götüren aşırılıklara kaptırdı" şeklinde[310] gerçekçi bir yorum yapmaktadır.

Slade'nin bu şahitliğine rağmen, dönemin tanıklarından Cevdet Paşa konuyu farklı bir açıdan yorumlamakta, Sultan Abdülmecid döneminde saray kadınlarının müthiş israf furyasında ve İstanbul'un mesire yerlerinde fazlaca görünmeleri şeklinde tezahür eden haremin dışa açılma serüveninde Bezmiâlem Valide Sultan'ın da önemli bir payının olduğunu, buna rağmen yaşadığı süre içerisinde saray kadınlarının aşırılıklarını frenlediyse de ölümünden sonra işin çığırından çıktığını iddia eder: "[Sultan Abdülmecid] Serfirâz namında bir kadına meftûn ve mecbûr olup diğer kadınların çendan yanlarına varmaz oldu ve ana kimesne bir şey diyemeyip istediği yerlerde gezer tozardı. Diğerleri dahi anı kıskanır ve ana nisbet seyir yerlerinde ve Beyoğlu'nda muhill-i ırz u nâmus olacak vechile dolaşırlar idi. Kerimeleri Sultanlar dahi bu yolda anlara taklîd ederlerdi. Anların bu misillü hâl ü hareket-i nâ-becâları nâmus-ı saltanatı ihlâl eder olduğundan Hünkâr müte'essir olsa dahi bunların önünü alamazdı. Çünki vâlideleri *Bezm-i Âlem Sultan hazretleri dahi eğerçi bu yolda lisâna gelmiş idi. Lâkin saraylıların zabt ü*

---

310 A. Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, s. 97.

rabtına muktedirdi. Anın vefatından sonra bu karılar artık zabt olunamaz oldu ve etmedikleri rezalet kalmadı."[311]

Cevdet Paşa, ayrıca, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Aralık 1859 tarihinde görevinden alınmasının, valide sultanın İstanbul gümrüğü gelirlerinden rüşvet aldığını belirtmesi üzerine olduğunu ve Sultan Abdülmecid'in, "bu herif benim ölmüş vâlidemden ne istiyor. Anı irtikâb ile ithâm ediyor" dediğini iddia etmekte,[312] ancak Bezmiâlem'in rüşvet aldığı konusuyla ilgili olarak diğer kaynaklara yansıyan en ufak bir emarenin olmaması Cevdet Paşa'nın iddialarının temelsizliğini göstermektedir.

Vakıf ve Hayır Eserleri

Bezmiâlem, herhalde en fazla vakıf ve hayır eseri bırakan valide sultanlardan biridir. Kurduğu vakıflara zengin gelirler tahsis eden Bezmiâlem'in vakıf mühürlerinden birinde "Muhabbetten Muhammed oldu hâsıl, Muhammed'siz muhabbetten ne hâsıl, Zuhûrundan Bezmiâlem oldu vâsıl" ibaresi yazılı olup[313] muhtemelen ibadethane olarak ilk eseri yaklaşık 55 yıl önce yanmış olduğu hâlde valide sultan tarafından yeniden inşasına başlanan Üsküdar Çavuşderesi Başı'ndaki mescittir.[314]

Muhtemelen en büyük eseri, Gureba-yı Müslimîn veya bugün daha yaygın olarak kullanılan adıyla Vakıf Gureba Hastahanesi'dir. Konunun izahına geçmeden önce Hafsa Sultan'ın Manisa, Nurbanu Sultan'ın Üsküdar ve Gülnuş Sultan'ın da

---

311 Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 131.

312 Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 94-95.

313 Dârülmaarif Mektebi'ne bağışladığı kitaplarının üzerindeki vakıf mühründe ise "An vakf-ı devletlü ismetlü Bezmiâlem Vâlide Sultan-ı aliyyetü'ş-şân hazretleri. 1256" ibaresi yer almaktadır (G. Kut, N. Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, s. 59).

314 21 Haziran 1841 (1 Cemaziyelevvel 1257), *Takvim-i Vekayi*, nr. 226, s. 2.

Mekke'de yaptırmış olduğu dârüşşifalar dışında hastahane inşasının valide sultanların ilgisini pek çekmediği hususunun altının çizilmesi gerekir. Pertevniyal Valide Sultan, her ne kadar hastahane yapmak için birkaç kez girişimde bulunursa da aşağıda izah edileceği üzere, gelişen şartların neticesinde bu tasavvuru gerçekleşmemişti. Oysa, hastahane her dönemde ülke insanının en fazla ihtiyaç duyduğu kurumların başında gelmekteydi. Bir süreden beri harap bir durumda bulunan Yenibahçe yakınlarındaki Nakkaş Hasan Paşa Sarayı arsasında 25 Mart 1844 (5 Rebiülevvel 1260) günü yapılan ve Evkaf-ı Hümayun Nazırı Hasip Paşa, valide sultan kethüdası ve davetlilerin katıldığı, duaların yapıldığı ve kurbanların kesildiği bir törenle hastahanenin temelleri atıldı.[315]

Yaklaşık üç yıllık bir çalışma neticesinde 12 Mart 1847 (24 Rebiülevvel 1263) tarihinde tamamlanıp Sultan Abdülmecid, şeyhülislâm, sadrazam ve ileri gelen devlet adamlarının katıldığı bir merasimle hizmete açılan hastahanenin içerisinde eczahane ve padişah için yapılan bir de hünkâr dairesi mevcuttu. Açılış merasimi, hastahanenin yanında valide sultanın inşa ettirdiği aşağıda açıklanacak olan camide yapılan Cuma selâmlığının ardından gerçekleştirildi. Gureba-yı Müslimîn adından da anlaşılacağı üzere sadece müslümanlara yönelik hizmet veren bir sağlık kurumuydu. Açılış merasiminden önce hastahanenin müdür, kâtip, tabip, cerrah, sülükçü, eczacı, hastabakıcı gibi görevlileri, alacakları maaş ve tayinatlar, hasta ve görevlilerin yemeklerinin nitelikleri, hasta kabul prosedürü gibi hususları düzenleyen hastahane içtüzüğü de hazırlanmıştı.

Adolphus Slade'nin imparatorluktaki en modern hastahane olarak nitelediği 201 yatak kapasiteli[316] bu kurum hizmete

---

[315] M. Hüdai Şentürk, "Şeyh Mehmed Murâd-ı Nakşibendî ve 'Vekayiname'si", *İstanbul Araştırmaları*, İstanbul 1997, I, 43.

[316] M.H. Şentürk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Hayatı...", s. 22. 1894 depreminde hastahane ciddi oranda hasar gördüğü için hastalar bir süre

açıldıktan sonra Süleymaniye dârüşşifasında psikolojik tedavi görenler dışındaki hastalar buraya nakledildi.[317] Valide sultanın terekesinden irili ufaklı üç adet gümüş hastahane anahtarının çıkması[318] ve aşağıda zikredileceği üzere Mekke'de de bir has-

---

çadırlarda kaldıktan sonra Okmeydanı'nda kurulan barakalara nakil ve daha sonra hastahane binaları tamir edildi (Sema Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi ve İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, 108, 210-212). 1915'te ise hastahane için yeni binalar yapılır.

[317] 21 Mart 1847 (3 Rebiülâhir 1263), *Takvim-i Vekayi*, nr. 326, s. 1; 11 Mart 1847 (23 Rebiülevvel 1263), BOA, İ.DH, 138/7116; 15 Temmuz 1847 (1 Şaban 1263), *VGMA.d*, nr. 634, s. 127. Nizamnamenin onaylanması ve açılışa karar verilmesi için bkz. 5 Şubat 1847 (18 Safer 1263), BOA, İ.MSM, 25/667; İE.EV, 73/7900. Hastahaneye su bağlanmasına dair irade için bkz. BOA. İ.DH, 112/5631. Bu kadar önemli ve günümüze kadar yaşayan bir kurum olmasına rağmen, hastahanenin açılış tarihi hususunda literatürde inanılmaz bir karmaşa vardır. Literatürde hastahane ve yanındaki cami ile çeşmenin 2 Nisan 1845 tarihinde açıldığı yazılıdır (M.H.Şentürk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Hayatı...", s. 18; aynı mlf., "Bezmiâlem Vâlide Sultan", *DİA*, VI, 109; Kâzım İsmail Gürkan, *Bezm-i-âlem Vâlide Sultan- Vakıf Gureba Hastanesi Tarihçesi*, Özışık Matbaası, İstanbul 1867, s. 11; Asaf Ataseven, "Gureba Hastahanesi", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 202; Fâzıl Ayanoğlu, "Vakıf Yapan Türk Kadınları", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXIX/1-2, s. 321). Muhtemelen bu yanlışlık Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin hastahane ve camiin açılışını 1261 (1845) yılı olayları arasında zikretmesinden kaynaklanmaktadır (*Tarih*, haz. Abdurrahman Şeref, İstanbul 1328, VIII, 71-72). Oysa, ifade edildiği üzere, bu konudaki belgeler şüpheye yer bırakmayacak derecede açıktır. Öte yandan Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi, yanlış olarak Sultan Abdülmecid'in Cuma selâmlığını Fatih Camii'nde yaptığını belirtmektedir (*Tarih*, VIII, 72). Hastahaneyle ilgili olarak hem açılış tarihinin hem de diğer sorunlarının tartışıldığı belgelere dayanan ve konuya önemli katkılar yapan yeni bir çalışma için bkz. Nuran Yıldırım, *Gureba Hastanesi'nden Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi'ne*, İstanbul 2013.

[318] Bu anahtarlar Bezmiâlem'in eseri olan Dârülmaarif Mektebi'nin içindeki kütüphaneye konulmuştu (4 Haziran 1853/26 Şaban 1269, BOA, HH.İ, 8/80; BOA, MB.İ, 10/118). Ölümünden sonra düzenlenen başka bir belgeden ikisi büyük birisi küçük olan bu anahtarların tamamının Gureba Hastahanesi'ne ait olduğu anlaşılıyor (BOA, HH.VRK, 222/21).

tahanenin inşaatını başlatmış olması, sağlık kurumlarına karşı olan ilgisinin bir göstergesidir. Bezmiâlem, hastahane ve camiin hizmete açılmasıyla giderleri daha da artan vakfın mal varlığını yeni gelirlerle takviye etti.[319]

Valide sultanın hastahanenin yanında inşa ettirdiği cami ile çeşme de aynı tarihte hizmete açıldı. Camide görevli imamların bir vazifesinin de hastahanede vefat eden hastaların usulüne uygun olarak techiz, tekfin ve tedfini olması, cami ile hastahanenin bir bütün olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Camide hatip, vaiz, imam, müezzin, kayyim ve cenazeleri yıkamakla görevli gassal olmak üzere toplam 10 görevli vardı. Hatibin bir vazifesi de her sene bayram arefelerinde valide sultanın camiye hediye etmiş olduğu sakal-ı şerifi Müslümanların ziyaretine açmak ve daha sonra kutusuna koyup muhafaza etmekti. Vakfiyede imamların bir görevinin de kütüphane mustahfızlığı olarak gösterilmesi, camide bir kütüphanenin bulunduğuna işaret etmektedir.[320]

Açılışın ertesi günü hastahaneyi ve camii görmek istediği için toplam dokuz arabadan oluşan maiyetiyle birlikte hastahaneye giden valide sultan, öğle namazını burada kıldı ve daha sonra Murad Molla Tekkesi Şeyhi Mehmed Murad-ı Nakşibendi'nin yaptığı vaazın akabinde dualar ve fatihalar okundu. Fakirlerle kendisini korumakla görevli olan askerlere ihsanlarda bulunan valide sultan, neredeyse akşama kadar orada zaman geçirdikten sonra saraya döndü.[321]

Bezmiâlem, emlâk-i hümayuna ait olup kendi vakfı adına temlik ve bir kısmı denizin doldurulmasıyla elde edilen arsa üzerinde[322] inşası başlatılan Dolmabahçe'deki Bezmiâlem Valide Sultan Camii'nin tamamlanıp ibadete açıldığını göremedi,

---

319 23 Mayıs 1852 (3 Şaban 1268), BOA, *MAD.d*, nr. 9775, s. 124.

320 15 Temmuz 1847 (1 Şaban 1263), *VGMA.d*, nr. 634, s. 125-126.

321 M.H. Şentürk, "Şeyh Mehmed Murâd-ı Nakşibendi", s. 56-58.

322 19 Kasım 1852 (6 Safer 1269), BOA, *MAD.d*, nr. 9775, s. 125.

zira, cami ölümünden yaklaşık iki yıl sonra tamamlanıp 24 Mart 1855 (5 Receb 1271) cuma günü, padişah, şeyhülislâm, sadrazam, vükelâ ve ileri gelen devlet adamlarının katılımıyla gerçekleştirilen Cuma selâmlığı ile ibadete açılabildi.[323] Camiye konulacak olan dört reşid halife (*çehâr-yâr-i güzîn*) ile cennetle müjdelenen İslâm büyüklerinin (*aşere-i mübeşşere*) isimlerinin işlenmiş olduğu müzehhep hat levhaları cami tamamlanıncaya kadar valide sultanın Yenibahçe'de yaptırmış olduğu hastahanede muhafaza edilmişti.[324]

Bu cami ile ilgili işin ilginç yanı, açılışı haber yapan devletin resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*'de çıkan yazıda camiin valide sultanın eseri olduğuna dair hiçbir vurgunun yapılmaması ve gazetenin bir sonraki sayısında Surre-i Hümayun ihracı vesilesiyle yazılan yazıda da isminin Valide Sultan Camii olarak değil, Dolmabahçe Camii olarak geçmesidir.[325] Ancak camiin kitabesine de kazınan Ziver Paşa'nın açılışa düştüğü tarih bu konuda açıklayıcı olup bu metinden valide sultan vefat ettiğinde camiin sadece dört duvarının, yani kaba inşaatinin tamamlanmış olduğu anlaşılıyor.

"Makamın vâlide sultan bezm-i 'âlem-i 'ukbâ
İdince ma'bedinin yapmış idi çâr-dîvarın
Tamâm itdi anın 'Abdü'l-Mecîd Hân cümle bünyânın
Zihî ikmâl kıldı bu bihîn hayr-ı pür-envârın
Garîk-i nûr-i rahmet ola tâ kim mâderi Yâ Rab
Cihândan itme bir ân dûr o şâhın mihr-i dîdârın
Ezân-ı vakt-i târîh oldı Zîver sît-i evc üzre
"Bu ma'bed oldı câmi' vâlide sultânın âsârın" (1270)"[326]

---

[323] 6 Nisan 1855 (18 Receb 1271), *Takvim-i Vekayi*, nr. 521, s. 1.

[324] 31 Temmuz 1854 (6 Zilkade 1270), BOA, MB, 46/38.

[325] "...Hazret-i şehriyari efendimiz Dolmabağçe Cami-i latîfinde selâmlık resm-i vâlâsını icra..." (23 Nisan 1855/5 Şaban 1271, *Takvim-i Vekayi*, nr. 522, s. 1).

[326] Ziver Paşa'nın camiin açılışına düştüğü iki tarih daha vardır (Zîver Paşa,

Bunun yanında Bezmiâlem'in ölümünün ardından maaşının durumunun ele alındığı bir irade metninde geçen "vâlide sultan... hazretlerinin Dolmabağçe civarında derdest-i inşa olan câmi-i şeriflerinin ikmâli..." şeklindeki ibare valide sultanın camiyle irtibatını hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koyar. Öte yandan bu belgeden, valide sultandan kalan 1.000 keselik (5.000 lira) aylık maaşının 945 keselik (4.725 lira) kısmının camiin inşası ile borçlarının tesviyesi ve hatta Ortaköy'de inşa edilmekte olan Büyük Mecidiye Camii için harcandığı anlaşılıyor. Dolayısıyla maaşı ölümünden sonra hazineye değil, camiin inşaatının tamamlanabilmesi için mâbeyne aktarılmaya devam etti.[327] Nitekim yaklaşık bir sene sonrasına ait bir belge, validenin maaşının 2.000 lirasının Dolmabahçe Camii ve 2.000 lirasının da Büyük Mecidiye Camii için tahsis edilmiş olduğunu göstermektedir.[328] Dört yıl sonra ise o zamana kadar Mâbeyn'e aktarılan paranın 700 keselik (3.500 lira) kısmının tahsisat-ı seniyyeden, yani padişahın tahsisatından ayrılarak Galata Sarayı'nda yapılmakta olan Mekteb-i Tıbbıyye binası için harcanması ve padişahın tahsisatında meydana gelecek olan azalmanın ise başka bir kalemden kapatılması kararlaştırıldı.[329]

Bezmiâlem'in diğer bir eseri de Mekke'de inşa ettirdiği Gureba-yı Müslimîn Hastahanesi'dir. Torunu II. Abdülhamid zamanında hastahanenin üzerine ikinci bir katın inşası için çalışma başlatılırsa da[330] ilâve kat çalışmalarının nasıl sonuç-

---

Dîvân ve Münşe'ât, haz. Mehmet Arslan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2009, s. 656).

327 2 Ağustos 1853 (26 Şevval 1269), BOA, İ.DH, 276/17309; BOA, MB.İ, 11/18; BOA, MB, 34/145.

328 16 Nisan 1854 (18 Receb 1270), BOA, MB.İ, 12/114; BOA, MB, 44/113.

329 10 Şubat 1857 (15 Cemaziyelâhir 1273), BOA, HH.İ, 22/74.

330 "Mekke-i Mükerreme'de cennet-mekân Bezmiâlem Valide Sultan hazretlerinin ihyâ-gerdeleri bulunan Gureba-yı Müslimin Hastahane binası üzerine ikinci kat binanın ilâveten inşasına irade-i seniyye-i hazret-i

landığını bilemiyoruz. Esasında valide sultan ile Sultan Abdülmecid Mekke ve Medine'ye büyük ilgi göstermişlerdi. 1851 yılında Medine'de olduğu gibi Mekke için de kutsal mekânların temizlik işlerinde hisse sahibi olmak anlamına gelen *feraşet-i şerife* ihdas edilerek Medine'deki gibi Hz. Allah'ın isimlerine izafeten 99 hisse olarak düzenlenen feraşet-i şerife hisselerinin her biri 16 kırat olarak belirlendi ve 48 kıratlık üç hissesi padişaha, 24 kıratlık bir buçuk hissesi valide sultana ve geri kalanı da diğer ileri gelenlere verildi.[331] Esasında Mekke ve Medine'nin temizlik işlerinden hisse sahibi olmak büyük bir şeref vesilesi sayıldığı için bu sembolik hisseler beratla verilir, fiilî temizlik işlerini ise ferrâş ağalar yerine getirirdi.[332]

Bezmiâlem'in en önemli eserlerinden biri de, 20 Nisan 1850'de padişah, sadrazam, şeyhülislâm, vükelâ ve ileri gelen devlet adamlarının katıldığı bir törenle eğitime başlayan ve II. Mahmud türbesinin yanında iki katlı olarak inşa edilen Dârülmaarif adlı mekteptir. Okulun üst katında padişah için yapılan ve dershaneye bakan bir de hünkâr dairesi mevcuttu.[333] Bu mektep önceleri Valide Mektebi olarak anılırken yaklaşık bir sene sonra eğitim seviyesi yükseltilerek Dârülmaarif'e

---

padişahi şerefsudur buyurulmakla der-dest-i inşadır" (Mehmed el-Emin Mekkî, *Hulefâ-yı İzam-ı Osmaniyye Hazeratının Haremeyn-i Şerîfeyn'deki Âsâr-ı Mebrûre ve Meşkûre-i Hümayunlarından Bâhis Tarihi Bir Eserdir*, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet 1318, s. 17).

331 10 Aralık 1850 (5 Safer 1267), BOA, İ.MVL, 192/5831; BOA, MB, 13/32; *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1984, IX, 45.

332 Tahsin Yazıcı, Mehmet İpşirli, "Ferrâş", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 409. Bezmiâlem vefat ettiğinde terekesinden feraşet hizmetine dair üç berat çıkmıştı (BOA, HH.VRK, 222/21).

333 17 Nisan 1850 (4 Cemaziyelâhir 1266), BOA, İ.DH, 212/12376; *Takvim-i Vekayi*, nr. 425, s. 1; BOA, MB, 10/49. Bu mektebe alınacak hoca ve diğer görevlilerle maaşları, okula giriş şartları ve okulun kuruluş amacı için bkz. 23 Nisan 1850 (10 Cemaziyelâhir 1266), BOA, İ.DH, 212/12383.

dönüştürülmüş, eğitim süresi üç yıl olarak belirlenen ve rüşdiyelerin üzerinde bir eğitim verecek olan bu okul, kurulması düşünülen Dârülfünun'a öğrenci hazırlamak üzere planlanmıştı. Biri hünkâr dairesine asılmak üzere okula iki çalar saat vakfeden Bezmiâlem, burada yaptırttığı kütüphaneye 546 cilt yazma ve basma eser bağışladı. Öğrenciler Cuma hariç her gün bu kitaplardan yararlanabilirdi, Cuma günü ise kütüphane dışarıdan gelecek okuyuculara hizmet verecekti. Valide sultan, Dârülmaarif'in hemen yanında Yeşil Mektep adlı bir sıbyan mektebi inşa ettirirse de yaklaşık bir yıl sonra bu okul rüşdiye seviyesine çıkarıldı; ayrıca, her iki mektebin hoca kadrosu, görevlileri, maaşları ve mektebin giderleri için ayrılan meblağı düzenlenen bir vakfiye ile ayrıntılı bir biçimde belirlendi.[334]

İbrahim Hakkı Konyalı, Bezmiâlem'in 1844 yılında Fatih'te Molla Aşkî Camii'nin sol sırasında altı kâgir üstü ahşap bir sıbyan mektebi yaptırtarak eğitimin hizmetine sunduğunu yazmakta, metnini verdiği kitabesinde mektep hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Dürr-i yekdâne-i gencîne-i şân ü ismet
Hazret-i Vâlide Sultân-ı aliyyetü'ş-şân
Nâm-ı pâkîzesi şöhret ile Bezmi'âlem
Bezm-i âlemde anı Hakk kıla her dem şâdân
Bunca hayr ü hasenâtı ile pek çok yaşasın
Mektebinde okudukça heves ile sıbyân
Oldı dört beytile târîh-i latîf işte tamâm
Mekteb-i Vâlide Sultân ola dâr-ı Kur'ân, 1260[335]

---

[334] 30 Ocak 1854 (1 Cemaziyelevvel 1270), *VGMA.d*, nr. 634, s. 132-142. Vakfiyenin ekinde kütüphaneye bağışladığı basma ve yazma eserlerin ayrıntılı bir dökümü mevcuttur (s. 134-142). Bu mektep üzerinden dönemin reformcularıyla muhafazakârları arasındaki mücadelenin hikâyesi için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967, s. 39.

[335] M.H. Şentürk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Hayatı...", s. 66-67.

Bezmiâlem Valide Sultan'ın yaptırttığı iddia edilen önemli eserlerden biri de Karaköy ile Eminönü arasında 1845'te trafiğe açılan ahşap köprüdür. Halk arasında *Büyük Köprü, Karaköy köprüsü, Valide köprüsü, Yenicami köprüsü* adlarıyla da anılan bu köprü, II. Mahmud'un daha önce yaptırtmış olduğu Hayratiye köprüsüne kıyasla *Cisr-i cedid* olarak da nitelenirdi. 21 Kasım 1845 (21 Zilkade 1261) tarihinde padişahın da katıldığı bir törenle trafiğe açılan köprünün literatürde Bezmiâlem Valide Sultan tarafından yaptırıldığı bilgisi yaygın bir kabul görmekte ise de birincil kaynaklarda Bezmiâlem'in köprüyle ilişkisine dair en ufak bir işaret ve ima dahi yoktur. O halde Bezmiâlem'le köprü arasındaki irtibat nasıl kuruldu sorusu önem kazanıyor ve esasında bu sorunun cevabı büyük ölçüde Valide köprüsü nitelemesinde yatıyor. Köprünün bir ayağı Turhan Sultan'ın yaptırdığı Yenicami veya diğer adıyla Valide Camii'nin önünde olduğu için halk köprüyü Valide Camii köprüsü ve kısaca Valide köprüsü diye tanımladığı anlaşılıyor, nitekim köprünün diğer adlarının Yenicami köprüsü ve öteki ayağının oturduğu Karaköy'den kinaye ile Karaköy köprüsü olması da halkın bu köprüyü ayaklarının bastığı yerleri baz alarak tanımladığını göstermektedir.

Bezmiâlem ile köprünün irtibatlandırılması ise Valide köprüsü kullanımıyla ve bununla ilgili bir yakıştırmayla alâkalı olmalıdır. Yani, mademki köprüye Valide köprüsü deniyor, o hâlde bunu dönemin valide sultanının yaptırmış olması gerekir mantığı yürütülerek 1845'te valide sultan Bezmiâlem olduğuna göre köprüyü de onun yaptırdığı sonucuna ulaşıldığı ve böylece bu yakıştırma literatürde iyice yaygınlaşarak genel bir kabule dönüştüğü anlaşılıyor. Netice olarak Karaköy köprüsünün Bezmiâlem Valide Sultan'la hiçbir alâkası olmadığı gibi, literatürdeki bu yaygın yanlış bilginin düzeltilmesi gerekmektedir.[336]

[336] Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, "Karaköy (Galata)

Bezmiâlem, en çok çeşme yaptıran valide sultanlardan biridir. 27 Ocak 1840'ta açılışı yapılan çeşme Beşiktaş'tan Maçka'ya çıkan Spor Caddesi üzerinde ve yolun sağında yer almakta olup iki yüzünde iki çeşme vardır. Bezmiâlem, Sultan Abdülmecid, valide kethüdası Ali Necip Paşa ve ileri gelen devlet adamlarının katıldığı, duaların edilip kurbanların kesildiği, hediyelerin ve çeşmenin musluklarından akıtılan şerbetlerin dağıtıldığı muhteşem bir törenle çeşmenin açılışı yapıldı. Bulunduğu mahalle ismini bu çeşmeden almakta ve Valideçeşme mahallesi adıyla anılmaktadır.[337] 25 Mayıs 1840 (23 Rebiülevvel 1256) tarihli vakfiyesiyle 150.000 kuruşluk bir para vakfı kurarak hem bu çeşmenin giderleriyle görevlilerinin maaşlarını hem de Eyüpsultan Camii'ne koydurttuğu sakal-ı şerifin her yıl Ramazan ve Kurban bayramları arefesinde insanların ziyaretine açılması şartlarını belirledi. Sakal-ı şerif ziyaretinde camiin imamlarıyla türbedarın daha önceden indirdikleri hatimlerin duasının yapılarak sevabının Hz. Muhammed, dört halife, 12 imam, Hz. Hatice, Hz. Fâtımatüzzehra ve evlâtlarıyla II. Mahmud'un ruhları ve Sultan Abdülmecid'in saltanatının devamı için gönderilmesini şart koştu.[338] Eyüpsultan'a olan ilgisini sonraki dönemlerde de sürdüren valide sultan, 1844'te Pazartesi, Cuma ve kutsal gecelerde yakılmak üzere Eyüpsultan türbesine bir gümüş şamdan hediye etti.[339]

Köprüsü'nü Kim Yaptırdı?", *Osmanlı İstanbulu IV*, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 887-906.

337 16 Şubat 1840 (12 Zilhicce 1255), *Takvim-i Vekayi*, nr. 193, s. 1; İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 189; M.H. Şentürk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Hayatı...", s. 45-47.

338 *VGMA.d*, nr. 634, s. 91-94.

339 19 Şubat 1844 (29 Muharrem 1260), *VGMA.d*, nr. 634, s. 118.

Daha sonra düzenlediği vakfiyelerle İstanbul, Boğaziçi[340] ve Kocaeli sancağı Yoros nahiyesinde[341] bulunan pek çok çayır, tarla, çiftlik ve evi vakıflarına gelir olmak üzere bağışladığı gibi, fırsat düştükçe yeni emlâk ve arazilerle vakıflarını gelir yönünden desteklemeyi sürdürdü.[342]

1841 yılında Silivrikapı Uzunyusuf mahallesinde Eski Lâlezâr Camii sokağında kitabe şiirini yine Ziver Paşa'nın yazdığı bir çeşme yaptırdı.[343] Sultan Abdülmecid'den önce doğan ve küçük yaşta vefat eden Şehzade Ahmed ve Mehmed ile 13 yaşında vefat eden Şehzade Abdülhamid'in ruhu için Bezmiâlem'in 1843'te Sultanahmet'te yaptırdığı çeşme Üçler Çeşmesi adıyla anılmakta olup bugün yerinde değildir. Hem bulunduğu sokağa hem de mahalleye adını vermiş olan bu çeşme, İbrahim Paşa Sarayı'nın yanında, sokağın hemen köşesinde idi. Ziver Paşa'nın yazdığı kitabesinde mevcut şiirde valide sultanın yaşadığı evlât acısının ve çeşmenin hikâyesi vardır.[344] Yine aynı yıl eşi II. Mahmud'un ruhu için Yıldız Saat Kulesi'nin karşısında Yıldız Sarayı'nın duvarına dayalı olarak yaptırdığı çeş-

---

[340] 21 Temmuz 1840 (21 Cemaziyelevvel 1256), *VGMA.d*, nr. 634, s. 95-98.

[341] 6 Haziran 1841 (15 Rebiülâhir 1257), *VGMA.d*, nr. 634, s. 99-101.

[342] 21 Haziran 1841 (1 Cemaziyelevvel 1257), *VGMA.d*, nr. 634, s. 104-106. 16 Kasım 1841 (1 Şevval 1257) tarihli vakfiye ile Üsküdar, Arnavutköy, Anadoluhisarı ve Kasımpaşa gibi İstanbul'un değişik yerlerinde bulunan beş ev, bir bahçe ve bir arsayı vakfeden (*VGMA.d*, nr. 634, s. 107-109) valide sultanın vakıf gelirlerini arttırmak üzere farklı tarihlerde düzenlediği diğer vakfiyeler için bkz. 21 Eylül 1842 (15 Şaban 1258), *VGMA.d*, nr. 634, s. 109-113; 19 Şubat 1844 (29 Muharrem 1260), s. 115-118; 15 Nisan 1845 (7 Rebiülâhir 1261), s. 119-121; 15 Temmuz 1847 (1 Şaban 1263), s. 121-124; 23 Mayıs 1849 (1 Receb 1265), s. 128; 30 Ocak 1854 (1 Cemaziyelevvel 1270), *VGMA.d*, nr. 634, s. 131-132.

[343] İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 258; M.H. Şentürk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Hayatı...", s. 47-48; Ziver Paşa, *Dîvân ve Münşe'ât*, s. 456.

[344] Ziver Paşa, *Dîvân ve Münşe'ât*, s. 471-472; M.H. Şentürk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Hayatı...", s. 48-49.

me, sökülerek önce Topkapı surları dışına taşınmış, daha sonra yol yapımı esnasında Edirnekapı mezarlığının duvarına monte edilmiştir.[345]

Beşiktaş'ta Anber Ağa Camii'nin yanında duvara sonradan konulmuş olan bir kitabeden, valide sultanın 1839'da Serencebey Yokuşu civarında bir çeşme daha yaptırmış olduğu anlaşılıyorsa da çeşme bugün mevcut değildir. 1853'te Tarabya'da Hayat Çeşmesi adıyla da anılan çeşme ile eşi Sultan II. Mahmud'un ruhu için Alibeyköyü'nde bir çeşme yaptırdı. Valide sultanın İstanbul'da yoğunlaşan çeşmelerinin yanında Tarsus'a bağlı Mersin köyünde de 6 çeşme yaptırmış olduğunu biliyoruz.[346]

Valide sultan, daha önce başkaları tarafından yapılmış, ancak zamanla bir şekilde harap olmuş bazı çeşmeleri de tamir ve ihya ederek insanların hizmetine sunmuştu. Bunlardan biri Veli isimli bir hayırsever tarafından yaptırılan Beşiktaş Cihannüma mahallesi Serencebey Yokuşu Hasırcı Veli sokağındaki çeşme olup 1846 yılında, diğeri Silivrikapı Bâlâ tekkesi civarında Yediemirler Çeşmesi ile Silivrikapı Yağhanesi sokaklarının kesiştiği yerde Bâbüssaade Ağası Abdullah Ağa tarafından yaptırılmış ve harap olmuş olan çeşme olup 1841 yılında valide sultan tarafından ihya edildi. Aynı yıl Kasımpaşa Sahaf Muhyiddin Camii önündeki çeşmeyi, 1844'te Galata'daki Bereketzade çeşmesini ve 1851'de de Fatih Sultan Mehmed'in Topkapı'da yaptırdığı Çukurçeşme'yi onartmıştı.[347]

---

[345] İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 338; II, 195; M.H. Şentürk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Hayatı...", s. 50-51; Ziver Paşa, *Dîvân ve Münşe'ât*, s. 470-71.

[346] M.H. Şentürk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Hayatı...", s. 52-54, 63; İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 229.

[347] M.H. Şentürk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Hayatı...", s. 52, 56, 58-62; İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 260; II, 77-79, 229-230.

Medine'de, biri Hz. Hamza türbesi yolu üzerinde,[348] diğeri de Sebil Bahçesi adlı bostan civarında olmak üzere[349] iki ve Kerbelâ'da Hz. Hüseyin türbesi avlusunda bir sebil ile Beykoz İncirliköy mahallesi, Beşiktaş Maçka Yokuşu ve Bakırköy Ümraniye mahallesinde birer namazgâh yaptırdı.[350] Bezmiâlem, Gülnuş Emetullah Sultan'ın Mekke'de yaptırdığı ve zaman içerisinde faaliyetlerinden geri düştüğü anlaşılan Hasekiye İmareti'ni de ihya etti.[351] Ölümünden sonra yapılan bir düzenlemeyle eşi II. Mahmud'un yaptırmış olduğu Nusretiye Camii'nde Ramazan ayında Kur'an okunup giderlerinin vakıf gelirlerinden karşılanması kararlaştırıldı.[352] Ayrıca, vakıf gelirlerinden İstanbul'da Merkezefendi zaviyesine erzak, Süleymaniye Camii yakınlarındaki Akşemseddin'in oğlu Şeyh Mehmed Efendi'nin türbesine kandil yakılması için zeytinyağı[353] ve Limni adasında bulunan Niyazi-i Mısrî türbesi türbedarına da maaş tahsis edildi.[354]

Bezmiâlem de diğer valide sultanlar gibi, borcu dolayısıyla hapis yatanların paralarını ödeyerek tahliyelerini sağlar, tutuklulara ihsanlarda bulunur,[355] tekkelere ve muhtaçlara yardım eder, tarikat erbabını gözetir, fakir kızların çeyizlerini hazırlatıp

---

[348] 21 Eylül 1842 (15 Şaban 1258), *VGMA.d*, nr. 634, s. 112-13.

[349] 23 Mayıs 1849 (1 Receb 1265), *VGMA.d*, nr. 634, s. 129.

[350] M.H. Şentürk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Hayatı...", s. 55, 65-66.

[351] "Mekke-i Mükerreme'deki Haseki Sultan imaretinin bâni-i sânisi Bezmiâlem Valide Sultan hazretleridir. El-hâletü hazihi sâye-i inayet-vâye-i hazret-i hilâfet-penâhide binlerce fukara-yı müslimîn beher gün it'âm olunmaktadır" (Mehmed el-Emin Mekkî, *Hulefâ-yı İzam-ı Osmaniyye Hazeratının...* s. 53).

[352] 10 Mayıs 1855 (22 Şaban 1271), BOA, İ.DH, 320/20741.

[353] 23 Mayıs 1849 (1 Receb 1265), *VGMA.d*, nr. 634, s. 129.

[354] 30 Ocak 1854 (1 Cemaziyelevvel 1270), *VGMA.d*, nr. 634, s. 133.

[355] Hazinedarını zaptiyeye göndererek tutuklulara ihsanlarda bulunan Bezmiâlem, ayrıca Server Ağa aracılığıyla borcundan dolayı hapiste olan 24 kişinin borçlarını ödeyerek hapisten kurtulmalarını sağlamıştı (7 Nisan 1848/3 Cemaziyelevvel 1264, BOA, İ.DH, 170/9035).

evlendirir[356] ve yukarıda ilgili kısımda da belirtildiği üzere, her sene zekâtını hesaplatıp fakirlere dağıtırdı.

Medine'de Ravza-i Mutahhara'nın karşısında bulunan Mahfil-i Şerif'te sabah namazından önce *Yasin*, öğle namazından önce *Nebe'*, ikindi namazından önce *Fetih*, akşam namazından önce *İhlâs* ve yatsı namazından önce de *Mülk* sûrelerinin okunup sevabının Hz. Peygamber ile II. Mahmud'un ruhlarına hediye edilmesini ve Sultan Abdülmecid ile valide sultana da duada bulunulmasını şart koşan Bezmiâlem, ayrıca, bu iş için görevlendirdiği kişilerin maaşlarını belirleyip Harem-i Şerif'teki müezzinlerin maaşlarını da takviye etti.[357] Mekke'de Harem-i Şerif'te Pazartesi ve Perşembe günleri *Şifa-i Şerif* okumakla bir ve Hac mevsiminde Safa ile Merve arasını temizlemekle dört kişiyi görevlendirip maaşlarını belirledi.[358]

Edirnekapı civarında bulunan Battal Gazi'nin oğlu Beşir Gazi'nin türbesi türbedarına 6 Temmuz 1845 tarihinden itibaren vakıf gelirlerinden maaş bağladığı gibi,[359] buradaki sekiz müezzinin yeterli gelmemesi üzerine üçünün maaşları vakıf, geri kalanlarınkiler de Sultan Abdülmecid vakfı gelirlerinden ödenmek kaydıyla yedi müezzin daha görevlendirdi. Beytülmuazzama'da her gün sabah namazından sonra her biri üçer cüz okuyup bir hatim indirmek üzere 10 kişiyi görevlendirip maaşlarını belirledi.[360]

Valide sultan, bir cilt müzeyyen ve tezhipli *En'am-ı Şerif*, her gün okunup sevabı Hz. Peygamber'in ruhuna gönderilmek üzere üç cilt *Delâil-i Şerif* ile her biri dörder kandilli bir çift gümüş avizeyi Ravza-i Mutahhara'ya ve her biri üçer kandilli bir çift gümüş askıyı da Hz. Fatimatüzzehra'nın türbesine asılmak

---

356 *TSMA.d*, nr. 2703.

357 21 Eylül 1842 (15 Şaban 1258), *VGMA.d*, nr. 634, s. 112-13.

358 15 Nisan 1845 (7 Rebiülâhir 1261), *VGMA.d*, nr. 634, s. 120.

359 15 Temmuz 1847 (1 Şaban 1263), *VGMA.d*, nr. 634, s. 126-127.

360 23 Mayıs 1849 (1 Receb 1265), *VGMA.d*, nr. 634, s. 129.

üzere kutsal topraklara gönderdi, ayrıca, hem *Delâil* okuyacak kişilerin maaşları hem de avize ve askılarda kullanılacak zeytinyağı giderleri için vakıf gelirlerinden pay ayırdı. Beşiktaş'taki Yahya Efendi türbesine altı Kur'an-ı Kerim vakfedip her gün birer cüz okunmasını, türbedarın dualarında valide sultanı zikretmesini, okunacak Kur'an'ın sevabının Hz. Peygamber ile Osmanlı padişahlarının ruhlarına hediye edilmesini ve buradaki camiin hatip, imam ve müezzin gibi görevlilerine vakıftan tahsisat ayrılmasını şart koştu.[361]

Bezmiâlem'in onarımına yardımda bulunduğu yapılardan biri de Ayasofya Camii'ydi. Bilindiği gibi, 1847-49 yılları arasında İtalyan Mimar G. Fossati'nin nezaretinde camide büyük bir onarım gerçekleştiren Sultan Abdülmecid, camiye geldiğinde istirahat etmesi için bir kasr-ı hümayun, Bizans uslûbunda bir hünkâr mahfili ve bir muvakkithane yaptırttığı gibi, bu tadilât esnasında üzerlerindeki sıvalar kazıtılarak Bizans mozaikleri de ortaya çıkarıldı. Bu büyük tamir ve ilâvelerin giderleri önemli ölçüde vefat eden Şeyhülislâm Mekkizâde Mustafa Âsım Efendi'nin bu iş için vasiyet ettiği servetinden karşılandıysa da[362] paranın yetersiz kalması üzerine dönemin hayırseverlerinin yardımına başvuruldu. Yardımseverleri teşvik için yapacakları yardımın oranına göre altın, gümüş ve bakır olmak üzere üç kategoride Tamir-i Ayasofya Madalyası ihdas edilmişti. Altın madalyadan, biri Sultan Abdülmecid ve diğeri de Bezmiâlem Valide Sultan için olmak üzere toplam iki adet imal edilmiş olması, ana-oğulun camiin onarımı için yaptıkları yardımın seviyesini göstermektedir.[363]

---

[361] 4 Temmuz 1841 (14 Cemaziyelevvel 1257), *Takvim-i Vekayi*, nr. 227, s. 2; 8 Haziran 1841 (17 Rebiülâhir 1257), *VGMA.d*, nr. 634, s. 101-103.

[362] Semavi Eyice, "Ayasofya", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 208-209.

[363] Gümüş madalyadan 99 ve bakırdan da 199 adet olmak üzere toplam 298 adet imal edilmişti (28 Şubat 1851/26 Rebiülâhir 1267, HH.İ, 2/37). Altın, gümüş ve bakır madalyaların görüntüleri için bkz. Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz*, s. 155, 159.

Bezmiâlem'in bağışlarından biri de oğlu Abdülmecid'in yaptırtmış olduğu Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede Salonu'nda bugün de kullanılan 464 kandilli büyük avizedir. Ancak Londra'ya sipariş edip taksitle satın aldığı avizenin son taksitini veremeden valide sultanın vefat etmesi üzerine bu taksit padişah tarafından ödenmişti.[364]

Pertevniyal Valide Sultan

II. Mahmud'un ikinci ikbali olan ve 1810'da doğduğu tahmin edilen Pertevniyal'in Kürt veya Roman asıllı olduğu iddia edilirse de Çerkes olma ihtimali daha yüksektir. 9 Şubat 1830'da Şehzade Abdülaziz Efendi'yi doğurması üzerine Beşinci Kadınefendi oldu. Hayatının erken dönemleri ve saraya intikali konuları bilgimiz dışındadır. 25 Haziran 1861'de Sultan Abdülmecid'in vefatı üzerine Şehzade Abdülaziz'i geleneğe uygun olarak Topkapı Sarayı'nda tahta oturtmak amacıyla gelen Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa, Serasker Rıza Paşa ve Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'ya, hapse götürdükleri zannıyla oğlunu vermek istemediği ve durumdan emin olmak için arkaları sıra Topkapı Sarayı'na gittiği bilinmektedir. Sultan Abdülmecid'in son dönemlerinde oğlu Murad Efendi'yi veliaht yapma çabası içerisine girmesi, 1859 Kuleli Olayı'nın da etkisiyle Şehzade Abdülaziz'i daha sıkı bir gözetim altında tutması ve Sultan Abdülmecid'in ölümü üzerine tahta çıkacak yeni padişahın cülûs ve biat töreni için gönderilen davetiyelerde yeni padişahın isim yerinin boş bırakılmış olması, endişelerine temel teşkil eden nedenlerden birkaçı idi.

Bütün bu söylentilerden endişelenen ve bir suikasta kurban gitmekten korkan Abdülaziz'in annesinin hazırladığı yiyecek ve içeceklerin dışındakileri yiyip içmediği ve mümkün mertebe

---

[364] 26 Mayıs 1853 (17 Şaban 1269), BOA, MB, 10/120. Ayrıca bkz. Cengiz Göncü, *Harem ve Cariyelik*, TBMM Milli Saraylar, İstanbul 2011, s. 208.

dışarıya çıkmadığı iddia edilir. Neticede oğlunun tahta geçmesiyle rahat bir nefes alan Pertevniyal, 5.000 lira maaşla "valide sultan" veya diğer bir isimlendirmeyle "mehd-i ulyâ-yı saltanat" oldu.[365] Esasen tabiat olarak müsrif bir insandı.[366] Sadrazam Âli Paşa'nın ölümünden sonra iş başına gelen Mahmud Nedim Paşa gibi bazı devlet adamları, borçlanarak buldukları paraları iyice israfa alışmış olan padişaha ve annesine aktarma yolunu tercih ederler.

Hazine-i Hassa bu dönemde borca batmış olduğu için valide sultanın sarrafı Mısırlıoğlu Bogos vasıtasıyla yaptığı harcamaların faturasını Maliye Hazinesi üstlendi ve bu hesapsız harcamalara yüksek oranda faiz uygulayan Mısırlıoğlu, geri ödenemeyen bu paraları, senelik %12 faiz ve %0,5 komisyon gibi fahiş şartları içeren bir borç sözleşmesine dönüştürdü. 2.587 lira gibi aylık maaşının yarısından fazlası bir fiyata Paris'ten gümüş şamdanlar getirten, beğendiği mücevherler için 637 lira ödeyen ve oğluna sunmak amacıyla 696 altın liraya Londra'ya iki çift beygir siparişi veren Pertevniyal'in, istisnasız her yıl gelirlerinin üzerinde bir harcama yaptığı görülür. Savurganlığı özellikle Hıdiv ailesine mensup Mısırlı kadınlarla ilişkileri bağlamında ortaya çıkmaktadır. Padişahla annesinin, 1865'te Fer'iyye Sarayı'nda ağırladığı Mısır Valisi İsmail Paşa'yla ailesine dönüşlerinde verdiği hediye bedelinin 100.000 liraya ulaşması, sarayın ölçüsüz harcamalarının fahiş bir örneğidir. Zira tek kalemde yapılan bu masraf bile 60.000 lira tutan valide sultanın yıllık maaşının bir buçuk katından fazladır.[367]

[365] A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", s. 308-309.

[366] Sultan Abdülmecid devrinde, yani henüz valide sultan olmadığı dönemde bile Pertevniyal'in piyasaya ciddi miktarda borcu vardı. 16 Mart 1854 tarihli bir iradeden piyasaya olan 17.630 liralık borcunun Hazine-i Hassa Nezareti tarafından taksit taksit ödenmek üzere üstlenildiği anlaşılıyor (BOA, HH.İ, 11/81; 11/89).

[367] A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Şultan", s. 318-319.

Pertevniyal Valide Sultan, ziyadesiyle nefret ettiği Hüseyin Avni Paşa ve diğer muhalifleri tarafından oğlu Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesine ve kısa bir süre sonra da feci bir şekilde ölümüne şahit oldu. İhtilâl günü sabahı saat sekizde yangın olduğu gerekçesiyle uyandırılan valide sultan, bunun bir yangın olmadığını ve oğlunun tahttan indirilip yerine Murad Efendi'nin geçirildiğini anladı. Öte yandan vükelânın kendisini III. Selim'e çevirdiğini, böyle bir durumu 30-40 kere rüyasında gördüğünü ve artık Cebrail gelse bile devleti kabul etmeyeceğini belirterek elbiselerini giyinen Sultan Abdülaziz, önce kayıkla Sarayburnu'na ve oradan da Topkapı Sarayı'na götürüldü. Pertevniyal Valide Sultan ise şehzade, sultan ve kadınefendilerle birlikte daha sonra Topkapı'ya intikal ettirildi.

Mahrumiyet içerisinde üç gün Topkapı Sarayı'nda kaldıktan sonra Fer'iyye Sarayı'na nakledilen Sultan Abdülaziz, annesinin ısrarları sonucunda kılıcını askerlere teslim ederse de bir süre sonra oğlunun dairesinin kapısının açık olduğunu ve Sultan Abdülaziz'in kanlar içerisinde yerde yattığını gören Pertevniyal feryad etmeye başlar. Bu panik esnasında Nazif isimli bir subayın küpesiyle yüzüğünü çekip aldığı, bir süre sonra Sultan Abdülmecid'in oğlu Nureddin Efendi'nin ağalarından Necip Ağa'nın kolundan çekerek yalınayak, yaşmaksız ve feracesiz olarak karakol meydanına götürülüp hakaretlere maruz bırakıldığı bilinmektedir. Daha sonra gönderilip 38 gün kaldığı Topkapı Sarayı'ndan V. Murad'ın emri üzerine nakledildiği Fer'iyye Sarayı'nda harem ağalarından birinin kapı ve pencerelerini çivilediği bir dairede sekiz gün kalır.

Paraların ve mücevherlerin yerlerini bulabilmek için Sadrazam Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Rıza Paşa'nın padişahla valide sultanın yatak odalarına kadar girmelerine tahammül edemeyen Dârüssaade Ağası Cevher Ağa'nın "bu âna değin nice hal'ler vukubulmuş ve fakat hiçbir vakitte vükelânın

harem dairesine dahil oldukları ve hizmetkâr gürûhu tarafından velinimetlerinin bu mertebe hetk-i hürmet-i mehârime cüretlerinin" görülmediğini belirterek tepki gösterdiği, cariyelerin şalvarlarına varıncaya kadar arandığı, Sultan Abdülaziz'in nâşının üzerine kapaklanıp kendinden geçmiş olan Pertevniyal'in ağzında "mücevhere müteallik bir şey" olma ihtimaline karşı birisinin parmağını sokarak takma dişlerini çıkardığı iddia edilir.

Sultan II. Abdülhamid'den saygı gören Pertevniyal'in vefatına kadar olan yaklaşık 8 senelik ömrü, daha ziyade bazı çocukların yetişmelerine yardımla geçti, nitekim ileride II. Abdülhamid'in Dördüncü Kadını olacak olan Müşfika Kadınefendi onun yetiştirmelerindendi. Sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilgili olarak Haziran 1881'de Yıldız'da kurdurduğu mahkemenin Midhat Paşa ve arkadaşlarını Taif'e sürmesi üzerine II. Abdülhamid'e bir teşekkür mektubu yazdığı iddia edilir.

26 Ocak 1884 (27 Rebiülevvel 1301) tarihinde vefat eden Pertevniyal Valide Sultan'ın nâşı Çırağan Sarayı'ndan alınarak denizyoluyla götürüldüğü Sirkeci iskelesinde oluşturulan kortej eşliğinde Aksaray'a nakledildi ve sadrazam, nazırlar, üst düzey komutanlar, devlet ricali, ulema, askerler, jandarmalar, dervişler ve ahalinin katıldığı cenaze töreninin ve öğle namazının ardından kılınan cenaze namazından sonra kendi inşa ettirdiği Valide Sultan Camii yanındaki türbesinde toprağa verildi.

Öldüğünde 74 yaşında olan ve muhtemelen yaşadığı trajik olayların da etkisiyle oğlunun vefatından sonraki hayatını ölüme daha yakın yaşadığı anlaşılan Pertevniyal, sağlığında hazırlattığı "cenaze sandığı"na, cenaze giderleri için 500 lira, tekfin için üç şal, yedi defa zemzeme batırılmış iki top kefenlik bez, bir top zemzemsiz kefenlik bez, üç adet yüz örtüsü, tabutun kenarına yazılacak "miftahü'l-cenne", yani cennetin anahtarı yazısı, hamam lifi, öd ağacı, balmumu ve bir top tülbent koydurmuştu. Vasiyeti üzerine sağlığında sürekli okuduğu Hâfız

Osman hatlı *Kur'an-ı Kerim*, Hâfız Hasan Râşid hatlı *En'âm* ve *Delâilü'l-Hayrat,* Mehmed Sadeddin Bursevî hatlı *Evrad-ı Fethiyye,* Abdüssamed el-Hac Rasim Mehmed hatlı *Hizbü'l-bahr* ve *Devr-i A'lâ* mecmuası ile üzerinde *Dua* ve *Esma-i Evliyaullah* yazılı bir mecmua ve öd ağacından yapılmış beşyüzlük tesbihi ziyaretçilerin okuyup kullanmaları için türbesine konuldu. Bu eserler o dönem saray ve harem hayatındaki dinî muhtevayı ve saray kadınlarının okudukları kitapları göstermesi açısından da hayli önemlidir.

Pertevniyal'in II. Abdülhamid'e ölümünden sonra açılmasını vasiyet ettiği sandığın içinden, bir teneke kutu içerisinde altın kamçılı ve üzerinde üç küçük inci bulunan bir tespih, Hint keteninden yapılmış bir entari, ayakkabı, tül gömlek, kenarı işlemeli seccade, beyaz mendil, püskülsüz gecelik fesi, baş yemenisi, boş zemzem sürahisi, tabaksız bir çay fincanı, hasır yelpaze ve sineklik ile bir astar sargı ve bizzat kaleme aldığı şu ilginç ve alaycı mektup çıktı:

"Sultan Murad'ın kemal-i lütf ü kereminden olarak ferman-ı şâhâneleriyle beni Yeni Saray'a sürdükleri vakit mürüvvetlerinden üzerimde olan ve yanımda bulunan eşya bu kadar olduğu hâlde üç ay orada mahpus kaldım[368] ve bu eşya ile idare eyledim. Ferace ve yaşmağım olan da bu beyaz şâldır. Üç padişah sâyesinde nail olduğum maldan bu kadar eşya ile üç cariye lâyık görüp mürüvvet buyurdular. Kimsenin hakkında hayırdan başka su-i niyet etmedim. Sâyelerinde bu hakaretlere müstehak oldum. Allah aşkına, bunları açıp görenler beni rahmet ile yâd eylesinler ve benden ibret alıp hakkımda olan mürüvvet ve merhametlerine şaşıp mütehayyir olsunlar. Benim sergüzeştim pek uzun, tarih olacak şey ise de oralardan sarf-ı nazar

---

[368] *Sergüzeştname*'de Topkapı Sarayı'nda 38 gün kaldığı belirtilirken, bu mektupta üç ay kaldığı ifade edilmekte, muhtemelen söz konusu üç ayla âdeta bir hapis hayatı yaşadığı V. Murad'ın üç aylık saltanatı kastedilmektedir.

olundu. İşte o vukuat-ı hüzn-engizi herkes işitmiştir. Tekrarına hâcet göremem. Kanımı deryalara kattılar, bu mürüvvetleri de bana ettiler. El-hükmü lillah.

Bende

Bî-çâre Pertevniyal"

Eşi II. Mahmud'dan itibaren üç padişah sayesinde en üst düzeyde varlık ve nimete nail olduğu halde oğluna karşı yapılan bir darbe ile dünyevi iktidar ve imtiyazların gelip geçici olduğunu acı bir biçimde öğrenen Pertevniyal Valide Sultan, bu olaylardan önce hazırlattığı bir vakfiye ile ölümünden sonra türbesindeki düzeni de yazılı olarak tespit etmişti. Önceden hazırlattığı işleme puşidelerle şalların sandukası üzerine örtülmesini, şamdanlarla gülabdan ve buhurdanın sandukanın etrafına konulmasını, üç türbedarın her gün yatsıya kadar nöbetleşe türbede Kur'an okuyup hatim indirmesini ve mübarek gecelerde birer hatim indirip sakal-ı şerifi ziyarete açmalarını, kendi camiinde görevli on kişinin sabah namazından sonra yarımşar cüz okuyarak haftada bir hatim indirmelerini kayıt altına aldı.

Sarayda aldığı eğitimin izin verdiği ölçüde halkın işleriyle uğraşan ve doğasındaki yetenek ve kurnazlığıyla siyasi konularda şâyân-ı dikkat bir vukufiyet kesb eden Pertevniyal'in oğlu üzerinde kesin bir nüfuzu vardı. Duyduğu güven ve sevgiden ötürü iktidarını gönüllü olarak annesiyle paylaşan Sultan Abdülaziz, pek çok işte ona danışır ve tavsiyelerine önem verirdi. Diğer valide sultanlar gibi, iktidarın yumuşak tarafını temsil eden Pertevniyal, yüzyıllardan beri ülkeye büyük hayır eserleri kazandıran geleneksel saray kadınları ve valide sultanlar zincirinin de son halkasıdır.[369]

[369] A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", s. 340-347.

Vakıf ve Hayır Eserleri

Pertevniyal Valide Sultan, pek çok vakıf kurmuş ve zor durumda kalmış insanlara yardımlarda bulunmuş bir hayırseverdi. Vakıf mührünün üzerinde "an-vakf-ı devletlü ismetlü Pertevniyal Valide Sultan-ı aliyyetü'ş-şân hazretleri, 1279" ibaresi vardı.[370] Oğlu Sultan Abdülaziz'e istediği arazi ve emlâki kendi vakıflarına tahsis ettirebilme imkânına sahipti. Nitekim yapmayı düşündüğü vakıflarına gelir olmak üzere sur dışında Fasıl Tarlaları denilen arazilerle sur içindeki bazı dükkânlar, Üsküdar Paşalimanı'ndaki anbarların arka tarafındaki boş arsa ve bekçi odaları, İstanbul Bahçekapı'da Şehremaneti'nin önündeki arsalar, Tırhala kazasında Karlı ve Voyvoda, Yenişehir kazasında Biçri, Alasonya kazasında, Graçova ve Pınarbaşı, Persepe kazasında Kirman ve Florina kazasında Koska çiftlikleri, Bursa'da namazgâh ipek fabrikası, Galata'da Kule Kapısı civarındaki bazı araziler, Kadırga limanında harbende (katır) ahırları arsası ve Galata köprüsünün yakınında eski anbarların olduğu yerler değişik tarihlerde Pertevniyal Valide Sultan'a tahsis edildi. Padişah, ayrıca, Medine'de Harem-i Şerif'in hemen yanıbaşında bulunan Dârüzziyafe denilen yerdeki 14 arsayı bazı vakıf eserler inşa etmesi amacıyla annesine verdi. Valide sultana sağlanan ayrıcalıklar bunlarla da sınırlı değildi, mahkemelere intikal etmeyen bazı arazi anlaşmazlıkları her zaman idari olarak onun lehinde neticelendiği gibi, vakıflarına yönelik olarak istediği vergi ve diğer bazı muafiyetler de benzerlerine emsal olmamak üzere yerine getirilirdi.

Mâmafih, Pertevniyal'in hayır işlerine olan merakı oğlunun tahta geçmesiyle başlayan bir süreç değildi. 14 Şubat 1838 (19 Zilkade 1253) tarihli, ilk olduğunu düşündüğümüz vakfiyesi eşi II. Mahmud dönemine ve Eyüp Camii'nde Mevlid

---

[370] Valide sultan olmadan önceki mührü ise ilginçtir: "Han Mahmud-i Adlî'nin goncası Abdülaziz Efendi validesi. 1245" (G. Kut, N. Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, s. 61-62).

okutulmasına ve halka vaaz verilmesine dair olup Sultan Abdülmecid döneminde de yeni gelirler ilavesiyle vakıflarını güçlendirmeyi sürdürdü. Meselâ 1 Aralık 1852 (18 Safer 1269) tarihinde vakfettiği 15.000 kuruşun senelik %15 faiz işletilerek elde edilecek kârıyla her yıl Fatih Camii'nde Mevlid okutulması, hizmet eden görevlilere vakıf gelirlerinden para verilmesi ve Fatih Sultan Mehmed türbesine büyük bir kuburlu çalar saat hediye edilmesi; 29 Ağustos 1854 (5 Zilhicce 1270) tarihinde vakfettiği 23.000 kuruş, çeşitli kitaplar ve Kur'an-ı Kerimler ile vakfını güçlendirmesi ve ardından 26 Aralık 1855 (16 Rebiülâhir 1272) tarihinde 15.000 kuruş daha vakfetmesi, hem vakfını desteklemeye hem de hayır işlerine yeni alanlar açmaya yönelikti. Vakfiyesine yaptırdığı bir ek ile Kâbe'de her gün bir cüz Kur'an okunarak her ay bir hatim indirilmesini ve kendisi ile oğlu Abdülaziz'e dualar edilmesini isteyen Pertevniyal, bu iş için görevlendirdiği Hanefi imamı Acemizâde Şeyh Hasan Efendi'ye bir de matbu Kur'an gönderdi.

Hayır işleri valideliği döneminde yoğunlaşan ve hacim olarak da öncesiyle kıyas kabul etmez derecede büyüyen Pertevniyal, Paşalimanı'nda kendisine tahsis edilmiş olan anbarların civarında bulunan cami ve tekke ile önündeki yalıyı onarttı, iktidarını kaybettikten ve güç ve zenginliğin gelip geçici olduğunu idrak ettikten sonra da elindeki mal varlığıyla vakıf kurmayı sürdürdü. Nitekim 2 Nisan 1877 tarihli vakfiyesi, Mekke'de Harem-i Şerif'te, Kudüs'te Mescid-i Aksa'da ve Filistin'in Habrun kasabasındaki Hz. İbrahim'in makamında (Halilü'r-rahman), Şam'da Emeviye Camii'yle Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin türbesinde her gün Kur'an okunup İslâm büyükleri, eşi II. Mahmud, oğlu Sultan Abdülaziz ve kendisi için dualar edilmesine dairdi. Bu vakfiyede öncekilerde yer almayan Kur'an okuma hizmetinin kesinlikle terk edilmemesi vurgusu ilginçtir.

Pertevniyal Valide Sultan'ın en önemli eseri Aksaray Valide Sultan Camii'dir. Daha önce yanmış olan Kâtip Camii'nin

yerinde inşa edilen ve Ortaköy Valide Camii büyüklüğünde olması planlanan bu cami, mektep, muvakkithane, sebil ve türbeyle birlikte bir külliye olarak tasarlanmıştır. 7.538 liraya satın alınan arsalar üzerinde Kasım 1869'da gerçekleştirilen büyük bir törenle inşaatına başlanan ve yaklaşık iki buçuk senelik bir çalışma sonucunda tamamlanan cami, 5 Nisan 1872 (26 Muharrem 1289) tarihinde gerçekleştirilen büyük bir törenle ibadete açıldı. Dolmabahçe Sarayı'ndan camiye kadar olan yol boyunca asker ve zaptiyelerin sıralandığı ve valide sultan, Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi, sultanlar, sadrazam, şeyhülislâm, serasker, mâbeyn müşiri ve diğer davetlilerin katıldığı törende kurbanlar kesilip fakirler sevindirildi, başmimar Serkis Bey'le inşaatta emeği geçenlere ihsanlarda bulunuldu, ayrıca, tören yüzünden birkaç saat çalışamadığı için tramvay şirketine de valide sultan tarafından 100 lira bağışlandı.

Doğu ve Batı mimari tarzlarının karışımı bir yapı olan cami, yol ve alan çalışmaları ile yapılan üst geçitler yüzünden günümüzde iyice aşağıda gömülü bir vaziyettedir. Camiyle birlikte yapılan ve yaklaşık 16 ayda tamamlanan valide sultan türbesi, muvakkithane, türbedar odaları, kahve ocağı, şadırvan ve diğer bazı binalar toplam 4.558 liraya mâl oldu. Cami, mektep, karakolhane ve diğer müştemilâtı içeren binalarla buralarda görev yapacak olan vazifelilerin gider ve maaşları için zengin gelirler tahsis edildiği gibi, bu binalara konulacak eşyalar da vakfiyede ayrıntılı olarak belirlendi; ayrıca, külliyede görev yapacak imam, müezzin, türbedar, bekçi gibi görevlilerin ikametleri için evler inşa edildi.

Valide sultan, camiin yanında yaptırdığı ve 329'u yazma, 557'si de matbu olmak üzere toplam 886 eser bağışladığı kütüphane, uzun yıllar bu mekânda hizmet verdikten sonra 1945'te Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledildi. Fatih Camii kütüphanesine de bir kısmı yazma bir kısmı matbu 33 cilt kitap vakfeden Pertevniyal'in külliye bünyesinde eşi II. Mahmud

adına inşa ettirdiği Mahmudiye Rüşdiyesi sıbyan ve rüşdiye olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Mektepte görevlendirilen hoca ve vazifelilerle her iki kısımda görülecek derslerin ayrıntıları vakfiyede belirlenmişti. Mektebin hoca ve talebelerine bayramlarda elbise ve atiyye dağıtılması ve okulda bir görevlinin ayda bir kere hatim indirmesi vakfiye şartlarındandı. 1911'deki Aksaray yangınında binası yanan okul, faaliyetlerini yine Aksaray'daki başka bir konakta sürdürdü. Bugün ön tarafta bulunan ve Pertevniyal Lisesi olarak eğitim veren bina ise Pertevniyal Valide Sultan'ın vakıf gelirleriyle 1930'da inşa edilmiştir.[371]

Pertevniyal Valide Sultan adına inşa edilen eserlerden biri de Bosna'da Yenipazar sancağının merkezi olan Seniçe kasabasındaki Pertevniyal Valide Sultan Camii'dir. Bu camiin ilginç bir hikâyesi vardır. 1867 senesinde toplanan Vilâyet Genel Meclisi'ne katılan Yenipazar sancağı temsilcileri kasabadaki yegâne camiin kalenin içinde olduğunu ve halkın ibadetlerini yerine getirirken büyük zorluklar çektiğini belirterek valide sultan adına kasabada bir cami yapılmasını istemeleri üzerine konu İstanbul'a bildirildi. Hazırlanan keşif defterindeki fiyatlar hükümet tarafından fahiş bulununca burada görevli olan Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Ahmed Tahir Efendi'nin yaptığı yeni bir keşifle camiin 69.147 kuruşa yaptırılabileceği ortaya çıktı. Bunun üzerine konunun intikal ettirildiği valide sultanın kethüdası Hüseyin Bey, vakıf gelirlerinin büyük bir bölümünün Aksaray'da yapılan cami için harcandığını ve böyle bir projeyi destekleyecek paranın vakıf kaynaklarında bulunmadığını belirtirse de cami ihtiyaç olduğu için Şura-yı Devlet'in kararı doğrultusunda çıkan 10 Mayıs 1869 tarihli iradeyle giderlerinin kamu kaynaklarından karşılanması kararlaştırıldı.[372]

---

371 A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", s. 320-326.

372 Belgenin ekinde yapılacak camiin şeklini, kesitini ve yandan görünüşünü gösteren bir de plan mevcuttu (BOA, İ.ŞD, 14/638).

Görüldüğü gibi, bu camiin inşasında valide sultanın bir tuğlası dahi olmadığı ve bütün masrafları devlet bütçesinden karşılandığı halde söz konusu cami bugün Seniçe Pertevniyal Valide Sultan Camii olarak bilinmektedir. Öte yandan bugün mevcut olan caminin, belgenin ekinde olan cami planına uygun olarak yapıldığı anlaşılıyor.

Valide sultanın eğitim alanındaki hayır eserlerinden biri de o dönemde köy olan Sarıyer'de Ortaçeşme caddesi üzerindeki bir arsada inşa ettirdiği sıbyan mektebidir. Pertevniyal, okulun inşasının tamamlanmasının ardından düzenlediği 12 Mayıs 1868 tarihli vakfiye ile her yıl mübarek gecelerde okulun öğrencileriyle hocalarına dağıtılmak üzere vakıf gelirlerinden pay ayırdı. Bunun yanında aynı yıl içerisinde sarrafı Mısırlıoğlu Bogos'un girişimleriyle Ermeni kız çocukları için Samatya'da valide sultan adına bir mektep inşa edildi. Pertevniyal'in hayır eserlerinden biri de Trabzon Hocapirefendi Medresesi Mescidi'dir. İçinde bulunduğu medreseyle birlikte bir süre önce yanmış olan mescit ile kütüphanenin yeniden inşası için valide sultana başvuran Pir Mehmed Efendi'ye 10.000 kuruş gönderilerek inşa edilen kütüphane ile mescit 18 Ocak 1866'da ibadete açıldı.

Pertevniyal, çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere ülkenin değişik yerlerinde çeşmeler de yaptırmıştı. Burada zikredilen çeşmeler sadece bizim tespit edebildiklerimiz olup valide sultanın yaptırdıklarının tamamı olmayabilir. Öte yandan varlığı ismen belirlenebilenlerin bir bölümünün de zamanın ve hoyrat ellerin tahribine uğradığı anlaşılıyor. Pertevniyal'in kadınefendiliği döneminde 13 Ekim 1851 tarihinde tamamlanan çeşme Fatih Taşkasap'ta Sarı Musa Efendi Mescidi sırasındadır. Aksaray'da daha sonra Valide Camii'ni inşa ettirdiği Kâtip Camii'nin önünde de bir çeşme yaptırmıştı. 27 Ekim 1862'de tamamlanan ve şerbetler dağıtılarak halkın hizmetine açılan bu dört yönlü büyük çeşme, daha sonra Valide Camii'nin inşası

sırasında yolu daralttığı gerekçesiyle meydandan kaldırılıp camiin giriş kapısının yanına nakledildi.

Pertevniyal'in 1856'da Eyüp'te Abdülvedud Camii sırasında cephesi mermer olmak üzere yaptırdığı çeşmenin yedi beyitlik talik kitabesi Eyüplü Hattat Hâfız Mehmed Efendi'ye aittir. Bu çeşmenin arka sokağında küçük bir çeşme daha inşa ettirdiği bilinmektedir. Aksaray Valide Sultan Camii avlu kapısının solunda 1867'de yaptırdığı çeşme daha sonra çukurda kalıp önü duvarla kaplanmıştır. Ayrıca, Vakıf Gureba Hastahanesi'ne inen yolun sağ başında, Karagümrük'te ve Tarsus'ta da çeşmeler yaptırdığı ve 1865'te Şebinkarahisar'da, biri Suboyu (Bige) köyü ve ikisi de Karaköy yolu üzerinde olmak üzere üç çeşme inşa ettirdiği bilinmektedir.

Muhtemelen selefi Bezmiâlem'in etkisiyle Pertevniyal'in hayır eseri yapmak istediği alanlardan biri de hastahanedir. İlginçtir, bu alanda giriştiği iki teşebbüsü de başarısız olmuştur. Birincisi Gureba Hastahanesi'nin arka tarafında emlâk-i hümayuna ait Atik Baruthane arsasında kadınlara mahsus bir hastahane yaptırmak arzusu olup padişahın 14 Ekim 1863 tarihli bir iradesiyle bu arazi kendisine tahsis edilmesine rağmen bu konuda bir adım atılamadığı anlaşılıyor. İkincisi ise, yukarıda kendisine tahsis edildiği belirtilen Medine Dârüzziyafe'deki arsalar üzerinde fakirler için 100 yataklı bir hastahane, hamam, karakol, karantina ve mutfak yaptırma girişimidir. Her ne kadar eski Rusumat Meclisi Başkanı Şevket Bey inşaata nezaret etmekle görevlendirilir, inşaat için gerekli olan usta, işçi ve malzemeler İdare-i Aziziyye'nin bir vapuruyla bölgeye gönderilir ve büyük bir ziyafetle hastahane binalarının temelleri atılırsa da, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı siyasi ve iktisadi kriz yüzünden inşaata ara verildiği için bu proje de hayata geçirilemedi.

Diğer bazı valideler gibi Pertevniyal'in özel ilgi gösterdiği yerlerden biri de Beşiktaş'taki Yahya Efendi dergâhıydı.

Mevlânakapı'daki Ebubekir Çelebi ile Beşiktaş'taki Yahya Efendi türbelerini tamir ettirtirmenin yanında, Yahya Efendi türbesindeki camiye iki cilt Kur'an ile *Sahih-i Buhari* bağışlayarak Regaib, Mirac, Berat, Kadir ve Kurban Bayramı gibi kutsal gecelerinde Kur'an ve *Buhari-i Şerif* okunması ve Ramazanda fukara ve dervişlere Ramazaniyeler dağıtılması için vakıf gelirlerinden pay ayırdı; ayrıca, iki gümüş şamdan, iki gümüş tabla ile üç kollu bir gümüş buhurdanı da türbeye vakfetti.[373]

İslâm dini açısından pek çok kutsal mekânın bulunduğu Tarsus'a özel bir ilgi gösteren Pertevniyal'in buradaki hayırlarına Tarsus Müftüsü Ahmed Hilmi Efendi aracılık etmişti. İhtiyaç sahiplerine dağıtmak üzere Ahmed Hilmi Efendi'ye 200 lira, beş top kumaş, kahve ve tespih; yetimlere verilmek üzere 500 kuruş, Hz. Lokman ile Bilâl-i Habeşi'nin mezarlarına örtülmek üzere birer değerli şal ile türbedarlara verilmesi için de altışar lira gönderdi. Bu görevleri yerine getiren Ahmed Hilmi Efendi, Hz. Danyal'ın türbesi sağlam olmasına rağmen, Hz. Şit, Hz. Lokman ve Bilâl-i Habeşi'nin türbelerinin harap bir vaziyette bulunduğunu ifade ile bunların onarılmasının valide sultan için onların ruhaniyetlerini hoşnut etme fırsatı olacağını belirtmesi[374] üzerine 500 lira göndererek söz konusu makam ve türbeleri onartan Pertevniyal, Eskisaray isimli yerden Tarsus'a kadar olan su yollarını tamir ettirterek onarımları için her yıl vakıf gelirlerinden bir pay ayırdığı gibi, geliri olmayan Eshab-ı Kehf'teki zaviyenin zaviyedarlığı için de bir aylık tahsis edip senede iki kere hatim indirilmesini şart koştu. 1874 yılında ise Ashab-ı Kehf'de bir cami ile ziyaretçilerin kalması için odalar ve bölgede bazı çeşmeler yaptırdı.

İstanbul Yayla'da bulunan ve uzun süreden beri onarım görmediği için namaz kılınamaz derecede tahrip olmuş olan

---

373 A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", s. 326-330.

374 11 Eylül 1874 (29 Receb 1291), BOA, MB, 946/73.

Aydın Kethüda Camii'ni tamir ettirdi, yine Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Mehmed Paşa'nın Medine'de yaptırmış olduğu Gureba Hastahanesi'ni onartıp bir de eczahane ekledi. Tamir ettirdiği binalardan biri de İstanbul'da Kırkçeşme'deki Sekbanbaşı İbrahim Ağa Camii'ydi. Daha önce yanmış olan bu camii yeniden inşa ettirip vakfiyesine yaptığı eklerle her yıl Kadir gecesi burada bir hatim indirilmesini, Pazar günleri cemaate vaaz verilmesini ve Kur'an ve müezzinlerin her gün beş vakit namaz öncesinde Fatiha okumalarını şart koşup Karagümrük'teki Ermeni Kilisesi sırasındaki çeşmeyi onarttı.

1866'da hükümetin para sıkıntısı yüzünden Ağustos maaşlarını ödeyemediğini görünce aylık tahsisatı olan 5.000 lirayı hazineye bağışlayan Pertevniyal, 1862 Haziranı başlarında zuhur eden Küçükmustafapaşa yangınında zarar görenler için 50.000 kuruş, 5 Eylül 1865'te çıkan ve hızla yayılarak yaklaşık 7-8.000 ev ile 14 cami ve mescidi kül eden büyük Hocapaşa yangınında felâketzedeler için 1.500, yine 1873-75 tarihleri arasında orta Anadolu'da yaşanan ve kitlesel ölümlere neden olan kuraklık ve kıtlıktan zarar görenler için başlatılan yardım kampanyasına da 300 lira katkıda bulundu, ayrıca, Kırım'dan getirttiği çift sürmekte kullanılan öküzleri de felâketzedelere dağıttırdı.

Yardımlarından, daha sonra oğlunu tahttan indirecek ekibin içerisinde önemli bir rol üstlenen Hüseyin Avni Paşa bile yararlanmıştı. 10 Aralık 1875'te Süleymaniye'deki konağı yanan Hüseyin Avni Paşa, Şehzadebaşı Selimpaşa Yokuşu'ndaki konağının harem dairesi yanan Sadrazam Şirvanizade Rüşdi Paşa ve Kuzguncuk'ta çıkan yangında zarar gören ahali ile fakirlere de yardımlarda bulundu. Yine 1860'lardaki Çerkes göçü esnasında zor durumda olan ve iskân edilmeye çalışılan göçmenlere başta valide sultan dairesindekiler olmak üzere haremdeki cariyeler de para yardımı yaptı; ayrıca, Tuna, Hüdavendigâr, Sivas, Diyarbekir vilayeti, Halep, Edirne, İzmir, Kastamonu,

Ankara ve Bosna vilâyetlerine yerleştirilen Çerkes muhacirler için kurulan bazı köylerde inşa edilen camilerin hatip maaşıyla mum bedeli gibi giderleri Pertevniyal Valide Sultan vakfından karşılandı.[375] "Boğaziçi'nin Ayasofyası" olarak nitelenen Beykoz Camii, halkın valide sultana başvurusu üzerine ciddi bir masraf yapılarak onarıldı. Bu bağlamda zikredilebilecek olanlardan biri de Fatih'teki Haydar Dede türbesinin tamiridir.[376]

Pertevniyal, valide sultanlığın bir gereği olarak zor durumda kalmışlara da yardım ederdi. Bu konularla ilgili çokça örnek verilebilir. Fransız sefaretinin fakirler yararına düzenlediği yardım kampanyası biletlerinden satın almanın yanı sıra,[377] yangında zarar görenlerden, kitap alabilecek parası olmayanlara kadar pek çok insan valide sultanın koruyucu desteğinden yararlanırdı. Nitekim Trabzonlu bir hocaya Mısır baskısı altı ciltlik bir *Tefsir-i Kebir* hediye etmesi[378] bu bağlamda değerlendirilebilir.

Dinî konulardaki hassasiyetinin bir tezahürü olarak önce Mescid-i Aksa ve daha sonra da o sırada onarılmakta olan Kudüs'teki Kubbetüssahra veya diğer adıyla Sahratullah için sefir Ali Paşa aracılığıyla Paris'ten 5.200 franka 72 fanuslu birer billur avize getirtti; ayrıca, altınla işlenmiş bir örtüye sardırıp altın ile gümüşten yapılma kıymetli bir mahfazanın içerisine

---

375 A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", s. 330-332, 337. Pertevniyal, Çerkes muhacirler için 50.000, oğlu Sultan Abdülaziz 250.000 ve torunu Yusuf İzzeddin Efendi de 25.000 kuruş yardımda bulundu (Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 70; 5 Receb 1280, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 773, s. 1).

376 Beykoz Camii onarımı için 43.581 kuruş harcanmıştı (12 Cemaziyelâhir 1281, Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 67).

377 Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 70; 5 Receb 1280, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 773, s. 1.

378 Beşiktaş'taki yangında zarar görenlere verilmek üzere, 4 Ağustos 1863 (18 Safer 1280) tarihinde sarrafı Mihran Bey'den 50.000 kuruş almıştı (Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 70).

koydurduğu sakal-ı şerifi Kaşgar Müslümanlarına ve bir diğerini de Bağdat'taki Abdülkadir Geylâni'nin türbesine hediye etti.

İki adet altın şamdanla bir gümüş tepsi yaptırtarak Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Saadet Dairesi'ne koyduran ve Eyüpsultan türbesindeki sancak-ı şerifin oturtulduğu gümüş iskemleyi yenileyen Pertevniyal, Ravza-i Mutahhara için de büyükçe bir saat gönderdi. Eşi II. Mahmud'un türbesine halis gümüşten bir sakal-ı şerif iskemlesi, oğlu Sultan Abdülaziz'in sandukası etrafına dizilmek üzere dört gümüş şamdan ve sandukası üzerine örtülmesi için de kâşmirî beyaz şal, iki mor atlas seccade, altın kamçılı beşyüzlük tesbih ile içinde öd ağacı bulunan küçük bir çekmece, Medine'deki Hz. Peygamber'in babası Abdullah ile Malikî mezhebinin kurucusu İmam Malik'in türbelerine de göğez atlas üzerine sarı sırma işlenmiş birer puşide vakfetti.

İstanbul'un değişik yerlerindeki tekke, şeyh ve türbedarlara da zaman zaman ciddi yardımlar eder, gelişigüzel değil, yıllık ve rutin bir şekilde yapılan bu yardımlar, değişen miktarlarda zeytinyağı şeklinde olur, İstanbul'daki mekteplerin öğretmen ve öğrencilerine verilmek üzere paralar gönderip aynî yardımlarda bulunurdu. Medine'deki gelinlik fakir kızlara dağıtılmak üzere tuğra işlemeli sorguçtan, elmas iğne, yaldızlı gümüş kemer, gömlek, entari ve bileziğe varıncaya kadar toplam 34 kalem eşyayı bağışladığı gibi, buradaki bazı ulemaya da nakdi yardımlar yapardı. Mescid-i Haram'da dört büyük sünni mezhebin ayrı cemaatler halinde namaz kıldıran imamlarına ayrılan yerleri ifade eden Makamat-ı Erbaa'ya koydurduğu 8 adet pirinç şamdan için gerekli olan mum bedellerini gönderdiğini ve gümüşten yapılmış iki buhurdan ile iki gülâbdanı İmam Hüseyin'in türbesine hediye ettiğini görüyoruz.

Çeşitli vesileler ve ihsanlarla askerleri sevindirmeye ve orduya moral vermeye özen gösterirdi. 1864 yılında masraflarını üstlenerek Tersane'de *Taş Tezgâh* adı verilen üstü kapalı bir gemi inşa havuzu yaptırtıp ilk Osmanlı zırhlısı olan *Feth-i*

İslâm'ın burada inşa edilmiş olması, seraskerlik, Selimiye, Vaniköy, Gümüşsuyu, Tophane ve Tersane kışlaları başta olmak üzere İstanbul'daki sekiz kışlada her yıl Mevlid okutması, İngiltere'den yeni getirtilen Mesudiye zırhlısının kumandan ve erlerine kethüdası Halet Paşa vasıtasıyla atiyyeler dağıtması, zırhlının kütüphanesine güzel bir hatla yazılmış Kur'an-ı Kerim hediye etmesi, Kurban Bayramı arefesinde 30 kurbanlık göndererek askerleri sevindirmesi, askeriyenin güçlendirilmesi için seraskerlik aracılığıyla 25.000 Martini Henry tüfeği ile 40 Krupp topu satın aldırtıp bedelini kendi gelirlerinden ödemesi, hastahanenin hasta ve personeline dağıtılmak üzere 102 lirayı Maltepe Hastahanesi'ne göndermesi, geliri askerî hastahanelere harcanmak üzere Çamlıca'daki bağının idaresini askeriyeye bağışlaması, Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır seyahati dönüşünden duyduğu memnuniyetle namlularının üzerinde padişahın tuğrası ile "valide sultan" yazısı kazınmış 3.000 tüfek yaptırarak bunların 750'sini padişahın seyahat dönüşü askeriyeye yazdırdığı Yusuf İzzeddin Efendi'nin taburu olan Birinci Şeşhane Taburu'na dağıttırması, padişahın gelişinin ertesi günü öğrencilere tevzi edilmek üzere yaklaşık 42.000 kuruşu Maarif Nezareti'ne göndermesi[379] ve padişahın vapuru, 12 adet zırhlı, fırkateyn ve korvet personeline bir seferde 5.232 altın lira gibi büyük bir meblağı ihsan olarak vermesi,[380] bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Pertevniyal, 1876'da Sultan Abdülaziz'in vücudunda çıkan çıbanın iyileşmesinden duyduğu sevinçle tedavisini yapan doktorlardan Ömer Paşa'yla Marko Paşa'ya birer murassa enfiye kutusu hediye etmenin yanında, Beşiktaş, İstanbul ve Kasımpaşa'da birçok mahallede inekler kestirerek fakirlere dağıttırdı. Tahta yeni geçtiği günlerde oğlunun sıhhati için her gün *Şifa-i*

---

[379] A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", s. 329, 332-335.

[380] 9 Ağustos 1873 (28 Temmuz 1289), BOA, MB, 152/143.

Şerif okumak üzere bir hocayı görevlendirmesinin de hayli ilginç bir bilgi olarak zikredilmesi gerekir.

Diğer valide sultanlar gibi, zaman zaman İstanbul'un değişik yerlerine yapmış olduğu ziyaretler esnasında yolu üzerindeki fakir ve muhtaçlara zengin ihsanlarda bulunurdu. Örneğin 22 Ağustos 1862 günü Aziz Mahmud Hüdayi dergâhını ziyareti esnasında geçtiği yerlerde mevcut asker, subay, zaptiye, fakir, dergâh şeyhi, Doğancılar'daki mektebin hoca ve öğrencileri, mektebin yanındaki türbenin türbedarı, kendi hizmetçileri, arabacı ve ağalarına toplam 376 lira dağıttığı gibi, Sarıgazi köyündeki fakirlere maddi yardımda bulunup 18 ailenin kız ve erkek çocuklarına da birer takım elbise hediye etti. Yardımların dağıtımı ve muhtaçların belirlenmesinde mahalle imam ve muhtarlarından yararlanılırdı. Yine böyle bir yardım kapsamında İstanbul'un muhtelif mahallelerindeki fakirlere dağıtılmak üzere 500 lira gönderen[381] valide sultan, ayrıca, Sultan Ahmed'in türbesi,[382] Fatih Sultan Mehmed medreselerinden Kurşunlu Medrese, Tophane'deki Kadirî dergâhı, Galata'daki Yeraltı Camii içinde defnedilmiş olan ashab-ı kiramdan Sufyan hazretlerinin türbesi[383] ve Galata Mevlevihanesi'nde koyunlar kestirerek[384] talebe ve fakirlere dağıtır, zaman zaman da aynı işlemi mahallelerdeki fakirler için yapardı.[385]

Pertevniyal Valide Sultan, yaptırdığı hayır eserleri yanında zor durumda kalmış insanlara da yardım elini uzatır, zaman zaman borcundan dolayı hapsedilen insanları borçlarını ödeyip

---

381 A. Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", s. 335-336.

382 20 Temmuz 1874 (5 Cemaziyelâhir 1291), BOA, MB, 946/73, lef 1.

383 15 Haziran 1875 (3 Haziran 1291), BOA, MB, 944/38; 944/39; 952/94, lef 3; 952/95, lef 4.

384 28 Mart 1875 (20 Safer 1292), BOA, MB, 952/98, lef 2.

385 Valide sultan, Beşiktaş'taki Rum Ali mahallesi fakirleri için 14 kurban kestirip dağıttırmıştı (6 Temmuz 1874/21 Cemaziyelevvel 1291, BOA, MB, 955/96).

hapisten kurtarırdı. 1867'de bu durumdaki tutuklular için Zaptiye Müşirliği'ne 100 lira gönderdiğini[386] ve 1875'te değişik inançlardan 89 kişinin borçlarını ödeyip tahliye ettirdiğini[387] görüyoruz. Bu konuyla ilgili olarak tutulan 4 Eylül 1874 tarihli bir defterden, dördü dışında 42 kişilik alacaklılarla konuşularak kendi rızalarıyla taleplerinin %20'sinden vazgeçmelerinin ve geri kalan kısmın valide kethüdası Ferid Paşa'nın gönderdiği paradan ödenerek mahkûmların tahliyelerinin sağlandığı anlaşılıyor. Borçluların isimlerinin üzerine paranın kime ödendiği, yani alacaklısının isimleri de not düşülmüştü.[388]

Pertevniyal Valide Sultan, dokuz parça çok değerli Kur'an, Kur'an kabı ve *En'am-ı Şerif*'i Hazine-i Hümayun'a bağışladı. Bunlar, kabının üzeri altın, yakut, zümrüt ve firuze ile süslü 13 satırlı Kırklar Kalemi'yle bir gecede yazılmış olan bir *Kur'an-ı Kerim*; siyah kadife üzerine sırma ve tırtıl işlemeli pırlanta elmas ile beyit ve çifte "Ya Hâfız" ve "Maşaallah" yazılı, etrafı 151 pırlanta elmas, üç adet inci püsküllü ve dört büyük zümrüt ve uçlarında 20 küçük zümrütle süslenmiş bir Kur'an kesesi; kabı yine altın, yakut ve zümrütle süslenmiş 12 satırlı Abdurrahman hattıyla yazılmış küçük boy bir *Kur'an-ı Kerim*; kırmızı kadife üzerine sırma, tırtıl ve inci işlemeli, iki inci püsküllü, pembe mina üzerine felemenk elmas ile süslenmiş bir Kur'an kesesi; Hz. Ali tarafından altınla yazılmış olan bir *En'am-ı Şerif*; kabının üzeri yeşim ve göbekleri kendinden oyma çiçekli ve 15 satırlı kâtibi belli olmayan bir *Kur'an-ı Kerim*; kabının üzeri yeşim üstüne altın kakmalı ve yakutla süslü 9 satırlı Abdullah hattıyla yazılmış bir *En'am-ı Şerif*; uçları tek pırlanta taşlı altın

---

386 6 Ağustos 1867 (5 Rebiülâhir 1284), BOA, A.MKT.MHM, 388/49.

387 30 Ağustos 1875 (28 Receb 1292), *Basiret*, nr. 1595, s. 1; Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, haz. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, XV, 46.

388 55.590 kuruş tutan toplam borçtan 13.090 kuruşu indirilerek geri kalan 42.500 kuruşluk meblağ Ferid Paşa tarafından ödenmişti (4 Eylül 1874/22 Receb 1291, BOA, MB, 945/85).

hılâl ve pancur resminde yaldızlı gümüş kaplama bir çekmeceydi. Hazine-i Hümayun kethüdası kendisine teslim edilen bu çok değerli eşyaları Hırka-i Saadet ve emanet defterlerine kaydetti.[389]

Son Valide: Sevkiefsar Valide Sultan

Şevkiefsar Valide Sultan, Sultan Abdülmecid'in ikinci kadını ve V. Murad'ın annesi olup 1820 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Çerkes asıllıdır.[390] Hayatı hakkında bildiklerimiz son derece sınırlı ve ismi konusunda literatürde ciddi bir karışıklık hüküm sürmekte olup adının genelde Şevkefza olarak yaygın bir kullanımı mevcuttur. Topkapı Sarayı'nda tutulan ve padişahın çocuklarıyla eşlerinin kayıtlı olduğu bir defterde ismi Şevkiefzar[391] olarak geçerse de, onu mühürlerinde kullandığı isimle, yani Şevkiefsar ismiyle nitelemeyi tercih ediyoruz. Eğer Alderson'un vermiş olduğu söz konusu doğum tarihi doğruysa, eşi Sultan Abdülmecid'den yaklaşık üç yaş kadar büyük olması gerekir. 22 Eylül 1840 (25 Receb 1256) tarihinde Sultan Abdülmecid'in baş ikbali iken Çırağan Sarayı'nda Şehzade Mehmed Murad Efendi'yi doğuran[392] Şevkiefsar, daha sonra Sultan Abdülmecid'in ikinci kadınefendiliğine kadar yükseldi.

Sultan Abdülmecid, 1850'lerin başından itibaren kardeşi Abdülaziz'in yerine oğlu Mehmed Murad Efendi'yi veliaht yapmak amacıyla birtakım girişimlerde bulunursa da bunlardan bir sonuç alamadan 25 Haziran 1861 tarihinde vefat etmişti. Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesiyle birlikte veliaht olan oğlu Mehmed Murad Efendi, Sultan Abdülaziz'in iktidarının en yakın tehdidi olduğu için Pertevniyal Valide Sultan'la

---

389 18 Ocak 1862 (17 Receb 1278), *TSMA.d*, nr. 5242/1 ve 2.

390 A.D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 286; N. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 577.

391 *TSMA.d*, nr. 698, s. 9.

392 *TSMA.d*, nr. 698, s. 11.

Şevkiefsar'ın yıldızlarının barıştığı söylenemez. İktidarın yeni sahipleri olan Pertevniyal ile Sultan Abdülaziz, Sultan Abdülmecid'in yapmaya çalışıp başaramadığı veliaht değişikliği projesini bu sefer Şehzade Mehmed Murad'a karşı Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi ile denemek isterlerse de onlar da amaçlarına nail olamazlar. Bununla birlikte bu çabaların yarattığı gerilimin Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesine kadar sürdüğünün de ifade edilmesi gerekir.[393]

V. Murad'ın hareminde bulunmuş kadınlarla o dönemi yaşamış olanların hatıralarına dayanarak bir sözlü tarih eseri ortaya koymuş olan Ziya Şakir'in tanıkları, Şevkiefsar'ı, ince hesaplar ve planlar yapıp uygulayabilecek derecede zeki ve kurnaz olmayan, kara kaşlı, kara gözlü, orta boylu, tombul, kibar, nazik, üzerine gidilmediği zaman mülâyim, haklarını savunduğunda ısrarcı, kolay etki altında kalabilen, oğluna ziyadesiyle düşkün bir kadın olarak tanımlarlar.[394] Kendisini iyi tanıyan ve görevi gereği yakın bir ilişki içerisinde bulunduğu anlaşılan Mabeyn Başkâtibi Sadullah Bey, onu "gayet fetânetli ve dirâyetli", yani zeki ve iradeli bir insan olduğunu ifade etmektedir.[395] Oğlu tahta geçmeden önce Sultan Abdülaziz dönemine ait bir yazısının altında bulunan sekiz köşeli mühründe "Necabetlü Mehmed Murad Efendi hazretlerinin vâlideleri devletlü Şevkiefsar Kadınefendi hazretleri", bir diğer mektubunda ise imza olarak "Murad Efendi'nin vâlideleri İkinci Şevkiefsar Kadın" ünvanlarını kullanır.[396]

---

393 A.Akyıldız, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin Efendi'yi Veliaht Yapma Çabaları", *Deutsch-türkische Begegnungen/Alman Türk Tesadüfleri, Festchrift für Kemal Beydilli*, ed. Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan, EB-Verlag, Berlin 2013, s. 509-537.

394 Ziya Şakir, *Çırağan Sarayında 28 Sene*, s. 198-199.

395 Mehmed Galib Bey, *Sadullah Paşa Yahud Mezardan Nidâ*, s. 96.

396 *Hatt-ı Rikkat*, s. 158, 164.

V. Murad'ın 30 Mayıs 1876 tarihinde tahta geçmesi üzerine valide sultan oldu. 3 Haziran 1876 tarihli bir irade ile Maarif Nezareti Müsteşarı Salih Efendi valide kethüdası ve iktidara gelmezden önce oğlunun sarraflığını yapan Hristaki Zoğrafos Efendi de valide sarrafı olarak atandı,[397] ayrıca, cülûstan itibaren kendisine 5.000 lira maaş bağlandı.[398] İktidarlarını tebrik eden Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya,[399] eski bir cariye olduğu anlaşılan Lâltıraz Hanım'a ve diğerlerine[400] birer teşekkür mektubu yazarsa da ikbali sadece 93 gün sürdü ve V. Murad, ihtilâl ve ardından yaşanan trajik olaylardan dolayı ruhsal durumunun bozulması yüzünden 31 Ağustos 1876 tarihinde tahttan indirildi. Vükelânın aldığı bu kararı kendisine tebliğle görevli olan Mabeyn Başkâtibi Sadullah Bey, valide sultanın haberi duyunca ağlamaya başladığını, ancak Dolmabahçe Sarayı'nı boşaltması gerektiği için gözyaşlarını silerek hazırlık yapmak üzere hareme geçtiğini ve bir saat içerisinde V. Murad ile ailesinin Çırağan Sarayı'na gönderildiğini belirtmekte, oğlunun hastalığı konusu açıldıkça sürekli ağladığını ifade etmektedir.[401] Kendisi ve ailesi açısından bu kadar önemli olan bir hadiseyi gayet metin karşıladığı ve böyle bir karara hazırlıklı olduğu anlaşılan valide sultanın bu olaydan sonra kapatıldığı ve ömrünün sonuna kadar yaşadığı Çırağan Sarayı'nda çok kötü günler geçirdiğini biliyoruz.

Bir yandan bütün bir ömür boyunca hayal edip sorunlu da olsa yakalamış olduğu iktidarı kaybetmenin yarattığı hüzün ve hayal kırıklığı, diğer yandan kısa süren iktidarıyla birlikte oğlunun sağlığını kaybetmesinin oluşturduğu travma, bir anne olarak onu derinden sarsmış olmalıdır. İktidarı kaybetmek onun

[397] BOA, MB.İ, 31/128.

[398] 25 Haziran 1876 (2 Cemaziyelâhir 1293), BOA, MB.İ, 31/132.

[399] 3 Temmuz 1876 (10 Cemaziyelâhir 1293), BOA, MB, 174/86.

[400] BOA, MB, 973/58; 974/2; 974/44.

[401] Mehmed Galib Bey, *Sadullah Paşa Yahud Mezardan Nidâ*, s. 96-97.

için tam "Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak" deyiminin anlamına dönüşür, yani iktidarı talep ederken oğlunun sağlığını kaybetmesinin acısını yaşar bir anne olarak. Bu süreç içerisinde bir yandan V. Murad'ın sağlık sorunlarıyla uğraşırken diğer yandan da oğlunu tekrar iktidara getirmek istediği ve bu konuda her türlü çareye başvurduğu suçlamalarıyla karşılaştı, o dönem İstanbul'undaki iktidar oyununun tarafları arasındaki mücadelede ismi sürekli gündemi meşgul etti. İlgili kısımda da açıklandığı üzere, dışarıdakiler ve özellikle de II. Abdülhamid onun ismini her olay ile irtibatlandırmayı tercih ederken muhtemelen Şevkiefsar'ın bunların önemli bir kısmından haberi bile olmadı.

Sultan Abdülaziz döneminden beri sürekli borç içerisinde yüzen Şevkiefsar ve V. Murad'ın, zaman zaman maaşlarının ödenmesindeki zorluklar yüzünden Çırağan Sarayı'ndaki ikametleri esnasında da para sıkıntısı çektikleri anlaşılıyor. V. Murad'ın tahtan indirildiği esnada II. Abdülhamid tarafından el konulan para, mücevher ve silahları gündeme getiren Şevkiefsar, para sıkıntısı çektikleri için söz konusu para ve mücevherlerin kendilerine iadesi amacıyla Temmuz 1879'da padişaha bir mektup göndererek bunların şehzadelik dönemine ve dolayısıyla oğluna ait olduğunu belirtmişti. II. Abdülhamid birkaç tanesi hariç para ve mücevherleri valide sultana gönderirse de eşyaların kayıtlı olduğu defterin bir suretini padişaha ileten Şevkiefsar, bir iğne, Sultan Abdülmecid'in resmi ve bir çift gümüş saksıdan oluşan eksik parçaların da iadesini istedi.[402] Bu istekleri her ne kadar zaruret ve ihtiyaçtan kaynaklanıyor olsa da Şevkiefsar'ın tuttuğunu koparan yapıda bir insan olduğunu da ortaya koymaktadır.

Oğlu V. Murad ve ailesiyle birlikte yaklaşık 13 yıl hapis hayatı yaşadığı Çırağan Sarayı'nda 20 Eylül 1889 (24 Muharrem 1307) tarihinde vefat eden Şevkiefsar Valide Sultan,

---

[402] İ.H. Uzunçarşılı, "Beşinci Sultan Murad'ın Tedâvisi...", s. 361-67.

Yenicami'nin arkasında bulunan Hatice Turhan Sultan türbesinde medfundur.[403]

Vakıf ve Hayır Eserleri

Hem son valide hem de vakıf kuran son valide sultan olan Şevkiefsar, oğlunun iktidarı üç ay gibi çok kısa sürdüğü ve mühim olayların yaşandığı çalkantılı bir süreç olduğu için diğer valideler gibi bu iktidarın kendisine sunabileceği imkânlardan yararlanma imkânını bulamadı; hatta, belki valide sultan olduğunu bile anlama fırsatı olmadı. Dolayısıyla Sultan Abdülaziz döneminde, yani kadınefendi olduğu esnada kurmuş olduğu para vakfıyla yetinmek zorunda kaldı.

Şevkiefsar, 21 Ocak 1863 (30 Receb 1279) tarihinde oluşturduğu vakfiyesiyle, 150.000 kuruşluk bir para vakfı kurdu. Bu paranın Yozgat sancağı mutasarrıfı ve meclisi aracılığıyla senelik %15 faizle işlettirilerek gelirlerinin Yozgat'ın Taşköprü mahallesinde Halvetiye tarikatinin Şabaniye koluna mensup olan Şeyh el-Hac Ahmed Efendi'nin daha önce inşa ve Sultan Abdülmecid vakıflarına ilhak ettiği camii ile hemen yanı başında Ahmed Efendi'nin şeyhlik yaptığı Şabaniye dergâhı için harcanmasını kararlaştırdı. Şevkiefsar, esasında maaşları Sultan Abdülmecid evkafı vakıf gelirlerinden karşılanan camiin imam, müezzin, kayyım gibi görevlilerinin herhangi bir nedenle vazifelerine gelememeleri durumunda camide işlerin aksadığı bilgisinin kendisine ulaştırılması üzerine ikinci bir

[403] II. Abdülhamid'in serkurenasının valide sultanın ölümüyle ilgili Hazine-i Hümayun Kethüdalığına hitaben yazdığı yazı: "Hakan-ı sâbık hazretlerinin valideleri bugün irtihal etmiş ve na'şının Yenicami-i şerif derununda kâin selâtine mahsus türbe-i şerifeye defni mukteză-yı emr ü ferman-ı hazret-i padişahiden bulunmuş olmağla usul ve emsâline tevfikan cenazeye müteallik eşyanın istishâbıyla merhume-i müşârünileyhânın daire-i mahsusasına azimet olunması bâbında emr ü irade efendim hazretlerinindir. Fî 24 Muharrem sene 307 ve fî 8 Eylül sene 305" (TSMA.E, 255/33).

imam, müezzin, kayyım ve devirhan atanmasına ve bunların maaşlarının, camiin yanındaki Şabaniye dergâhındaki dervişlerin yiyecek masrafları ile dergâhın yakınındaki çeşme ve su yollarının onarım giderlerinin vakfından karşılanmasını sağladı.

Vakıf gelirlerinden fazla kalan para ile vakfın tevliyeti Şeyh Ahmed Efendi'ye ait olup tevliyet, onun ölümünden sonra oğullarına ve oğullarının nesebinin kesilmesinin ardından da kızları sülbünden gelenlere şart koşuldu. Vakıf paranın Yozgat mutasarrıfı ve meclisi tarafından işletilmesi şartı ilerleyen yıllar içerisinde sorunlara neden olmuş olmalı ki yaklaşık yedi sene sonra, 15 Mayıs 1870 (13 Safer 1287) tarihli olarak düzenlediği ek bir vakfiye ile bu şartı kaldırarak paranın işletme hakkını mütevelliye, yani Şeyh Ahmed Efendi'ye intikal ettirdi.[404]

[404] *VGMA.d*, nr. 583, s. 136-37; nr. 585, s. 13. Vakfiyelerin çevirim yazıları için bkz. nr. 2221, s. 11-12; nr. 2235, s. 112-114.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı tarihinde oğlunun padişahlığını görebilen padişah kadınlarının, yani valide sultanların sayısı 22 olup diğer padişah anneleri oğulları tahta çıkmadan önce vefat etmişlerdi. Valide sultanlık müessesesinin Osmanlı Devleti'ndeki tarihî gelişiminin ele alındığı bu kitapta, bu müessesenin tarihî şartların bir neticesi olarak tedricen önem kazanıp kurumsallaştığı görüldü. Bu süreçte iki önemli eşik vardır: Birincisi hanedanın erkek ve kadın üyelerinin Saray-ı Cedid veya yaygın bilinen ismiyle Topkapı Sarayı'nda toplanmaları keyfiyeti ve diğeri de padişahların artık eskisi gibi sefere çıkmayıp vakitlerini daha ziyade haremde geçirmeleri neticesinde sancağa çıkan şehzadelerle birlikte ülke sathına yayılan iktidar oyununun haremin dar koridorlarına sıkışmak zorunda kalmasıdır. Bu iki gelişme sonucunda padişahın annesi olan valide sultan haremde ön plana çıkmaya ve padişahın gücünün bir parçası olmaya başladı. Söz konusu sürecin en önemli aktörlerinden biri şüphesiz III. Murad'ın çok sevip saydığı ve tavsiyelerine büyük önem verdiği annesi Nurbanu Valide Sultan'dır. Valide sultan ünvanını ilk defa kullanan ve zaman zaman Topkapı Sarayı'nda ikamet eden Nurbanu, valide sultanlık müessesesini kurumsallaştıran kişi olarak da tebarüz etmektedir. Öte yandan Topkapı Sarayı'nda daimi olarak ikamet eden valide sultanın Safiye Sultan olduğu da bu bağlamda belirtilmesi gerekir.

Bu iki faktör üçüncü bir önemli yapıyı doğurdu: Sancağa çıkmalarına artık izin verilmeyen ve Topkapı Sarayı'nın şimşirlik dairesinde ikamete mecbur edilen şehzadelerin çocuk sahibi olmaları engellendiği ve 17. yüzyılın başlarından itibaren hanedan içerisinde sadece padişahların çocuklarının doğmasına

müsaade edildiği için taht değişikliklerinde yetişkin olmayan çocuk padişahlar iktidara gelmeye başladı. Buna bir de yine aynı dönemde psikolojik sorunları olan bazı padişahların tahta çıkmaları da eklenince merkez bürokrasisinin muhatabı olan ve zorunlu olarak onlara vasilik ve nâibelik yapan valide sultanlar ön plana çıktı. İşte bu üç unsurun bir araya gelmesiyle birlikte 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayıp 17. yüzyılın ortalarına kadar devam eden süreçte sarayda ağalar, dışarıda da yeniçeri ağaları ve diğer güç odaklarıyla işbirliği içine giren saray kadınları, Osmanlı payitahtındaki güç oyunlarının en önemli ve fakat gizemli ve görünmeyen aktörlerinden biri hâline geldiler. Başlangıçta belki fiilî ve zorunlu olarak başlayan bu güç kullanımı sürecinin zamanla valide sultanlar ve çevreleri tarafından da talep edilen bir yapıya dönüştüğü anlaşılıyor. Daha açık bir ifadeyle devlet işlerine karışma iradesi bulunmayan en munis valide sultanlar bile süreç içerisinde fırsatını buldukça devlet işlerine müdahale etmenin gayreti içerisinde oldu, esasında, kendisinin böyle bir isteği olmasa dahi etrafındaki ekibinin, kendi etkinliklerini arttırmak adına valide sultanı gücün ve iktidarın bir parçası yapmaya çalışmaları da bu sürecin ayrılmaz bir parçasıdır. Hakikaten de valide sultanların oğullarının iktidarı paylaşma iradelerinin derecesine göre bu gücün ortağı olma hevesinde oldukları görülür.

Dönemin aydınları ve devlet adamlarının ise ortaya çıkan bu fiilî durumdan memnun olmadıkları ve "nâkısatü'l-akl" olarak niteledikleri kadınların belli bir tecrübe, bilgi ve uzmanlık isteyen devlet işlerine bu şekilde karışmalarından ve arka plandan işleri yönlendirmelerinden büyük bir rahatsızlık duydukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu dönem içerisinde devlet yönetiminde yaşanan bu fiilî durumun hukuki bir statüye kavuşturulamamış olmasının yarattığı olumsuzluklara da dikkat çekmekte yarar vardır. Karaçelebizade'nin "padişah-ı manevî" ve Kâtip Çelebi'nin de "padişah-ı mecâzî" diye nitelendirdiği valide sultanların "padişah-ı hakîki" yani gerçek

padişah olan oğullarına yaptıkları nâibelik görevi eğer hukuki bir zemine kavuşturulabilmiş olsaydı kadınların fiilî statüsü hukuki bir mahiyet alır ve söz konusu aşağılama ve tenkitlere de gerek kalmazdı. Ancak uzun süre göz yumulan bu fiilî durum, aynen saltanat veraset sisteminde mevcut belirsizlik gibi, idari yapı içerisinde tanımlanamadığı ve geçerli bir standarda dönüştürülemediği için eleştiri konusu olmayı sürdürdü.

Valide sultanlar bir yandan dönemin ileri gelenleri tarafından bu şekilde "nâkısatü'l-akl" diye aşağılanırken bir yandan da "ümmü'l-mü'minîn" veya "ümmü'l-cihan" ünvanlarıyla yüceltilerek dünyadaki bütün Müslümanların veya bütün insanların annesi olarak nitelendirilip büyük bir saygı ve itibara mazhar olurlar. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in geride bıraktığı eşleri mertebesine çıkarılarak kendilerine âdeta bir kutsiyet atfedilir, bütün Müslümanların annesi sayıldıkları için de şehzade annesi olmayan diğer padişah kadınları evlendirilebilirken valide sultanların yeniden evlendirilmelerine sıcak bakılmazdı. Zaman zaman İstanbul'da meydana gelen isyanlarda âsiler tarafından Turhan Sultan'ın evlendirilip saraydan çıkartılması telaffuz edilirse de bu, kızgınlıkla dile getirilmiş bir dilek olup Osmanlı hikmet-i hükümetinde karşılığı olmayan bir söylemdi.

Valide sultan padişah hareminin en yüksek yetkilisi olduğu ve padişah ile eşleri, çocukları ve cariyeler arasında denetleyici ve düzenleyici bir rol oynadığı için gerek Topkapı Sarayı'nda gerek Dolmabahçe Sarayı'nda ve gerekse daimi olarak ikamet edilen diğer saraylarda bulunan valide daireleri söz konusu kontrol ve denetim rolünü gerçekleştirebilecek bir konumda inşa edilmişlerdi. Yani valide sultan daireleri, cariyeler ile padişahın kadın ve ikballeriyle padişahın hünkâr dairesini birbirinden ayırır, iki taraf arasındaki ilişkiler bu şekilde onun denetimi altında mümkün olurdu. Hanedan ilişkilerindeki bu nâzım rolünün yanı sıra, valide sultanın en hayatî görevi hanedanın devamını sağlayacak tedbirleri alması ve padişah veya

kadınlarından mevcut şehzadelere karşı gelebilecek tehlikeleri bertaraf etmesiydi. Gerçekten de hanedan tarihi bu bağlamda değerlendirildiğinde valide sultanların söz konusu rollerini önemli ölçüde yerine getirdikleri ve bir yandan hanedanın devamı için çabalarlarken diğer yandan da şehzadeleri kendi oğullarına karşı koruyup gözettikleri görülür. Eğer tahtta bulunan padişahın annesi padişah tahta çıkmadan önce vefat etmiş ise valide sultanların bu anlamda üstlenmiş oldukları şehzadelerin hâmiliği rolü, 19. yüzyılın ortalarına kadar haremin fiilî hâkimi olan kethüda veya diğer bir isimlendirmeyle kâhya kadın tarafından yerine getirilirdi.

Valide sultan, tarihî dönemlere göre değişen ancak her zaman kalabalık olan haremdeki düzeni ve disiplini kethüda kadın ve diğer yardımcıları aracılığıyla sağlardı. En büyük yardımcısı olan kethüda kadının yerine getirdiği bu önemli görevi 19. yüzyılın ortalarından itibaren hazinedar ustanın üstlendiği görülüyor. Bu anlamda haremin ve hanedanın sorumluluğu üzerinde olduğu için erkek veya dış maiyetini oluşturan kethüda, ağalar, sarraf, arabacı ve kayıkçılar ile kadın veya iç yardımcıları olan usta ve kalfalar aracılığıyla haremin ve hanedanın işlerini yürütürlerdi.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu en önemli neticelerden biri, haremdeki kural ve geleneklerin son derece yavaş değiştiği gerçeğidir. 200-300 yıl önce var olan bazı uygulama ve geleneklerin 19. yüzyıla kadar âdeta değişmeden gelebilmiş olmaları gerçekten şaşırtıcıdır. Bununla birlikte tam tersine, yani sonradan ve zaman içerisinde oluşan bazı değer ve kuralların önceki dönem harem ilişkilerine teşmil edilebildiği ve sanki o dönemlerde de varmış gibi resmedildiği durumlar da mevcuttur. Örneğin haremde yaşayan cariyelere Farsça isimler verildiği yönünde literatürde genel kabul gören bilgi, esasında 18. yüzyılın ikinci yarısı için geçerli bir tespit olup bu kabildendir. Oysa önceki dönemlerde Farsça isimlerin yanında büyük ölçüde

Arapça isimlerin de kullanıldığı görülmektedir. 1840'lardan itibaren kethüda kadının yerini alan ve artık haremin en yetkili kişisi olan hazinedar ustanın kazanmış olduğu yeni konumu da bu bağlamda iyi bir örnektir. Haremin geçirdiği tarihî süreci göz önünde bulundurmayan bazı araştırıcıların hazinedar ustanın son dönemde kazandığı bu konumunu haremin bütün dönemlerine teşmil etmek gibi bir yanlışlığın içerisine düştükleri görülüyor.

Valide sultanın tarihî süreç içerisinde hanedan ve saray hiyerarşisindeki yerini sağlamlaştırmasıyla birlikte etrafında oluşan teamüller, zamanla teşrifat kurallarına dönüştü. Belli bir teşrifat dahilinde gerçekleştirilmeye başlanan bu faaliyetler, oğlu tahta çıkan şehzade annesinin Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na intikaliyle ilgili olarak yapılan valide alayı, padişahın çocuğu doğduğunda gerçekleştirilen valide beşik alayı, bayramlar, şehzadelerin sünnet düğünleri ve sultanların evlilik merasimleri, Edirne-İstanbul arasında veya İstanbul'un değişik yerlerine büyük maiyetleriyle birlikte gerçekleştirilen seyahatler, hasbahçelerde yapılan halvetler, Hırka-i Saadet ziyareti olarak sıralanabilir. Tekdüze harem hayatının olmazsa olmazı olan ve bu sıradan yaşamı bir nebze hareketlendirip renklendiren haremdeki eğlence, oyun ve musiki fasıllarının özellikle vazgeçilmez olduğunun ifade edilmesi gerekir.

Gündelik yaşamla ilgili doğrudan bilgi içeren somut veriler yetersiz olduğu için valide sultanların ve haremde yaşayan kadınların buradaki günlük yaşantılarının ayrıntılarına dair yeterince bilgi sahibi değiliz. Bununla birlikte bu eksikliği giderebilmek ve buradaki yaşamın esaslarını ortaya koyabilmek için gerekli olan verilere dolaylı yollardan ulaşılabileceğini düşünüyoruz. Bu amaçla şimdiye kadar yapılanlardan farklı bir yöntem uygulayarak valide sultanların gündelik hayatlarında kullandıkları eşyaları merkeze alarak ve mevcut bilgilerimizle mukayese edip destekleyerek bir günlük yaşantı tablosu ortaya

koymayı denedik. Daha açık bir ifadeyle harem yaşantısının ayrıntıları valide sultanın eşyaları üzerinden imkânlar ölçüsünde tasvir edilerek sarayın kalın duvarları arasında geçen hayatın yaz ve kış boyutları ile valide sultanların hayli nitelikli eşyalardan oluşan sosyal yaşamının tasvirine dair ilginç bir metin ortaya çıktı.

Padişah annelerinin diğer üst düzey saray ve devlet mensupları gibi yevmiye ve aynî olarak verilen tayinatları vardı. Valide sultanın 16. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun en yüksek maaşını almakta olduğunun ifade edilmesi bu müessesenin kazandığı önemi açıklamak için yeterlidir. Gene bu yüzyılın sonlarından itibaren o zamana kadar olmayan bir uygulamaya gidilerek kendilerine paşmaklık da denilen büyük hasların tahsis edildiğini görüyoruz. III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan'ın haslarının yıllık geliri toplamının 47.200.320 akçe gibi muazzam bir rakama ulaşması bu gelirlerin büyüklüğüne işaret etmektedir. II. Mahmud döneminin sonlarında maaş sistemine geçilmesiyle birlikte validelerin hasları ve bütün müteferrik gelirleri Maliye Hazinesi'ne aktarılarak kendilerine aylık belli bir maaş bağlandı. Valide sultanların bu gelirler dışında aynî olarak verilen günlük, aylık ve yıllık tayinatları da vardı. Hem aynî hem de nakdi gelirlerinin tarihî dönemlere göre farklılıklar gösterdiğine vurgu yapmamız gerekir.

Bugüne kadar üzerinde hemen hiç durulmayan hususlardan biri de valide sultanlar ile saray kadınlarının, daha genel bir ifadeyle hanedan üyelerinin fitre ve zekâtları konusudur. Esasında bir Müslümanın zekât mükellefi olabilmesi için gerekli olan şartlardan biri de hür olmasıdır. Cariye kökeninden geldiği hâlde eşi olan padişah vefat ettiğinde kazandıkları İslâm'daki ümmiveled statüsü gereği olarak artık hür sayılan valide sultanların diğer Müslümanlar gibi bu maddi ibadeti yerine getirmesi beklenirse de yaptığımız araştırmalar neticesinde zekâtını veren ilk valide sultan olarak Gülnuş Emetullah Sultan'a, ondan

sonra gelenlerden de Mihrişah, Bezmiâlem ve Pertevniyal'e ait zekât kayıtlarına rastlanmaktadır. Bununla birlikte bu tespitler önceki valide sultanların bu ibadetlerini yerine getirmedikleri anlamına gelmemektedir. Ödedikleri hâlde diğer validelere ait kayıtlara ulaşamamış olabiliriz, dolayısıyla bundan sonra ortaya konulacak olan ayrıntılı çalışmalarla bu tür kayıtlara rastlanması pekâlâ mümkündür. Zekâta göre kapsamı daha geniş tutulan ve verilebilmesi için hürlük şartı bulunmayan fitre de yukarıda yazılanlardan bağımsız değildir. Nitekim valide sultanlardan fitresini verdiğine dair bulunabilen ilk örnek Bezmiâlem Valide Sultan olup bunun, diğerlerinin vermediği anlamına gelmediğine tekraren vurgu yapmamız gerekir. Öte yandan cariyeler de fitre mükellefi olup onların fitreleri sahipleri, yani padişah tarafından hesaplatılıp verilirdi.

Osmanlı padişahının iktidarının tamamlayıcı bir unsuru olan valide sultanların, aynı zamanda kurdukları vakıflar ve yaptıkları hayır faaliyetleri ile bu gücün halk ve geniş kitleler nezdindeki görünürlüğünde ve meşruiyetinin inşasında önemli bir rol üstlendikleri ifade edilebilir. Bir kısmı oğlu tahta geçmeden önceki hasekilik/kadınefendilik ve bir kısmı da valide sultanlık döneminde vakıf kurmaya başlamışlar ve bazı padişahlar öldükten sonra anneleri adına ve onların ruhları için hayır eserleri vücuda getirmişlerdir. I. Murad'ın annesi Nilüfer Hatun'dan başlayarak son valide Şevkiefsar'a kadar bütün valide sultanlar, bazen kendilerinin uygun görmeleriyle bazen de halkın başvurusu üzerine büyük vakıf eserleri meydana getirmiş ve her hâlükârda yardıma muhtaç duruma düşenler ile fakirlerin müracaat edeceği bir hâcet kapısı olmuşlardır. Sadece düşkün, fakir ve muhtaçlar değil, devlet adamları ve hatta zaman zaman zor durumda kalan devlet hazinesi bile onların bu yardımlarından hissemend olmuşlardır. İhtiyaç durumunda oğlu padişahın gücünün dayanağı olan orduyu ve donanmayı desteklemekten geri durmayan ve bu konuda ellerinden gelen maddi yardımı yaptıkları görülen validelerin vakıf ve hayır

faaliyetlerini incelerken oğullarının gerekli olan her türlü maddi ve manevi desteği kendilerine sağladığı gerçeğinin altının çizilmesi gerekir. Ancak bu, onların yaptıkları hayırların değerini azaltmaz, zira, hangi sebeple olursa olsun önemli olan böyle bir faaliyetin ve hayır eserinin halkın menfaatine sunulmuş olmasıdır.

Saray ve hanedan içindeki rekabet, daha açık bir ifadeyle oğlunun iktidarını içeriden veya dışarıdan gelebilecek saldırı ve tehlikelere karşı korumak isteyen valide sultanlar ile oğlunu tahta çıkarmak isteyen şehzade annelerinin zaman zaman olağanüstü güçlere ve gelecekten haber verme yeteneğine sahip olduklarını ileri süren şarlatanlara önem atfetmelerine ve onların sahte ilimlerine râm olmalarına neden olmuş, bu tür cifr, remil, muska ve büyü merakı ilk dönemlerinden son demlerine kadar harem çevrelerinde hükmünü sürdürmüştü. Valide sultanların olağanüstü güçlere sahip olduğunu iddia eden sahtekârlara karşı gösterdikleri ilgi zaman zaman devlete pahalıya mâl olduğu gibi, bazen de mâsum insanlar bu merakın bedelini hayatlarıyla ödemişlerdir. Bazı validelerin büyüye olan ilgilerinin İstanbul kamuoyuna yansıyacak derecede meşhur olduğunu biliyoruz. Haremde başvurulduğu iddia edilen büyülerin bir kısmı sadece muhatabını kötülük ve tehlikelerden korumaya yönelik ak büyü kapsamına girerken bir kısmı da karşı tarafa kötülük etmeyi ve zarar vermeyi hedefleyen kara büyü idi. Modernleşme döneminde bile bu merakın ivmesinden hiçbir şey kaybetmeksizin varlığını sürdürdüğü, Pertevniyal ile Şevkiefsar'ın bu konuda İstanbul kamuoyuna yansıyacak derecede şöhret sahibi olmalarından anlaşılmaktadır.

EKLER

Ek 1

Şair Nev'î'nin Safiye Sultan için yazmış olduğu kaside

Berây-ı Vâlide-i Sultan Mehemmed Han
İy cemâl-i matla'-ı nûr-i cenâb-ı saltanat
Tal'atünden zâhir oldı âfitâb-ı saltanat
Meryem-i İsadur u Belkîs-i şîrîn-menkabet
Mâh-ı vâlâ-menzilet âlî-me'âb-ı saltanat
Destüne teslîm olunmışdur makalîd-i umûr
Senden olmışdur meger meftûh bâb-ı saltanat
Bast-ı lutfunla bulup revnak bisât-ı memleket
Şem'-i ruhsârunla nûrânî kıbâb-ı saltanat
Bir habâbı âlemi nûş itmedin ser-mest ider
Cevher-i tâcun meger câm-ı şarâb-ı saltanat
Suretâ dîdâruna mahrem geçerdi âyine
Şimdi ol ma'nâyı ref' itdi hicâb-ı saltanat
Vechinün meşşâta-i takdîr mislin görmedi
Asalı devlet arûsına nikâb-ı saltanat
İsmet ü perhîzde sânîsi olmaz Râbi'a
Arş-ı Belkîs andan eyler iktisâb-ı saltanat
Ya'ni sultân-ı zamân ümm-i emîrü'l-mü'minîn
Han Mehemmed kim odur mâlik-rikâb-ı saltanat
Tal'atidür nev-bahâr-ı mevsim-i ayş ü tarab
Nev-cüvân-ı devlet-i ömr ü şebâb-ı saltanat
Bâgı hurrem ideli nîsân-ı adl-i nev-bahâr
Böyle gevher kılmadı peydâ sehâb-ı saltanat

Ey felek âheste reftâr eyle râhat vaktidür
Bu dem içündür şitâb-ı âsiyâb-ı saltanat
Baht u câhına ile'l-ân oldı esbâb-ı sebât
Iztırâb-ı milk ü millet inkılâb-ı saltanat
Âriyetdür gayrılar üstinde devlet câmesi
Hâne-i sıfr-i'tibâr olur hisâb-ı saltanat
Şâhlık ismi hakîkatde sana mahsûsdur
Gayrıya olur mecâzî intisâb-ı saltanat
Hak bu bezmün itmesün câm-ı musaffâsın şikest
Gam degül berbâd ise bir kaç habâb-ı saltanat
Âhıret vîrânesin bir şâh âbâd eyledi
Hâşe li'llah olmadı hergiz harâb-ı saltanat
Pâdişâhum tek cihân milkini ma'mûr eyle sen
Gam degül tecdîd-i devlet ıztırâb-ı saltanat
Vaktidür çeksen kılıç küffâr-ı bed-kâr üstine
Şimdi bulmışdur dahı tîgun kırâb-ı saltanat
Nev'î'yi kıldun hele esb-i murâdına süvâr
Bunca dem olmışdı pâ-mâl-i rikâb-ı saltanat
Nite kim taht-ı zümürrüd-fâm-ı şark içün güneş
Milk-i magribden gelüp ide şitâb-ı saltanat
Vechüni göster muhâlifler yüzine şöyle kim
Eylesun şâhân-ı âlem ictinâb-ı saltanat
Bî-haber olsun makam-ı kadr ü câhunda ukûl
Mâverâ-yı arşa kur çetr-i tınâb-ı saltanat[1]

[1] Nev'î, *Divan*, s. 22-23.

Ek 2

Şair Nev'î'nin Safiye Sultan için yazmış olduğu diğer kaside

Berây-ı Vâlide-i Sultân Mehemmed
Hall ü akd-i milk ü millet dürr-i dendânundadur
Dillerün cem'iyyeti zülf-i perîşânundadur
Kuvvet-i terfîh-i dil hâsiyyet-i def'-i hazen
Hâtemünde derc olan yâkut-ı rümmânundadur
Ana nisbet bir sinek kadrince yok Sîmurg-ı Kâf
Kuvvet ü fer kim senün perr-i mekesrânundadur
Kur kemân ebrûlarun gönder nişân-ı devlete
Ol sihâm-ı saltanat kim kîş ü kırbânundadur
Ukdelerdür dâmen-i pâk-i libâs-ı ismete
Cevherî her dügme kim tavk-ı girîbânundadur
Kamet-i serv üzre konmış al tûtîler midür
Âteşîn her la'l kim ol sebz kaftânundadur
Tavr-ı şâhî baydak-ı hâl-i siyâhunda tamâm
Pîl-bend-i saltanat ferzîn-i fermânundadur
Âb-ı rûy-ı saltanat yolında harc it su gibi
Kîse-i mâl-ı memâlik çünki hep yanundadur
Ref' ü kesr itse n'ola adl-ile te'nîsün senün
Himmet-i merdânı tezkîr eylemek şânundadur
Bir nefes âsûdelik var-ise halk-ı âleme
Hep senün ol sâye-i serv-i hırâmundadur
Sünbülün tugrâ-yı menşûr-ı cemâl-i saltanat
Fülfülün ol zühredür kim mâh-ı tâbânundadur
Devlet-i dünyâyı dirler fi'l-mesel bir ân imiş
Nâzır oldum ol dahı hep hüsn-ile ânundadur
Kasr-ı Belkîs-i Sebâ âb üzre nakş-ı bî-bakâ
Cümle zîr-i hâtem-i mühr-i Süleymân'undadur
Zabt ü teshîr-i felek fermân-ı insân ü melek
Cümlesi hep halka-i unvân-ı dîvânundadur

Elde fursat var iken mâh ü süreyyâdan geçür
Top u çevgân çün senün zülf ü zenahdânundadur
　　Mûy-i müşgînündedür zencîr-i teshîr-i Huten
　　Hükm-i iklîm-i Hıta hep hatt-ı reyhânundadur
İstikâmetle zebûn itmek cihân fir'avnını
Şimdi sü'bân-ı asâ-yı dest-i derbânundadur
　　Medd ü cezr-i ni'met-i bâd-ı hevâ-yı milk ü câh
　　Kâse-i deryûze-i deryâ-yı ihsânundadur
Yüzine gül âlemün kim âlemün gülsün yüzi
Sûr u şâdî hep senün gül-berg-i handânundadur
　　Pâdişâh-ile beni haşr eylemezsen bir nefes
　　Rûz-ı mahşerde elüm vallahi dâmânundadur
Ihtirâz it ana te'sîr itmesün aynü'l-kemâl
Âlemün hep gözleri unvân-ı a'yânundadur
　　Nazm u nesrin sihr-ile efsûn ider Nev'î velî
　　N'eylesün ammâ eser sıdk-ile îmânundadur
Işigünde dâ'î-yi makbûlün olmakdur murâd
Mürg-ı dil sanma firâz-ı tâk-ı eyvânundadur
　　Sîneme âteş salup mihri meh-i tâbânunun
　　Hâtırum pervâne-veş şem'-i fürûzanundadur
Vird ü zikrüm hep du'â-yı devletündür subh u şâm
Çün mekes dâ'im süveydâ-yı dilüm hânundadur
　　Pîrlikde bana bu keyfiyyet-i nazm-ı suhan
　　Bâde-i la'lünle nâr-ı çeşm-i mestânundadur
Hak Ta'âlâ kadr-i nân ü ni'metün kılsun mezîd
Âlemün gönli gözi çün sufra-i nânundadur
　　Hak Ta'âlâ'nun yem-i cûdından alsun feyzini
　　Ol nemek kim kefçe-i bahr-ı nemek-danundadur[2]

[2] Nev'î, *Divan*, s. 80-82.

Ek 3

Alemdar Mustafa Paşa'nın IV. Mustafa'nın annesi Ayşe Sineperver Valide Sultan ile maiyetini Topkapı Sarayı'ndan Eski Saray'a göndermesi gerektiğine dair II. Mahmud'a yazdığı önemli yazı

"Şevketlü, kerametlü, mehabetlü, kudretlü, veli-nimetim efendim,

Hüdavendigâr-ı sâbık hazretlerinin valide ve sair müteallikatlarının der-akab harem-i ismet-makrunlarından ihraç ve Saray-ı Atik-i Mâmurelerine irsal olunması de'b-i kadîm-i saltanat-ı seniyyelerinden iken el-yevm harem-i hümayunlarında âram ve ikamet üzereler olup ancak böyle sâbık valideler ve müteallikatın harem-i saray-ı hümayunda tevakkuf ve âram etmeleri münasip olmadığından gayri hüdavendigâr-ı esbak merhum ve mağfur Sultan Selim Han hazretlerinin bi-takdiru'l-lahi Teâlâ hakkında zuhur eden kazaya binaen cümle nâs selb-i emniyyet etmişler olup bâ-husus merdümek-i çeşm-i cihan ve cihanyân olan zât-ı sürûşı-ünvan-ı tâcdârilerinin gird-i havâtırdan masun ve mahrûs olması aksâ-yı âmal-i bendegân ve etemm-i makasıd-ı âlemyân olmak hasebiyle el-hâletü-hazihi hüdavendigâr-ı sâbık hazretlerinin valide ve müteallikatları Enderûn-ı hümayunda oturmak cümleye bâis-i endişe ve helecan olmağla bu keyfiyetin mahsusen zât-ı şevket-simât-ı zıllullahilerine ifade ve ihtariyle bunların bir an tevakkuf ettirilmeksizin hemân harem-i hümayunlarından ihraç ve Saray-ı Atik-i Mâmurelerine irsal ve îsali niyaz ve maksud-ı mahsus idüği muhat-ı ilm-i âlem-ârâ-yı cihandârileri buyruldukta ol bâbda iktiza eden kullarına kat'î emr ü tenbih-i şâhâneleri derkâr buyurulmak bâbında emr ü ferman şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü, velînimetim efendim, padişahım hazretlerinindir."[3]

---

[3] TSMA, E.2540.

Ek 4

Giuseppe Donizetti'nin Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan için bestelediği Şarkı-i Cedid der-vasf-ı Hazret-i Valide-i Sultan Abdülmecid Han başlıklı kaside

Cihan eltâfına memnûn
Ser-â-pâ feyzine makrûn
Nihâdın cûduyla meşhûn
Ola ömrün şehâ efzûn
    Edince fasla sâz-âğâz
    Olur hânendeler dem-sâz
    Edüp hoş gûş-i söz ü sâz
    Ola ömrün şehâ efzûn
Olup bin şevkile mecbûr
Nevâlar eylesün santûr
İşittikçe olur mesrûr
Ola ömrün şehâ efzûn
    Nihâl-i gülşen-i nâzsın
    Cihânda şâh-ı mümtâzsın
    İnâyetle ser-efrâzsın
    Ola ömrün şehâ efzûn
Desun Faik kulun şarkı
Bulasın nüzhet ü şevkı
Edüp devletle her zevkı
Ola ömrün şehâ efzûn[4]

[4] E. Aracı, *Donizetti Paşa*, s. 130.

Ek 5

Nuri isimli şairin Bezmiâlem Valide Sultan'ın yeni yılını kutlaması

Şâh-ı şâhan-ı cihân şemsü'ş-şumûs-i saltanat
Mâye-i envâr-ı ensâl alâ-bedrü'l-büdûr
Bezm-i âlem Vâlide Sultan'a her sâl sa'd ola
Bâ-husûs şehr-i Muharrem tal'atı mânend-i nûr
Hakk sürûr-i sûra makrûn eylesun eyyâmını
Her günü sa'd iştimâl ve her demi hayrü'l-umûr
Matla'-ı garrâ-yı ömr-i tâli'-i mes'ûduna
Bârike'l-lah yümnile sâl-ı cedîd etdi zuhûr
Zâtının şevket-me'âbın ömrîn efzûn îde Hakk
Niçe sâl ü mâh ile kılsun müşerref bâ-sürûr
Hem dahi şehzâdegânın hem selâtînin müdâm
Ömrünü müzdâd îde sıhhat ile her ân Şekûr
Gelmedi misli cihâne böyle memdûhu'ş-şiyem
Vâlide Sultan gibi âlî himem yok bî-kusûr
Ma'den-i lütf u mürüvvet menba'-ı cûd ü sehâ
Matla'-ı hurşîd-i iffet zerrece gelmez gurûr
Rûz ü şeb fikr ü hayâli hayra âlât olmakda
Dâima hayr-ı du'â şevkindedir nîkû vüfûr
Misli nâ-mesbûk cihânda merhamet-kâr zî-kerem
Nev-be-nev âsâr-ı hayrı âleme verdi hubûr
Hidmetinde bendesi hevn-i karabet-i sıdkla
Hasbeten-lillah du'â aldırmada etmez fütûr
Bî-bedel sadd-ı şevkle Nuri dedi târîhini
Vâlide Sultan'a sa'd olsun bu sâl dehr-i sürûr

Gurre-i Mâh-ı M[uharrem] sene 1264[5]

[5] TSMA, G.Y, nr. 779-3.

Ek 6

Muhtemelen Çapanoğlu Abbas Hilmi Nail Paşa'ya ait olan Bezmiâlem Valide Sultan'ın Kurban Bayramı'nı kutlayan şiiri

Habbezâ îd-i şeref-bahş-i şerâfet makdem
Eyledi âlemi kurban ile şâd-ı hurrem
　　Nice îd mûcib-i cem'iyyet-i şevk ü sürûr
　　Makdem-i lütfi bisât-efken-i Bezm-i Âlem
Âleme yümn-i vuku'-ı kademi verdi şeref
Feyz-i teşrîf-i visâliyle cihâna ferruh-dem
　　İki şevk ile kevn-i cennete mânend oldu
　　Biri udhiyye biri adl-i şehi kân-ı kerem
Yani ol-padişehi nüsha-i ahlâk-ı hasen
Görmedi mislini eflâk edeli nasb-ı hıyem
　　Şeh-i cem-câh-ı felek kevkebe-i Sultan Mecid
　　Menba'-ı fazl-ı kemâl kâşif-i sırr-ı mübhem
Yasile girye eder kalmadı hiç devrinde
Dîde-i gülde meğer var ise şebnem bilemem
　　Tahta iclâs edeli padişah-ı adl-âyin
　　Adlile oldu mebâni-i hilâfet muhkem
Kütüb-i hikmeti tecdîde verirlerdi karar
Tavr-ı memdûhasını görse idi ehl-i hikem
　　Kuvvet-i tâli'-i pür-nusret-i zılliyyetini
　　Düşmenân fehm edeli çekmededir renç ü gam
Şevket-i taht-ı hilâfetde müeyyed olsun
Görmesin kasr-ı dili pâ-zede-i gird-i elem
　　Sen o Hakan-ı cihângirin olup vâlidesi
　　Bulamaz şânına lâyık denecek söz âdem
Kendi nûr-i basarındır sana râci' şerefi
Yâd eder hayr ile insafını milkinde ümem
　　Etmiş Allah seni ol-neşte-i esbâb-ı huzûr
　　Dergehin melce-i âlemdir eyâ kân-ı himem

Nûr-i nusret leme'ân etmededir lütfundan
Sensin ol mebde-i lütf-i himem ü ayn-i kerem
İştibâh eyleme makbûlüsün ehlü'l-lahın
Anların himmeti yardır sana her ân her dem
Mevc-hîz olsa o deryâ-yı inâyâtın olur
Resm-i cûd-i keremin bahr-ı atâya maksem
Nesh edüp suret-i ihmâli derûn-i dilden
Eyledim sıdkile da'vâtını vird-i a'zam
Senin evsâfını fikr etmeyen ehl-i sühanın
Olsun endişesi gam cismi dahi dûş-ı sakam
Nâil'e îdini tehniye dahi vâcibdir
Bâb-ı şâhânede bunca senedir ehl-i kıdem
Medhinin gâyeti yok tayy-ı lisan eyleyemez
Ermesin dâmenine sûra değin cezr-i herem
Etsin esbâb-ı muradâtını Allah mahlûk
Ola âyine gibi kalb-i şerîfin hurrem
Dâim ol-şevket ü şânında şehinşâhımla
Haşre dek îdini tebrik ede erkân-ı haşem

Harrerehu Mustafa el-ma'rûf bi-Hakkâk-zâde gufire zünû-bühü

Sene 1258 Zilhicce fî îd-i adhâ[6]

---

[6] TSMA, G.Y, nr. 815.

Ek 7

Bezmiâlem Valide Sultan'ın Yalova kaplıcalarına gitmesini anlatan Ziver Paşa'nın şiiri

Yalova'da kaplıca içre müdâvât etmeğe
Vâlide sultan-ı zîşân kıldı teşrif-i kudüm
Vâlide sultanı tekrime şehenşâh-ı zemân
Saldı üç def'a o semte mevkib-i şevket-rüsûm
Mâder-i zî-şânına ol-şehriyârin hürmeti
Oldu burhân dîn ü dünyâya alâ vechi'l-umûm
Hamdulillah kesb-i sıhhat ederek İstanbul'u
Eyledi teşrif kılsun bendegân def'-i gumûm
Mevlid-i şehzâde sûriyle o sultan-ı makdemi
Îd-i ber-bâlâ-yı îde gösterir fart-ı lüzûm
Hak bağışlasun şehenşâh-ı zemâna mâderin
Cism-i pâki görmesun illet edüp sıhhat hücûm
Bu duâ-yı hayri Ziver kulu vird etmektedir
Kim o sultandır kerem bahşende-i ehl-i ulûm.[7]

[7] Ziver Paşa, *Âsâr-ı Ziver Paşa, Divan ve Münşeat*, Bursa Vilâyet Matbaası, Bursa 1313, s. 39. Ayrıca bkz. Zîver Paşa, *Dîvân ve Münşe'ât*, haz. Mehmet Arslan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2009, s. 822-23.

Ek 8

Bezmiâlem Valide Sultan'ın tekfin, techiz ve tedfin masrafları[8]

İsim	Atiye miktarı (kuruş)
Selâtin Camileri İmamları	500
Selâtin Camileri Şeyhleri	1.000
Ayasofya Camii Şeyhi	500
Hassa Müezzinleri	200
Türbedarlar	200
Ayasofya Camii Sala-hânları	30
Fatih Camii Sala-hânları	30
Süleymaniye Camii Sala-hânları	30
Sultanahmed Camii Sala-hânları	30
Telkînci	250
Bâb-ı Hümayun Ortakapı Kapıcıları (10 kişi)	250
Hammallar	200
Taşçılar	200
Doğramacılar	100
Lağımcılar	100
Rençberler	100

8 *TSMA.d*, nr. 8136.

İsim	Atiye miktarı (kuruş)
Ebniye Hassa Müdürünün Hademeleri	200
Sebilciler	40
Hazine-i Hümayun Vekilinin Hademeleri	150
Hazine-i Hümayun Vekilinin Harem'e teslim ettiği	10.000
Fakirlere dağıtılan sadaka	1.500
Fermayiş Şal (4 adet)	8.000
İnce Tülbent (2 top)	300
Siyah Peştemal (2 çift)	Mevcut
Kurs	Mevcut
Öd	Mevcut
Fermayiş Şal (1 adet)	Haremden alındı
Telli Uskaki	Haremden alındı
Sırma ve Tırtıl İşlemeli Mavi Şal (1 top)	Haremden alındı
Kılapdan ve Pul İşlemeli Penbe Canfes (1 top)	Haremden alındı
Kılapdan ve Tırtıl İşlemeli Kurşunî Atlas (1 top)	Haremden alındı
Sırma ve Pul İşlemeli Fıstıkî Şalâkı (1 top)	Haremden alındı
Serteberdar-ı Hassa Süleyman Ağa'nın masraf olarak verdiği	350
Mezarın üzerine örtülecek fermayiş şal (2 adet)	4.000
Toplam	**28.260 kuruş**

Ek 9

Bezmiâlem Valide Sultan vefat ettiği gün padişah adına harem, saray ve karakollardaki bazı görevlilere dağıtılması gelenek olan ihsanlar.[9]

İsim	Kuruş
Padişahın imamı eliyle iskat için verilen	15.000
Haremde hizmet edenlere toptan	5.000
Topkapı Sarayı'ndaki usta cariyeler	500
Vekil Usta	300
Zernigül Kalfa	250
Kethüda Kadın	1.000
İkinci Hazinedar	1.000
Başkâtibe	1.000
Üçüncü Hazinedar	800
İkinci Kâtibe	800
Kalfalar	250
Topkapı Sarayı'ndaki hastalarla bakıcıları	2.000
Topkapı Sarayı Başkapıgulamı	300
Vekil Ağa	250
Hastalar Ağası	250
Topkapı Sarayı Ortanca Harem Ağaları (3 kişi)	300
Harem Ağaları (20 kişi)	1.200
Yayla Başkapıgulamı Ağa	300
Kethüda Ağa	250

9 *TSMA.d*, nr. 8136.

İsim	Kuruş
Kapı Nöbetçisi Harem Ağaları	2.000
Hazine-i Hümayun Kethüdasının cenazenin arkasından saçtığı para	5.000
Hazine Vekili Ağanın cenazenin arkasından saçtığı para	5.000
Cenaze alayının önünde tekbir getiren Haremeyn ahalisi	5.000
Padişahın Birinci İmamı	500
Türbedeki mektep çocukları	1.000
Türbede Buhari ve Cüz okuyanlar	1.000
Türbedar ve Sebilciler	200
Türbedeki Suyolcu ve Bahçıvan	50
Atlı sakalar	250
Topkapı Sarayı Bâbüssaade Ağaları	1.000
Hassa Zülüflü Baltacıları	1.000
Harem Baltacıları	1.000
Yedi Çifte Kayıkçıları	1.000
Kalfa ve Ağaların kayık parası	1.000
Bâb-ı Hümayun Kapıcıları	500
Ortakapı Kapıcıları	300
Çırağan Sarayı Mabeyn ve Harem Kapıcıları	1.000
Topkapı Sarayı Yaldızlı Kapı Karakolu	500
Zeytinkapısı Karakolu	500
Topçular Karakolu	300
Divanyolu Dikilitaş Karakolu	1.000
Bâb-ı Hümayun Karakolu	500
Beşiktaş Karakolu	500

Paşa Mahallesi Karakolu	300
Çırağan Sarayı Harem Kapısı Karakolu	750
Mecidiye Camii karşısında Büyük Karakol	1.000
Çırağan'da Tabya Karakolu	500
Yıldız Karakolu	500
Rikâb-ı Hümayun Hademeleri	500
Zaptiyeler	250
Haymehane Döşemecileri	300
Mâbeyn Kavvasları ve Bekçileri	500
Anbar-ı Hassa Takımları	1.500
Çırağan'da Mevlevihane Fukarası	500
Beşiktaş Yahya Efendi Türbesi	500
Topkapı Sarayı Haremi Bekçileri	300
Topkapı Sarayı Mâbeyn Bekçileri	300
Çırağan Sarayı Harem Bekçileri	250
Çırağan Sarayı Mâbeyn Bekçileri	250
Topkapı Sarayı Bahçıvanları	250
Mezbelekeşân (Çöpçüler) Neferleri	250
Çadırcılar	500
Topkapı Sarayı Vekilharcı Ağa	300
Kazan Hizmetçileri	500
Hatap Anbarı Neferatı	600
Topkapı ve Yenisaray Suyolcuları	100
Fukara ve Gariplere	3.650
Toplam	**65.500**

Ek 10

Sultan Abdülaziz'in Eyüp'te kılıç kuşandığı gün annesi Pertevniyal'in dağıttığı hediyeler[10]

Görevli	Verilen (kuruş)
Has Oda kethüdasına mücevherli zarf	
Hırka-i Saadet serhademesi	750
Hırka-i Saadet hademeleri (40 kişi)	6.000
Hazine-i Hümayun kethüdasına, pırlanta ve elmasla müzeyyen mahfaza	
Hazine-i Hümayun başkâtibi	7.500
Harc-ı hassa dolabı memuruna mücevherli zarf	
Hazine-i hümayun ikinci kâtibi	800
Hazine-i hümayun üçüncü kâtibi	700
Hazine-i hümayun dördüncü kâtibi	600
Hazine-i hümayun sergulamı	500
Hazine-i hümayun serhademeleri (2 kişi)	500
Hazine-i hümayun kapıçukadarı	400
Hazine-i hümayun hademeleri (280 kişi)	49.000
Hazine-i hümayun kethüdası kâtibi	-
Bâbüssaade ağası	750
Bâbüssaade serhademesi	400
Bâbüssaade hademeleri (24 kişi)	2.400

10 *TSMA.d*, nr. 462.

Bâbüssaade hocaları	400
Harem-i hümayun teberdarları	3.000
Enderûn hademelerinin koğuş hocaları (24 kişi)	6.000
Hırka-i Saadet câriye bekçileri (6 kişi)	1.100
Kasr-ı Cedid-i Hümayun bekçileri (11 kişi)	1.300
Üçüncü kapıcılar (2 kişi)	400
Padişah geldiğinde meydanları temizleyen hizmetçiler (20 kişi)	1.200
Matbah-ı Âmire kâtibi	500
Vekilharc	400
Çinici	400
Aşçıbaşı	400
Kilerci	300
Çarhacılar (3 kişi)	900
Tavanbaşı	200
Dolapçı	100
Bahçıvanlar (14 kişi)	840
Mülâzimler (2 kişi)	110
Mezbele-keşân (8 kişi)	400
Hırka-i Şerif bahçıvanları (15 kişi)	850
Hoşapçıbaşı	400
Kantarcı	100
Kilerci, aşçı ve Helvahane Camii hademeleri	500
Tablakârlar	650

Görevli	Verilen (kuruş)
Hatab Anbarı müdürü	400
Başeski	250
İmam efendi	250
Hatab Anbarı hademeleri (37 kişi)	1.300
Yedekçiler (11 kişi)	800
Hırka-i Şerif yancıları	3.000
Sim sakaları zâbıtı	250
Sakalar kethüdası (2 kişi)	300
Sakalar (20 kişi)	850
Suyolcular (10 kişi)	600
Ebniye Anbarı müdürü	500
Hademeleri	1.000
Topkapı Sarayı bekçibaşısı	450
İkinci bekçi Hasan Ağa	300
Bekçiler (13 kişi)	910
Topkapı Sarayı imamı	200
Bekçi mülâzimleri (5 kişi)	372
Topkapı Sarayı haremi bekçibaşısı	300
Topkapı Sarayı haremi bekçibaşısı muavin ve mülâzimleri (8 kişi)	468
Toplam	**103.700**

Ek 11

Pertevniyal Valide Sultan'ın emri ile satın alınıp dağıtılan kurban ve koçların miktarı.[11]

Kurbanlık verilen kişi	Kurban sayısı (adet)
Sultan Abdülaziz	7 koç
Pertevniyal Sultan	3 koç
Yusuf İzzeddin Efendi	2 koç
Başkadınefendi	2 koç
İkinci Kadınefendi	2 koç
Üçüncü Kadınefendi	2 koç
Hazinedar Usta	2 koç
Dârüssaade Ağası	2 koç
Âdile Sultan	1 koç, 3 Karaman
Fatma Sultan	1 koç, 2 Karaman
Refia Sultan	1 koç, 2 Karaman
Cemile Sultan	1 koç, 2 Karaman
Münire Sultan	1 koç, 2 Karaman
Seniye Hanımsultan	1 koç, 2 Karaman
Feride Hanımsultan	1 koç, 2 Karaman
Âdile Sultan'ın kızı	1 koç, 2 Karaman
III. Selim'in Dördüncü Kadını	1 koç, 2 Karaman
II. Mahmud'un Üçüncü Kadını	1 koç, 2 Karaman
II. Mahmud'un Dördüncü Kadını	1 koç, 2 Karaman
II. Mahmud'un Altıncı Kadını	1 koç, 2 Karaman

[11] 11 Haziran 1862 (13 Zilhicce 1278), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 69.

Kurbanlık verilen kişi	Kurban sayısı (adet)
II. Mahmud'un Başikbali	1 koç, 2 Karaman
II. Mahmud'un Üçüncü İkbali	1 koç, 2 Karaman
II. Mahmud'un Dördüncü İkbali	1 koç, 2 Karaman
Murad Efendi	1 koç, 2 Karaman
Hamid Efendi	1 koç, 2 Karaman
Reşad Efendi	1 koç, 2 Karaman
Kemaleddin Efendi	1 koç, 1 Karaman
Burhaneddin Efendi	1 koç, 1 Karaman
Nureddin Efendi	1 koç, 1 Karaman
Süleyman Efendi	1 koç, 1 Karaman
Vahideddin Efendi	1 koç, 1 Karaman
Behice Sultan	1 koç, 1 Karaman
Saniye Sultan	1 koç, 1 Karaman
Mediha Sultan	1 koç, 1 Karaman
Naile Sultan	1 koç, 1 Karaman
Abdülmecid'in Başkadını	1 koç, 1 Karaman
Abdülmecid'in İkinci Kadını	1 koç, 1 Karaman
Abdülmecid'in Üçüncü Kadını	1 koç, 1 Karaman
Abdülmecid'in Dördüncü Kadını	1 koç, 1 Karaman
Abdülmecid'in Beşinci Kadını	1 koç, 1 Karaman
Abdülmecid'in Başikbali	1 koç, 1 Karaman
Abdülmecid'in İkinci İkbali	1 koç, 1 Karaman
Abdülmecid'in Üçüncü İkbali	1 koç, 1 Karaman
Abdülmecid'in Dördüncü İkbali	1 koç, 1 Karaman
İkinci, Üçüncü, Dördüncü Hazinedar Kalfalar	1'er koç
Kethüda Kadın	1 koç

Çamaşırcı Usta	1 koç
Başkâtip Kalfa	1 koç
İkinci Kâtip Kalfa	1 koç
Saray Ustası	1 koç
Vekil Usta	1 koç
Cemalinur Hanım	1 koç, 1 koyun
Başmusahip Ramiz Ağa	1 koç, 1 koyun
İkinci Musahip Ağa	1 koç, 1 koyun
Üçüncü Musahip Ağa	1 koç, 1 koyun
Oda Lalası Süleyman Ağa	1 koç
Lala Said Efendi	1 koç
Baş Ağa	1 koç, 1 koyun
Başkapıgulamı	1 koç, 1 koyun
Üçüncü Kapıgulamı Reyhan Ağa	1 koç
Başhademe Mustafa Ağa	1 koç, 1 koyun
Üçüncü Hademe Hacı Hasan Efendi	1 koç, 1 koyun
Yahya Efendi Türbesi	2 koyun
Hacı Nuri Efendi	2 koyun
İmam Hafız Abdullah Efendi	1 koyun
Kudretullah Efendi	2 koyun
Hoca Osman Efendi	1 koyun
Tabip Emin Bey	1 koyun
Ağa Kâtibi Ali Efendi	2 koyun
Arap Mustafa Ağa	1 koyun
Zekiye Hanım	1 koyun
Cezbihâlet Hanım	1 koyun
Ayşe Hanım	1 koyun

Kurbanlık verilen kişi	Kurban sayısı (adet)
Hace Zobuş Hanım	1 koyun
Aziz Mahmud Hüdai Türbesi	2 koyun
Miskinlere	2 koyun
Server Ağa	1 koyun
Sadullah Ağa	1 koyun
İlyas Ağa	1 koyun
Anber Ağa	1 koyun
Elmas Ağa	1 koyun
Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı, Yedinci Hademeler	1'er koyun
Cevap Çukadarı	1 koyun
Arabacıbaşı ve İkinci Arabacı	1'er koyun
Yıldız Kasrı Bekçisi Hacı Hamid Ağa	1 koyun
Harem hademelerinin 7 eskisi	7 koyun
Serteberdar ve 5 Zülüflü Baltacı	6 koyun
Aşçıbaşı ve Kalfası	1'er koyun
Esb Hademesi	1 koyun
II. Mahmud'un Türbesi	3 koyun
Sultan Abdülmecid'in Türbesi	3 koyun
İnciseza Hanım	1 koyun
Şeyh Ali Efendi	2 koyun
Kalenderhane Tekkesi	2 koyun
Eyüp'te Kaşgari Türbesi	2 koyun
Eyüp'te Salih Efendi Tekkesi	1 koyun
Eyüpsultan Türbesi	1 koyun
Merkezefendi Türbesi	1 koyun
Yenikapı Mevlevihanesi	1 koyun

Balıklı'da Seyyid Nizam Tekkesi	1 koyun
Mehmed Paşa Tekkesi Şeyhi Mustafa Efendi	1 koyun
Eyüp'te Hacı Hüsam Efendi	2 koyun
Âma Müezzin Hafız Efendi	1 koyun
H. Peygamber'in ruhu için	3 koyun
Dört Halife'nin ruhu için	4 koyun
Dört Mezhep İmamı ruhu için	4 koyun
Bahaeddin Nakşibend ruhu için	2 koyun
Hz. Hatice'nin ruhu için	2 koyun
Hz. Ayşe'nin ruhu için	2 koyun
Hz. Fatımatüzzehra'nın ruhu için	2 koyun
Hz. Hasan ve Hüseyin'in ruhu için	2 koyun
Padişah geldiğinde Kabataş'tan Beşiktaş'a kadar olan iskelelerde kesilen	10 koyun
Bayramda üç gün fukara mahallelerinde kesilen 7'şer kurban	21 koyun
Toplam	**78 koç, 192 koyun**

Ek 12

Pertevniyal Valide Sultan'ın Hırka-i Şerifi Ziyareti Sırasında Verilen Atiyyeler

Görevli	Verilen Miktar (kuruş)
Hazine-i Hümayun Kethüdası	10.000
Hazine-i Hümayun Birinci Kâtibi	700
Hazine-i Hümayun İkinci Kâtibi	600
Hazine-i Hümayun Üçüncü Kâtibi	500
Hazine-i Hümayun Başhademesi	500
Hazine-i Hümayun Hademeleri (tamamı)	7.500
Hırka-i Saadet Hademeleri (tamamı)	7.500
Has Oda Kethüdası	1.000
Has Oda Serhademesi	1.000
Hırka-i Şerif Mührünü Açan Has Oda Lalası	1.000
Kaftancı Ağa	500
Baş Kullukçu Ağa	500
Kapıağası	1.000
Başhademe Ağa	500
Toplam	**33.000**

Pertevniyal Valide Sultan'ın Hırka-i Şerifi Ziyareti Sırasında Mâbeyn Görevlilerine Dağıttığı Atiyyeler

Görevli	Verilen Hediye
Mâbeyn Müşiri Paşa	Minekâri ve pırlanta donanmalı mahfaza
Dârüssaade Ağası	Yıldız taş üzerine pırlanta donanmalı mahfaza
Serkurena Emin Beyefendi	Minekâri ve pırlanta donanmalı mahfaza

Mâbeyn Başkâtibi Emin Beyefendi	Minekâri ve pırlanta donanmalı zarf
İkinci Kurena Yaver Bey	Minekâri ve pırlanta donanmalı mahfaza
Kurenadan Nevres Bey	Minekâri ve pırlanta donanmalı zarf
Başmusahip Ramiz Ağa	5.000 kuruş
İkinci Kâtip Ali Beyefendi	Minekâri ve pırlanta donanmalı zarf
Kurenadan Raşid Bey	Minekâri ve roza donanmalı zarf
İkinci Musahip Abdülkerim Ağa	2.500 kuruş
Miralay Muhtar Bey	5.000 kuruş
Üçüncü Kâtip Halimi Efendi	Minekâri ve pırlanta donanmalı zarf
Üçüncü Musahip Salim Ağa	2.000 kuruş
Kurenadan Halid Bey	7.500 kuruş
Kurenadan Emin Bey	5.000 kuruş
Dördüncü Kâtip Ömer Efendi	Minekâri ve pırlanta donanmalı zarf
Kurenadan Ali Bey	5.000 kuruş
Kurenadan Ziver Bey	5.000 kuruş
Kurenadan Kâmil Bey	5.000 kuruş
Dolab-ı Hümayun Kâtibi Salim Bey	5.000 kuruş
Padişahın Birinci İmamı	Minekâri ve pırlanta donanmalı zarf
Padişahın İkinci İmamı	Minekâri ve pırlanta donanmalı zarf
Istabl-ı Âmire Müdürü Halil Ağa	Minekâri ve pırlanta donanmalı mahfaza
Hekim Marko Paşa	Pırlanta kutu
Kapıçukadarı-i Evvel Mahmud Efendi	2.500 kuruş
Kapıçukadarı-i Sâni Şevki Ağa	2.500 kuruş

Görevli	Verilen Hediye
Telhisi-i Evvel Memiş Ağa	2.500 kuruş
Telhisi-i Sâni Hacı Hüseyin Ağa	2.500 kuruş
Padişahın Yaver-i Harbi Said Paşa	Minekâri ve Felemenk donanmalı mahfaza
Mirliva Hüseyin Paşa	1.500 kuruş
Miralay Tevfik Bey	1.500 kuruş
Küçük Asım Bey	1.000 kuruş
Yaverler (12 kişi)	1.000 kuruş
Padişahın maiyetinde bulunan çavuşlar (14 kişi)	3.500 kuruş
Mâruzat-ı Rikâbiyye memurları (5 kişi)	2.500 kuruş
Mâbeyn Hademeleri	
Mâbeyn-i Hümayun Birinci Müdürü Emin Ağa	3.000 kuruş
Mâbeyn-i Hümayun İkinci Müdürü Emin Bey	2.500 kuruş
Esvapçıbaşı Raif Bey	7.500 kuruş
Esvapçı (8 kişi)	4.000 kuruş
Kilercibaşı Mustafa Efendi	2.500 kuruş
Kilerci (8 kişi)	4.000 kuruş
Ser-ibrikdar Ali Efendi	2.500 kuruş
İbrikdar (4 kişi)	2.000 kuruş
Kahvecibaşı Mahmud Efendi	1.500 kuruş
Subhi Efendi	500 kuruş
Ser-duhani Hasan Bey ve Abdi Efendi	1.250 kuruş
Seccadecibaşı Halil Efendi ve Osman Efendi	1.250 kuruş

Berberbaşı Mustafa Ağa	7.500 kuruş
Kitapçıbaşı Said Bey	1.500 kuruş
Şemdancıbaşı Salih Efendi	1.000 kuruş
İbrahim Efendi	500 kuruş
Ali Ağa	500 kuruş
Necib Ağa	500 kuruş
Tüfekçibaşı Raif Ağa	1.000 kuruş
Tüfekçi refiki Osman Ağa	500 kuruş
Külhancıbaşı Mustafa Ağa, Kandilcibaşı Hasan Ağa ve 16 kişi	5.000 kuruş
Mâbeyn Kahve Ocağı kahvecileri (3 kişi)	600 kuruş
Mâbeyn rikâb çavuşları (26 kişi)	10.000 kuruş
Padişahın müezzinleri (26 kişi)	10.000 kuruş
Nevbet-i Mahsusa-i Şahane Sâzende Takımı (10 kişi)	3.000 kuruş
Mâbeyn kapıcıları (25 kişi)	5.000 kuruş
Kavvasbaşı ve kavvaslar (20 kişi), sekbanlar (17 kişi)	5.000 kuruş
Kayıkçılar (20 kişi)	5.000 kuruş
Beşiktaş Sarayı bekçibaşısı ve bekçiler (49 kişi)	10.000 kuruş
Ressamlar (6 kişi)	3.000 kuruş
Muayede yerinde olan askerler (40 kişi)	5.000 kuruş
Kiler-i Hümayun ayvazları (2 kişi)	1.000 kuruş
Hoca Efendi	500 kuruş
Mâbeyn aşçı ve tablakârları	10.000 kuruş
Çinicibaşı	500 kuruş
Toplam	**191.600 kuruş**

Eğlendirici Takımına Verilen Atiyyeler

Görevli	Verilen Miktar (kuruş)
Kolbaşı	200
Pişekâr (3 kişi)	300
Kol takımı (toptan)	1.000
Çengiler	500
Köçekler	400
Kavvaslar (4 kişi)	400
Maymuncu	100
Ayıcı	100
Canbaz	100
Hokkabaz	100
Kuklacı	100
Çadırcılar	200
Başmusahip Ağa	300
Toplam	**3.800**

Anbar Takımına Verilen Atiyyeler

Görevli	Verilen Miktar (kuruş)
Anbar kâtibi	200
İkinci kâtip	150
Yazıcı	100
Doğramacı	80
Nakkaş (2 kişi)	160
Suyolcu (4 kişi)	320
Dülger (4 kişi)	320

Taşçı	80
Hamamcı	80
Sıvacı	80
Çilingir (3 kişi)	240
Tenekeci (3 kişi)	150
Rençber (4 kişi)	200
Gündelikçi dülger (5 kişi)	250
Mağazacı	50
Odacı	50
Mutemed	50
Ocak süpürücü	50
Başkapıgulamı Ağa	200
Vekil Ağa	150
Toplam	**3.040**

Harem-i Hümayun Takımına Verilen Atiyyeler

Görevli	Verilen Hediye
Yusuf İzzeddin Efendi	Minekâri ve pırlanta donanmalı saat
Başkadınefendi	Boğça
İkinci Kadınefendi	Boğça
Üçüncü Kadınefendi	Boğça
Hazinedar Usta	Boğça
İkinci Hazinedar Zerrin Kalfa	2.500 kuruş
Üçüncü Hazinedar Kiryalfer Kalfa	2.000 kuruş
Dördüncü Hazinedar Termisal Kalfa	1.500 kuruş

Görevli	Verilen Hediye
Beşinci Hazinedar Kanarya Kalfa	1.200 kuruş
Altıncı Hazinedar Ebrukemal Kalfa	1.000 kuruş
Yedinci Hazinedar Elâdil Kalfa	1.000 kuruş
Sekizinci Hazinedar Sûznâk Kalfa	1.000 kuruş
Dokuzuncu Hazinedar Reftar Kalfa	1.000 kuruş
Onuncu Hazinedar Dilhezar Kalfa	1.000 kuruş
Onbirinci Hazinedar Reftar Kalfa	1.000 kuruş
Onikinci Hazinedar Nikteran Kalfa	1.000 kuruş
Başkâtip Kalfa	700 kuruş
İkinci Kâtip Kalfa	700 kuruş
Kahveci Usta	500 kuruş
İkinci Kahveci Kalfa	250 kuruş
Kahveci Kalfalar (20 kişi)	2.500 kuruş
Kilerci Usta	500 kuruş
Kilerci Kalfa	250 kuruş
Aşçı (4 kişi)	800 kuruş
Toplam	**21.400**

Pertevniyal Valide Sultan'ın Ramazan Bayramı'nda Sultanlarla Kadınefendilerin Maiyetlerindeki Cariyelere Verdikleri Atiyyeler

Görevli	Verilen Atiyyenin Miktarı (kuruş)
Âdile Sultan'ın cariyeleri	7.500
Fatma Sultan'ın cariyeleri	5.000
Refia Sultan'ın cariyeleri	5.000
Cemile Sultan'ın cariyeleri	5.000

Münire Sultan'ın cariyeleri	5.000
Büyük Hanımsultanın cariyeleri	4.000
Küçük Hanımsultanın cariyeleri	4.000
Âdile Sultan'ın kızları Hanımsultanların cariyeleri	4.000
Kadınefendilerin (6 kişi) cariyeleri	18.000
Üçüncü Kadınefendinin cariyeleri	3.000
Toplam	**60.500**

Kapı Nöbetçileriyle Başkapıgulamı ve Vekil Ağalara Verilen Atiyyeler

Görevli	Verilen Miktar (kuruş)
Dört Kapı Nöbeti (Her biri 5.000 kuruş)	20.000
Yeni Sarayın Başkapıgulamı Ağa	700
Beşiktaş Sarayı Başkapıgulamı Ağa	700
Yeni Sarayın Vekil Ağası	500
Beşiktaş Sarayı'nın Vekil Ağası	500
Toplam	**22.400**

Pertevniyal Valide Sultan'ın Daireleri Ağalarıyla Kayıkçılara Verilen Atiyyeler

Görevli	Verilen Atiyyenin Miktarı (kuruş)
Baş Ağa	1.000
Başkapıgulamı Ağa	700
Üçüncü Ağa	500
Ağa (5 kişi)	2.500

Görevli	Verilen Atiyyenin Miktarı (kuruş)
Baş Hademe Ağa	1.000
İkinci Hademe Ağa	700
Hademeler (6 kişi)	3.000
Arabacıbaşı	1.000
İkinci Arabacı	700
Arabacılar (4 kişi)	2.000
Yedi Çifte Kayık Reisi Mehmed Ağa	500
Hamlacı (2 kişi)	800
Kayıkçılar (15 kişi)	3.750
Dört Çifte Kayık Reisi Mustafa Ağa	200
Dört Çifte Kayık Hamlacıları (2 kişi)	400
Kayıkçılar (7 kişi)	1.400
Aşçıbaşı	300
İkinci Aşçı	250
Aşçılar (8 kişi)	1.600
Baştablakâr	250
İk nci Tablakâr	200
Tablakârlar (12 k şi)	2.400
Hammallar (4 kişi)	400
Toplam	**25.550**

Bayramda Mâbeyn müzika takımına ihsan	50.000 kuruş
Bayramda Mâbeyne gelecek eğlence takımına ihsan	10.000 kuruş
Nakit elde bulundurulan	25.000 kuruş
Mahfaza, zarf ve boğçalar hariç, Genel Toplam	**446.290**[12]

[12] . 14 Mart 1862 (13 Ramazan 1278), BOA, *HH.d*, nr. 27802.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

a. Belgeler

1. Ali Emiri Tasnifi

-Ali Emiri Tasnifi Ahmed III (AE.SAMD.III).

-Ali Emiri Tasnifi Mustafa II (AE.SMST.II).

2. Cevdet Tasnifi

-Cevdet, Adliye (C.ADL).

-Cevdet, Askeriye (C.AS).

-Cevdet, Belediye (C.BLD).

-Cevdet, Dahiliye (C.DH).

-Cevdet, Evkaf (C.EV).

-Cevdet, Maliye (C.ML).

-Cevdet, Nafıa (C.NF).

-Cevdet, Saray (C.SM).

3. Bab-ı Defteri Evrakı

-Bab-ı Defteri Başmuhasebe Darphane-i Âmire Eminliği (D.BŞM.DRB).

-Bab-ı Defteri Başmuhasebe Şehremini Defterleri (D.BŞM. ŞHE).

4. Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH.MKT).

5. Evkaf Vakfiyeler Evrakı (EV.VKF).

6. Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO).

7. Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT).
8. Hazine-i Hassa Evrakı
   - -Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ).
   - -Hazine-i Hassa Evrak Odası (HH.VRK).
9. İrade Tansifi
   - -İrade, Dahiliye (İ.DH).
   - -İrade, Hariciye (İ.HR).
   - -İrade, Hususi (İ.HUS).
   - -İrade, Mesail-i Mühimme (İ.MSM).
   - -İrade, Meclis-i Vâlâ (İ.MVL).
   - -İrade, Şura-yı Devlet, (İ.ŞD).
   - -İrade, Taltifat (İ.TAL).
10. İbnülemin Tasnifi
   - -İbnülemin Dahiliye (İE.DH).
   - -İbnülemin Evkaf (İE.EV).
   - -İbnülemin Sıhhiye (İE.SH).
   - -İbnülemin Saray Mesalihi (İE.SM).
11. Mabeyn Evrakı
   - -Mabeyn Evrakı (MB).
   - -Mabeyn İradeleri (MB.İ).
12. Maliye Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT).
13. Sadaret Evrakı
   - -Sadaret Divan-ı Hümayun Kalemi Evrakı (A.DVN).
   - -Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT).
   - -Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakı (A.MKT.DV).
   - -Sadaret Mektubi Kalemi, Mühimme (A.MKT.MHM).
   - - Sadaret Mektubi Kalemi, Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD).

14. Yıldız Tasnifi
- -Yıldız, Mütenevvi (Y.MTV).
- -Yıldız Perakende, Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK).
- -Yıldız Perakende, Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH).
- -Yıldız Perakende Saray Görevlileri (Y.PRK.SGE).
- -Yıldız Esas Evrakı (YEE).

b. Defterler

Sadaret Defterleri (A.d), nr. 347; nr. 351; nr. 352; nr. 453; nr. 355; nr. 357; nr. 359.

Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemi Defterleri (A.DVN.NMH.d), nr. 7.

Darphane Defteri, nr. 45; nr. 46.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Arpa Eminliği Defterleri (D.BŞM.APE.d), nr. 14476.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Buzcubaşı Defterleri (D.BŞM.BZB.d), nr. 12235; nr. 12280; nr. 12286.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d), nr. 58; nr. 221; nr. 357; nr. 785; nr. 786; nr. 819; nr. 828; nr. 830; nr. 1210; nr. 1913; nr. 3150; nr. 6074; nr. 7005; nr. 7052; nr. 7215; nr. 8105; nr. 41178.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe İrad-ı Cedid Hazinesi Defterleri (D.BŞM.İCH.d), nr. 19295.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefat Defterleri (D.BŞM.MHF.d), nr. 13138; nr. 13627; nr. 13723; nr. 13145.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Matbah Emini Defterleri (D.BŞM.MTE.d), nr. 11035; nr. 11212; nr. 11417; nr. 11508; nr. 11600; nr. 11611.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Odun Emini Defterleri (D.BŞM. ODE.d), nr. 16571.

Bab-ı Defteri Masraf-ı Şehriyari Defterleri (D.MSF.d), nr. 32081; nr. 32158.

Bab-ı Defteri Teşrifat Kaleme Defterleri (D.TŞF.d), nr. 26073; nr. 26083; nr. 26092; nr. 26104.

Evkaf Defterleri (EV.d), nr. 11534.

Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (EV.HMH.d), nr. 793; nr. 4191; nr. 5120; 6965; nr. 7111; nr. 8718; nr. 8909.

Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d), nr. 716; nr. 784; nr. 13334; nr. 13881; nr. 13882; nr. 14162; nr. 15678; nr. 18621; nr. 22454; nr. 22811; nr. 22966; nr. 25129; nr. 27795; nr. 27797; nr. 27802.

Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d), nr. 676M(1); nr. 7247.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), nr. 948; nr. 1673; nr. 4776; nr. 5136; nr. 9775; nr. 18498.

Maliye Masarıfat Defterleri (ML.MSF.d), nr. 2866; nr. 6498; nr. 9503; nr. 15933; nr. 16709; nr. 17290.

B. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA).

a. Belgeler

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA.E).

b. Defterler

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter (*TSMA.d*)

TSMA.d, nr. 204; nr. 209; nr. 462; nr. 471; nr. 440; nr. 698; nr. 1193; nr. 1510; nr. 1830/25; nr. 2010/1; nr. 2117/13; nr. 2184; nr. 2232; nr. 2344/85; nr. 2344/182; nr. 2346/1; nr. 2350/17; nr. 2352/609; nr. 2352/612; nr. 2352/614; nr. 2352/615; nr. 2352/616; nr. 2352/630; nr. 2352/890;

nr. 2352/998; nr. 2353/353; nr. 2355/3; nr. 2359/3; nr. 2363/1; nr. 2363/3; nr. 2363/12; nr. 2365/12; 2369/6, 9; nr. 2415/21; nr. 2417/23; nr. 2417/42; nr. 2427/67 ve 68; nr. 2458/53; nr. 2482/9; nr. 2703; nr. 2999/1; nr. 3662; nr. 3923/2; nr. 3925/20; nr. 3990/1; nr. 4094/2; nr. 4155/1; nr. nr. 4926; nr. 5031/4; nr. 5102; nr. 5124/1; nr. 5242/1, 2; nr. 5609; nr. 5734; nr. 6633; nr. 6942; nr. 6957; nr. 7017/2; nr. 7790; nr. 7908/1; nr. 8075; nr. 8136; nr. 9629/1; nr. 9830/3; nr. 9917/3; nr. 9962/2; nr. 10090; nr. 10175; nr. 10190/1; nr. 10246; nr. 10329/1; nr. 10366/2; nr. 10658.

C. Dolmabahçe Sarayı Arşivi

a. Belgeler (E.)

Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.I, nr. 67; nr. 69; nr. 70.

Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.II, nr. 1844.

D. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

a. Defterler (*VGMA.d*)

VGMA.d, nr. 58; nr. 576; nr. 583; nr. 585; nr. 636; nr. 638; nr. 740; nr. 744; nr. 745; nr. 746; nr. 1457; nr. 1463; nr. 1640; nr. 1641; nr. 1642; nr. 1643; nr. 1766; nr. 1989; nr. 2221; nr. 2235.

II. Kütüphaneler

Taksim Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları (MC. Yz), nr. B0004; KO291; KO437.

Taksim Atatürk Kütüphanesi, Pertevniyal Valide Sultan Evrakı (AKPVS), nr. 2256; nr. 3553.

Hâkim, *Tarih*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat, nr. 231.

Pertevniyal Valide Sultan Vakfiyesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Tercüman Gazetesi Kitaplığı, nr. 193.

III. Kaynak Eserler ve İncelemeler

Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi, haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

Abdülaziz Efendi, Karaçelebi-zâde, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin)*, haz. Nevzat Kaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Abdülaziz Efendi, Karaçelebizade, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Bulak Matbaası, Bulak 1248.

Âdile Sultan Vakfiyesi, haz. Hikmet Özdemir, Türkiye İlmi, İçtimai Hizmetler Vakfı Yayını, İstanbul 1998.

Afyoncu, Erhan-Uğur Demir, *Turhan Sultan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

Ağca, Sevgi, "Topkapı Sarayı'nda Harem Teşkilatı", *Padişahın Evi Harem*, İstanbul 2012.

Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekayi*, haz. Adnan Baycar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. IX, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1309.

Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, neşreden Abdurrahman Şeref, c. VIII, Sabah Matbaası, İstanbul 1328; c. IX, haz. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1984; c. X, haz. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988; c. XV, haz. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

Ahmed Resmî Efendi, *Hamîletü'l-Küberâ*, haz. Ahmet Nezihî Turan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000.

"Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbârı, 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin)", haz. Nevzat

Sağlam, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Ahmet Refik, *Onikinci Asr-i Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.

Akman, Mehmet, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, Eren Yayınevi, İstanbul 1997.

Aktepe, Münir, "Hekimoğlu Ali Paşa", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 166-168.

Akyıldız, Ali, "Kadınefendi", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 94-96.

__________, "Karaköy (Galata) Köprüsü'nü Kim Yaptırdı?", *Osmanlı İstanbulu IV*, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 887-906.

__________, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 47, İstanbul 2016, s. 307-352.

__________, "Osmanlı'da İdarî Sorumluluğun Paylaşımı ve Meşruiyet Zemini Olarak Meclis-i Meşveret", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

__________, Ali, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin Efendi'yi Veliaht Yapma Çabaları", *Deutsch-türkische Begegnungen/Alman Türk Tesadüfleri, Festchrift für Kemal Beydilli*, ed. Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan, EB-Verlag, Berlin 2013, s. 509-537.

__________, "Pertevniyal Valide Sultan", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 239-240.

__________, "Safiye Sultan", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 472-473.

__________, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015.

__________, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

__________, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993.

__________, "Yûsuf İzzeddin Efendi", *DİA*, İstanbul 2014, c. 44, s. 13-16.

Alderson, A.D., *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

Ali Rıza Bey, Balıkhane Nazırı, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2001.

Altındağ, Ülkü, "Dârüssaâde", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 1-3.

An Ottoman Protocol Register: Containing Ceremonies from 1736 to 1808: BEO Sadaret Defterleri 350 in Prime Ministry Ottoman State Archives, İstanbul, Edited by Hakan T. Karateke, The Ottoman Bank Archive and Research Center ve The Royal Asiatic Society, İstanbul ve Londra 2007.

And, Metin, "Sanatçı Cariyeler", *Sanat Dünyamız*, Sayı 73, İstanbul 1999, s. 69-75.

Andreasyan, H.D., "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 27, İstanbul 1973, s. 59-84.

Andreasyan, Hrant, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1960, XV, 47-64.

Angiolello, Giovan Maria, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor, Fatih Sultan Mehmet*, Profil Yayıncılık, İstanbul 2011.

Anhegger-Ebüyoğlu, Mualla, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1986.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Aracı, Emre, *Donizetti Paşa, Osmanlı Sarayının İtalyan Maestrosu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Arbel, Benjamin, "Nûr Bânû (1530-1583): Venedikli Bir Sultan?", *Belleten*, çev. Betül İ. Argıt, Sayı 266, Ankara 2009, s. 201-219.

Argıt, Betül İpşirli, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan, 1640-1715*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

__________, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri, 18. Yüzyıl*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.

Arslan, Mehmet, "II. Mustafa'nın Kızı Safiye Sultan'ın Düğünü Üzerine Bir Belge", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 567-574.

__________, "II. Mustafa'nın Kızları Ayşe Sultan ve Emine Sultan'ın Düğünleri Üzerine Bir Belge", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 561-565.

__________, "III. Ahmed'in Kızı Fatma Sultan'ın Düğünü Üzerine Bir Belge", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 528-551.

__________, "Osmanlı Döneminde Padişah Çocuklarının Doğumları Münasebetiyle Yapılan Şenlikler ve Vilâdet-nâme-i Hadîce Sultan", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 491-526.

Ataseven, Asaf, "Gureba Hastahanesi", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 202-204.

Atasoy, Nurhan, "Hırka-i Saadet", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 374-377.

Atbaş, Zeynep, "Resimlerle Hac Yolları: Elyazma Kitaplarda Mekke ve Medine Resimleri", *Surre-i Hümâyûn*, haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2016, s. 129-160.

Ay, Ümran, "15-16. Yüzyıllar Tarihî-Menkıbevî Mesnevîlerde İstanbul'a Dair Ayrıntılar", *Osmanlı İstanbulu III*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 289-330.

Ayanoğlu, Fâzıl, "Vakıf Yapan Türk Kadınları", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXIX/1-2, s. 317-323.

Aydın, Hilmi, *Hırka-i Saadet Dairesi ve Mukaddes Emanetler*, Kaynak Kitaplığı, İstanbul 2004.

Aydın, Mahir, "Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar", *TTK Belleten*, Sayı 243, Ankara 2001, s. 623-635.

Aydın, M. Akif-Muhammed Hamidullah, "Köle", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 237-246.

Aynur, Hatice, Didem Havlioğlu, "Medhiyenin Cinsiyeti: Kadınlara Yazılmış Kasideler (1566-1603)", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VIII: Kasideye Medhiye: Biçime, İşleve ve Muhtevaya Dair Tespitler*, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 76-120.

Aynur, Hatice-Hakan T. Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995.

Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, Güven Yayınevi, İstanbul 1960.

Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi*, c. I-II, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1281.

Babinger, F., "Nilüfer Khatun", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden 1995, VIII, 43.

Barkan, Ömer L., "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *TTK Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, Sayı 13, Ankara 1979, s. 1-380.

Bayat, Ali Haydar, "Hafsa Sultan", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 122-123.

Baysun, Cavid, "Kösem Sultan", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI, 915-923.

__________, "Nilüfer Hatun", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, IX, 284.

Berksan, Emine, "II. Mustafa ve III. Ahmed'in Valideleri Emetullah Gülnûş Sultan ve Vakıfları", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

__________, "Matbah-ı Âmire (Saray Mutfağı), 1703-1730", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

Beydilli, Kemal, "İftar (Osmanlı Devlet Geleneğinde İftar)", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 518-520.

__________, "Mustafa IV", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 283-285.

__________, "Selim III", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 420-425.

Bilgin, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi, İstanbul 2004.

Bobovius (Santuri Ali Ufki Bey), Albertus, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

Bostanzade Yahya Efendi, *Târih-i Sâf*, c. I, Terakki Matbaası, İstanbul 1287.

Börekçi, Günhan, "Factions and Favorities at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors", Basılmamış Doktora Tezi, The Ohio State University, 2010.

__________, "İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Krizi", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı 26, İstanbul 2009, s. 45-96.

Burian, Orhan, *Babıâli Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952.

Busbecq, Ogier G. de, *Türk Mektupları*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939.

Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sânî)*, Tahlîl ve Tenkidli Metin, haz. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Celâlzâde Mustafa, *Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, yay. Petra Kappert, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1981.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986; *Tezâkir 40-Tetimme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Cimilli, H. Canan, "Topkapı Sarayı Harem Dairesi'ndeki Duvar Yazıları ve Bir Yazı Çekmecesinden Çıkan Mektuplar", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık*, nr. 6, İstanbul 2013, s. 82-97.

Cinânî (Hayâtı, Eserleri, Dîvânının Tenkidli Metni), haz. Cihan Okuyucu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Covel, John, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü, Saray, Merasimler, Gündelik Hayat*, çev. Nurten Özmelek, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

Çelik, Yüksel, "Mit ve Gerçek Arasında: Taksim Topçu Kışlası (Beyoğlu Kışla-i Hümâyûnu)", *Osmanlı İstanbulu III*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 443-476.

Çetin, Atilla, "Muhtaç Bir Cariyenin Sultan III. Selim'e Arzuhali", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 27, Mart 1989, s. 37-39.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Meydan Camii", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 499-500.

__________, "Nilüfer Hatun İmareti", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 124-126.

d'Ohsson, İ.M., *Harem-i Hümâyûn*, çev. Ayda Düz, Hayat Tarih Mecmuası İlâvesi, İstanbul 1972.

de Groot, A.H, "Nur Banu Walide Sultan", *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden 1995, VIII, 124.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Deny, J., "Valide Sultan", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1986, XIII, 178-187.

Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011.

Dihhuda, Ali Ekber Han, "Mumya", *Lugatname*, Tahran 1999, XIV, 21838.

Doğan, Muzaffer, "Osmanlı İmparatorluğunda Makam Vergisi: Caize", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 7, İstanbul 2002, s. 34-74.

Dolmabahçe Sarayı, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2010.

Domenico's Istanbul, çev. Michael Austin, ed. Geoffrey Lewis, Wiltshire 2001.

Du Loir Seyahatnamesi, IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları, çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Duran, Türkân, "I. Abdülhamid'in Kızı Esma Sultan'ın Hayatı (1778-1848)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Eldem, Edhem, *İftihar ve İmtiyaz, Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2004.

Eldem, Sedad H., Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1982.

Emecen, Feridun M., "Süleyman I", *DİA*, İstanbul İstanbul 2010, XXXVIII, 62-74.

__________, "Gülbahar Hatun", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 230-231.

__________, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları*, c. II, İsam Yayınları, İstanbul 2016.

__________, "Nilüfer Hatun", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 124.

__________, "Selim II", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 414-418.

__________, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Eremya Çelebi, Kömürciyan, "Çınar Vak'ası", haz. Hrand D. Andreasyan, Fahri Ç. Derin, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1957, III, 57-83.

__________, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, tercüme ve tahşiye Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952.

Erol, Gülçin, "Çinili Cami Külliyesi", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 335-337.

Ertuğ, Zeynep Tarım, "Osmanlı Devlet Teşrifâtında Hırka-i Şerif Ziyareti", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, İstanbul 1998, s. 37-45.

Ertuğrul, Selda, "Çırağan Sahilsarayı", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 304-306.

Erünsal, İsmail E., "Turhan Vâlide Sultan Kütüphanesi", *DİA*, İstanbul 2012, c. 41, s. 426.

__________, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Es'ad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime*, tıpkıbasım, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, haz. Orhan Şaik Gökyay, c. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996; c. III, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999; c. VIII, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Eyice, Semavi, "Ayasofya", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 206-210.

__________, "Aynalıkavak Sarayı", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 264-266.

__________, "Bon, Ottaviano", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 281.

__________, "Eyüp Sultan Külliyesi", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 9-12.

Finkel, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğunun Öyküsü, 1300-1923*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.

Fleischer, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Galland, Antoine, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, c. I, çev. Nahid Sırrı Örik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Gelibolulu Mustafa Âli, "Âli Surnamesi", *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, haz. Mehmet Arslan, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2009, I, 355-621.

Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi, 1806-1810 İsyanları, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa, Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972.

Goodwin, Godfrey, *Osmanlı Kadınının Özel Dünyası*, çev. Sinem Gül, Sabah Kitapları, İstanbul 1998.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Başmaklık", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, II, 333-34.

Gökçen, İbrahim, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (Hicri 954-1060)*, c. I, İstanbul 1946.

Gökçen, Salim, *Türkiye'de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

Göncü, Cengiz, *Harem ve Cariyelik*, TBMM Milli Saraylar, İstanbul 2011.

__________, "Beylerbeyi Sarayı'nın İnşa Süreci, Yerleşim Düzeni ve Kullanımı Üzerine İncelemeler", *Milli Saraylar*, Sayı 6, İstanbul 2010, s. 31-46.

__________, "Dolmabahçe Sarayı'nın İnşa Süreci, Mekân ve Teşkilat", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.

Grosrichard, Alain, *Sultan'ın Sarayı, Avrupalıların Doğu Fantezileri*, çev. Ali Çakıroğlu, Aykırı Yayınları, İstanbul 2004.

Güler, Mustafa, *Gülnuş Vâlide Sultan'ın Hayatı ve Hayrâtı*, c. I, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2006.

Gülersoy, Çelik, *Eski İstanbul Arabaları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul ty.

Gülsoy, Ersin, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2004.

Gündoğdu, Cengiz, "Sivâsî, Abdülmecid", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 286-287.

Gürkan, Kâzım İsmail, *Bezm-i-âlem Vâlide Sultan- Vakıf Gureba Hastanesi Tarihçesi*, Özışık Matbaası, İstanbul 1867.

Hâfız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat, Letâif-i Vekayi'-i Enderuniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2011.

Han Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, Klasik Yayınları, İstanbul 2006.

Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târihi*, haz. Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Hatt-ı Rikkat, Padişah Hanımları ve Kızlarının El Yazıları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2016.

Heberer, Brettenli Michael, *Osmanlıda Bir Köle, Brettenli Michael Heberer'in Anıları, 1585-1588*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

Hezarfen Hüseyin Çelebi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

Hovhannesyan, Sarkis Sarraf, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Hüseyin Tugi, *Musîbetnâme, Tahlil, Metin ve İndeks*, haz. Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, c. I, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976.

III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme, haz. V. Sema Arıkan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

İlgürel, Mücteba, "Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi", *Tarih Dergisi*, Sayı 21, İstanbul 1966, s. 83-94.

__________, "Kösem Sultan", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 273-275.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, c. II, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, c. II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

______, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, c. III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

İnciciyan, P.Ğ., *18. Asırda İstanbul*, trc. Hrand D. Anreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976.

"İntizâmi Sûrnamesi", *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, c. II, haz. Mehmet Arslan, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2009.

İpşirli, Mehmet, "Ahmed Muhtar Efendi, Turşucuzâde", *DİA*, İstanbul 1989, II, 106.

______, "Gülnuş Emetullah Sultan", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 248-249.

______, "Paşmaklık", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 186-187.

İsâ-zâde Tarihi (Metin ve Tahlîl), haz. Ziya Yılmazer, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996.

İstanbul Şer'iyye Sicilleri, *Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi*, nr. 161.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, c. III, IV, İstanbul 2005.

Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, c. II, çev. Özdemir Çobanoğlu, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1998.

Karaca, Filiz, "Turhan Sultan", *DİA*, İstanbul 2012, c. 41, s. 423-24.

Karakaya, Enis, "Nakşidil Sultan Külliyesi", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 344-345.

Kâtip Çelebi, *Düstûrü'l-Amel li-Islahi'l-Halel*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1979.

__________, *Fezleke, Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*, haz. Zeynep Aycibin, c. I-II, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.

Kaya, Sinan, "Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır Seyahati", İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Kepecioğlu, Kâmil, *Bursa Kütüğü*, c. III, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul 2009.

Kıvrım, İsmail, "17. Yüzyılda Bir Valide Sultanın Günlük Hayatı: Vâlide Hadîce Turhan Sultan", *History Studies*, V/2, March 2013, s. 243-262.

Kitâb-ı Müstetâb, yay. Yaşar Yücel, Basımevi yok, Ankara 1983.

Kitâbü'l-Menâmât, Sultan III. Murad'ın Rüya Mektupları, haz. Özgen Felek, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Kocaaslan, Murat, "Osmanlı Sarayı'nın Mahremi: Topkapı Sarayı Haremi'nin Sınır ve Yasakları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII/2 (Aralık 2011), s. 95-113.

__________, "Topkapı Sarayı Harem'i: 1665 Yangını Sonrası Yenileme Projesi", *Belleten*, Sayı 275, Ankara 2012, s. 45-74.

__________, *IV. Mehmed Saltanatında Topkapı Sarayı Haremi, İktidar, Sınırlar ve Mimari*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

__________, *Kösem Sultan, Hayatı, Vakıfları, Hayır İşleri ve Üsküdar'daki Külliyesi*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2014.

Koçu, Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara 1967.

Konyalı, İbrahim Hakkı, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1969, VIII, 47-56.

Kumrular, Özlem, *Haremde Taht Kuranlar, Nurbanu ve Safiye Sultan*, Doğan Kitap, İstanbul 2017.

_________, *Kösem Sultan, İktidar, Hırs, Entrika*, Doğan Kitap, İstanbul 2015.

Kurat, Akdes Nimet, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, İstanbul 1943.

_________, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

Kut, Günay-Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.

Kuzucu, Kemalettin, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, 687-699.

Küçükalioğlu Özkılıç, Sema, *1894 Depremi ve İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015

Küpeli, Özer, "Kösem Sultan'a Ait Bir Muhallefat Kaydı", *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, I/2, Aralık 2015, s. 131-143.

Kütükoğlu, Bekir, "Murad III", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 172-176.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1994.

_________, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Laqueur, Hans-Peter, *Hüve'l-Baki, İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

Le Carte Del Sultano, Nell'archivio di Stato di Venezia, Catalogo Della Mostra, a cura di Maria Pia Pedani e Patrizia Bortolozzo, Venezia 2010.

Maalouf, Amin, *Işık Bahçeleri*, çev. Saadet Özen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

Majer, Hans Georg, "The Harem of Mustafa II (1695-1703)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 12, İstanbul 1992, s. 431-443.

Malinowski, Bronislaw, *Büyü, Bilim ve Din*, çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1990.

Mayes, Stanley, *Sultan'ın Orgu*, çev. M. Halim Spatar, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Mehmed b. Mehmed, *Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr*, Takvimhane-i Âmire, İstanbul 1276.

Mehmed el-Emin Mekkî, *Hulefâ-yı İzam-ı Osmaniyye Hazeratının Haremeyn-i Şerîfeyn'deki Âsâr-ı Mebrûre ve Meşkûre-i Hümayunlarından Bâhis Tarihi Bir Eserdir*, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet 1318.

"Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i", haz. Ali Osman Çınar, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Dezi, İstanbul 1999.

Mehmed Emin Efendi, *Namazı ve Zekâtı ve Orucu ve Fitreyi ve Kurbanı Beyan Hakkında Necatü'l-mü'minin Risalesidir*, İstanbul 1308.

Mehmed Es'ad Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Teşrifat*, haz. H.Ahmet Arslantürk, Mirac Tosun, Serdal Soyluer, Okur Kitaplığı, İstanbul 2012.

Mehmed Galib Bey, *Sadullah Paşa Yahud Mezardan Nidâ*, haz. Nazir Akalın, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003.

Mehmed Halife, "Tarih-i Gılmanî", haz. Ertuğrul Oral, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308.

Menavino, Giovan Antonio, *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine Bir İnceleme*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

Millingen, Frederick (Kıbrıslızade Osman Seyfi Bey), *La Turquie sous le Règne d'Abdul-Aziz*, 1862-1867, Paris 1868.

_______, "The Circassian Slaves and the Sultan's Harem", *Journal of the Anthropological Society of London*, vol. 8 [1870-71], s. cix-cxx.

Mislimelek Hanım, *Haremden Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi*, haz. Nemika Deryal Marşanoğlu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2011.

Montegü, Lady, *Şark Mektupları*, Tercüme ve tahşiye eden Ahmet Refik, Hilmi Kitaphanesi, İstanbul 1933.

Morris, Desmond, *Koruyucu Tılsımlar, Uğurlar, Muskalar, Nazarlıklar*, çev. Mehmet Harmancı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1999.

Motraye, Aubry de La, *La Motraye Seyahatnamesi*, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007.

Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, c. I-II, haz. Ziya Yılmazer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015.

Nadir Ağa, "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehr-yari Nadir Ağa'nın Hatıratı II", haz. Hasan Ferit Ertuğ, *Toplumsal Tarih*, Sayı 50, Şubat 1998, s. 6-14.

Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, haz. Mehmet İpşirli, c. I-IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

Necipoğlu, Gülru, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı, Mimarî, Tören ve İktidar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

Nev'î, *Divan*, haz. Mertol Tulum, M.Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977.

Nutku, Özdemir, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Ocakaçan, Levent Kaya, "Geç 16. ve Erken 17. Yy'da Osmanlı Devleti'ndeki Patronaj İlişkilerinin Gazanfer Ağa Örneği Üzerinden Venedik Belgelerine Göre İncelenmesi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.

Ortaylı, İlber, *Mekânlar ve Olaylarıyla Topkapı Sarayı*, Bank Asya Yayınları, İstanbul 2007.

Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhîsler (1597-1607), haz. Cengiz Orhonlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

Osmanlı Tılsım Mühürleri, Halûk Perk Koleksiyonu, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010.

Osmanlı Valide Sultanlarının Hayır Eserleri, Mâhpeyker Kösem Vâlide Sultan'ın Haremeyn-i Şerîfeyn Vakfiyesi, Tıpkıbasım ve metin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul ty.

Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü, haz. Kemal Beydilli, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2013.

Örik, Nahid Sırrı *Abdülhamid'in Haremi*, Arba Yayınları, İstanbul 1989.

Örnek, Sedat Veyis, *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1988.

Öz, Tahsin, "Selim III. Mustafa IV ve Mahmut II. Zamanlarına Ait Birkaç Vesika", *Tarih Vesikaları*, Sayı 1, Haziran 1941, s. 20-29.

Özger, Yunus, "Sultan Abdülmecid'in Cezayir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) Gezisi, 1 Haziran 1850-24 Haziran 1850", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 193, İstanbul 2011, s. 1-24.

Özmutlu, Günnaz, "Harem Cariyelerinin Musiki ve Seyirlik Oyunlardaki Eğitimleri (1677-1687)", *Belleten*, Sayı 283, Aralık 2014, s. 1033-1074.

Parlak, Sevgi, "Mihrişah Vâlide Sultan Külliyesi", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 42-44.

Peçuylu İbrahim, *Tarih*, Matbaa-i Âmire, c. I, İstanbul 1281; c. II, İstanbul 1283.

Pedani, Maria Pia, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", *Turcica*, Sayı 32 (2000), s. 9-32.

Peirce, Leslie P., *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Penzer, N.M., *Harem*, Say Yayınları, İstanbul 2000.

Poujoulat, Baptistin, *Geschichte des Osmanischen Reichs*, Leipzig 1853.

Ralamb, Claes, *İstanbul'a Bir Yolculuk, 1657-1658*, çev. Ayda Arel, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, c. I-III, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınevi, İstanbul 2013.

Reindl-Kiel, Hedda, "Osmanlıda Hediye, 16.-17. Yüzyıl", *Hediye Kitabı*, haz. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 102-111.

Reinhold Lubenau Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

Ricaut, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi, XVII. Yüzyıl*, çev. Halil İnalcık, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, yay. Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Sabırlı, Tijen, "Vakfiyesi ve Muhasebe Kayıtları Işığında Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

Sağır, Yusuf, "Valide Turhan Sultan'ın Muhallefatı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı 20, Bahar 2016, s. 265-328.

Sahillioğlu, Halil, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1979-1980 Özel Sayısı, s. 67-138.

Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.

Sarı, Nil, "Hekimbaşı", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 161-164.

Sarıcaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

__________, "Nakşıdil Valide Sultan", Marmara Üniversitesi *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2001, IX, 97-108.

__________, "Nakşidil Sultan", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 343-344.

Saz, Şair Leyla, *Anılar, 19. Yüzyılda Saray Haremi*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2000.

Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1578-1581*, çev. S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. I-II, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, "Nusretname, Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)", haz. Mehmet Topal, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

__________, *Silâhdar Tarihi*, c. I-II, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

"Simkeşhane", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 211-213.

Skilliter, S.A., "The Letters of the Venetian 'Sultana' Nûr Bânû and Her Kira to Venice", *Studia Turcologica, Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli 1982, s. 515-536.

__________, "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Safiye to Queen Elizabeth I.", *Documents from Islamic Chanceries*, Oriental Studies III, ed. S.M. Stern, Oxford 1965, s. 117-157.

Slade, Adolphus, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

__________, *Türkiye ve Kırım Harbi*, Askeri Matbaa, İstanbul 1943.

Soku, Ziya Şakir, "Saray Harem Musikisi ve Harem Bandosu", *Resimli Tarih Mecmuası*, IV/48, Aralık 1953, s. 2759-2761.

__________, *Çırağan Sarayında 28 Sene. Beşinci Murad'ın Hayatı*, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1943.

Solakzade Tarihi, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297.

Sözen, Metin, *Devletin Evi Saray*, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1990.

Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü, 1573-1578*, c. I-II, çev. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007-2010.

"Sultan Abdülmecid Hân'ın Sarayında, Doktor Spitzer'in Hâtıratı", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, haz. Ahmed Refik, Sayı 34, 14 Ekim 1915 (1 Teşrinievvel 1331), s. 599-622.

Surre-i Hümâyûn, Sergi Kataloğu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2008.

Şahin, İlhan, "Nurbânû Sultan", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 250-251.

Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, c. I-II, haz. Ziya Yılmazer, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

Şehsuvaroğlu, Halûk Y., *Asırlar Boyunca İstanbul*, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul ty.

__________, "Bezmiâlem Valide Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 39, Mart 1953, s. 2098-2101.

__________, *İstanbul Sarayları*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1954.

__________, Halûk Y., *Sultan Aziz, Hususî, Siyasî Hayatı, Devri ve Ölümü*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1949, s. 144.

Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi: Mür'i't-Tevârih, c. I, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

Şentürk, M. Hüdai, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Hayatı ve Hayır Eserleri", *İstanbul Araştırmaları*, İstanbul 1998, VI, s. 7-69.

__________, "Şeyh Mehmed Murâd-ı Nakşibendî ve 'Vekayiname'si", *İstanbul Araştırmaları*, İstanbul 1997, I, 17-62.

Tanışık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, c. I, Maarif Matbaası, İstanbul 1943; c. II, İstanbul 1945.

Tanman, M. Baha, "Atik Vâlide Sultan Külliyesi", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 68-73.

Tanyu, Hikmet, "Büyü", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 501-506.

Tarım, Zeynep, *Osmanlı Döneminde İstanbul'un İlk Sarayı: Kızlar Sarayı (Eski Saray)*, Lale Organizasyon, İstanbul 2013.

Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar, Hanım Sultan Vakfiyyeleri, Ed. Tülây Duran, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayını, İstanbul 1990.

Tavernier, Jean-Baptiste, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

Tayyarzade Ahmed Ata, *Tarih-i Ata*, c. I, III, İstanbul 1293.

Tekindağ, Şahabeddin, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden Bir Âbide Yenicâmi Külliyesi", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi*, Sayı 28-29, İstanbul 1975, s. 167-177.

Terzi, Arzu T., *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

________, *Saray, Mücevher, İktidar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

Tezcan, Baki, "The Debut of Kösem Sultan's Political Career", *Turcica*, Tome 40 (2008), s. 347-359.

Tezcan, Hülya, *Osmanlı Sarayı'nın Çocukları, Şehzadeler ve Hanım Sultanların Yaşamları, Giysileri*, Aygaz, İstanbul 2006.

________, *Topkapı Sarayı Müzesi Koleksiyonundan Tılsımlı Gömlekler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Thys-Şenocak, Lucienne, *Hadice Turhan Sultan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

Topaloğlu, Bekir, "Yâsîn Sûresi", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 340-341.

________, "Nebe' Sûresi", *DİA*, İstanbul 2013, XXXII, 470.

Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri Efendi) Tarihi, c. I, haz. Ziya Yılmazer, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Topkapı Sarayı Arşivi Kılavuzu, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, I. Fasikül, Ek 4, 10.

Topkapı Sarayı Harem-i Hümayunu, Padişahın Evi Harem, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 2012.

Turhan Valide Sultan Vakfiyesi, haz. H. Ahmet Arslantürk, Okur Kitaplığı, İstanbul 2012.

Türkmen, M. Nuri, "Osmanlı Devleti'nde Saray İhtiyaçlarının Karşılanması: Kar ve Buz Temini", *Gazi Akademik Bakış*, Ankara 2011, IV/8, s. 203-214.

Ubicini, J.H.A., *1855'de Türkiye*, terc. Ayda Düz, c. I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Uğurlu, A. Hilâl, "Siyasî Bir Projenin İzinde Bânilik: Mihrişah Vâlide Sultan'ın İmar Faaliyetlerini Yeniden Okumak", *Belleten*, Sayı 287, Ankara 2016, s. 85-101.

Uluçay, Çağatay, "Beş Yaşında İken Nikâhlanan ve Beşikte Nişanlanan Sultanlar", *Yeni Tarih Dergisi*, Nisan 1957, I/4, s. 103-107.

__________, "İstanbul'da XVIII. ve XIX. Asırlarda Sultanların Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, İstanbul 1958, Sayı 4, s. 199-213.

__________, *Harem*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

__________, *Harem'den Mektuplar*, c. I, Vakit Matbaası, İstanbul 1956.

__________, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1980.

Uludağ, Osman Şevki, "Türk Kadınlarının Hekimliği", *III. Türk Tarih Kongresi, Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, s. 441-460.

Uşşâkîzâde es-Seyyid İbrâhim Hasîb Efendi, *Uşşâkîzâde Tarihi*, c. I-II, haz. Raşit Gündoğdu, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2005.

Uzunçarşılı, İ.H., "Beşinci Murad ile Oğlu Salâhaddin Efendi'yi Kaçırmak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağan'a Girmek İsteyen Şahıslar", *TTK Belleten*, Sayı 32, Ankara 1944, s. 589-597.

__________, "Beşinci Murad'ı Avrupa'ya Kaçırma Teşebbüsü", *TTK Belleten*, Sayı 37, Ankara 1946, s. 195-209.

__________, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazâde Ârif Efendi", *Osmanlı Tarihinden Portreler*, Seçme Makaleler I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 453-461.

__________, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, Sayı 30, Ankara 1944, s. 245-328.

__________, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

__________, "Beşinci Sultan Murad'ın Tedâvisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, Sayı 38, Nisan 1946, s. 317-367.

__________, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belleten*, nr. 161, Ankara 1977, s. 79-114.

__________, "Üçüncü Mehmed'in Oğlu Şehzade Mahmud'un Ölümü", *Belleten*, Ankara 1960, Sayı 94, s. 263-267.

__________, "Topkapı Sarayı Arşivi 4819, Üçüncü Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznâmesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Âit Vekayi", *TTK Belleten*, Sayı 148, Ankara 1973, s. 607-662.

__________, *Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi*, Şehir Matbaası, İstanbul 1959.

Ülgen, Ali Saim, "Yenicami", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 2, Ankara 1942, s. 387-397.

Ünüvar, Safiye, *Saray Hatıralarım*, Cağaloğlu Yayınevi, İstanbul 1964.

Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi, Sâmi ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte*, haz. Mesut Aydıner, Kitabevi, İstanbul 2007.

Werner, Crailsheimli Adam, *Padişahın Huzurunda, Elçilik Günlüğü, 1616-1618*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

White, Charles, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of The Turks in 1844*, c. III, Henry Colburn, London 1846.

Withers, Robert, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, çev. Cahit Kayra, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş, İstanbul 1996.

Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Mülk Sûresi", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 542.

Yavaş, Doğan, "Hafsa Sultan Külliyesi", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 123-124.

Yavuz, Yunus Vehbi, *İslamda Zekât Müessesesi*, Feyiz Yayınları, Bursa 2008.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Âşurâ", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 24-26.

Yazıcı, Tahsin, Mehmet İpşirli, "Ferrâş", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 408-409.

Yıldırım, Nuran, *Gureba Hastanesi'nden Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi'ne*, İstanbul 2013.

Yıldız, Murat, "Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi", *Osmanlı İstanbulu*, Ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, III, 431-435.

__________, *Bahçıvanlıktan Saray Muhafızlığına Bostancı Ocağı*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2011.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. IV-VII, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

Ziver Paşa, *Âsâr-ı Ziver Paşa, Divan ve Münşeat*, Bursa Vilâyet Matbaası, Bursa 1313.

Zîver Paşa, *Dîvân ve Münşe'ât*, haz. Mehmet Arslan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2009.

Zorlutuna, Salih, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'nin Sahne Olduğu Şâhâne Sünnet ve Evlenme Düğünleri", *Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, s. 265-296.

IV. Gazeteler

Basiret.

Cumhuriyet.

Ruzname-i Ceride-i Havadis

Takvim-i Vekayi.

Tercüman-ı Ahval.

Vakit.

DİZİN[1]

[1] *Valide sultan, Osmanlı, harem, cariye, padişah, saray kadınları* kelimeleri hemen her sayfada geçtiği için dizine dahil edilmemiştir.

Haremin Padişahı/Valide Sultan kitabı, Osmanlı tarihi alanında özellikle birinci el kaynakları kullanarak yaptığı titiz araştırmalarla tanıdığımız Prof. Dr. Ali Akyıldız'ın yıllarca emek verdiği bir çalışmanın ürünü… Akyıldız, bu kitapta Osmanlı tarihinin en esrarengiz konularının başında gelmesine ve üzerinde çok konuşulmasına rağmen hakkında çok az şey bilinen padişah haremindeki yaşamın ayrıntılarını, dışarıya tamamen kapalı olan bu dünyanın en nüfuzlu ve yetkili kadını olan valide sultan bağlamında ele alıyor. Ayrıca şimdiye kadar yapılanlardan farklı olarak validelerin kullandıkları eşyaları merkeze alıp günlük yaşantılarını ayrıntılı bir şekilde tasvir ediyor.

- Haremle ilgili Oryantalist bakış ve sorunları...
- Valide Sultanlık kurumu hangi padişah zamanında ön plana çıkmaya başladı?
- Valide sultanların devlet işlerine müdahaleleri: Kadınlar Saltanatı mı, Zorunlu Nâibelik mi?

- Valide sultanlar tekrar evlenebilirler miydi?
- Valide sultanların maiyetlerinde kimler vardı?
- İlk Valide Alayı ne zaman, nasıl yapıldı?
- Haremde merasimler, bayramlar ve hediyeleşmeler nasıl olurdu?
- Harem kadınları fitre ve zekâtlarını nasıl verirlerdi?
- Hangi valide sultan vekâleten Umre yaptırdı?
- Hangi padişah başı kesilerek öldürüldü?
- Harem kadınlarının Hırka-i Saadet ziyaretleri ne zaman başladı?
- Harem kadınları nasıl seyahat eder, nasıl eğlenirlerdi?
- Haremde fal ve büyü uygulamaları yaygın mıydı?
- Valide sultanların cenaze törenleri nasıl yapılırdı?
- Valide sultanlar gelirlerini nerelere harcarlardı?
- Modernleşme döneminde Osmanlı hareminde neler, nasıl değişti?
- Valide sultanların haremdeki yaşantılarının sınırları…
- Valide sultanların kurdukları vakıflar, yaptırdıkları hayır eserleri…

Osmanlı'nın görünmeyen "mecâzi" ve "manevi" padişahlarını tanımadan, imparatorluk tarihi eksik kalacaktır. Prof. Dr. Ali Akyıldız, bu eksikliği tamamlıyor ve yeni bir tarih yazıyor…

TİMAŞ

OSMANLI TARİHİ

ISBN: 978-605-08-2607-4

9 786050 826074

timas.com.tr timasyayingrubu